

ספר זיכרונות של ארכיאולוג ישראלי

דוד אוסישקין

ספר זיכרונות של ארכיאולוג ישראלי

מאת דוד אושיסקין

ספר זיכרונות של ארכיאולוג ישראלי

מאת דוד אוסישקין

הוצאת המחבר

רח' החרצית 22, חולון 5845716, ישראל

מייל: ussishki@tauex.tau.ac.il

חולון, תש"פ – 2020

Memoirs of an Israeli Archaeologist

By David Ussishkin

Published by the Author, Holon, 2020
22, Hacharzit St., Holon 584716, Israel
Mail: ussishki@tauex.tau.ac.il

מסת"ב: 978-965-599-223-6 ISBN:

כל הזכויות שמורות למחבר

עיצוב, עימוד והבאה לדפוס: מיכל סמו קובץ ויעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
על העטיפה, בצד הקדמי: עין גדי, המקדש הכלקולייתי
על העטיפה, בצד האחורי: לכיש, קנקני "למלך" וטביעותיהם
נדפס בדפוס איכות

תוכן העניינים

9	פתח דבר
10	פרק 1: ילדות ונעורים ברחביה
39	פרק 2: שירות בצבא
46	פרק 3: הלימודים באוניברסיטה העברית
59	פרק 4: חפירות במדבר יהודה – מערת האגרות, עין גדי ומצדה
80	פרק 5: חפירות קילטפה
88	פרק 6: עבודת דוקטור על תבליטים חיתיים
97	פרק 7: אוניברסיטת תל אביב
110	פרק 8: עניינים של עסקנות ציבורית
117	פרק 9: משפחת אוסישקין
127	פרק 10: מחקרים הקשורים בעולם החיתי ובממלכת אוררטו
137	פרק 11: סקר כפר השילוח ומחקרי ירושלים
151	פרק 12: חפירות לכיש
178	פרק 13: חפירות ביתר
186	פרק 14: סיפור החפירות ביזרעאל
193	פרק 15: חפירות מגידו
212	פרק 16: תל לכיש – הגן הלאומי ושחזור שער העיר
219	פרק 17: גמלאי בחולון

“איזהו עשיר? השמח בחלקו”

מסכת אבות ד' א'

“אני לא רוצה להוסיף שנים לחיים שלי. אני רוצה להוסיף חיים לשנים שלי”

מוריס קאהן, ראיון ל“ידיעות אחרונות”, 2019

“You have the actor’s mind, Sir Charles, creative, original, seeing always dramatic values.

Mr. Satterwaitte here, he has the playgoer’s mind; he observes the characters, he has the sense of atmosphere. But me, I have the prosaic mind. I see only the facts, without any dramatic trappings or footlights”

Hercule Poirot, in Agatha Christie, *Murder in Three Acts*

“סר צ'רלס, לך יש תודעה יצירתית, מקורית של שחקן בימה, המבחינה תמיד בערכים הדרמטיים. מר סאטרוויט הנמצא עימנו, לו יש תודעה של צופה בהצגה. הוא רואה לפניו את הדמויות השונות, והוא חש באווירה. אבל אנוכי – לי יש תודעה ללא השראה; אני רואה לפני את העובדות בלבד, ללא קישוטים דרמטיים וללא אורות של במת משחק”

הרקול פוארו, בספרה של אגתה כריסטי “רצח בשלש מערכות”

פתח דבר

השאלה הראשונה ששאלתי את עצמי כאשר התיישבתי ליד המחשב בכוונה לכתוב את זיכרונותי הייתה עבור מי בעצם אני טורח לכתוב את הדברים. ונראה לי שיש כאן שלושה מעגלים. בראש וראשונה אני כותב בשביל עצמי. בשנת חיי השמונים-וחמש, כאשר זמני בידי, אני נהנה להעלות על הכתב בצורה מסודרת פרקים ממסכת חיי, הסברים על דרכי בחיים, ותיאורים של עיסוקי וחוויותי במשך השנים שעברו. לאורכה של תקופה זו השתנה העולם שמסביבי תכלית שינוי, ושינוי ממשיך לרדוף שינוי גם כיום בעת שהדברים נכתבים. גם חיי השתנו בדרך זו או אחרת מאז יצאתי לאוויר העולם בבית היולדות של הדוקטור סדובסקי, וטוב ונעים הדבר לנסות ולהציג את הדברים בכתב. המעגל השני עבורו אני כותב הוא משפחתי הקרובה. באם מי מהם יגלו עניין כל שהוא בתולדות חיי, עתה או בעתיד, יהיה מונח לפניהם מסמך כתוב, משעמם ככל שיהיה, ובו עיקרי הדברים. המעגל השלישי כולל את ידידי, וכמובן את אלו שעיסוקם בארכיאולוגיה ובמקצועות קרובים. שהרי רוב הספר עוסק בסיכום עבודתי הארכיאולוגית במשך כשישים שנה תוך הדגשת השקפותי בנושאים שונים. ואפילו שהארכיאולוגיה בישראל משתנה כל הזמן במהירות, וכך גם הנושאים והבעיות המעסיקים את אנשי המקצוע, ייתכן ומי מהארכיאולוגים יגלה עניין בעניינים ובחפירות בהם הייתי מעורב.

המעטתי בדיונים על תולדות משפחתי. דברים רבים בנושאים אלה כבר נאמרו בספרים אחרים ולא ראיתי טעם לחזור עליהם במפורט. אזכיר את ספרי "על תולדות משפחתנו" שראה אור בשנת 2012, את ספרו האוטוביוגרפי של אבי "אמא אודיסה", ואת הספרים והמאמרים הביוגרפיים שפורסמו על סבי מנחם אוסישקין. הספר הנוכחי מכוון לעסוק אך בי, ובאירועים למיניהם שאירעו בחיי.

מאחר והספר נכתב בראש וראשונה עבורי, אין הוא ספר מסחרי המיועד למכירה, אלא הוא מיועד בעיקר לחלוקה לקרובים, ידידים ועמיתים. הספר האוטוביוגרפי שכתבתי אינו שונה מספרים אחרים מסוג זה. אני ער לכך שבדומה להם אף הספר הזה איננו אובייקטיבי, ומציג את העניינים השונים ואת חלקי בהם מנקודת מבטי הסובייקטיבית, ואולי כפי שאני רוצה שייראו. ייתכן והרבה נושאים היו באים לידי ביטוי בצורה שונה לגמרי לו מישו אחר היה כותב אותם. מובן מאליו שהחיבור איננו מקיף כל דבר ודבר שאירע בחיי אלא רק את חלקם. שילבתי בו הן דברים רציניים, והן עניינים לא רציניים, כפי שעלו בזיכרוני. מטבע הדברים הרבה מהכתוב תואם את נקודת המבט הצינית וההומוריסטית בה אני רגיל להסתכל על מהלך החיים.

השקפת עולמי ורוח הדברים הכתובים באים לידי ביטוי בשלוש האמרות המצוטטות בראש הספר. האמרה הראשונה הלקוחה ממסכת אבות מבטאת היטב את הכלל הראשון בדרך לחיים טובים, נעימים ומאושרים. האמרה השנייה, מפי איש העסקים מוריס קאהן בן השמונים-ותשע, מבטאת היטב את הגישה האופטימית לחיים, ואת המבט המכוון לקראת העתיד. האמרה השלישית, מפי הבלש הנודע הרקול פוארו, מבטאת היטב את השקפות שהיו והינן נר לרגלי בעבודתי הארכיאולוגית לאורך השנים.

אני חב הרבה תודה לבני משפחתי שקראו בקפדנות את כתב היד והעירו הערות חשובות,

ילדות ונעורים ברחביה

משפחת אוסישקין והעיר ירושלים

נולדתי יום אחד אחרי חגיגות שמחת תורה, במלאת 5696 שנים לכריאת העולם, ביום כ"ד בתשרי תרצ"ו, 21 באוקטובר 1935, בבית היולדות של הדוקטור אריה סדובסקי בירושלים. שמי נקרא "יעקב דוד" – "יעקב" על שם סבי יעקב שינברג, ו"דוד" לאור הרעיונות הלאומיים של סבי מנחם אוסישקין. מן הראוי שאפתח את סיפור ילדותי ונעורי בתיאור קצר של משפחתי ושל עירי ירושלים באותם ימים – הרקע לתולדות חי. משפחתו של אבי הגיעה מרוסיה הלבנה, מאזור הנהר אוסיסקה, ומכאן נובע שם משפחתנו, אוסישקין. סבי אימו של סבי בן המאה הי"ט, אברהם אלינזון, התגורר בעיירה דוברובנה, ותמונתו בצבעי שמן, המראה איש נאה והדור בהופעתו, השתמרה אצלנו, ותלויה בסלון ביתנו. סבו של סבי, מנחם מנדל אוסישקין, התגורר עם משפחתו בעיר ויטבסק, והוא ואשתו רחל היו מראשוני חסידי חב"ד, וכמדומה שהיו מקורבים לראשי התנועה. אביו של סבי, משה-צבי אוסישקין, עבר להתגורר בדוברובנה כאשר התחתן עם נכדתו של אברהם אלינזון. משה-צבי היה סוחר אמיד וכך התאפשר לו לעבור עם משפחתו מדוברובנה למוסקבה. סבי, מנחם מנדל אוסישקין, גדל במוסקבה וסיים שם לימודי הנדסה, אבל לא עבד כמהנדס. הוא התחתן עם אסתר פאליי, בת למשפחה עשירה מייקטרינוסלב, כיום דניפרופטרובסק שבאוקראינה, ועבר לגור שם. סבי השתלב בעסקי העצים וטחנת הקמח של משפחת פאליי. במרוצת השנים עבר סבי עם משפחתו להתגורר באודיסה והיה שם מנהל בנק. אבל מאז הגיע לבגרות, בשנות השמונים של המאה הי"ט, ועד ליום פטירתו, הקדיש סבי את מיטב זמנו ומרצו לקידום ענייניה של התנועה הציונית.

בשנת 1919, לאחר המהפכה הבולשביקית, עזבה משפחת אוסישקין – סבתי אסתר, סבי מנחם ואימו רייזה, דודתי רחל ואבי שמואל – את רוסיה, עלתה לארץ-ישראל, והתיישבה בירושלים. סבי המשיך בפעילותו הציונית הענפה ועמד בראש הקרן הקיימת לישראל. בירושלים התחתנה דודתי רחל עם שמעון-פריץ בודנהיימר, בן למשפחה ציונית ידועה מקלן שבגרמניה, אשר עלה עם סיום לימודיו לארץ-ישראל, היה פרופסור לזואולוגיה באוניברסיטה העברית, וקנה לו שם בינלאומי בתחומי מחקריו. אבי נסע מאודיסה למספר שנים לאנגליה, למד משפטים באוניברסיטת קיימברידג', ואז עלה גם הוא לארץ-ישראל, התיישב בירושלים, ועבד כעורך דין. משפחתה של אימי הגיעה מרומניה. סבה של אימי מצד אימה, יצחק סג"ל, ושני אחיו, הגרו ככל הנראה מרוסיה לרומניה כדי להימנע משרות בצבא הצאר. יצחק סג"ל התיישב בעיר גאלאץ, והיה סוחר אמיד בגזעי עצים שהוסעו מהיערות בהרי הקרפטים אל גאלאץ, על מימי נהר הדנובה ויובליו. סבתי רחל הייתה בתו היחידה. אביה של אימי, יעקב שינברג, גדל בבוקרשט, והתמחה בבנקאות. לימים, מספר שנים לאחר נישואיו

לסבתי רחל סג"ל, התיישב ביאסי והיה מנהל בנק עד לפטירתו. בית משפחת שינברג ביאסי היה בית יהודי חם ומרכז לפעילות ציונית. לרחל וליעקב שינברג היו ארבעה ילדים: הארי, שהיה אדריכל, אירמה, שהייתה פסנתרנית, יצחק שהיה מתמטיקאי, ואימי אלזה. אימי ואבי התחתנו בשנת 1926 והתיישבו בירושלים. אחותה ושני אחיה של אימי נסעו לארצות הברית והתיישבו שם.

בשנת 1931 בנה סבי מנחם בית לעצמו ולמשפחתו ברחביה, בירושלים, וקרא לו "בית מחנים", על שם "בית מחנים" ברחוב הנביאים בו התגורר בשנים הראשונות לאחר שהתיישב בירושלים. רחביה של תקופת נעורי הייתה שכונה מיוחדת ביישוב היהודי הקטן של ארץ-ישראל. כל הבתים היו מוקפים בחצר עם גינה. חלק מהבתים הכילו דירה אחת, מעין וילה, בה התגוררו בעליהם. חלק מהבתים כללו מספר דירות שהושכרו לדיירים, והיו בני שתי קומות וקומת גג, אבל לא יותר מזה. כל בית ובית תוכנן ונבנה בנפרד, וכך לא דמה בית אחד למשנהו. רוב רובם של הבתים נבנו מאבן ירושלמית. מספר המכוניות בשכונה היה מועט מאד, והרחובות היו שקטים. בצד צפון גבלה רחביה בשכונה החרדית שערי חסד, ובמתחם הגמנסיה העברית. מצפון-מזרח לשכונה השתרע מרכז העיר. בדרום גבלה שכונת רחביה בשכונה הערבית האמידה טלביה, ובצד מערב בעמק המצלבה. באזור בו בנויה היום הכנסת הייתה מחצבה, ודרך עפר חיברה אותה לרחוב רמב"ן בה ניצב ביתנו. לעתים רחוקות עברו כאן משאיות בדרך למחצבה, אבל רוב הזמן היה הרחוב שקט לגמרי. העובר כיום ברחוב רמב"ן העמוס בתחבורה יתקשה להאמין שחברי ואני היינו משחקים ברחוב בכדור באין מפריע. שכונת רחביה זכתה לפרסומה הרב עקב האוכלוסיה שהתגוררה בה. כאן בנו את ביתם הרבה ממנהיגי היישוב הציוני ומהמורים באוניברסיטה העברית. עם העלייה הרבה מגרמניה בשנות השלושים התיישבו כאן הרבה מהעולים, והשפה הגרמנית נשמעה בכל מקום. ברחוב רמב"ן, מול ביתנו ומעט בהמשכו, התגוררו אברהם גרנובסקי, לימים גרנות, מנהל הקרן הקיימת, הארכיאולוג פרופסור אלעזר ליפא סוקניק, הפרופסור לפילוסופיה שמואל הוגו ברגמן, והגינקולוג הנודע ברנרד צונדק. ברחוב אוסישקין, מול ביתנו, התגוררו המנהיג הציוני הנודע ארתור רופין וגיסו שלמה גינצברג, לימים גינזור, בנו של "אחד-העם". ומעט בהמשך הרחוב התגוררו הרב מאיר ברלין, מנהיג מפלגת "המזרחי" וקרוב רחוק של סבי, והרופא הנודע משה רחמילביץ'. במשך מספר חודשים התגורר כאן הסופר שמואל יוסף עגנון, כאשר נאלץ לעזוב את ביתו בתלפיות בעת המצור על ירושלים. רבים וטובים אחרים, כחוקר הקבלה גרשום שלום והמשוררת מרים ילן-שטקליס, התגוררו מעט רחוק יותר מביתנו.

מסלול הנסיעה של אוטובוס מס. 5 של קואופרטיב "המקשר" עבר ברחוב רמב"ן, וקיסר בין רחביה לבין מרכז העיר. מרכז העיר היהודית היה ב"משולש" הרחובות יפו, בן-יהודה והמלך ג'ורג'. גם כאן הייתה תנועת המכוניות מעטה, ובפינת הרחובות יפו והמלך ג'ורג' היה עומד שוטר על אי תנועה במרכז הכביש כדי לכוון את המכוניות. לימים, הותקן בפינה זו הרמזור הראשון בירושלים; אנשים היו קובעים פגישה במרכז העיר "ליד הרמזור". משרדו של אבי – שכמסופר לעיל עסק בעריכת דין – היה בבניין ג'נרלי ברחוב יפו, המשמש כיום משרדי ממשלה. לא זכור לי באיזו קומה היה המשרד. לאחרונה רכש בני יואב את שלט המשרד העשוי מתכת. מתי שהוא הוסר השלט והתגלגל לשוק הפשפשים ביפו, ומשם לאישה כל שהיא שמכרה אותו באתר מכירות באינטרנט.

מאחר ולרוב תושבי שכונת רחביה לא היו מכוניות, התרכזו חיי היום יום וחיי החברה בתוך השכונה. נסיעה או הליכה לשכונות יהודיות אחרות, כגון בית הכרם או תלפיות היו בגדר מבצע. שני בתי הקפה השכונתיים – קפה "רחביה" ברחוב רמב"ן, וקפה "חרמון" ברחוב הקרן הקיימת, היו מרכזים חברתיים חשובים. גם הרבה מהקניות הדרושות לחיי היום יום ניתן היה לבצע בתוך השכונה. שורה של חנויות נבנתה ברחוב הקרן הקיימת, שתוכנן בעת הקמת השכונה כרחוב מסחרי. סבי וסבתי היו קונים בקביעות ברחוב הקרן הקיימת במכולת של אלתר סלונמסקי, בחנות הבשר של הקצב מאיר, ובחנות הירקות שניצבה ביניהן.

ברחוב הקרן הקיימת היו גם מספרה וסניף דואר קטן, ומול קפה "חרמון" הייתה חנות הגלנטריה של נסים, שצאצאיו מחזיקים בה עד היום. ברחוב אוסישקין היה סנדלר, ובסמוך לו בית המרקחת של שוכמן. הורי היו קונים צורכי אוכל במכולת של גרוסמן בשדרות בן-מימון, שנמכרה לאחר מכן לגולד. בסמוך למכולת הייתה חנות ברשת חנויות "תנוכה" של ארון פייג.

מן הראוי להזכיר כאן את ענייני הדת. כזכור, היו הסבא והסבתא של סבי, מנחם מנדל ורחל אוסישקין, מראשוני החסידים בויטבסק. אני מניח שגם הוריו של סבי, משה-צבי ורייזה אוסישקין היו אדוקים למדי, וצילום של משה-צבי בנעוריו מראה שגידל פיאות וחבש לראשו כיפה. שמורים עימי סידורי התפילה של שניהם הנושאים את חתימותיהם. דודו של סבי, אברהם אבא אוסישקין, היה יהודי אדוק. בערוב ימיו עלה לירושלים, התגורר בסמוך לשכונת מאה שערים, ובילה את שארית ימיו בלימוד תורה ובתפילה. צילום שלו שנעשה בסטודיו בירושלים מראה אותו לובש קפוטה וחובש לראשו שטריימל. סבי, מנחם אוסישקין, לא היה אדוק, אבל הקפיד על מסורת ישראל ועל קיום מצוות. הוא רכש לעצמו מקום בכותל המזרח בבית הכנסת שנבנה ברחוב אוסישקין, והיה מתפלל שם בקביעות. לאחר פטירתו ניתן מקומו ליצחק בן-צבי, וכאשר נבחר בן-צבי כנשיא המדינה שונה שמו של בית הכנסת לבית כנסת "הנשיא". סבי אף תרם ספרי תורה לבית הכנסת הזה ולבית הכנסת "ישורון". בביתם של סבי וסבתי הייתה הקפדה על כשרות, ומערכת כלים נפרדת שמשה בחג הפסח. חגי ישראל נחוגו בקפדנות. כל שנה נבנתה סוכה גדולה על המרפסת של דירתם, ובחג הפסח נחוג הסדר בהדר רב ועם הרבה אורחים. סבתי אסתר אוסישקין לא התחנכה בבית דתי, אבל התאימה עצמה לרצון בעלה. גם אחרי פטירתו הקפידה על הכשרות ועל שמירת השבת.

הורי, אלה ושמואל אוסישקין, לא היו דתיים. אבי היה הולך בחגים לבית הכנסת, אבל ככל שהזדקן המעיט בכך. מכל מקום, הקפיד לצום ביום כיפור. אימי לא הייתה דתית כלל ועיקר. סבה של אימי יצחק סג"ל, ואימה רחל, גדלו באווירה יהודית דתית, אבל היו מעורים היטב באווירה המרכז-אירופית שמסביבם. יצחק סג"ל הותיר אחריו סדרה של כל ספרי התנ"ך עם פירושים, הכרוכים בכריכת עור ושמו מוטבע עליהם. כמה כרכים נאכלו עם הזמן על ידי חרקים, אבל כמה כרכים שמורים אצלי עד היום.

באשר לי – תספורתי הראשונה נעשתה כמיטב המסורת היהודית בהגיעי לגיל שלוש, ואני מניח שהדבר נעשה לפי דרישת סבי. בהיותי ילד נהגתי ללכת בחגים עם סבי ועם אבי לבית הכנסת, ובראש השנה התלהבתי לשמע התקיעות בשופר. ככל שגדלתי, התרחקתי מן הדת ומן המצוות. כאשר הייתי צעיר נהגתי לצום ביום כיפור, אבל נוהג זה חלף עם הזמן. יחד עם זאת גיליתי בעבר – ואני מגלה כיום – עניין רב במסורת היהודית, ויש לי הערכה רבה אליה. במשך הרבה שנים גיליתי עניין רב בחסידות ובתולדותיה, ובעיקר, כמובן, בחסידות חב"ד. אזכיר, לכסוף, שבשנת 1972, בערב חג הפורים, כאשר ביקרתי בניו יורק, נסעתי לברוקלין לבית הכנסת של חב"ד כדי לשמוע את קריאת המגילה. אני זוכר כיצד עם תום התפילה נעמדו החסידים משני צידי המעבר באולם התפילה כשהם אוחזים ידיים זה בזה כדי לפנות את הדרך, והנה האדמו"ר המפורסם, הרב מנחם מנדל שניאורסון, צועד בהדר ביניהם כשהוא אוחז בידו במגילת אסתר מגוללת בנרתיק, נותן מטבע לקבצן הניצב בפתח, ופוסע אל מחוץ לבניין לעבר מכוניתו.

בית משפחתנו ניצב ברחוב אוסישקין פינת רחוב רמב"ן. בבית נבנו שלוש דירות – בדירה האחת התגוררו סבתי וסבי; בדירה השנייה התגוררו דודתי רחל ודודי שמעון-פריץ; ובדירה השלישית התגוררו הורי, וכאן התגוררתי עשרים ותשע שנים מיום היוולדי ועד לנישואי.

בית המשפחה תוכנן בקפדנות על ידי האדריכל המפורסם ריכרד קאופמן, שהתאים את הבניין הן לסגנונו האדריכלי המיוחד, והן לצרכים של משפחת אוסישקין. הבית היה מוקף בגינה. בחזית הגינה, אל מול רחוב אוסישקין, נבנה ספסל עליו נהגו בני המשפחה לפוש בימים חמים בשעות אחר הצהריים ולהתבונן בהולכים ברחוב. בגינה הקדמית ניטעו כמה עצי נוי, וביניהם שני עצי ארוז הלבנון. לימים, כאשר דודי שמעון-פריץ

קנה מכונית, הותקנה רחבת חנייה בסמוך לעצי הארז. בחזית הבניין הפונה לרחוב רמב"ן, בצד הכניסה לבית, עלה ופרח שיח בוגנוויליה גדול. לאורך צידו האחורי של הבניין ניטעו עצי ברוש ועצי אורן שעם השנים הגיעו לגובה ניכר. בגינה האחורית ניטעו חמישה עצי פרי: עץ דובדבן, עץ שקד, עץ אפרסק, עץ תפוח ועץ משמש. בכניסה לבניין נקבע שלט גדול המכריז עד היום שזהו "בית מחנים". בכניסה הותקנה דלת ברזל שיש והיו נועלים אותה בלילות. בצד הדלת נקבעה מזוזה גדולה ממתכת שנגנבה לפני מספר שנים. בסמוך לדלת הותקן אשנב דרכו ניתן היה לשלשל פנימה את העיתונים כאשר הדלת הייתה נעולה מוקדם בבוקר.

סבי וסבתי התגוררו בדירה הגדולה שבקומה השנייה. מפרוזדור הכניסה לדירה נכנסו אל הסלון, וממנו עברה הדרך לחדר האוכל רחב הידיים, ולחדר העבודה של סבי. מחדר העבודה נפתחה דלת אל המרפסת הגדולה, שם ניתן היה לשבת כאשר מזג האוויר איפשר זאת, בעיקר בימי הקיץ, ושם אירח סבי את אורחיו הרבים. מפרוזדור הכניסה נפתחו דלתות למטבח הגדול, לשירותים ולחדר השינה. שתי מיטות גדולות וגבוהות ממתכת, ובצידיהן ארונות לילה, ניצבו במרכזו של חדר השינה.

דודתי רחל ודודי שמעון-פריץ התגוררו בדירה בקומת הקרקע בצידו המזרחי של הבית. קאופמן תכנן לדודי חדר עבודה גדול במיוחד בקומה השנייה, וגרם מדרגות מעץ עלה מפרוזדור הדירה אל חדר העבודה. כונניות ספרים מלאו את כל קירות החדר מן הרצפה ועד לתקרה, למעט קטע קיר אחד עליו היה תלוי ראש מפוחלץ של אייל עם קרניים גדולות. שולחן העבודה של דודי, שהיה עמוס תמיד בניירות, ניצב במרכז החדר. הורי ואני התגוררנו בדירה בצד המערבי של הבית, אשר חזיתה פנתה לעבר רחוב רמב"ן. חדרי היה ממוקם בפנינת הבניין, והוא נפתח אל מרפסת, חצייה מקורה וחצייה פתוחה. חדר המדרגות המהודר של הבית הוליד עד לכניסה לגג, ושם נבנה חדר לכביסה.

תקרות החדרים בבניין היו גבוהות יחסית, ובכל החדרים הפונים לחזית נבנו אשנבים קטנים מעל לחלונות. האשנבים נועדו להקל על איוורור החדרים בתקופת הקיץ, שכן החום שבחדר עולה למעלה ויוצא באופן טבעי דרך האשנבים. הבניין עצמו הוקם על גבי עמודים, ולאור רעידת האדמה הקשה שהתרחשה בארץ-ישראל בשנת 1927, היה הבניין מבוסס על יסודות מוצקים במיוחד. מטעמי חסכון בעלות הבנייה לא נוצלו החללים שבין עמודי היסוד לבניית מרתפים, והם מולאו בעפר. המרצפות ברצפות החדרים בקומת הקרקע הונחו ישירות מעל מילוי העפר, וברבות השנים שקע לאיטו מילוי העפר, ועמו המרצפות שמעליו. בכל הדירות נבנו תנורים גדולים מלבנים לחימום בחורף, שחזיתם מצופה לבנים מזוגגות צבעוניות, והחימום נעשה על ידי הבערת עצים. אני זוכר את הסלון של סבתי בימי החורף, כאשר היא ואורחיה עומדים נשענים על דופן התנור כדי להתחמם. ככל שעבר הזמן, שקעו התנורים בחדרים שבקומת הקרקע עם הרצפות, ובסופו של דבר היה צריך לפרק אותם. בראשית שנות החמישים של המאה העשרים התקינו הורי הסקה מרכזית בחלק מן הבניין, ובכך נפתרה למשך מספר שנים בעיית ההסקה בדירת הורי.

בימי ילדותי היו סידורי היום יום כמקובל באותם ימים, ורחוקים באופיים מהמקובל כיום. כך, למשל, הייתה הכביסה נעשית בחדר הכביסה הסמוך לכניסה אל הגג על ידי כובסת שהייתה מגיעה מידי פעם. תנור מסוג פרימוס חימם מים בדוד לצרכי הכביסה. הבגדים שנועדו לכביסה הונחו בגיגית גדולה ממתכת שמולאה במים, וסיבון הבגדים ושפשוףם נעשה בידי הכובסת על גבי לוח מתכת שפניו גללים. את הכביסה הייתה הכובסת תולה לייבוש על הגג. בדירת סבי וסבתי היה מקרר שקירר על ידי קרח. מידי יום הייתה עוברת ברחוב רמב"ן משאית שסיפקה בלוקים של קרח. נהג המשאית היה מכריז בקול גדול על בואו, ודיירי הרחוב היו ממהרים לרדת מדירותיהם לקנות את הקרח. המוכר היה מחלק את הבלוק בעזרת גרזן למספר חלקים לפי דרישת הקונים. הבלוק שנקנה הועלה לדירה, הוכנס למקרר וקירר את המזון. בלוק הקרח נמס לאיטו, והמים נאספו במגירה שהותקנה בתחתית המקרר, אותה צריך היה לרוקן מידי יום. החלבן היה מביא חלב מידי בוקר. הוא היה מגיע אל פתח הדירה ובידיו כד החלב. מכסה הכד דמה לספל גדול, ועל דפנותיו סימנו שנתות את

מספר הליטרים. החלבן היה יוצק מהכד את החלב אל תוך המכסה עד לקו הסימון הנדרש, ואז היה יוצק את החלב מהמכסה לכדו של הקונה, מקבל את כספו, וממשיך בדרכו הלאה. ולבסוף, הטלפונים. טלפונים היו מצרך נדיר והשתמשו בהם מעט. בתוקף מעמדו היה לסבי טלפון בדירתו. כאשר סגר אבי את משרדו במרכז העיר בראשית שנות החמישים העתיק את הטלפון לדירתו. דודי שמעון-פריץ חיכה שנים ארוכות לטלפון. המטלפנים אליו היו מתקשרים אל דירת סבתי, ואני זוכר הרבה מקרים שקראו לדודי אל הטלפון, והוא היה מזנק במהירות במעלה המדרגות אל דירת סבתי כדי לקבל את השיחה.

סבי מנחם גר בבית המשפחה עד לפטירתו בשנת 1941. על אופיו העקשן, על רצון הברזל שלו, על מסירותו הטוטלית לאידיאה הציונית ולהגשמתה נכתב כבר רבות ולא אחזור כאן על הדברים. כלתי יפעת שמה לב לעובדה שבכל הצילומים שבידינו, ויש יחסית צילומים רבים, נראה סבי מלא הדר כאשר הבעתו רצינית ופניו חמורות. אין ולו גם צילום אחד בכל ימי חייו המראה את האיש צוחק או מחייך.

ואני רוצה להדגיש דבר אחד. סבי מנחם היה ברוסיה אדם אמיד. כאשר עלה לארץ-ישראל בשנת 1920 הצליח להביא עימו את כספו, או חלק ממנו. בסופו של דבר השקיע את הכסף בבניית שלושה בתים, בירושלים, בתל אביב ובחיפה. בימינו אלה, עסקן ציבורי העוסק בין השאר בנכסי דלא נידי דואג גם לעצמו ולבסיסו מעמדו הכספי. סבי היה ההיפך הגמור מכך. לא רק שלא הגדיל את הונו בתקופה הארוכה בה הייה עסקן ציבורי, אלא השתמש בכספו האישי להוצאות עבודתו. למיטב ידיעתי גם לא קיבל שכר מהקרן הקיימת, ושילם מכספו את הוצאות נסיעותיו. יתרה מזו, את הבית שבנה בהדר הכרמל בחיפה תרם בחייו לקרן הקיימת. התנאי היחיד שהעמיד לפני הקרן הקיימת היה ש"לעולם אין רשות לק"ק למכור את הבית, למשכן אותו וגם להחליפו באיזה רכוש דלא נידה אחר". הקרן הקיימת אישרה בכתב תנאי זה, ועל סמך התחייבותה קיבלה את הבית לרשותה. אבל בסופו של יום העבירה הקרן את הבית למינהל מקרקעי ישראל, וזה מכר את הדירות לדיריים. סבי מנחם לא העלה על דעתו כי כך תנהג הקרן הקיימת עשרות שנים מאוחר יותר. לדעתי ספק אם היה נותן לקרן הקיימת את תרומתו הנדיבה לו היה משער שכך יתגלגלו הדברים.

עד לפטירתו היה סבי הדמות הדומיננטית במשפחה. אין ספק שאופיו הנוח והפסיבי כמעט של אבי נבע במידה רבה מהיותו בנו של סבי. אחרי חתונתם בשנת 1926 המשיכו הורי להתגורר עם סבי וסבתי בביתם ברחוב הנביאים, ולאחר מכן עברו כולם ל"בית סלמה" הסמוך למרכז העיר, ומשם לבית המשפחה ברחביה. אחרי פטירתו המשיכה סבתי להתגורר בדירתה הגדולה. בשנותיה האחרונות חלתה, והלכה לעולמה בשנת 1952.

על הורי, אלזה ושמואל אוסישקין

ובסוף התיאור על הרקע המשפחתי אוסיף מספר מילים על הורי אשר בצילם עברו ימי ילדותי ונעורי. לא זכור לי שאי פעם רבו הורי ביניהם, או שהרימו קול האחד על השני. לא זכור לי שאי פעם היכו אותי או נזפו בי בכעס. שניהם היו ישרים כסרגל, ולא זכור לי שאי פעם הוציאו דבר שקר מפיהם, או שרימו מישהו. שניהם היו צנועי לכת בכל הליכותיהם, אורחות חייהם והתייחסותם לאנשים אחרים. אבי גילם את דמות עורך הדין הסולידרי, הנאמן לדרכו ולסדר החברתי הכללי.

מאז שאני זוכר אותה הייתה אימי אישה חולנית וחלשה, מצב שנמשך כמדומה מאז שילדה אותי. היא סבלה ברגליה ממצב ראומטי כל שהוא, ולימים חלתה באסטמה. על אף חולשתה האריכה ימים, ונפטרה בגיל תשעים וחמש, שנים ארוכות אחרי שכל האנשים הכריאים שבסביבתה, ובכללם אבי, הלכו לעולמם. לאור חולשתה התקשתה בחיי היום יום, ובניהול הבית והמשפחה. תרבות אירופה, ונטייה לאומנות, היו טבועים בה מבית הוריה. בימי ילדותי ונעורי עודדה אותי תמיד לצייר ולנגן על פסנתר.

לצורך פרנסתו היה אבי עורך דין, אבל בנפשו היה אינטלקטואל שעניינו בהיסטוריה מדינית ובספרות יפה. אהבתו הגדולה הייתה קריאת ספרים. אבי שלט היטב בחמש שפות – רוסית, שהייתה השפה הרשמית בארץ מולדתו, עברית, שנלמדה מגיל צעיר בבית אבא, צרפתית, שהייתה השפה השנייה בבית הספר, גרמנית שנלמדה כמדומה אף היא בבית הספר, ואנגלית, אותה למד כאשר נסע לאנגליה כדי ללמוד באוניברסיטה. היה לו זיכרון פנומנלי, בעיקר לכל דבר הקשור בהיסטוריה. במשך השנים פרסם אבי מספר ספרים על נושאים חוקתיים הקשורים במשפט הבריטי, וספר על הכיבוש הצלבני של ארץ-ישראל. כמו כן כתב מדי פעם בפעם מאמרים על ענייני השעה בעיתונות היומית, בעיקר ב"הבוקר", עיתונה של מפלגת הציונים הכלליים. במשך כמה שנים הרצה בבית הספר לכלכלה ולמשפטים בתל אביב, מוסד אשר הכשיר באותם ימים עורכי דין. אין לי ספק שאבי היה צריך לבחור בקריירה אקדמית, ולא בעריכת דין, מקצוע מעשי שלא התאים לו כלל ועיקר. ירשתי ממנו את אהבת הקריאה. בנעורי קראתי הרבה, ואבי ואני היינו משוחחים על הספרים שקראתי. זכור לי שבהיותי ילד חליתי בשנית (סקרלטינה) והייתי צמוד למיטתי במשך כשישה שבועות. בין הספרים שהביא לי אבי היה הספר "מועדון הפיקוויקים" של צ'רלס דיקנס, בתרגומו המליצי והמיושן של ישראל חיים טביוב, אשר הודפס בשלושה כרכים. מדי יום, ככל שהתקדמתי בקריאה, היינו משוחחים על הספר ועל הנפשות הפועלות בסיפור. אבי זכר, כמובן מאליו, כל דבר וכל דמות. לימים, קניתי את הספר בתרגום חדש לאחד מבני, אבל הזמנים השתנו, והספר לא עורר בו כל עניין.

אבי ראוי להערכה על הסובלנות שגילה כלפי תעלולי בנו. מדי פעם היו סיפורים למיניהם ותלונות מובאים בפני אבי, ולא זכור לי שהפעיל עלי בגינם לחץ כל שהוא. יש מקרים בהם היה מעין "שותף לאחור מעשה", שכן שמע ממני את הסיפור כולו עוד קודם שהגיעו אליו התלונות.

להורי היו מכירים הרבה שנכנסו ויצאו בביתנו, וביניהם משמנה וסלתה של החברה הציונית של ירושלים באותם ימים. להם נוספו גם מכיריה של סבתי, והידידים של דודתי רחל ודודי שמעון-פריץ. שמחתי להכיר את כולם, ולמדתי הרבה מהשיחות שניהלו. אזכיר אך אחדים מהם. המנהיג הציוני הוותיק לייב יפה היה פוקד תדיר את סבתי עד שנהרג בפיצוץ בבניין המוסדות הלאומיים ערב מלחמת השחרור. הפרופסור יוסף קלזנר ואשתו ציפורה היו ידידים קרובים של המשפחה. יעקב צור, לימים שגריר ישראל בארגנטינה ובצרפת ויושב ראש הדיקטוריון של הקרן הקיימת, ואשתו ורה היו מטובי המכרים של הורי. שלמה גינצברג, לימים גינזור, בנו של "אחד-העם", ואשתו רוזה, שהתגוררו מול ביתנו בבית רופין, היו ידידים טובים. אבי ושלמה גינזור היו שוקעים מדי פעם במשחק השחמט. בין עורכי הדין אזכיר את יצחק אולשן ודוד גויטיין ונשותיהם, שלימים התמנו כשופטים בבית המשפט העליון, ואת צבי שוורץ שבתו רות התחתנה לימים עם משה דיין. דניאל אוסטר, ראש העירייה היהודי הראשון של ירושלים, גיסו הפיזיקאי הנודע יואל רקח, גד פרומקין שהיה שופט בית המשפט העליון בתקופת המנדט, ונשותיהם, היו מבאי ביתם של דודי ודודתי. לא אזכיר רבים אחרים שהתגוררו מחוץ לירושלים והיו מגיעים לביקור מדי פעם.

בשנותיו האחרונות סבל אבי ממחלת לב קשה, ובסוף ימיו אף התקשה בקריאה. הוא אהב מאד את נכדיו. בעת שהייתי מגוייס בשרות מילואים ארוך נזקק אחד מבני לניתוח דחוף בבטנו. אבי התעקש שמנתח פרטי ידוע יבצע את הניתוח, שהוא יממן מכספו את הניתוח היקר, ובלבד והעיקר שנכדו יזכה לטיפול הטוב ביותר. זכור לי כיצד הורי הלכו יום אחד לקונצרט של התזמורת הפילהרמונית ב"בנייני האומה", ולקחו עימם את עדו בן התשע. בעת הקונצרט חש אבי ברע, והורי ועדו מיהרו לחזור לביתם. אבי הצר מאד על כך, שכן רצה שבעתיד יזכור אותו נכדו עדו במיטבו, ולא כאשר הוא מתמוטט בריאותית. אבי נפטר בגיל שבעים ותשע בעת התקף לב פתאומי.

ימי ילדותי

מעמדי כילד במשפחת אוסישקין היה מיוחד. משפחת אוסישקין הייתה מיעוטת ילדים. אחותו של סבי מתה בגיל צעיר, בנה ונכדה מתו או נעלמו ברוסיה בימי מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הבולשביקית, והלכה למעשה היה סבי בן יחיד להוריו. בתם הבכורה של סבי וסבתי מתה בילדותה. דודתי רחל ורודי שמעון-פריץ היו חשוכי ילדים, וכך גם שתי אחיותיו של דודי. הנני בן יחיד להורי. נולדתי אחרי תשע שנות נישואין של הורי, כאשר אימי הייתה כבר בת שלושים וחמש, ואני מניח שהתקשתה להיכנס להריון. לאחר הלידה הייתה אימי חולה מאד במשך תקופה ארוכה, וייתכן שזו הסיבה שלא ילדה ילדים נוספים. גם במשפחתה של אימי היה מספר הילדים מועט. לאחיה הארי ואחותה אירמה לא היו ילדים. לדודי יצחק נולדו שתי בנות וכן – אבל הם גדלו מעבר לים בארצות הברית והקשרים איתם היו מועטים. לסבי הייתה חשובה מאד "המשכיות" המשפחה ו"השושלת", ויעידו על כך שני הצילומים בהם רואים אותה, את אבי, אותי ותמונה ממוסגרת גדולה של הסבא רבא שלי – "ארבעה דורות אוסישקין" המצולמים יחדיו. סבתי אסתר הייתה שותפה להערכה המיוחדת ולפינוק של נכדה היחיד, וכנתה אותי "זולוטה" – "זהב" ברוסית.

זיכרונותי מסבי מנחם הם מעטים ועמומים, שכן נפטר בהיותי בן שש. אני זוכר את סבי מנסה לתפוס אותי במשחק סביב מיטתו בחדר השינה שלו. יום אחד מצאתי בגינה או ברחוב מטבע של מיל אחד. ברחוב רמב"ן עבר מוכר תירס עם עגלתו, וקניתי ממנו במיל הזה תירס חם. סבי ובני משפחה אחרים פגשו אותי בגינה כשהתירס בידי ונזפו בי: מי זה קונה תירס מאיש ברחוב? זכור לי היום הראשון שלי בגן הילדים של אסתר ברנסדורפר בבית הסמוך לביתנו. סבי בא עימי ועם הורי לגן, ואני זוכר שסוכריות נזרקו על הילדים. יום אחד ביקרו אורחים בדירת סבי וסבתי. אחת האורחות הניחה מעיל פרווה על כיסא; אני זוכר כיצד לקחתי את המעיל ולחרדת בעלת המעיל השלכתי אותו בשמחה ובצהלה מהחלון לגינה. לבסוף, אני זוכר את סבי ביומו האחרון, שעות אחדות לפני פטירתו, כשהוא מתיישב על יד השולחן בחדר האוכל לאכול ארוחת צהריים, ונראה תשוש וסובל.

עם דודתי רחל היו לי יחסים מיוחדים, שהרי לדודי ולדודתי לא היו ילדים והם התגוררו בדירה הסמוכה באותו הבניין. דודתי התייחסה אלי כאילו הייתי בנה. הדוד שמעון-פריץ היה אדם עצבני, ובעיקר לא סבל רעש. יש שהרעש שחברי ואני עשינו במשחקינו הוציא אותנו מן הכלים, ואז היו תקופות בהן דודי ואני לא היינו ביחסי דיבור. דודתי רחל דאגה תמיד להשקיט את הרוחות. כאשר גדלתי מעט התגבש הנהוג שהייתי אוכל על שולחנה של דודתי ארוחת בוקר בימי שבת וחג. הייתי נכנס לדירתה דרך חלון המטבח, בדרך כלל בשעה שמונה, והיינו אוכלים יחדיו ליד שולחן המטבח. עם סיום הארוחה הייתי עוזב את המטבח דרך החלון. בצורה שכזו נמנע הקשר בין הדוד שמעון-פריץ לבני בתקופות שהיה מרוגז עלי.

בשנותי הראשונות התגוררה בירושלים סבתי רחל שינברג, אבל אינני זוכר אותה. מצויים בידי מספר צילומים שלי איתה. מתי שהוא, לאחר שנפטר סבי יעקב שינברג, ולאחר שכל ארבעת ילדיה עזבו את רומניה, עלתה סבתי רחל לארץ-ישראל והתיישבה בירושלים, בדירה בשדרות בן-מימון. ככל הנראה שלא מצאה את מקומה בירושלים, ולאחר מספר שנים נסעה לארצות הברית שם התגוררו שלושה מילדיה. היא נפטרה בניו יורק בתקופת מלחמת העולם השנייה.

קרובינו האחרים היו מעטים. חיים כצנלסון, הדוד חיים כפי שנהגתי לקרוא לו, שהיה בן דודו של סבי מנחם, היה מרבה לבקר את סבי וסבתי עד לפטירתו בשנת 1951. הדוד חיים, שהיה רווק, זכור לי כישיש חביב וידידותי. הוא התגורר אצל אחותו גניה גלסמן, שבעלה משה היה רופא השיניים שלי. פעם או פעמיים הביא עימו לביתנו הדוד חיים את נכדת אחיו דסי הרטמן שהתגוררה בתל אביב. בשנים האחרונות חודש הקשר עם דסי, לימים השופטת המחוזית הדסה אחיטוב, ובעלה דוד.

הדוד חיים היה נציג העיתון "הארץ" בירושלים. פרסומי הראשון בעיתון, ולדעתי הפרסום החשוב ביותר, נעשה בהיותי בן תשע או עשר על ידי הדוד חיים, במדור "צברינו חמודים ועוקצנים". ומעשה שהיה כך היה. בערב חג השבועות שוחחתי עם מכירה של הורי, ונדהמתי להווכח שאין היא יודעת על הקשר שבין חג השבועות לבין מתן תורה. אמרתי לה בהתרגוּת: "מסתבר שנוולדת לפני מתן תורה!" עניין זה סופר בהרחבה לדוד חיים שהציג אותו בפני קוראיו.

כאן אזכיר את זינה ברוק ורוזה יעקובסון, אחיותיה של סבתי אסתר. דודה זינה, שהייתה אלמנה, הגיעה לארץ-ישראל עם שני ילדיה אחרי המהפכה הבולשביקית. הדודה זינה והדודה רוזה, שהייתה גרושה ללא ילדים, התגוררו יחדיו בדירה בביתנו של סבי ברחוב אלנבי פינת הירקון בתל אביב. הדודה רוזה, אשר ככל שעבר הזמן הסתגרה בתוך עצמה, הייתה מגיעה לירושלים מדי פעם ושוהה תקופת זמן בדירת סבתי. בהיותי ילד נהגו הורי לנסוע מדי שנה לחופשה של כמה ימים בתל אביב, וכמובן שנסעתי עימם. נהייתי מאד בנסיעות אלה. היינו מתגוררים בדירתן של הדודות זינה ורוזה. הלכנו הרבה לשפת הים, ישבנו בבתי הקפה התל אביביים, וביקרנו את קרובי המשפחה ואת המכירים של הורי שגרו בתל אביב. פעם או פעמיים הלכנו לגן החיות, ופעם אפילו נסענו בסירה בנהר הירקון עד ל"שבע הטחנות" – מקום שנחשב למרוחק למדי במעלה הנהר. שנתיים ביליתי בגן הילדים של אסתר ברנסדורפר שהיה בבית הסמוך לביתנו. כמעט ואינני זוכר דבר מתקופה זו. אבל מסתבר שתקופת לימודי עברה בהצלחה יתרה, ומעידה על כך תעודת הגמר היפה שכתבה עבורי הגננת אסתר.

בגיל שש התחלתי ללכת לבית הספר. כל שתיים-עשרה שנותי בבית הספר עברו עלי בגימנסיה העברית ברחוב הקרן הקיימת, מהלך חמש דקות הליכה מביתנו. כיתות א' עד ד' – "המכונות" – היו מרוכזות באותם ימים בבניין צדדי במתחם הגימנסיה. זכור לי היום הראשון ללימודי בבית הספר כאשר הגעתי לכיתה א' עם אבי. כנראה שהייתי חולה עם פתיחת שנת הלימודים, שכן כאשר אבי ואני הגענו לכיתה כבר ישבו כל הילדים במקומם. המורה בכיתה א' הייתה חוה יערי, אשתו של אברהם יערי, שנודע בזכות ספריו, וביניהם הביבליוגרפיה המקיפה של הגדות פסח. חוה ואברהם יערי היו מכירים טובים של הורי. חוה יערי הבטיחה לאבי להושיב אותי באותו ספסל עם ילד ראוי, והושיבה אותי עם אמנון כ"ץ. חוה יערי, אישה מיוחדת ונעימת סבר, זכורה לי כמורת הטובה והאהובה ביותר במשך תקופת לימודי הארוכה והמשמיימה בבית הספר.

ומספר מילים על אמנון כ"ץ. אמנון היה ילד נעים הליכות, מהיר תפיסה, ובעל כשרונות בלתי רגילים בתחומים רבים. התיידדנו מאד, ובשנות לימודי הראשונות היה אמנון חברי הטוב ביותר. בהפסקות שבין השיעורים היינו יושבים בחצר בית הספר אל מול בריכת הנוי הקטנה ומתבוננים בדגי הזהב השטים הלוך ושוב להנאתם. את הדגים הגדולים כינינו בשמות. אמנון גר עם הוריו בדירת גג ברחוב ארלוזורוב, במרחק של כמה דקות הליכה מביתנו, והיינו מרבים להפגש ולשחק ביחד גם אחרי שעות הלימודים. לאחר מספר שנים נחלש קשר הידידות בינינו, אבל אף פעם לא פסק. אמנון סיים בהצטיינות את הגימנסיה. במשך שירותו בצבא, בחיל האוויר, למד פיזיקה באוניברסיטה העברית, וסיים את לימודיו בזמן קצר. מעט לאחר מכן קיבל מינוי אקדמי במכון ויצמן והתקדם מהר לדרגת פרופסור. לאחר מספר שנים התפטר מהמכון לתדהמת הכול, עזב מאחוריו קריירה מצליחה כמדען, ונסע לארצות הברית כדי לעסוק בתכנון מטוסים, שהיה התחום האהוב עליו. שם נהרג בתאונת מטוס.

יש יתרון בכך שאדם חי באותה עיר, ולומד באותו בית ספר במשך הרבה שנים. שכן באופן שכזה נוצרת המשכיות באורח החיים, ומתגבשות חברויות שנמשכות לאורך זמן. עם כמה מחברי כיתתי המשכתי ללמוד הרבה שנים. אזכיר במיוחד את יאיר קסוטו, ואת תמר זוטא, לימים הורוביץ, שישבה עימי שנתיים באותו הספסל בבית הספר העממי, איתם אני נפגש עד היום, ואת חברי הטובים מאז כיתה א' יואב הורן ומיכה שטרנאו שהלכו בינתיים לעולמם. בשנים מאוחרות יותר נוספו עליהם חנן בירדמן ודב סיטון. חברי ילדותי

אליעזר רחמילביץ', צבי בנטואייץ' ואריה-לאו מוצקין עברו ללמוד בבתי ספר אחרים והקשר איתם נותק למעשה עם הזמן.

אחת מאהבותי הגדולות הייתה טיפוס על עצים, וחברי ואני עשינו זאת לא מעט. חברי אמנון אף כינה עצמו "איש הג'ונגל" מתוך הזדהות עם טרזן שאת הספרים אודותיו קראנו בהתעמקות ובהתלהבות. יש שחברי ואני היינו יושבים על עץ הפלפולן בסמוך לספסל שבגינת ביתנו, וצוחקים משם על העוברים ושבים במדרכה שבסמוך לגינת הבית. עץ אהוב עלי היה עץ האורן הגדול שבגינה האחורית, עץ שכבר באותם ימים הגיע כמעט לגובה גג הבית. (בשנים האחרונות החל העץ להתערער, ולאחר שקיבלנו רישיון מפקיד היערות במשרד החקלאות כרתנו אותו בצער רב.) יום אחד ישבתי להנאתי במרומי העץ, והרחק מתחתי, בשביל הכניסה אל הבית הסמוך, עבר השכן גראו בדרכו לדירתו. ברכתי אותו לשלום. השכן הטוב נחרד לראות אותי אי שם בראש העץ, וחשש שאפול. הוא ביקש שארד מהעץ וכמובן שסירבתי. אדון גראו נכנס לדירתו וחזר עם חופן סוכריות, והבטיח לתת לי את הסוכריות אם ארד מהעץ. ירדתי מייד כדי לקבל את הסוכריות, אבל מובן מאליי שטיפסתי בחזרה אל מרומי העץ ברגע שאדון גראו חזר ונכנס לדירתו!

באשר ללימודי בבית הספר העממי אני זוכר במיוחד אירוע אחד. החל משנה ב' היה מחנך כיתתנו יוסף כהן-צדק, אספן בולים נלהב, שנודע בציבור בעיקר כמקדם שפת האספרנטו בארץ-ישראל. כהן-צדק גידל זקן תייש בקצה סנטרו, בדומה לולדימיר לנין. ביום האחרון של השליש, נדמה לי שהיה זה ערב חופשת הפסח, חילק המחנך כהן-צדק לתלמידים את תעודת השליש. הוא ישב ליד שולחנו, וקרא אליי תלמיד אחרי תלמיד. כל תלמיד ניגש אליי, לחץ את ידו, קיבל ממנו את התעודה, והמורה והתלמיד החליפו ביניהם ברכות לחג הקרב ובא. כאשר הגיע תורי ניגשתי אל המחנך, משכתי בחזקה בזקנו, ואיחלתי לו חג שמח לקול צהלות התלמידים. כעונש, הושארתי בכיתה אחרי שכל התלמידים הלכו לדרכם כדי להעתיק עמוד או שניים מספר כל שהוא, אבל המעשה כולו היה בהחלט ראוי וכדאי.

קץ השלטון הבריטי ומלחמת השחרור

בחודש מאי 1945 הגיעה לקיצה מלחמת העולם השנייה עם כניעת גרמניה. אני זוכר חגיגת ניצחון גדולה בכיכר שלפני בניין המוסדות הלאומיים. עמדתי עם אבי במרפסת שבמשרד הקרן הקיימת והסתכלנו על המוני האנשים שהצטופפו למטה. לצידנו עמד משה שרתוק, לימים ראש הממשלה שרת, ונשא אל הקהל נאום חוצב להבות. שרתוק החליף מספר מילים עם אבי, והוסיף מילת חיבה לכיווני. עם תום המלחמה הוקלו חיי כולנו בתחומים שונים, בראש וראשונה לא היה צריך יותר להאפיל בלילה בוילונות שחורים את כל החלונות. תוך זמן קצר החל המאבק של היישוב היהודי כנגד השלטון הבריטי. השלטונות הבריטיים הקימו בירושלים "איזורים מוגנים", ופינו את הבתים מיושביהם. אבי, ושותפו עורך הדין פנחס רבינוביץ' (שכרבות הימים אשתו עברה להיות אשתו השנייה של משה דיין!) נאלצו לעזוב את משרדם שבבניין ג'נרלי, ועברו לבניין "מצפה" מעבר לרחוב. חלקה המזרחי של רחביה פונה מתושביו והפך לאיזור צבאי. גבול "האיזור המוגן" שהוקף בגדרות תיל עבר ברחוב אבן-גבירול, והכניסה אליי הייתה ברחוב עזה פינת רחוב ארלוזורוב. לילדים היה מותר להיכנס ל"איזור המוגן" כרצונם, ולא אחת חברי ואני הסתובבנו ושיחקנו שם. ערב מלחמת השחרור קיוונו גם שיעלה בידינו לאתר נשק או ציוד צבאי בריטי ולהבריח אותו משם אבל הרעיון לא צלח. מדי פעם היה השלטון הבריטי מטיל עוצר על העיר. בימי העוצר ישבנו בכית והיינו מתבוננים דרך החלון בחיילים הבריטים – אשר כונו "הכלניות" מכיוון שחבשו כובעי ברט אדומים – כשהם מסתובבים ברחובות. מפעם לפעם הגיעו אלינו הדים מפעולות המחותרות כנגד הבריטים. בבוקר אחד של שבת, מוקדם בבוקר, טיילתי בשכונה והגעתי עד סמוך לבית גולדשמיד – מועדון הקצינים הבריטים שממול לבנייני המוסדות

הלאומיים. והנה, באותו יום אחר הצהריים פוצץ הבניין על ידי האצ"ל וקרס כולו! ביום אחר ישבנו בכיתה בבית הספר כאשר נשמע מרחוק פיצוץ עז – הסתבר שהיה זה הפיצוץ שהחריב חלק ממלון המלך דוד. הלימודים הופסקו מייד, והתלמידים נשלחו היישר לבתיהם.

באותם ימים לא הייתה התקשורת והעברת הידיעות קלה ומהירה כמו בימינו אלה. העיתון היומי – "הארץ" או ה"גרזלם פוסט" – היה מקור האינפורמציה המרכזי. בדירתנו, בחדר העבודה של אבי, ניצב הרדיו – מכשיר גדול ומיושן הנתון בתיבת עץ חומה, שהיה מחובר בחוט חשמל אל אנטנה על הגג. ניתן היה לשמוע ברדיו בעיקר את "קול ירושלים". אבי נהג לשמוע בו את שידורי החדשות בעברית. מדי מוצאי שבת היה אבי מקשיב קשב רב לסיכום המדיני של השבוע החולף שהציג ידירו הפרשן משה מדזיני. בשבת בבוקר, לפני שידור החדשות בצהריים, היינו נוהגים להאזין ברדיו לתוכנית של "שירים כבקשתך" – בעיקר שמחתי לשמוע את שיריה של שושנה דמארי "כלניות" ו"אודי חמודי". עד היום אלו הם השירים האהובים עלי ביותר. באותה תקופה התחלתי ללמוד נגינה על פסנתר, פעילות שלצערי הרב הזנחתי ככל שעברו השנים. בחודש דצמבר 1946, נסע אבי למספר שבועות לקונגרס הציוני בבזל, בשווייץ. היה זה הקונגרס הציוני הראשון שהתכנס לאחר גמר מלחמת העולם השנייה, ואבי היה חבר בבית דין הקונגרס. והנה באותם ימים שאבי נעדר מהבית, למדתי לנגן את "מארש טורקי" של מוצרט, והשתלטתי איך שהוא על יצירה נהדרת זו. כאשר חזר אבי מנסיעתו, התיישבה כל המשפחה בסלון ואני ניגנתי לכבודו מארש טורקי, ובלי שגיאות! נחרט בזיכרוני כיצד עם תום הנגינה ניגש אבי אל הפסנתר ונישק אותי בהתרגשות.

בסוף שנת 1947 נסעו הורי לביקור ממושך בארצות הברית, דירתנו הושכרה לתקופת נסיעתם, ואני עברתי להתגורר אצל סבתי בקומה השנייה של ביתנו. בליל 29 בנובמבר הכריזה עצרת האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. באותו ערב סבתי ואני הלכנו לישון כרגיל, וכך לא שמעתי ברדיו את המתרחש, ולא יצאתי לחגוג ברחובות כרבים מתושבי ירושלים. אבל ביום המחרת הצטרפתי לשמחה, ואני זוכר את חברי ואותי מסתובבים ברחובות ההומים, ומכוניות של הצבא הבריטי עמוסות ילדים משתתפות בשמחה הכללית. אבל השמחה לא ארכה, וכבר למחרת היום החל המאבק שקדם למלחמת השחרור, מאבק שהורגש מהר מאד בחיי ירושלים.

אחד הסימנים הראשונים לשינוי המתחולל היה העלמם של הערכים מרחובות רחביה. קודם לכן ניתן היה לראות ברחובות השכונה פלאחים ונשותיהם הולכים עם סליהם ומוכרים סחורה חקלאית טרייה, אבל ככל שעברו הימים חדלו אלה להגיע. ברחובות שבקצה השכונה נבנו מחסומים. אני זוכר מחסום בנוי אבנים בקצה רחוב ארלוזורוב, בפינת רחוב ז'בוטינסקי, ובו פתח צר להולכי רגל ואיש ארגון "ההגנה" הניצב לידו. הורי חזרו הביתה מנסיעתם ביום 11 בינואר 1948 היישר למצב של מצור למחצה. בהגיעם לירושלים התברר להם שחגויות המכולת הולכות ומתרוקנות במהירות, וחיוני לאגור מזון בבית לקראת העתיד הלא נודע. הורי מיהרו למכולת של גולד, ושם נותרו למכירה רק קופסאות שימורים ישנות, שתוויות הנייר נשרו מהן. הורי קנו מכל הבא ליד. וכך, כאשר הגיעו ימי המצור ופתחנו מדי יום קופסת שימורים אחת, לא ידענו אם בארוחתנו הקרובה נאכל ירקות, מרק, פירות או בשר. קופסאות שימורים אלה היו מרכיב מרכזי במזונה של משפחתנו בימי המצור. נוספו להם מספר גושים גדולים להם צורת קונוס של גבישי סוכר, ושק עם גרעיני שעועית, שאוחסנו בחדר הכביסה הסמוך לגג בתקופת מלחמת העולם השנייה ונשכחו לאחר מכן.

בעייה קריטית אחרת הייתה בעיית המים. לאחר שחזרו מנסיעתם קנו הורי דוד מים גדול מהסוג שהיה מותקן על גגות של בתים, והציבו אותו במרפסת דירתנו, בחלקה הפנימי שהיה מקורה. ברז הותקן בתחתית הדוד. המים ברשת העירונית היו מגיעים לבתים מדי כמה ימים לפרק זמן קצר. לאחר שהוצב הדוד במקומו חיכינו כמה ימים בקוצר רוח ליום שבו יזרמו המים בצנרת, וכאשר הדבר קרה התגייסה כל המשפחה למלא את הדוד במים מדליים שמולאו במהירות מהברזים שבבית ובחצר.

עד ליום סיום המנדט הבריטי נמשכו הלימודים בבית הספר כסדרם. כבוקר אחד התפוצצה מכונית תופת במשרדי הסוכנות היהודית לא הרחק מבניין בית הספר, וכולנו נשלחנו הביתה. שמור בזיכרוני היום שבו נכבשה שכונת קטמון הגובלת בצידה הדרומי של רחביה. היחידה הצבאית של "ההגנה" שעמדה לתקוף את קטמון חנתה מול ביתנו ברחוב רמב"ן. בפעם הראשונה חזינו בגאווה בטור מכוניות משורינות, מתוצרת בית, ובלוחמים משלנו לבושי מדים הנושאים את נשקם בגלוי, והם מוכנים לצאת לקרב כיחידה צבאית מאורגנת. מדי פעם היו מגיעות ידיעות קשות. אני זוכר את היום שבו נטבחו הנוסעים בשיירה לבית החולים "הדסה" בשכונת שייך ג'ראח, והיום שבו נהרגו הל"ה בדרכם לגוש עציון – וכיניהם מכרים ובני מכרים טובים של משפחתנו.

אני זוכר שראיתי ארבע פעמים בחיי את דוד בן-גוריון. בפעם הראשונה ראיתי אותו זמן קצר לפני מלחמת השחרור, כאשר טיילתי עם אבי בשדרות בן-מימון. ביתו של בן-גוריון היה בתל-אביב, אבל כאשר שהה בירושלים היה גר בחדר שכור בדירתה של הגברת פייבל, אלמנה מידידותיה של סבתי, בשדרות בן-מימון. והנה, בעומדנו ברחוב עבר בן-גוריון במדרכה שממול, צועד בהליכה נמרצת למשרדו. נתלווה אליו בחור גברתי, כנראה שומר ראשו, שהחזיק בידו תיק מסמכים כבד. זמן מה לאחר מכן ראיתי את בן-גוריון פעם נוספת כאשר טיילתי עם חברי בעמק המצלבה כדי לקטוף צמחי חוביזה – צמח בר, דמוי תרד, שהומלץ עליו באותם ימים כירק הראוי למאכל ולמיני מאפים. באיזור גן סאקר של היום בנה ארגון "ההגנה" מסלול המראה, ומטוסי פייפר היו ממריאים מכאן לתל אביב. והנה, הגיע לכאן בן-גוריון במכונית, עלה למטוס פייפר ובו מקום לשני אנשים, הטייס ונוסעו, והמריא לכיוון תל אביב. אקדים ואספר שבפעם השלישית ראיתי את דוד בן-גוריון שנים אחדות לאחר מכן, כאשר כבר היה ראש ממשלת ישראל, ומשרדו בבניין המוסדות הלאומיים בירושלים. באותו יום הגיע לחיפה באוניית הדגל שלו האדמירל הבריטי מאונטבטון, מפקד הצי הבריטי בים התיכון. מחיפה נסע האדמירל לירושלים ופגש את בן-גוריון במשרדו. הרבה אנשים, ואני ביניהם, עמדו ברחוב שממול לפתח המשרד, התבוננו בנעשה, וציפו לצאתו של האדמירל. והנה נפתחה הדלת והאדמירל, לבוש הדר במדיו הלבנים, מלווה על ידי בן-גוריון שקומתו הנמוכה בלטה אל מול האדמירל הגבוה, יצאו החוצה. שניהם לחצו ידיים, האדמירל נסע חזרה לחיפה, ובן-גוריון נכנס חזרה למשרדו. על הפעם הרביעית בה ראיתי את דוד בן-גוריון מסופר בפרק 4, למטה.

דודי שמעון-פריץ היה בן חמישים ושבע כאשר פרצה מלחמת השחרור, וכבר היה חולה קשה בסכרת. במלחמת העולם הראשונה שרת ארבע שנים בצבא הקיסרי הגרמני, תחילה כלוחם ביחידת הוסארים, ולאחר מכן כרופא צבאי. בתקופת המאורעות שלפני מלחמת העולם השנייה הצטרף שמעון-פריץ ליחידת שוטרים מתנדבים ושירת מספר חודשים כגפיר בקיבוץ קריית ענבים. עתה הצטרף לשרת שרות פעיל בצבא ההולך וקם, ושימש כקצין ביטחון באחד הגדודים ששירתו בקרבות ירושלים. באחד מימי הקרבות נפצע דודי ברגלו ושהה תקופת מה בבית החולים.

ביום 14 במאי כבר הייתה העיר נתונה במצור מלא. חשמל, מים, דלק לבישול, רדיו, ותחבורה ציבורית כבר לא היו. בבוקר עזבו הנציבים העליון והצבא הבריטי את ירושלים וכל "האזורים המוגנים" נתפסו מייד על ידי "ההגנה". אחר הצהריים יצאנו הורי ואני לטייל בשכונה והגענו לשער "האיזור המוגן" ברחוב עזה פינת רחוב ארלוזורוב. שומרים חמושים של ה"הגנה" ניצבו בשער ולא נתנו לנו להכנס. בהמשך סיורנו פגשנו את הרב מאיר ברלין, לימים בראילין, שהיה חבר מועצת המדינה אבל לא יכול היה להגיע לתל אביב לשיבת הכרזת המדינה. הרב ברלין סיפר ששמע מפי משהו שהיה לו מכשיר רדיו הפועל על סוללות, שזה עתה הכריז דוד בן-גוריון בתל אביב על הקמת מדינת ישראל.

במשך תקופת המצור הארוכה ישבנו רוב הזמן בבית. חשמל, רדיו ועיתונים לא היו. בחצר האחורית, בסמוך לכניסה למטבח, בנינו כיריים שעליהם יכלה אימי לבשל על אש שהודלקה מקרשים ומענפים. פעם

ביום הייתה עוברת ברחוב רמב"ן משאית מים ומחלקת מים כנגד תלושים. לכל אדם הוקצבה כמות מים של דלי אחד – 10 ליטר – ליממה. אני זוכר את שכנו הפרופסור סוקניק מגיע מדי יום אל משאית המים עם מריצה כדי להעמיס עליה את שני דליי המים שקיבל עבורו ועבור אשתו. אנחנו היינו מרוקנים את הדליים אל תוך הדוד שבמרפסת, ולצרכינו היינו לוקחים מים מהברז שבתחתית הדוד. מוכן, שככל שחלפו הימים התרוקן הדוד לאיטו. כל יום היה אבי הולך לנקודת החלוקה, לקחת תמורת תלושים את הקצבת המזון היומית של המשפחה, בראש וראשונה לחם, וככל שעברו הימים, הלכה וקטנה מנת הלחם היומית שקיבלנו. קו החזית היה באיזור חומת העיר העתיקה ושער יפו, ורעש היריות וההפגזות נשמע היטב ביום ובלילה. ביתנו היה בטווח הכדורים, אם כי לא בטווח אפקטיבי. מדי פעם התפוצצו פגזים בסביבה. כל בוקר הייתי אוסף את הקליעים ואת רסיסי הפגזים שנפלו באיזור הבית והחצר, ואוסף זה שמור אצלי כיום. בחדר הקטן שבדירתנו, הפונה לחצר האחורית, אטמנו את החלון בשקי חול, והוא שימש כמקלט משפחתי. כאן ישבנו כולנו בלילה האחרון לקרבות, לפני שנכנסה לתוקפה ההפוגה השנייה. בלילה זה ניסה צה"ל ללא הצלחה לכבוש את העיר העתיקה מידי הלגיון הירדני. הדי היריות וקולות הנפץ הדהדו כל הלילה במקלטנו. בכך תמה תקופת המצור על ירושלים.

בין מלחמת השחרור לגמר בית הספר

עם תום מלחמת השחרור החלה העיר ירושלים להתאושש, ותושביה התרגלו למצב החדש שנוצר. העיר הייתה מחולקת עתה לשניים. העיר המזרחית, ובכללה העיר העתיקה, נשארה בשלטון ירדן, ולגיונרים חובשי כפיות אדומות ניצבו בעמדות לאורך גבולה. העיר המערבית, שכללה את השכונות היהודיות, את השכונות הערביות הנטושות בדרום ירושלים, ואת הר ציון, נכללה בתחום ישראל. במשך חודשים ארוכים עוד היו תדיר חילופי אש בין חיילי הלגיון מצד אחד לבין חיילי צה"ל מצד שני. הדרך לשפלה נפתחה, ונבנה כביש חדש עוקף לטרון, שכן לטרון נשארה מוצב של הלגיון הירדני.

מרכז הכובד של המדינה החדשה עבר לתל אביב. שם התגבשו מרכזי השלטון והכלכלה החדשים. הרבה ממכרינו, כאלו שקיבלו משרות בממשל החדש, וכאלה שגרו בירושלים בקומות גבוהות ועדיין חששו מהבאות, העתיקו את מגורייהם לשפלה. הרבה מהבתים בשכונות הערביות בדרום ירושלים נשארו ריקים מאדם. היינו יושבים בגינת ביתנו על הספסל ולא אחת צופים באנשים ההולכים מקטמון ומבקעה אל בתיהם בשכונות היהודיות שמצפון לרחביה, כשהם נושאים על גבם כורסאות וחפצים אחרים שנלקחו מהבתים הנטושים. הורי היו מבקרים מדי פעם ב"קפה רחביה" ופוגשים שם את מכריהם. יום אחד ישבתי איתם בבית הקפה, כאשר הגיעה הידיעה שהרוזן פולקה ברנדוט, נציג האו"ם, נרצח זה עתה בהגיעו לירושלים. שתיקה מעיקה וחשש לבאות השתלטו על הנוכחים.

הרוזן ברנדוט נרצח כאשר נסע במכוניתו ברחוב הפלמ"ח. ידידי אמנון בן-תור ואחדים מחבריו שיחקו ברחוב והיו עדים לרצח. לימים, פגשתי בחפירות מצדה את אחד ממחסליו של הרוזן ברנדוט מבלי לדעת שהאיש היה מעורב בכך. היה זה יהושע כהן, חבר קיבוץ שדה בוקר ואחד מהחברים האגדתיים בלח"י. יום אחד יהושע ואני נסענו יחד ממחנה החפירות במצדה לערד, ובדרך סיפר לי על ניסיון החיסול של הנציב הבריטי העליון הרולד מקמייקל ביציאה מירושלים בשנת 1944. כאשר יהושע וחבריו ירו על מכוניתו של הנציב, מצאו מקמייקל ואשתו מקלט בשטח מת בתעלה שבצד הדרך, וכך ניצלו חייהם. יהושע נזכר כיצד הגברת מקמייקל זעקה לעזרה. גם בעת שסיפר לי את הסיפור עשרים שנה לאחר מעשה נשמע יהושע מצטער על כך שניסיון הרצח נכשל.

באוקטובר 1948 חגגנו את ברהמצווה שלי. החגיגה הייתה צנועה למדי. ההופעה שלי בבית הכנסת שלנו ביום שמחת תורה הייתה נאה ומכובדת. לאחר התפילה, בהמשך הבוקר, ערכו הורי קבלת פנים בדירתנו. כנהוג באותם ימים לא נשלחו הזמנות אישיות, והורי פרסמו בעיתון הזמנה כללית. הרבה מהמכירים שעברו לתל אביב עם תום המצור לא הגיעו. כמקובל באותם ימים ניתנו לחתן ברהמצווה מתנות, בעיקר ספרים, במקום מעטפות עם המחאות כמקובל כיום. כמה מהספרים שקיבלתי, חלקם עם הקדשות, שמורים אצלי עד היום. כך, למשל, קיבלתי מאברהם גרנובסקי, לימים גרנות, את ספרו של דוכנוב בעשרה כרכים על תולדות עם ישראל, את המילון העברי של גור מהדוד חיים כצנלסון ומשפחת אחותו, גניה גלסמן, את כל כתבי אחד העם ממשפחת אחד העם, וספר האגדה של ביאליק ורבניצקי ממשפחת רבניצקי. פרופסור יוסף קלוזנר נתן לי ספר דק שכתב על המשורר דוד שמעוני, והתנצל שעקב הקרבות גלה מביתו בתלפיות, ואין בידי ספר מרשים יותר מזה. הוספתי את שמי על כל הספרים, וכל אחד מהם סימנתי במספר סידורי, ורשמתי את כולם ברשימה מסודרת.

את המתנה המשמחת ביותר קיבלתי מהורי – זוג אופניים! הרבה שעות ביליתי לבדי ועם חברי ברכיבה על האופניים. המכוניות בעיר היו עדיין מעטות, וניתן היה לנסוע בכל רחוב ולכל מקום. התמחיתי בנסיעה מהירה, וזכור לי כיצד הייתי דוהר במורד רחוב יפו ללא אחיזת ידיים. כשהייתי בן שש עשרה רכבתי על האופניים מטבריה לנהריה במשך שלושה ימים עם שני חברים – אפרי, הוא שכני אפרים כהן, ומיכה שטרנאו. היה זה טיול נפלא שלא יישכח.

אחרי שתם המצור ותמה המלחמה, והביטחון חזר לרחובות ירושלים, הרבינו חברי ואני להסתובב בשכונות הנטושות ובאיזור הגבול עם העיר המזרחית. כך, למשל, הסתובבנו הרבה בתחנת הרכבת בין הקטרים והקרונות הנטושים, ובבית הדפוס הממשלתי הסמוך שעמד פתוח וריק מאנשים. הסתובבנו הרבה בשכונת ימין משה שתושביה עזובה, במנהרה שקישרה בין ימין משה לבין הר ציון, ובהר ציון. בהר ציון הגענו לא פעם לכנסיית הדורמיציון, וממנה התגנבנו לנקודה המרוחקת אך מטרים ספורים מחומת ירושלים עליה ניצבו זקיפים ירדנים. בדרום ובמערב העיר הגענו לקטמון, לאיזור מנזר סן סימון, ולכפר הערבי הנטוש מלחה.

בסוף שנת 1952 נבחר יצחק בן-צבי כנשיא המדינה. בן-צבי, ואשתו רחל ינאית, היו מיודדים עם משפחתי. כאשר נבחר כנשיא התגוררו כבר בן-צבי ורעייתו בדירה, בבית דירות שהקים קבלן כל שהוא על המגרש שם עמד קודם לכן הצריף הקטן בו התגוררו. בן-צבי ורעייתו הזמינו את הורי ואותי לארוחת צהריים. בארוחה היה נוכח גם שלישי של הנשיא ששמו נשתכח ממני. ישבנו כולנו באווירה ניוחה, נעימה ותרבותית מסביב לשולחן עגול בדירה הצנועה. עם תום הארוחה סיפר בן-צבי שהוא עיין באותו בוקר באחד מספרי יוסף בן-מתתיהו, שם הודגשה חשיבות החקלאות בארץ-ישראל. הנשיא הביא את הספר לשולחן וציטט ממנו. אזכיר גם ששנים אחדות מאוחר יותר נסעתי עם רעיית הנשיא, רחל ינאית, מצפת לירושלים במכוניתו של משה דותן. חזרנו מכינוס של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. בדרך עברנו בכפר תבור, ורחל ינאית הצביעה בהתרגשות על הבית הקטן בו נערכה בהשתתפותה שנים רבות קודם לכן אסיפת הייסוד של ארגון "השומר".

לאט לאט עברו השנים, ותקופת בית הספר הגיעה לסיומה. הייתי תלמיד גרוע, ולא מצאתי עניין כל שהוא בלימודים. לי, כמובן, היה חלק ניכר בכך, אבל נדמה לי שהאחריות להתנהלותי נופלת גם על בית הספר ועל המורים. כיום אני מצר על כך שלא נתתי תשומת לב גדולה יותר ללימודים, בראש וראשונה ללימודי השפות, עברית ואנגלית. חלק מהמורים היו אנשים ידועי שם אבל לא עוררו בי את הרצון ללמוד. בין מורי אזכיר את חוקר הספרות גדליהו אלקושי ואת הסופר דוב קמחי שלימדו ספרות עברית, את ההיסטוריון הנודע צבי יעבץ שלימד היסטוריה, את המשורר יצחק שלו שלימד תנ"ך, ואת זבולון תוחמן שלימד מתמטיקה.

שנים אחדות היה מחנך הכיתה הדוקטור אברהם ארזי, המורה לתלמוד, אותו לא אהבתי, וגם בני כיתתי לא אהבו אותו. הדוקטור ארזי היה דואג תמיד לבריאותו, ומוכן שהדבר עורר את רצון התעלולים של תלמידיו.

יום אחד היו שניים מהיושבים בכיתה בשורה הראשונה מצוננים, והשתעלו מדי פעם. הדוקטור ארזי התיישב ליד שולחן המורה, וכאשר חש שהיושבים לפניו מצוננים מיהר להזיז את שולחנו ואת כיסאו מעט לאחור. התלמידים היושבים בשורה הראשונה מיהרו להזיז את שולחנם וכיסאותיהם לפנים, וכל אלו היושבים מאחוריהם מיהרו אף הם להתקדם. היושבים בשורה הראשונה השתעלו פעם נוספת, ומייד סיט הדוקטור ארזי את כיסאו ושולחנו לאחור, ובעקבותיו הכיתה כולה. מהר מצא עצמו ארזי יושב כשגב כיסאו צמוד לדלת הכניסה לכיתה. פעם אחרת, ביום סגריר, השארנו את חלונות הכיתה פתוחים, ואני מיהרתי לתקוע כפיסי עץ בצירי החלונות. הדוקטור ארזי נכנס לכיתה ודרש לסגור מייד את החלונות, אבל – אבוי! – לא ניתן היה לעשות זאת מהר ובקלות.

יום אחד הגיע מחנכנו הדוקטור ארזי לשיעור התלמוד כימים ימימה. דלת הכיתה הייתה פתוחה לגמרי כך שנצמדה אל הקיר שבצד הדלת. בהפסקה הוציא מי מהתלמידים את הדלת מציריה והשעין אותה על הקיר. ארזי הגיע ורצה לסגור במהירות את הדלת. הוא משך אותה לכיוונו, והדלת נפלה עליו ברעש גדול לקול התרועעות וצהלות הגיל של כל בני הכיתה. דוקטור ארזי כרע מתחת לדלת הכבדה, אבל לשמע הרעש הגיע המנהל אברהם ברתנא במהירות מחדר המורים הסמוך, הרים מעט את הדלת ואיפשר לארזי לקום. דוקטור ארזי קם ומיהר ללכת למרפאת קופת חולים למרות שלא קרה לו דבר. הלימודים בכיתה נפסקו וחודשו רק לאחר כמה ימים. כמה שנים אחרי זה התקיים כינוס תלמידים חגיגי ופגישת מחזור בבניין בית הספר. חברי אמנון כ"ץ כתב פתק ש"זו הדלת שנפלה על ארזי" וקבע אותו בנעץ על הדלת של כיתתנו.

מדי פעם נהגנו להסתלק מבית הספר וללכת לבתי המשפט במגרש הרוסים כדי להאזין למשפטים מעניינים. שני משפטים עשו עלי רושם רב. יום אחד הגענו אל בית המשפט העליון שעדיין היה באותם ימים בבניין בתי המשפט במגרש הרוסים. התנהל שם ערעורו של דוד יעקובוביץ' שהורשע ברצח דניאל פקטורי ובאונס אחותו למחצה נעמי שטיין בגן מאיר בתל אביב. יעקובוביץ', אדם רזה ונמוך שלפי התרשמותי לא נראה כרוצח וכאנס, נידון למוות לפי החוק הפלילי הבריטי שהיה מקובל עדיין באותם ימים. הוא ישב מאחורי סורג בתא הנאשמים כשהוא מוקף בשוטרים. במשך כל הבוקר עמד הסניגור אשר לויצקי, מבכירי עורכי הדין בישראל, כאשר ערימת ספרים גדולה מונחת לפניו, והציג לשופטים את טיעונו שהתבססו על החוק הפלילי הבריטי. לויצקי התרכז בסוגיות טכניות אם אכן יכול היה יעקובוביץ' לבצע את מעשה האונס, והוא טרח והציג מהספרים שלפניו אין סוף תקדימים מבתי המשפט בבריטניה מימי המלך הנרי השמיני ואילך, תקדימים שהראו לטענתו שהדבר לא ניתן. המשפט השני שאזכיר היה משפטו של ישראל קסטנר נגד מלכיאל גרינולד שעסק בעניין השואה של יהדות הונגריה, משפט שהסתיים כידוע ברציחתו של הדוקטור קסטנר ברחוב בתל אביב. בעניינים אלה ודומים להם עסקנו בשנות לימודינו בגימנסיה. חברי באותם ימים היו יואב הורן, מיכה שטרנאו ויאיר קסוטו שהזכרתי כבר קודם לכן, ועם השנים נוספו אחרים – ואזכיר את חנן בידרמן, דב סיטון, דן ביין ונירה ערמוני. שנת לימודנו האחרונה הגיעה לקיצה במסיבת סיום פרועה באולמות הגימנסיה. מחנכנו הדוקטור ארזי הגיע למסיבה, אבל חש במתרחש, ומיהר להסתלק טרם שהצגנו מחזה בו הוא היה הדמות המרכזית. לסיום המסיבה אני זוכר את חברנו המנוח אלי מזרחי, שלימים היה ראש לשכתם של גולדה מאיר ויצחק רבין בעת שהיו ראשי ממשלת ישראל, כשהוא רוקד בהתלהבות באולם המסיבה ומטאטא בוער בידיו!

1. ראש משפחתנו: אברהם אלינזון, אבי סתה של סבי; דוכובנה, רוסיה הלבנה

2. אסתר ומנחם אוסישקין, הוריו של אבי, ביום חתונת הזהב, ירושלים, 1941

3. רחל ויעקב שינברג, הוריה של אימי, בתקופת נישואיהם, גאלאץ, 1896

4. הורי בחגיגת נישואיהם, ירושלים, 1926. יושבים מימין: הורי החתן אסתר ומנחם אוסישקין, החתן והכלה, אם הכלה רחל שינברג; עומדים מאחור: אחות החתן רחל ובעלה שמעון-פריץ בודנהיימר

5. הורי, אלזה ושמואל אוסישקין

6. דודתי רחל ובעלה שמעון־פריץ בודנהיימר בחדר עבודתו

7. אימי אלזה עם אחותה אירמה ואחיה יצחק שינברג, מדיסון, ארצות הברית, 1979

8. "בית מחנים" – בית משפחת אוסישקין בירושלים, 1932

9. סבתי וסבי, אסתר ומנחם אוסישקין, בפתח "בית מחנים"

10. משפחת אוסישקין בגינת "בית מחנים" ביום חתונת הזהב של סבי וסבתי, 1941. עומדים משמאל: שמעון-פריץ ורחל בודנהיימר, מנחם, אסתר, שמואל ואלזה אוסישקין, ואני בחזית הצילום

11. נולדתי! עם אימי בבית היולדות של ד"ר סדובסקי, ירושלים, 1935

13. עם סבתי אסתר אוסישקין

12. עם סבתי רחל שינברג

15. אני צופה באופטימיות אל העולם הגדול מתוך הלול

14. עם הורי ועם דודתי רחל במרפסת דירתם של סבי וסבתי

17. עם סבתי רחל ועם אבי ברחוב אוסישקין; ברקע – הבית שעמד באותה עת ברחוב אוסישקין 9

16. עם דודתי רחל בודנהיימר, בגינת ביתנו ליד עץ הדובדבן

18. עם סבי מנחם במרפסת דירתו

19. ארבעה דורות של בני משפחת אוסישקין. מימין: מנחם, משה-צבי, דוד ושמואל

21. עם אבי שמואל במרפסת דירתנו

20. עם סבי מנחם במרפסת דירתו

22-23. בדירתנו

24. טקס הכנסת ספר תורה שתרם סבי מנחם לבית הכנסת רחביה. מימין: גבאי בית הכנסת אהרן חיות האוחז בידו, הרב הראשי יצחק אייזיק הלוי הרצוג החובש לראשו כובע צלינדר, סבי וספר התורה בידו, החזן בר-זכאי; קיצוני משמאל – שמש בית הכנסת

25. ארבעה דורות של בני משפחת אוסישקין. מימין: שמואל, משה-צבי, דוד ומנחם אוסישקין; צולם ביום חתונת הזהב של סבי וסבתי, במרפסת דירתם, 1941

28. שלג בירושלים, צולם ברחוב אלחריזי בדרכי מבית הספר הביתה

27. עם אבי, בדרך לכיתה א' בבית הספר; ליד הכניסה לחצר ביתנו, 1941

29. חוזרים מחופשה משפחתית בתל אביב; ליד בית אוסישקין ברחוב הירקון 52, עם אבי ועם הדודה זינה ברוק, אחותה של סבתי אסתר

30. חופשה משפחתית בתל אביב; עם הורי בבית קפה

32. עם אבי בשפת הים בתל אביב

31. עם אמי בשפת הים בתל אביב

33. עם החברים במרפסת דירתנו; מימין: צבי בנטואיץ', אליעזר רחמילביץ', אני ואריה־לאו מוצקין

34. מבחר קליעי כדורים (למטה) ורסיסי פגזים שנפלו על בית המשפחה בירושלים בעת המצור בשנת 1948; המפתח במרכז התמונה משמש כקנה מידה

35. ביום ברי־המצווה שלי, אוקטובר 1948; עם דודתי רחל בפתח ביתנו

פרק 2

שירות בצבא

שירות חובה בצה"ל

בבוקר חם אחד בחודש יולי 1953 התגייסתי לצבא, ומספרי נקבע ל-280194. עוד חודשים אחדים לפני כן, כאשר מילאתי שאלון בעת שהתייצבתי בלשכת הגיוס, רשמתי שאני מבקש לשרת בחיל הרגלים, אבל יש לי ספק אם מישוהו טרח להסתכל בשאלון. כל המתגייסים שהגיעו באותו בוקר ללשכת הגיוס הועמדו בשלשות, ואז הגיע קצין איזה שהוא שחילק את העומדים: מחצית העומדים, בה עמד ידידי חנן בידרמן, נשלחה לחיל התותחנים, המחצית השנייה, בה עמדתי אני, נשלחה לחיל הרגלים. עוד באותו יום מצאתי את עצמי בפלוגת הטירונים של גדוד 52 של חטיבת גבעתי, שעברה את אימוני הטירונות במחנה בית נבאללה, אשר נמצא מדרום לטוהם וממזרח לנמל התעופה בן-גוריון. בתקופה ששרתתי בגדוד 52 היה מפקד הגדוד ארווין דורון, לימים מנכ"ל אוניברסיטת תל אביב, ואחריו שלמה להט, לימים ראש עיריית תל אביב.

באותם ימים היה חיל הרגלים של צה"ל בשפל המדרגה. הרבה מהאנשים הטובים יותר שהתגייסו לצבא הסתדרו ב"ג'ובים" שונים. הדבר בא לידי ביטוי בפעולות תגמול מעבר לקו הירוק שנכשלו עקב רמת היחידות שהשתתפו בהן. עתה החליט הצבא שיש לשנות את פני הדברים, ובפלוגת הטירונים שלנו הייתה מחלקה של בוגרי בתי ספר תיכוניים, כמה מהם בני כיתתי, ואני ביניהם.

מחנה בית נבאללה היה באותם ימים בסיס הבית של גדוד 52. כאשר הגענו לשם, היה המחנה כמעט ריק, שכן הגדוד שהה בשדה באימוני הקיץ. מחנה בית נבאללה נבנה על ידי הצבא הבריטי. עתה היה זה מחנה מוזנח, ושדות קוצים נראו בכל פינה. המחנה נמצא לא רחוק מן הקו הירוק, בשולי מדינת ישראל. בלילות הגיעו לאזור מסתננים שחצו את הגבול עם ירדן. לילה אחד הותקף ביריות אוטובוס אזרחי שנסע בסמוך למחנה. למחרת שמרתי בשער המחנה. ניגש אלי אדם וסיפר לי שבביליה הקודם הוא נסע באוטובוס וקפץ ממנו כאשר החלו היריות. בבהלה שהשתררה אבדה לו חבילה ובה זוג נעליים חדשות, והוא ניגש אלי כדי לברר שמא מצא מישהו את החבילה שלו. לצערי הייתי צריך להשיב את פניו ריקם.

סימן אחר למצבו הירוד של הגדוד ושל הצבא היה האוכל. לא אחת לא הספיק לנו המזון, והיינו מתגנבים דרך פרצה בגדר אל המושב הסמוך בית נחמיה כדי לקנות שם מזון בצרכניה. היחס למתגייסים החדשים היה גרוע ונוקשה. אין תימה בדבר שמהר מאד "נשברו" הרבה מהטירונים ועזבו את היחידה.

יומיים אחרי שהתגייסנו יצאנו לפעולתנו "הקרבת" הראשונה. מטוס קל של חיל האוויר נורה כאשר טס מעל לכפר הערבי טירה, ליד כפר סבא. צה"ל הטיל עוצר על הכפר, והמשטרה הצבאית ערכה בו חיפושים. לחיילים בפלוגת הטירונים שלנו חילקו רובים ללא תחמושת, אפילו שאיש מהטירונים לא החזיק רובה מימיו,

והסיעו אותנו לשדות הכפר טירה כדי לשמור שלא ייצאו אנשים מהכפר ולא ייכנסו אליו. יומיים שהינו בשדה אבטיחים, סבלנו מהשמש היוקדת, ואכלנו אבטיחים לשובע. העוצר והחיפושים בטיירה נודעו בציבור לאור התנהלותה הפרועה של המשטרה הצבאית בבתי הכפר. כאשר עלו הדברים לדיון בכנסת, אמר שר הביטחון פנחס לבון את אמרתו המפורסמת, בניסיון להפחית מחשיבות האירוע, שלא היו בכפר "רהיטי מהוגני או פסנתרים". קשה לומר דברים טובים על האימונים שעברנו בתקופת הטירונות. ראשית, למדנו שיש להקפיד על סדר מופתי בביתן בו גרנו. המיטות חייבות היו לעמוד בקו ישר, וסידור המיטות היה אחיד. השמיכות חייבות היו להיות מקופלות במדויק בצורה מלבנית, כאשר המגבת פרושה מעליהן בצורה אחידה, וכן הלאה. לאחר מספר ימים קיבלנו רובים והתחלנו ללמוד איך להשתמש בהם. היו אלה רובים צ'כיים, ועל חלקם עוד הוטבע סמל גרמני, שכן יוצרו בתקופת מלחמת העולם השנייה עבור הצבא הגרמני. אני זוכר את השיעור הראשון שנמשך כשעה אשר כל כולו הוקדש לכך שהרובה מחולק לשלושה חלקים: קת, גוף וקנה. בתקופת הטירונות למדנו גם על השימוש בכלי נשק אחרים, כגון תת מקלע סטן ופיאט, כלי נשק שאבד עליהם היום הכלה. אולי סמל האימונים באותם ימים היה אימון של הסתערות החייל הרגלי על האויב הניצב מולו: החייל ניצב בכרכים כפופות והחזיק בידיו רובה מכודן, היטה את גופו קדימה אל מול חיילי האויב כשהוא מכוון אליהם את הכידון, ואז זינק לפניו תוך שהוא צועק בקול גדול: הא! הא! הא!

תקופת הטירונות ארכה כשלושה חודשים, ולאחריה נשלחתי לקורס מפקדי כיתות. קורס המכי"ם של חטיבת גבעתי התנהל במחנה ביר מעין. ביר מעין היה כפר ערבי שניטש על ידי תושביו במלחמת השחרור. בתי הכפר נהרסו ונותר המסגד, ואולי בית או שניים. אוהלי המחנה הוקמו בין העצים העבותים שהקיפו את הבניינים. כיום כלול שטח הכפר בתחום היישוב רעות, בסמוך למודיעין, ולא ניכר שניצבו כאן אי פעם כפר ערבי ומחנה צבאי.

בימים שלפני מלחמת ששת הימים היו ביר מעין וסביבתו איזור שכוח אל בסמוך לקו הירוק, מול מובלעת לטרון שהייתה בשלטון ירדן. הגבול עבר בקרבת ביר מעין, והיה כאן בוסתן גדול שנמצא בשטח ההפקר שבין ישראל לירדן. כיום רואים עדיין את שרידי הבוסתן כאשר נוסעים בכביש הכניסה לרעות. כל האיזור שמסביב לא היה מיושב ולא היה מעובד ושימש כשטח אימונים מצוין. הדרך שהובילה מכיוון רמלה לביר מעין הייתה דרך עפר, בה עברו רק כלי רכב צבאיים שנסעו אל המחנה. גנרטור סיפק חשמל לבניינים המרכזיים, בהם גם היה חדר האוכל, אבל לא לאוהלי המגורים. מים לא היו בביר מעין, והם הובאו לכאן במיכליות. החניכים התקלחו פעם במספר ימים בצורה הבאה: מדי פעם נעמדה במקלחת קבוצה של מתקלחים, ואז היה אחד הסמלים פותח את שורת הברזים לשתי דקות, בהן צריך היה המתקלח לשטוף עצמו, להסתבן, ולשטוף עצמו מחדש. יש שהמים היו מחוממים בתנור ויש שהיו קרים כקרח.

מובן מאליו שהאימונים ותנאי החיים בביר מעין לא היו קלים, אבל האווירה הייתה מצוינת, וחניכי הקורס ומפקדיו טובים. אחד ממפקדי המחלקות בפלוגה היה דניאל כהנמן, שלימים קיבל פרס נובל בכלכלה, ואחד החניכים היה דוד קליין, שלימים היה נגיד בנק ישראל. מדי בוקר היה נערך מסדר פלוגתי על מגרש המסדרים, הדגל הונף, ואז יצאו לאימונים ולשיעורים. אחרי ארוחת הצהריים יצאו החניכים להפסקה ולמנוחה. בדרך כלל ניצלתי את הזמן לשכב באוהל על מיטתי ולקרוא ספר. באותם ימים עוד הייתה ספרייה במחנה בה יכלו החיילים לשאול ספרי קריאה, וזאת נהגתי לעשות.

עם גמר הקורס הוצבתי לפלוגה המסייעת בגדוד 54, למחלקת המקלעים הכבדים. הייתי מספר חודשים בפלוגה זו, שהבסיס שלה היה במחנה כפר יונה, ואז נשלחתי בחזרה לביר מעין כדי לשמש מדריך בקורס המכי"ם החטיבתי, אותו עברתי לא מזמן. בביר מעין עבר עלי מחזור נוסף של קורס מפקדי הכיתות, הפעם כמדריך. עם סיום הקורס, הועבר בית הספר למפקדי כיתות לבית גוברין, ומחנה ביר מעין נסגר. כמסופר לעיל, שנים רבות לאחר מכן הוקם כאן היישוב הקהילתי רעות.

בבית גוברין הדרכתני מחזור אחד של קורס מפקדי הכיתות עד לשחרורי מהצבא. בית הספר למכי"ם של חטיבת גבעתי השתכן בתחנת המשטרה – בניין מבוצר שנבנה בידי ממשלת המנדט הבריטי בתקופת המרד הערבי. המדריכים התגוררו בתוך הבניין, והחניכים גרו באוהלים שהוקמו מסביבו.

בדומה לכיר מעין גם בית גוברין הייתה באותם ימים איזור לא מיושב בפאתי מדינת ישראל. הדרך המרכזית לבית גוברין הייתה בכביש האספלט הצר שנמשך מכיוון בית שמש. באותם ימים היה הכביש שומם לחלוטין, וזכור לי שחכיכתי יום אחד בצד הכביש כשלוש שעות כדי לחזור למחנה בטרמפ, ואף מכונית לא עברה כאן. בקרבת המחנה ניצב קיבוץ בית גוברין שהוקם בפאתי הכפר הערבי הנטוש. למעט קיבוץ זה היה כל האיזור שומם. מושב לכיש נוסד רק בסוף שנת 1955, ותל לכיש היה חלק מאיזור האימונים שלנו. כאשר התאמנו שם לא תיארתי לעצמי שיגיע היום בו אנהל חפירות במקום זה! אהבנו מאד להסתובב באיזור תל מרשה ובכל המערות והמחילות הפזורות מסביב.

באותה עת עברתי את החוויה הקרבת הרצינית היחידה שלי בתקופת שירות החובה. היה זה זמן קצר לפני מבצע סיני והמתיחות ברצועת עזה הלכה וגברה. פלוגת קורס המכי"ם שלנו נקראה לתגבר את כוחות הצבא בגבול באותו הערב בו נערכה פעולת התגמול הגדולה בעזה. הגענו למקום בו התרכזו הכוחות כאשר הפעולה הסתיימה, וראיתי מרחוק את מכוניתם של בן-גוריון ושל דיין עוזבת את השטח. כאשר הגענו ראינו את מפקד הפעולה, אריק שרון, קורא בקול גדול: "רבותי, המלחמה הסתיימה!" ואז נכנס למכוניתו, ונוסע. אחרי יום או יומיים, בעודנו מוצבים בגבול הרצועה, הוציאה הפלוגה סיור לילי אל מעבר לקו הירוק. מפקד הסיור היה מפקד המחלקה שלי שושני, והיא כללה שלושה מדריכים, ואני ביניהם. מטרת הסיור הייתה לברוק את האפשרות להגיע מדרום רצועת עזה אל צומת הכבישים שהובילו מרפיח לכיוון אל-עריש ואבו-עגילה. בשטח היו מספר מוצבים של הצבא המצרי, וכן מחנות פליטים אשר התגוררו באוהלים ובסככות מגודרות. כאשר עברנו בסמוך למוצבים, הרגישו השומרים בתנועה ופתחו באש. אני זוכר את הכדורים שורקים מסביבנו, ונתקעים לידינו בחול. בדרךנו עברנו דרך מחנה הפליטים. יש מן הפליטים שחשו בתנועה מסביבם, וחששו לחייהם, ולפיכך התחילו לנחור בקול גדול כדי שיחשבו שהם ישנים. הצלחנו לעבור במסלול שנקבע לנו וחזרנו בשלום. לא ברור לי מה התועלת שהצבא הפיק ממבצע זה.

בחודש יולי 1955, בתקופה בה הייתי מדריך בקורס מפקדי הכיתות בבית גוברין, התקיימו הבחירות לכנסת השלישית ולעיריות. במחנה שלנו הוצבו בחדרים סמוכים שתי הקלפיות, האחת לכנסת והאחת לעיריות, בהן הצביעו החיילים במעטפות כפולות. החוק קבע שהאחראי על ההצבעה בשתי הקלפיות לא יכול להיות קצין, שמא ישפיע על פיקודיו במי לבחור. בהיותי סמל התנדבתי לשמש בתפקיד זה. היה זה עיסוק משעמם של יום שלם, ובסופו נסעתי והבאתי את שתי הקלפיות אל נקודת האיסוף. ברגע מסויים פרץ לחדר הקלפי כלבו הגדול של שושני, מפקד המחלקה שלי, ניסה לנגוס בקלפי העשוייה מקרטון וכמעט מוטט אותה. ברגע האחרון הצלחנו, שושני ואני, להציל את הקלפי משיני הכלב. בין השאר הצביע בקלפי שלנו מפקד חטיבת גבעתי חיים בר-לב, לימים רמטכ"ל ושר בממשלה. הוא הצביע ונסע לדרך. זמן מה לאחר מכן חזר לקלפי הנהג של חיים בר-לב ובידו תעודת הזהות של מפקדו. לבושתנו שכחנו להחתים את תעודת הזהות שלו כפי שהחוק דרש באותם ימים. הנהג נשלח לפיכך כדי שנחתים את התעודה, וזאת עשינו מייד.

השתחררתי מצה"ל ב"דחיית שרות" אחרי שנתיים ורבע במקום שנתיים וחצי, וזאת כדי לאפשר לי להתחיל את לימודי באוניברסיטה מבלי להפסיד שנת לימודים. על הביורוקרטיה הצבאית ששלטה באותם ימים, שהיא בלתי נתפשת במושגים המקובלים בימינו אלה, יעיד הסיפור הבא. מנקודת מבטו של הצבא הייתי חייל בשירות סדיר שקיבל חופשה ארוכה טרם שהשלים את שירותו הצבאי. ידידי יואב הורן היה במעמד דומה. שנתיים אחרי שהשתחררנו, בקיץ 1957, התכוננו לכצע טיול ארוך באירופה בחופשת הקיץ. בהיותנו, כביכול, "חיילים בשרות סדיר", נאלצנו לבקש לנסיעה אישור מיוחד מהצבא. הרבה זמן לפני מועד הנסיעה

הגשנו בקשות הכתובות כדת וכדין על גבי הטפסים המתאימים, וכמובן כלום לא קרה. כאשר התקרב מועד הנסיעה ניסינו לברר שוב ושוב במשרדי המילואים שלנו מה קורה, ולא העלינו דבר. כשלושה ימים לפני שעמדנו לצאת לדרך נסענו שנינו למשרדי השלישות הצבאית ברמת גן, ואתרנו את הטפסים שהגשנו באחד המשרדים, שם העלו אבק כבר מספר חודשים מאז נשלחו לשלישות על ידי משרדי המילואים שלנו. דאגנו מייד להעברת הטפסים ממשרד אחד למשנהו. בסוף התהליך המייגע שארך מספר שעות, אחרי שכל הנוגעים בדבר נתנו את האישורים הדרושים, היה השליש הראשי של הצבא צריך לחתום על הטפסים כדי ש"החיילים" יואב ודוד יוכלו סוף סוף לנסוע לדרכם. הבאנו את שני הטפסים אל לשכת השליש הראשי שהייתה ממוקמת בצריף כל שהוא. חיילת שהתהדרה בתואר "ראש הלשכה" קידמה את פנינו ואמרה לנו שהשליש עסוק ולא ניתן להפריע לו. לא עזרו הסבירנו שאנחנו אמורים לנסוע בעוד יומיים, וכו', וכו'. הרלש"ת סירבה בתוקף. ואז קרה הנס: משב רוח חזק פרץ לפתע למשרד, ודלתו של השליש נפתחה מעוצמת הרוח. השליש "העסוק" נגלה לפנינו כשהוא מתרווח על כסאו מול מכתבתו וקורא את עיתון "הארץ". הרלש"ת ראתה מה שאנחנו ראינו, לקחה ללא אומר ודברים בפנים חתומות את שני הטפסים, שמה על שולחנו של השליש ומלמלה משהו באוזניו. בעוד השליש מחזיק ביד אחת בעיתון הושיט את ידו השנייה, לקח עט, ושירבט קשקוש כל שהוא במקום המתאים בשני הטפסים, ובכך הגיעה הפרשה לסיומה.

מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים, ושירות במילואים

לאחר שסיימתי את לימודי באוניברסיטה הוצבתי בשירות מילואים במחלקת המקלעים הכבדים באחד מגדודי החטיבה הירושלמית. ביחידה זו עברתי את מלחמת ששת הימים ואת מלחמת יום הכיפורים – שני אירועים שמן הראוי להקדיש להם תיאור מפורט.

סיפור מלחמת ששת הימים בשנת 1967 מוכר וידוע. הכול התחיל במתיחות בגבול הסורי. באותו זמן אהוד נצר ואני ניהלנו את חפירתנו בבית ירח, מדרום לטבריה. יום אחד, דומני שהיה זה יום שישי, עמדנו לנסוע לירושלים. ישבתי בחברת דבורה נצר, בתה הקטנה חנה, ואן בבית קפה בטבריה על שפת הכנרת, לא הרחק מבית המיסיון הסקוטי בו התגוררה משלחתנו. התבוננו כפגזים שנורו על ידי הצבא הסורי ונפלו באגם ליד קיבוץ האון כשהם מעלים נד מים. והנה ראינו מולנו, מעל צידו המזרחי של האגם, מטוסי סילון ישראליים מבריקים בשמש. מולם יצאו מטוסים סוריים, וראינו שניים מהם נפגעים והופכים לכתם עשן. שבעה מטוסים סוריים הופלו באותו יום, וכך התחילה שרשרת האירועים שהובילה בסופו של דבר למלחמה.

משגברה המתיחות גוייס הגדוד שלי, וכיתת המקלעים הכבדים שלנו הוצבה במערב ירושלים בראש גבעה ליד גבעת שאול, אל מול הכפר הערבי בית איכסא שנמצא מעבר לקו הירוק. כאן שהינו כמה שבועות בחוסר מעש ב"תקופת המתנה". אן הגיעה מספר פעמים לביקור כשהיא נוהגת במכונית לפי ההוראות שנתתי לה: "תסעי לכיוון בית חולי הרוח (בגבעת שאול), תעברי את בית הקברות (של הר מנוחות) ואז תראי אותנו יושבים בשולי הדרך". כמה פעמים נסעתי העירה. את נאומו המפורסם, המגומגם, של לוי אשכול ערב המלחמה שמעתי במכונית כאשר הגעתי לבקר את הורי. בדומה להרבה שומעים אחרים אחזה בי אי נחת רבה בעקבות הנאום. בבוקר בו החלה המלחמה הוחזרה כיתתנו לבסיס הציוד של הגדוד בהר הרצל, ומשם נסענו בקומנדקר לקיבוץ רמת רחל. הרחובות היו ריקים מאדם, ומספר פגזים שירה הלגיון הירדני, שרקו מעלינו והתפוצצו בקול גדול ומפחיד בקרבת מקום למסלול נסיעתנו. בהגיענו לרמת רחל תפסנו עמדות בשולי הגבעה עליה בנוייה בריכת המים אל מול מגזר מר-אליאס, שם היה מוצב ירדני. לשם כוון המקלע שלנו. למזלנו היו כאן תעלות קשר שנותרו מתקופת מלחמת השחרור, ויכולנו לשבת בנוחיות בתוכן כשאנחנו מוגנים. מדי פעם היה אחד מאתנו מרים את ראשו, בודק שהמקלע אכן מכוון לעבר המגזר, ולוחץ על ההדק. החיילים הירדנים

כמעט ולא השיבו אש, אבל במשך הימים ששהינו כאן נהרג מפקד המחלקה שלנו, ומטוס סיוור ישראלי שחג מעל למנזר מר־אליאס הופל ביריות אל מול עינינו. בסופו של דבר, כאשר נסוג הלגיון הירדני מירושלים, עזבו חייליו את מנזר מר־אליאס ללא קרב. בכך הסתיימה עבורנו מלחמת ששת הימים. הפלוגה שלנו הוצבה עם תום המלחמה במלון כל שהוא בירושלים המזרחית, ולאחר ימים אחדים שוחררנו לבתינו.

בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים שירתתי מספר פעמים במילואים. חודש ימים היינו בעזה, ועשינו סיורים באזור. בעזה גרנו במחנה שנבנה בקרבת שפת הים, בסמוך לאתר בית הכנסת העתיק. מזג האוויר היה חורפי וסוער, וגלי הים התנפצו כנגד החוף. על רצפת בית הכנסת ניתן היה לראות פה ושם כתמים ירקרקים – שרידי מטבעות שהחלידו והתפוררו, אותם חשפו הרוחות והמים.

בשנה שלאחר מכן, 1969, שירתתי בעונת החורף חודש ימים במוצב החרמון. באותה תקופה מוצב החרמון כלל עדיין רק מספר צריפים. הצריף הגדול היה צריף המגורים. צריף שני היה בית הכנסת שאת הקמתו יזם הרב הצבאי הראשי, שלמה גורן – כדבריו היה זה "בית הכנסת הגבוה ביותר בישראל". אחרי שעלינו אל המוצב כיסו סופות שלגים את ההר כולו, והדרך למוצב נותקה. היינו במוצב כתייסר חיילי מילואים, אין יוצא ואין בא. החיים התנהלו הלכה למעשה בתוך צריף המגורים וכמעט ולא יצאנו ממנו לאוויר הקר. הקפדנו תמיד שאדם אחד, מצוייד בטעון, ישמור על המוצב כשהוא יושב בתוך הצריף המחומם, הן ביום והן בלילה, אבל לא יותר מכך.

האוכל כלל בעיקר קופסאות שימורים ומנות קרב. היו בינינו שני מילואימניקים דתיים, שחששו להשתמש בכלי האוכל שהיו במקום, ולאכול מהארוחות שהכינו הלא דתיים שבינינו. שני הדתיים הכינו בעצמם את ארוחותיהם, והיו אוכלים בנפרד כשהם משתמשים בכלי אוכל בקופסאות שימורים במקום כלי האוכל של המוצב. יחסינו עם החיילים הדתיים היו מצויינים. כאשר בקשו הללו להתפלל במניין, נעתרו תמיד החברים האחרים לשהות איתם בחדר בו נערכה התפילה. יום אחד נמס מעט השלג שכיסה את פני האדמה, והדרך למוצב נפתחה. והנה, ראינו שיירה של קומנדקרים עולה בדרך ומגיעה עד לצריפנו. מן המכוניות ירדו הרב הצבאי הראשי, אלוף שלמה גורן, סגנו הרב מרדכי פירון, ועוד שורה של רבנים צבאיים, בעלי זקנים ועונדים דרגות קצונה על כתפיהם. את הרב גורן זכרתי מביקורו במצדה, כמתואר בפרק 4, למטה. הרב גורן שאל מה קורה בבית הכנסת, וכעס מאד כאשר נאמר לו שאיש לא מגיע לשם. שני החיילים הדתיים הסבירו לכבוד הרב, שבבניין המגורים ניתן לרכז אנשים למניין אבל אף אחד לא יהיה מוכן לבוסס את רגליו בשלג דרך ארוכה כדי להגיע לצריף בית הכנסת. מובן מאליו שרוגזו של הרב גורן התגבר מתשובה זו.

בשלב זה פניתי לרב גורן ושאלתי אם אני יכול לומר משהו. הרב ענה בחיוב. הסברתי לכבוד הרב שהוא והרבנות שבפיקודו אחראים לכך שהמטבח במוצב יהיה כשר, כך שכל החיילים יוכלו לאכול בו יחדיו. והנה, היות והמטבח כאן איננו כשר, נאלצים שני המילואימניקים הדתיים לאכול בנפרד. ולדעתי, מן הראוי שכאשר תריסר חיילים יהודים גרים יחד במוצב צבאי, על הרבנות הצבאית לוודא שהם יכולים לאכול יחדיו. קשה לתאר את המהומה שקמה בעקבות דברי. הרב גורן, שכבר היה מרוגז בעקבות חילופי הדברים על "בית הכנסת הגבוה ביותר בישראל", התחיל לצעוק על שני חברינו הדתיים, על הרב פירון, ועל שאר הקצינים החנפנים שנלוו אליהם. הרב גורן נתן הוראה להכשיר מייד את המטבח, ונסע זועם לדרכו. שני המילואימניקים הדתיים עמלו קשה לבצע זאת. הקומקומים של המטבח, העשויים אלומיניום, נמסו תוך כדי תהליך ההכשרה. אבל בסופו של דבר כל אנשי המוצב יכלו לאכול יחדיו, וכך עשו. אני חושב שצדקתי בעניין זה.

שש שנים לאחר מלחמת ששת הימים, בשנת 1973, פרצה מלחמת יום הכיפורים. גרנו באותם ימים בנה גרנות בירושלים. ערו היה בן חמש, יואב בן שלוש, ואן הייתה בהריון מתקדם. בכוקר אותו יום כיפורים היו חיינו רגועים, וכמו בכל יום כיפור הכול מסביב לבית היה שקט. והנה, בשעה שתיים אחר הצהריים, ירדה אלינו מדירתה בקומה השנייה שכנתנו מירי שפט, וסיפרה בדאגה שמהו קורה במדינה. ואמנם, דקות ספורות

לאחר מכן שמענו את צפירות האזעקה שבישרו על מצב החירום. עוד באותו ערב קיבלתי צו גיוס, ולמחרת בבוקר התייצבתי בבסיס הגדוד בהר הרצל.

גדודנו הוצב על גבעה בשולי בקעת הירדן, לא הרחק מהכביש המוביל מירושלים אל גשר אלנבי. חפרנו עמדות והמקלע הכבד שלנו הוצב אל מול גבול ירדן. כאן ישבנו כשלושה שבועות ללא אירוע כל שהוא, שכן ירדן לא הצטרפה למלחמה. המקור היחידי לאינפורמציה היו החדשות ברדיו, מהן קשה היה ללמוד מה מתרחש. טלפונים לא היו, ולא היה לי קשר כל שהוא עם הבית.

עם תום הקרבות והכרזת הפסקת האש נשלח גדודנו לסיני, והוצב בתעלת סואץ, באזור הפריצה שנעשתה במלחמה אל מעבר לתעלה. בכל מקום ניכרו עקבות המלחמה הקשה שנערכה כאן זמן קצר קודם לכן. פלוגתנו התמקמה במספר מוצבים שנועדו להגן על "גשר הגלילים" שהוקם מעל לתעלה. במוצב שלנו חפר כל חייל עמדה לעצמו. חפרתי עמדה יפה ועמוקה, ודיפנתי אותה ואת הכניסה אליה בשקי חול. כאן עלה בדעתי הרעיון ששקי חול יכולים לשמש בחפירות ארכיאולוגיות, רעיון שמימשי אותו לאחר מכן בחפירות לכיש, כמסופר בפרק 12, למטה. עמדה זו הייתה "ביתי" במשך מספר חודשים. כאן התבשרתי יום אחד שהגיע למפקדת הגדוד מברק, בו מוסרים שנולד לי בן.

לאחר מלחמת יום הכיפורים החליט הצבא לרענן את פני הגדוד הירושלמי, וכל "הותיקים" הועברו ליחידות אחרות. אני הועברתי ליחידה שהסיפור שמאחוריה מעניין ביותר. שני אנשי עסקים, שהיו שותפים בבית מלון על שפת ים המלח, היו האחד קצין גבוה והשני רב סמל ראשון במילואים. שניהם שכנעו את שלטונות הצבא שמן הראוי להקים יחידה של תותחים נגד טנקים, אשר בעת מלחמה ימנעו פריצה של אויב באזור ים המלח. שניהם התמנו האחד למג"ד והשני לרס"ר של היחידה החדשה, אליה צורפו ה"ותיקים" שהגיעו מיחידות אחרות, ואני ביניהם. במלחמת יום הכיפורים נלקחו כשלהל בחזית הסורית תותחים נגד טנקים שלא היו בתקן המקובל בצה"ל. עם התותחים האלה נלקחה כמות מוגבלת של תחמושת, שהייתה אמורה להספיק למספר שנים. התותחים נמסרו ליחידה החדשה. מדי שנה בשנה היינו יוצאים לאימון ולמטווח בשיירה ארוכה ורכת רושם, כאשר התותחים נגררים על ידי המכונות. דומני שפעם אף הוזמן סגל הגדוד לארוחת ערב בבית המלון של המג"ד והרס"ר.

במסגרת הגדוד הזה יצאתי כמה פעמים לשירות תעסוקה ארוך של חודש ימים. אזכיר תקופת מילואים אחת בה בילינו בבסיס הסמוך למושב נאות הכיכר, בדרום ים המלח. היה זה בחודש אוגוסט, וכאשר יצאנו לסיוורים בקומנדקר פתוח היו משבי החום מכים בעוצמה על פנינו. תקופת מילואים אחרת ביליתי במוצב בדרום-מערב סיני טרם שפונה במסגרת הסכם השלום עם מצרים. כאן חייתי חיים שלווים, ועסקתי בעיקר בכתיבת טיוטה לדין וחשבון המוקדם של חפירות לכיש.

ככל שעבר הזמן, נהייתי "ותיק" גם בגדוד הזה, וכאשר הגעתי לגיל חמישים הועברתי להג"א. נדמה לי שבאותה עת הגדוד כולו פורק, שכן התותחים הגיעו לסוף ימיהם, או שאזל מלאי התחמושת שלהם. בהג"א ברמת השרון הייתה פעילותי מעטה. יום אחד ערכנו סקר של מקלטים. יום אחד צורפתי למספר אנשים ששמרו בלילה על בניין "שלום" בתל אביב מחשש שיבוצע כאן פיגוע. זכור לי כיצד נסעתי בערב באופניים מרמת השרון כדי להצטרף למשמר. אחרי זמן קצר בהג"א הגעתי למסקנה ששירתתי מספיק בצבא בימי חיי. פניתו במכתב ליחידה, ובתשובה שוחררתי משירות המילואים.

לסיכום, בין גיל שמונה-עשרה לבין גיל חמישים שירתתי שלושים-ושתיים שנה בצבא הסדיר ובשירות מילואים. באם נצרף יחדיו את זמן שירותי בצבא הסדיר, את שירותי במשך חצי שנה בעת מלחמת יום הכיפורים, ותקופות מילואים קצרות וארוכות במשך כל השנים, יסתבר ששירותי הכולל בצבא ההגנה לישראל נמשך בין שלוש וחצי לכין ארבע שנים, ואולי אף יותר מזה.

36. בצבא – חניך בקורס
מפקדי כיתות, 1953

37. בצבא – על גדות תעלת סואץ לאחר מלחמת יום הכיפורים, 1973

38. במוצב ליד תעלת סואץ, 1973; בפתח העמדה האישית שלי המדופנת בשקי חול, בה התגוררתי
מספר חודשים

הלימודים באוניברסיטה העברית

לימודי התואר הראשון

כאשר עמדתי לסיים את שירותי בצבא עמדה לפני השאלה מה הלאה, איך להתקדם בחיים, מה לעשות בעתיד, ובעיקר במה למלא את חיי בשנים הקרובות. לצערי הרב לא היה נהוג באותם ימים לטייל ברחבי העולם עם גמר השירות בצבא. הדבר היה כמוכּן אפשרי, אבל מסוכך יותר, ויקר הרבה יותר מאשר כיום. היה ברור לי שעם שחרורי מהצבא אתחיל ללמוד באוניברסיטה, ובעצם הייתה אז רק אוניברסיטה אחת בישראל – האוניברסיטה העברית. הבעיה הקשה שעמדה לפני הייתה לא "אם ללמוד" או "היכן ללמוד", אלא "מה ללמוד". פתרתי את הבעיה בצורה הבאה: רכשתי את חוברת הידיעון של האוניברסיטה, ופתחתי אותה ברשימת המקצועות הנלמדים באותו מוסד. התחלתי למיין "החוצה" כל נושא שלא היה לי עניין ללמוד אותו ולעסוק בו לאחר מכן: כימיה – החוצה! חקלאות – החוצה! בוטניקה – החוצה! פילוסופיה – החוצה! וכך הלאה. נותרתי לבסוף עם שתי אופציות: "משפטים" ו"ארכיאולוגיה", והייתי צריך לבחור בין שתיהן. אחרי התלבטות קצרה בחרתי ב"ארכיאולוגיה", ולא התחרטתי על בחירה זו עד עצם היום הזה.

באשר למשפטים – הנושא עניין אותי ביותר, וללא ספק היה זה מקצוע מכובד. אבי היה עורך דין, והרבה מהמכרים של הורי היו עורכי דין ומשפטנים. התעניינתי במשפטים עוד בתקופת בית הספר התיכון, וכזכור, באותם ימים הלכתי לא פעם לבית המשפט במגרש הרוסים כדי להאזין למשפטים. הייתי בטוח ומשוכנע שאוכל להיות עורך דין טוב.

באשר לארכיאולוגיה – מנעורי התעניינתי בהיסטוריה, והשרידים העתיקים שהעידו על הנעשה בימים עברו משכו תמיד את ליבי. אבי היה מעוניין מאד בהיסטוריה, ואף כתב ספר על תולדות מסעי הצלב, ולא אחת היינו משוחחים יחדיו על נושאים היסטוריים, מקראיים וארכיאולוגיים. עוד בהיותי נער לקח אותי אבי לסיוורים במוזיאון רוקפלר ובמגדל דוד. מול ביתנו התגורר הארכיאולוג המפורסם הפרופסור אלעזר ליפא סוקניק עימו הייתה משפחתנו מיודדת. בהיותי בן שבע-עשרה נסע אבי לחוץ לארץ, ולבקשתי הביא לי את ספרו של יאן סימונס על ירושלים בתקופת המקרא שזה עתה ראה אור. ספר זה – השמור אצלי ומשמש אותי הרבה עד היום – עורר אף הוא את משיכתי לנושא.

בסופו של דבר הכריע שיקול מרכזי אחד בין שתי האפשרויות שעמדו לפני. עורכי הדין יושבים כל היום, וכל יום ויום, בלשכותיהם, ועובדים בשקידה רבה על מסמכים. אור השמש ופלאי הטבע לא מגיעים לשם. והגרוע מכול – אין עורכי הדין יכולים להרשות לעצמם להפסיק את עבודתם. שהרי הלקוחות לוחצים עליהם לקדם במהירות את ענייניהם, והיה אם יזנח הפרקליט את משרדו ועבודתו לתקופת זמן כל שהיא, יקומו

הלקוחות הנרגזים ויעברו למשרדו של פרקליט אחר, ופרנסתו של הראשון תקופח. לעומת זאת הארכיאולוג מבלה הרבה באוויר הצח, בחפירות ובסיוורים, ואין הוא ספון בלשכתו כל הימים. הלחצים עליו פחותים גם הם. שכן אם ירצה, יעזוב הארכיאולוג את העתיקות אותן הוא חוקר, ייסע לו לקוטב הצפוני או לקוטב הדרומי ויחזור אחרי שנה, והנה העתיקות נותרו במקומן כפי שעזב אותן, אין הן מתלוננות על שזנחו אותן, ולכל היותר אולי העלו בינתים שכבת אבק וכוסו בקורי עכביש. ברור שדרך חיים זו קסמה לי יותר מהשיבה המתמדת במשרד של פרקליטים.

כאשר הגעתי לידי החלטה, לקחתי בידי את תעודת הבגרות שלי, הלכתי אל משרד הרישום של האוניברסיטה העברית, והסדרתי את הרישום ללימודים. כל הפרוצדורה ארכה כרבע שעה. לא היו אז מבחני כניסה, או הגבלות כניסה, או מבחני פסיכומטריה כל שהם. תעודת הבגרות האומללה שלי הספיקה לצורך הרישום, והיא נשארה כאבן שאין לה הופכין בתיקי האוניברסיטה עד עצם היום הזה. לצערי הגדול סטודנט בפקולטה למדעי הרוח היה חייב ללמוד בשני חוגים, ובחיתי לי כחוג שני את החוג לתולדות עם ישראל מתוך הנחה שהלימודים בו משלימים את הלימודים בחוג לארכיאולוגיה.

אחרי שגלתה האוניברסיטה ממשכנה על הר הצופים בעקבות מלחמת השחרור, התרכזה הפקולטה למדעי הרוח בבניין מנזר טרה סנטה, ורוב הלימודים התנהלו שם. אבל החוג לארכיאולוגיה השתכן לו בדירה בבית מגורים ברחוב ז'בוטינסקי, והמחלקה לפרהיסטוריה התבססה בבית ערבי מקסים במושבה הגרמנית. מורי החוג קיימו מפגש קבלה עם התלמידים החדשים, ואני זוכר אותם יושבים זה בצד זה מאחורי שולחן ארוך, כשאני יושב מולם. השיחה איתם הייתה קצרה, והפרופסור נחמן אביגד שאל אותי אם אני ער לכך שאין במקצוע הזה סיכוי לפרנסה. בשנת הלימודים הזו נרשמה לחוג לארכיאולוגיה קבוצת תלמידים גדולה מהרגיל, כעשרים איש. אציין ביניהם את משה כוכבי, שהוריו היו חברים טובים של הורי, ואשר לימים היה עמיתי באוניברסיטת תל אביב, ואת רבקה גונן, שלימים הייתה אוצרת במוזיאון ישראל. מהמחזור שקדם לנו בשנה אזכיר את אפרים שטרן, שקשרי העבודה והידידות שלי איתו נמשכו שנים ארוכות, ואת עוזה זבולון, שלימים הייתה לאוצרת הראשית של מוזיאון ארץ-ישראל, והלכה למעשה למדנו כולנו ביחד.

מן הראוי להזכיר כאן את המורים המרכזיים אצלם למדתי, והמורים בחוג לארכיאולוגיה תחילה. הפרופסור אביגד היה אדם איטי, כבד הליכות, ויבש בסגנון דיבורו. אביגד העביר שיעורי מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, ארכיטקטורה ושיעורי קרמיקה. ככול שעבר הזמן למדתי להעריך את האיש, את צניעותו, את יסודיותו, את גישתו התרבותית, ואת כישוריו האומנותיים. באותם ימים עדיין לא הרבו המרצים להשתמש בשקופיות וכמובן לא במצגות, ואביגד היה נוהג לשרטט על גבי הלוח ביד קלה ומדויקת את כלי החרס עליהם דיבר, או את תוכניות המבנים אותם תאר.

יגאל ידין החל להורות באוניברסיטה באותה שנה בה התחלתי ללמוד. בשנתי הראשונה שמעתי את שיעורו על כלי נשק ומלחמה בעת העתיקה, וככל התלמידים האחרים הוקסמתי מאישיותו ומדרך הצגת הדברים בצורה חיה, נלהבת, ברורה ומשכנעת. בהנחייתו של ידין כתבתי את העבודה הסמינריונית הראשונה שלי על חרבות מגל בתקופת הברונזה, וככל שעבר הזמן הפך ידין למורה המרכזי שלי בחוג לארכיאולוגיה.

מיכאל אבי-יונה לימד ארכיאולוגיה קלאסית, ואצלו שמעתי שיעור אחד על מטבעות עתיקים. אבי-יונה היה איש חביב וידידותי, וכל דבריו היו מטובלים תמיד בהומור ציני ובכדיחות. הייתה לו השכלה רחבה וידע עצום, ומכל שיחה איתו ניתן היה להשכיל. זכורה לי היטב מחווה נאה שלו כלפי: לאחר שנים, כאשר סיימתי את עבודת הדוקטור וקיבלתי את התואר, הזמין אותי אבי-יונה לשתות כוס תה של אחר הצהריים בביתו בבית הכרם לציון האירוע. אבי-יונה ואשתו קיבלו את פני בצורה החביבה ביותר.

הפרופסור משה שטקליס היה מלמד במחלקה לפרהיסטוריה במושבה הגרמנית. שיעוריו נערכו כשהתלמידים הספורים והמורה יושבים מסביב לשולחן גדול. שטקליס היה איש נעים הליכות ונעים שיחה. הוא אהב

להכין ולשתות תה בסגנון רוסי, וכך זכו תלמידינו לשתות הרכה כוסות תה כאשר היו יושבים בחדרו מסביב לשולחן. אהבתי מאד את שיעוריו שכן היו מלווים תמיד במגע ישיר עם חפצים עתיקים. סיפר הפרופסור על אבני יד – היה שולף מייד אבני יד מן המגירה, מראה אותן, ומעביר בין התלמידים. סיפר האיש על פילים וממותות – היה שולף מייד את שיני הפיל שגילה באתר הסמוך לגשר בנות יעקב ומראה אותן. בשנתיים הראשונות של לימודיי אף שקלתי להתמחות בפרהיסטוריה, עד שנסחפתי לאט לכיוון התמחות בתקופות ההיסטוריות המאוחרות יותר.

בשנתי הראשונה באוניברסיטה עדיין היה הפרופסור אריה-לאו מאיר מלמד בחוג לארכיאולוגיה ארכיאולוגיה מוסלמית. פרופסור מאיר היה מכיר טוב של דודתי רחל ודודי שמעון-פריץ, וגר לא הרחק מביתנו. הייתי נתקל בו במסדרונות, עטור זקן ארוך ולובש תמיד חליפה שחורה, אבל לא זכיתי ללמוד אצלו. באותה שנה התחיל יוחנן אהרוני להרצות במחלקה על גיאוגרפיה היסטורית, אבל גם אצלו לא זכיתי ללמוד.

מורים אחרים לימדו בחוג לתולדות עם ישראל. המפורסם שבהם היה הפרופסור בנימין מזר שלשיעוריו הגיעו תלמידים רבים. דא עקא שהאיש היה נשיא ורקטור של האוניברסיטה, ורוב שיעוריו התבטלו מטעם זה או אחר. אהבתי מאד את שיעורו של שלמה מורג "מבוא לשפות שמיות". אזכיר גם שני היסטוריונים צעירים אצלם למדתי בשנותי הראשונות – אברהם מלמט וחיים תדמור. זכור לי במיוחד השיעור של חיים תדמור על כרונולוגיה. היו בשיעור שני תלמידים – משה כוכבי ואני. תדמור היה מגיע לשיעור עמוס בספרים, ובדרך כלל באיחור קל. הוא היה רושם הרבה על הלוח הגדול שהיה בכיתה – שושלות של מלכים, אירועים אסטרונומיים וכדומה, והיה מחבר ללא הרף, ובהתלהבות רבה, בקווים ובחיצים בין מלך זה למלך אחר, לאירוע אחר, לשושלת אחרת, לתעודה אחרת, עד שכל הלוח היה מתמלא בקווים מתעקלים, בחיצים ובשמות, ומרוב פרטים קשה היה לקלוט דבר.

אקדים ואספר שכאשר עמדנו, משה כוכבי ואני, לפני סיום לימודינו, התעקש הפקיד הקפדן הנוגע בדבר במזכירות הפקולטה שעלינו לקבל ציון של בחינה בשיעור הכרונולוגיה של חיים תדמור כדי להשלים את הנדרש לקבלת תואר הב.א. לא עזר לנו הוויכוח המר והעיקש עם הפקיד הקפדן שזהו שיעור מהסוג המחייב אך "נוכחות" אבל לא "בחינה", ובסופו של דבר נאלצנו לפנות למרצה שיקבע לנו מועד לבחינה. סיכמנו עם תדמור שביום מסוים נגיע שנינו לדירתו ברחביה למבחן בעל פה. הגענו בדחילו ורחימו במועד שנקבע, וראשית דבר פתח תדמור את ארון הבר והציע לנו משקה אלכוהולי. לבקשתי קיבלתי כוסית שרי. תדמור פתח בשאלות אלו ואחרות מנושאי השיעור, ושנינו ענינו תשובות מגומגמות, אם בכלל. אחרי כמה דקות פנה אלי תדמור ואמר: "תשובותיך מזכירות לי אדם שמנסה ללכת בביתה, ומדי פעם מצליח במאמץ לדלג מאי יבש אחד למשנהו!" בכך הסתיימה הבחינה. תדמור כתב מכתב קצר וחתם אותו במעטפה. את המעטפה החתומה הבאנו לפקיד הקפדן במזכירות הפקולטה. אני לא יודע מה היה כתוב במכתב, אבל את תואר הב.א. קיבלנו שנינו כדת וכדין. מאז, במשך שנים ארוכות, כאשר הייתי מגיע לביתו של חיים תדמור, היה הוא פותח את הבר ואומר: "דוד, מה תשתה? למיטב זיכרוני אתה אוהב שרי!"

הרכה מאמץ הקדשתי בשנתי הראשונה ללימוד יוונית עתיקה. באותה עת היה לימוד היוונית או הלטינית לימוד חובה בחוג לתולדות עם ישראל. המורה ליוונית הייתה רעננה מרידור. מימי לא נתקלתי במורה כה טובה וכה מסורה לעבודת ההוראה. כמעט בכל שיעור ושיעור בשפה מסובכת זו נתנה רעננה לתלמידים להכין תרגילים כשיעורי בית, והתרגילים נמסרו לבדיקתה. בשיעור שלאחר מכן הייתה רעננה מחזירה את מחברות התרגילים עם הערותיה. כל פסיק וכל דבר נבדק על ידה ביסודיות, ועל כל סוגייה הוסיפה את הערותיה המפורטות. יש שהתרגיל אשר ניתן כשיעורי בית מילא במחברת עמוד אחר, בעוד ההערות שרעננה מרידור הוסיפה לאחר מכן מילאו חמישה עמודים! בסוף לימודי היוונית הספיקו ידיעותינו לקריאת הטקסט של הספר "אנאבסיס" של קסנופון, המתאר את מסעם של שכירי חרב יוונים ממסופוטמיה ליוון בפיקודו של

קסנופון במאה הד' לפנה"ס. אבל לצערי התועלת שהפקתי בעבודתי כמשך השנים מהמאמץ ללימוד שפה קשה זו הייתה מועטה למדי. בשנים שלאחר מכן נזקקתי פה ושם לציטטה מטקסט יווני, אבל לא ליותר מזה. אבל כמובן שידיעותי המקיפות ביוונית עתיקה סייעו לי לקרוא בקלות שלטי חנויות בעת ביקורים ביוון... בחופשה שלאחרי שנת לימודי השנייה, בקיץ 1957, נסעתי פעם ראשונה בחי לטיול בחוץ לארץ. אין דבר שמגלם יותר את השינויים העצומים שחלו בחיינו מאשר הנסיעות לארצות חוץ. אין היום ילד או נער בישראל, בן למשפחה מבוססת, שלא נסע עוד בהיותו תינוק בחיתולים מספר פעמים אל מחוץ לישראל. אבל לא כך היה באותה תקופה. ידידי יואב הורן ואני תכננו יחדיו את הטיול למערב אירופה. סיפרתי כבר בפרק 2, לעיל, את הקושי שעמד בפנינו לקבל אישורי נסיעה מצה"ל. אבל היו כמובן הרבה קשיים נוספים שלא עומדים כיום לפני הנוסעים. נזקקנו לויזות למדינות בהן רצינו לבקר. לא זכור לי כיום אם היו לנו קשיים בהשגת מטבע זר. לצורך מימון חלק מהטיול מכרתי גיליון כוללים של "דאר עברי" שקניתי בכית הדואר עם קום המדינה. כיום, כאשר חדלו הבריות לאסוף כוללים, ירד פלאים מחירו של גיליון שכזה, אבל אז יכולתי לממן במחיר הגיליון חלק נכבד מהנסיעה.

יואב ואני תכננו את הטיול באופן הבא. את תחילת הטיול ואת סופו עשיתי לבד, ובחלקו העיקרי של הטיול נסענו יחדיו. באותם ימים הדרך הקצרה והזולה לאירופה הייתה להפליג באוניית נוסעים שיצאה מחיפה, עצרה בכמה מקומות בדרכה, עברה דרך מיצרי מסינה ובניפיצ'יו, והגיעה לנמל מרסיי. הדרך חזרה הייתה במסלול הפוך ממרסיי לחיפה. כל הנסיעה ארכה מספר ימים, וכמובן שהייתה לעין ערוך נעימה יותר מטיסה במטוס. הים היה רגוע, האוכל טוב, והרכה מהנוסעים היו צעירים כמוני.

ממרסיי המשכתי עם נוסעים צעירים אחרים ברכבת לפריז, שם שהיתי מספר ימים, וחרשתי את העיר לאורכה ולרוחבה. זכור לי כיצד טיפסתי למרומי קתדרלת נוטר דאם, והגעתי אל המפלצות עליהן קראתי בספרו של ויקטור הוגו. ביקרתי במוזיאון הלובר, ואחרי שצפיתי במונה ליזה התעמקתי בעתיקות המפורסמות עליהן למדתי – מצבת חמורבי, מצבת מישע, תבליטי סרגון השני מלך אשור, והרבה מוצגים מפורסמים אחרים. באותה עת שהו בפריז דודתי אירמה ובעלה המתמטיקאי האנס ראדמכר, וביליתי הרבה בחברתם. נסענו יחד לבקר את הקתדרלה בשארטר, וכמובן שנסעתי יום אחד לורסאי.

מפריז המשכתי את דרכי במעבורת ללונדון. באותה עת שהו בלונדון דודתי רחל ודודי שמעון-פריץ שעסק במחקר זואולוגי במוזיאון הבריטי לטבע. דודי, אפילו שבאותם ימים כבר היה חולה ותשוש, התעקש לקחת אותי יום אחד לביקור בגן החיות הגדול בריג'נט פארק, והסביר לי בהתלהבות על החיות למיניהן. גם בלונדון חרשתי את העיר לאורכה ולרוחבה. אחרי כשבוע הצטרף אלי יואב, ויחדיו סיירנו בכל מקום.

מלונדון שמנו את פעמינו חזרה לפריז. בפריז פגשנו את דודי שמעון-פריץ שהגיע לכאן לביקור קצר בענייני מחקריו. דודי לקח אותנו ערב אחד למועדון של שירים צרפתיים באזור סן מישל, מועדון שהיה אהוב עליו במיוחד. מפריז המשכנו לשוויץ, ובין השאר נסענו ברכבת להר היונגפראו, אחד ההרים המפורסמים באירופה, ומתחנת הרכבת טיפסנו מעט בשולי הפסגה. בשוויצריה נפרדו דרכינו, וחזרתי לצרפת לחבל דורדון שם ביקרתי במערת לסקו, שבאותה תקופה הייתה פתוחה עדיין לביקורי תיירים. משם המשכתי לארל, אביניון ומרסיי, ומשם באוניה הביתה. היה זה טיול נפלא.

חפירות בבאר שבע, אזור וחצור

מספר חפירות בהן השתתפתי בתקופת לימודי לתואר הראשון הותירו בי את רושמן העמוק – ביר ספאדי, לשון אחרת באר שבע הכלקוליתית, ומערת הקברים הכלקוליתית באזור, בניהולו של ז'אן פרו בשנת 1956,

חצור, בניהולו של יגאל ידין בשנת 1958, וקילטפה ברמה האנטולית, בטורקיה בשנת 1959. החפירות בקילטפה יתוארו בהמשך בפרק נפרד.

החפירות בכיר ספאדי היו עבורי בגדר חוויה בלתי נשכחת. המדובר ביישוב כפרי משלהי ימיה של התקופה הכלקוליתית, אחד מתוך כמה יישובים שהתקיימו לאורך נחל באר שבע. בתקופת החפירות היה האתר הכלקוליתי ממוקם עדיין הרחק מן העיר המודרנית. היה זה יישוב קטן ביחס. מגורי התושבים היו במחילות תת קרקעיות שנחפרו באדמת הליס, וכללו חדרים, מנהרות ובורות למיניהם. רק בשלב מאוחר של היישוב נבנו מספר בתים על פני הקרקע. סביר להניח שהתושבים התקיימו מחקלאות פרימיטיבית וממרעה, בדומה לבדואים של ימינו. מתי שהוא נעזב היישוב, בדומה לכל האתרים האחרים בני שלהי ימיה של התקופה הכלקוליתית, ויושביו נעלמו ואינם. הרבה ממצאים מרכושם של תושבי המקום נשארו בבתים, כשחלקם טמונים בצורה מסודרת בבתים ובבורות. היו אלה כלי חרס האופייניים לתרבות זו, כלים נהדרים עשויים מאבן בזלת, פסלונים מחוטבים משן סוס היאור, וכן חפצים מאבן ומנחושת. אין ספק שהתרבות הכלקוליתית, והחפצים שהותירה אחריה, הם מהמרשימים והיפים ביותר בתולדותיה של ארץ-ישראל.

ביר ספאדי נחפרה בידי הארכיאולוג הצרפתי ז'אן פרו. פרו הגיע לישראל מפריז כצייר של ממצאים ארכיאולוגיים, ולמד ועבד אצל הפרהיסטוריון הצרפתי הנודע רנה נוויל, שהיה קונסול צרפת בירושלים. במשך הזמן התאקלם ז'אן בירושלים, למד עברית על בורייה, והתחתן עם נכדתו של אליעזר בן-יהודה. כאשר הכרתי אותו כבר היה גרוש, ושולה הבלין, סטודנטית לארכיאולוגיה מירושלים הייתה בת זוגו. ז'אן הצטרף לצוות של יגאל ידין בחצור, שם הכניס לשימוש – לראשונה בישראל – את החפירה בריבועים. באותה עת אף החל את חפירותיו העצמאיות בבאר שבע, ראשית באתר הכלקוליתי של ביר מטר, ולאחר מכן בביר ספאדי. לא זכור לי כיום כיצד נוצר הקשר שלי עם ז'אן פרו, וכיצד הצטרפתי לחפירתו. באר שבע הייתה באותם ימים עיירת עולים מוזנחת. היינו צוות קטן יחסית, והתגוררנו בדירה קטנה באחד מבנייני השיכונים שבעיר. הצוות כלל את ז'ילבר, המזכיר-עוזר הצרפתי של ז'אן, טבח מצוין שהכין את ארוחותינו, המודד אברהם אנגל, הסטודנטית רבקה גונן, שולה הבלין וסטודנט או שניים נוספים. כל בוקר היינו נוסעים במכונית הסטיישן הגדולה בעלת המספר הקונסולרי של ז'אן אל החפירה. הטבח היה מכין ארגז גדול ובו אוכל ומשקה לארוחת הבוקר אותו לקחנו עמנו בדחילו ורחימו אל האתר. כל אחד מחברי הצוות רשאי היה להציג לפני הטבח מה ברצונו לאכול. רצית, למשל, לאכול שמנת, היה עליך לומר זאת לטבח, ולמחרת היית מוצא את השמנת מוכנה עבורך בארגז ארוחת הבוקר. בארוחת הערב בדירתנו היה יין צרפתי נשפך כמים – ז'אן היה מביא עמו מהקונסוליה בירושלים ארגזים של יין שהוכנסו לישראל כשהם פטורים מתשלום המכס הגבוה שהיה נהוג באותם ימים. ומותר לציין שהאווירה היתה מצוינת.

ז'אן שכלל את חפירת היישוב הכלקוליתי כדי שלמות. השטח כולו היה מחולק לריבועי חפירה, ויתדות ברזל סימנו את פינות הריבועים. לבנים צבועות סימנו את מקום היתדות כדי שלא ייפגעו בטעות. דיוק הריבועים, ונקיון השטח והחפירה, בלטו בכול. החפירה עצמה נעשתה על ידי חברי הצוות, ועימם פועלים מעטים בשכר. לכמה מהפועלים היה ותק בחפירה, והם הכירו היטב את האתר ואת תכונותיו. חופרים למודי ניסיון יכלו להבחין בין אדמת הליס הטבעי לבין אדמת הליס שמילאה את המחילות העתיקות. ניתן היה להבחין זאת בדופן החתכים שהקפדנו ליצור במהלך החפירה, וגם תוך כדי עבודת חפירה זהירה בכלי חפירה קטנים. ז'אן לימד אותנו את כללי החפירה, וכך ניתן היה למקד את החפירה בפניו המחילות שחפרו הקדמונים, מבלי לפגוע בליס הטבעי בתוכו נחפרו המחילות. החפירה החלה לפי מתאר הריבועים שסומנו על פני הקרקע בהתאם לרשת ההנדסית, וכאשר הובחנו המחילות והחדרים התת קרקעיים נמשכה החפירה רק בהם. קשה לתאר את ההתלהבות של כולנו כאשר היה נחשף כלי חרס, כלי בזלת שלם, או חפץ אחר כל שהוא. אין ספק שחפירת ביר ספאדי הייתה מיוחדת במינה, והותירה בי ובהשכלתי המקצועית את חותמה העמוק.

יום אחד עמד חברי חנן בידרמן לבקר בבאר שבע, וסיכמתי איתו שיבוא לבקר בחפירתנו. חנן הביע עניין מיוחד בממצאים הקשורים בפולחן הפריז. לפני הביקור סיפרתי לז'אן שחבר שלי המעוניין בפולחן הפריז עומד לבקר בחפירה. ז'אן גרד בפדחתו והשיב בהיסוס ובצער שלא נמצא דבר הקשור בפולחן הפריז למעט אבן גלילית שהיא אולי "דומה לפאלוס". חנן נאלץ להסתפק בביקור במחילות החפורות.

שנים אחדות לאחר מכן, בשנת 1959, הזמין אותי ז'אן פרו להצטרף אליו לחפירת מערת הקברים המפורסמת באזור. אנשי התרבות הכלקוליתית, בעיקר אלו שהתגוררו במישור החוף, קברו את מתייהם במערות בקבורה משנית בגלוסקמאות חרס – ארונות קבורה קטנים. גלוסקמאות אלו עוצבו בצורות שונות, ומהוות ביטוי נאמן לאמונות הכלקוליתיות מחד, ולכושר היצירתיות האמנותית המיוחדת במינו של אנשי תרבות זו מאידך. המערה באזור הייתה מערת הקבורה הראשונה הגדולה בת התקופה הכלקוליתית שהתגלתה בישראל, והגלוסקמאות שנמצאו בה הן מהיפות הידועות כיום. המערה התגלתה על ידי דחפור אשר כמובן מאליו פגע בעבודתו בחלק מהמערה והגלוסקמאות. במקום הופיע במהירות שודד העתיקות משה דיין שהחל לחפור במערה בעצמו, וכמובן מאליו לקח לאוספו את כל הממצאים שהעלה בחפירה. בסופו של דבר נמסרה המערה לידי האמונות של ז'אן פרו שהשלים את החפירות. כל יום היינו נוסעים מירושלים במכונית הסטיישן הגדולה הנושאת מספר קונסולרי, וחוזרים הביתה עם סיום העבודה. משהסתיימה החפירה הציע לי ז'אן להצטרף להכנת הפרסום המדעי. בסופו של דבר פרסמתי במסגרת הדין וחשבון של החפירה רשימה קצרה על בור סמוך ובו כלי חרס המאוחרים מעט לקבורות שבמערה. רשימה זו, הכתובה בשפה הצרפתית, שכותרתה "L'installation C", ראתה אור בשנת 1961. זה היה הפרסום המדעי הראשון שלי והייתי, כמובן מאליו, מאד גאה בו.

בזכות מערת הקבורה באזור זכיתי להכיר את משה דיין. באותה תקופה אכלתי פעם ארוחת צהריים עם ז'אן פרו במסעדה נודעת ברחוב המלך ג'ורג' בירושלים. והנה נכנס למסעדה משה דיין. היה זה זמן מה אחרי שסיים את תפקידו כרמטכ"ל. דיין ניגש לשולחננו כדי להגיד שלום לז'אן אותו הכיר עקב פרשת המערה באזור. ז'אן הציג אותי בפניו. לחצנו ידיים, ודיין, שהכיר היטב את הורי, אמר: "אה! אתה הבן של שמואל!" בזה הסתיימה השיחה, ודיין הלך לשולחנו.

במשך הזמן הרב שעבר מאז אותם ימים פגשתי מספר פעמים את ז'אן פרו, כל פעם לאחר הפסקה של שנים אחדות. ז'אן עבר מישראל לאיראן וחפר בשושן, ולאחר המהפיכה האיסלאמית חזר להתגורר בפריז. פעם אחרונה פגשתי בו בפריז שנים אחדות לפני פטירתו, בקבלת פנים שערך בביתו בעת כינוס ארכיאולוגי שהתקיים בעיר. ז'אן היה כבר בשנות השמונים לחייו, רוה וספורטיבי, ולבוש בדקדקנות כדרכו מאז ומתמיד. באותה עת היה ז'אן פרו נשוי לאשתו השלישית, אריסטוקרטית פרסיה ממשפחה המקורבת לשאח המודח, והם גרו באושר ובעושר בדירת פנטהאוז מהודרת ברובע מונטפרנאס.

החפירה בחצור, אליה הצטרפתי בעונת 1958, הייתה שונה לחלוטין מהחפירה בביר ספאדי. הייתה זו החפירה הגדולה בישראל, שאורגנה ונוהלה בידי יגאל דיין. חשובי החוקרים בישראל – רות עמירן ויוחנן אהרוני, טרודה ומשה דותן, עמנואל דוניבסקי ובעונה הראשונה אף ז'אן פרו נטלו בה חלק. כאן עוצבה וגובשה שיטת החפירה "הישראלית" של תל מקראי, שרבים מעקרונותיה מקובלים בישראל על הכול עד היום. דגש הושם מחד על חשיפת יחידות ארכיטקטוניות שלמות ככל שניתן ועל הבנת אופיין, ומאידך על רפאות של כלי חרס. כלי החרס השבורים נאספו בהקפדה בבתים שנחפרו, בראש וראשונה בעיי המפולת והשריפה שהצטברו על הרצפות בבניינים הרוסים. בתל הענק והמרשים התרכזה החפירה במספר שטחים, אשר לכל אחד מהם היה אופי שונה, וממצאיהם נעו בין תקופת הברונזה לבין תקופת הברזל.

אני צורפתי לצוות של שטח ח' – חפירת המקדש הכנעני הגדול בשולי העיר התחתית. טרודה דותן הייתה האחראית על שטח החפירה. הצוות כלל את הסטודנטית לארכיטקטורה חנה ברוק, שהייתה המודדת, ומספר סטודנטים. עבודת החפירה נעשתה בעיקר בידי פועלים שהגיעו מהעיירה חצור ואשר שכרם שולם על ידי

הממשלה. שטח ח' היה מרוחק מן השטחים המרכזיים על גבי התל הגבוה. כמה פעמים בכל יום היו ידין והאדריכל עמנואל דוניבסקי מגיעים לביקור בשטח ח' במכונית הסטיישן.

האווירה בחפירה הייתה מצוינת, והעבודה מלאת עניין. בתקופה שעבדתי שם היו כמה התפתחויות מעניינות בהבנת המקדש. אציין רק שהייתי עד לחפירתו של אריה הבזלת הגדול אשר היה ניצב במזווית הכניסה של פתח המקדש. אריה זה נקבר בכור לאחר שהמקדש נהרס, ושם התגלה בעת החפירה. זכור לי כיצד החל ראש האריה לכצבץ מתוך העפר שמילא את הבור וכיצד נחשף לאיטו ככל שהתפתחה החפירה. האריה היה אחד משני אריות שניצבו משני צידי הכניסה, אבל האריה השני לא התגלה. סביר להניח שהאריה, לו היתה משמעות מאגית כשומר הפתח, נקבר בכור בידי עובדי או כוהני המקדש לאחר שהמבנה נהרס. סביר אף להניח שבן זוגו, האריה השני, נקבר בכור אחר שלא נחשף בחפירה. לימים נתגלה אריה דומה בתל המרכזי, והועלתה סברה שזה היה בן זוגו של האריה שלנו משטח ח'. סברה זו איננה מתקבלת על הדעת. כיום מוצגים שני האריות זה בצד זה במוזיאון ישראל, כאשר האריה השמאלי מוצג בצד ימין של הפתח, והאריה הימני בצד שמאל – שני אריות אשר ניצבו בכניסים שונים, וכל אחד מהם מוצב בצד הלא נכון של הפתח! אישית עשיתי בחפירה תגלית אחת: תוך כדי ניקוי רצפת המקדש חשפתי צלמית חרס של חיה שיובאה ממיקני, והעליתי אותה שלמה מבלי לשבור אותה בעת החפירה. עוד כיום, כאשר אני לוקח לעיון את הכרך המתאים של דו"ח חפירות חצור אני פותח ראשית דבר את הלוח ובו הצילום של הצלמית, ומתבונן בה בהנאה.

משלחת החפירות הגדולה, שכללה כמה עשרות אנשים, התגוררה בבית ההארחה של קיבוץ אילת השחר. בחדר אחד עמי התגורר אבי הורביץ, לימים פרופסור למקרא באוניברסיטה העברית, והסטודנט אריאל ברמן. אזכיר גם את אהוד נצר, באותם ימים סטודנט לארכיטקטורה, שעבד כמודד באחד השטחים, ואת אמנון בן-תור. כל יום עם שחר היינו נוסעים בשיירת מכוניות מבית ההארחה אל התל. ארוחת צהריים וארוחת ערב אכלנו בחדר האוכל של בית ההארחה. שעות אחר הצהריים הוקדשו למיון החרסים ולעבודות רישום.

ידין נהל את החפירות בסגנון צבאי מובהק. הוא היה הדמות המרכזית בחפירה, וכל אחד מאנשי הצוות ידע את מקומו. ענייני המנהלה רוכזו בידי קצין בכיר שהשתחרר מהצבא. כך, למשל, בחדר האוכל של בית ההארחה, בדומה לחדר אוכל של קצינים בצבא, היה שולחן אחד בו היה המנהל יושב תמיד במרכז השולחן ומסביבו עוזריו הבכירים. יוחנן אהרוני, שהתחנך כבן קיבוץ, התמרד בסופו של דבר כנגד השיטה ומהר מאד פרצה המחלוקת המרה וארוכת השנים בין ידין לבין אהרוני, מחלוקת מדעית ואישית כאחת.

זכור לי מקרה אחד הממחיש את דרך הניהול של ידין לטוב ולרע. העבודה התנהלה שישה ימים בשבוע. מדי כמה שבועות היינו נוסעים לחופשת שבת בירושלים. בתקופה שלפני מלחמת ששת הימים הדרך היחידה והארוכה מחצור לירושלים עברה דרך ואדי ערה ורמלה. יום שישי אחד נסעתי לירושלים במכוניתו של ידין. כאשר הגענו לירושלים קבע ידין שניפגש כולנו במוצאי שבת בשעה שש בפינת רחוב כל שהוא כדי לנסוע חזרה לחצור. במוצאי השבת הגעתי למקום המפגש שתי דקות לפני השעה שש. ארבעה מתוך ששת הנוסעים כבר ישבו במקומותיהם, כשידין יושב ליד הגה המכונית. הנוסעת השישית, אחת הרפאיות, לא הגיעה עדיין. התיישבתי במקומי. חצי דקה לפני השעה שש התניע ידין את המכונית, והיה לוחץ בעצבנות על דוושת הדלק. בשש בדיוק אמר ידין ברוגז: "היא בוודאי כבר לא תגיע!" ויצא לדרכו. בדעיכה הסתבר שהרפאית הגיעה למקום בשעה שש ושתי דקות, אבל נאלצה לעשות את דרכה לחצור באוטובוסים. כיום, בכל פעם שאני מגיע כאורח לחתונה שם החופה נערכת שעה וחצי אחרי המועד שנקבע בהזמנה, או לישיבה שמתחילה באיחור של רבע שעה, אני נזכר בסיפור הזה, וחושב לעצמי כמה צדק ידין במה שעשה.

ומן הראוי לסיים את תיאור חפירת חצור בסיפור הבא. יום אחד חזרנו מהחפירה עם תום יום העבודה אל בית ההארחה ושמענו שבשטח א' במרכז התל, שטח שנחפר בפיקוחו של יוחנן אהרוני, נפרץ בקרקע פתח אל מחילה ארוכה המתמשכת לעומק. הדבר קרה לקראת סיום יום העבודה. אנשי שטח א' רצו לדרת מייד אל

תוך המחילה ולעמוד על טיבה, אבל ידין קבע שמטעמי בטיחות יש להתכונן כראוי לירידה, ולכן יש לדחות את בדיקת המחילה ליום המחרת. טיב המחילה ואופייה הפכו לנושא שיחה מרכזי בארוחת הצהריים בבית ההארכה. נושא המחילה עורר את הסקרנות של אמנון בן-תור, לימים מנהל חפירות חצור בתקופה שלאחר מות ידין, ואת סקרנותי. בעת מנוחת הצהריים חזרנו שנינו אל התל, וחברי המשלחת שראו את אמנון ואותי בדרכנו תהו בוודאי לפשר הדבר. מצויידיים בפנסים ירדנו במחילה, ונדמה לי שאף נעזרנו בחבל. בתחתית התפצלה המחילה לשני חדרונים, ועצמות אדם העידו שהמקום שימש מתי שהוא לקבורה. עלינו בחזרה למעלה, ובמחסן של שטח החפירה לקחנו לוח עץ, כתבנו עליו בצבע "ברוכים הבאים!", וירדנו שוב לתחתית המחילה. קבענו את השלט היפה בקיר החדרון שבקצה המחילה, יצאנו ממנה, וחזרנו שמחים ומרוצים לבית ההארכה. למחרת היום, אחרי שנעשו בקפדנות ההכנות הלוגיסטיות הדרושות, ירדו ידין ואהרוני ואנשיהם אל תחתית המחילה. אני מתאר לעצמי את הבעת פניהם כאשר הגיעו לחדרון וראו את השלט תלוי אל מול עיניהם. אני מניח שידין לא התקשה לנחש מי הם בעלי השלט, שכן הכול ראו את שנינו עולים ביום הקודם לתל במקום לנוח את מנוחת הצהריים. אחרי הירידה למחילה הגיע ידין לביקורו היומי בשטח ח'. טרודה שאלה אותו מייד מה התגלה במחילה, ואני האזנתי כמובן מאליו ברוב עניין לשיחה. ידין החליט להתעלם מפרשת השלט ולא הזכיר כלל את הנושא, אבל תיאר במפורט את הירידה לתחתית המחילה. כדי לעורר את נושא השלט שאלתי שאלות בסגנון: "בתחתית מחילה שכזו יש בוודאי חדרון כל שהוא", ו-"אם יש חדרון אחד אולי יש חדרון נוסף". ידין המשיך להתעלם מנושא השלט, ולספר בשלווה מעושה על החדרונים, אבל היה ברור שהוא רותח מזעם. כך היה גם כאשר ביקר בשטח ב' שם עבד אמנון. אחרי מספר שנים עלה נושא השלט בשיחה ביני לבין ידין והוא אמר לי ש"שאכן הייתה זו הפרת משמעת חמורה!"

לימודי התואר השני

בסוף שנת 1958 סיימתי את לימודי התואר הראשון. באותם ימים הייתה נהוגה בחוג לארכיאולוגיה בחינת גמר קשה, אליה צריך היה להתכונן חודשים אחדים. תלמיד בתחום הארכיאולוגיה של תקופת המקרא חייב היה להכיר הלכה למעשה את כל מה שפורסם בתחום זה, כולל דינים וחשבונות של החפירות למיניהן. מובן שכמות החומר הכתוב הייתה מעטה בהשוואה למבול הפרסומים המציף אותנו כיום. אני זוכר כיצד למדתי בשקדנות יתרה את כל הדין וחשבון שכתב אולברייט על חפירות תל בית מירסים, דין וחשבון שהיה מעין אורים ותומים של הדיסציפלינה שלנו באותה תקופה. אחרי שסיימתי בהצלחה את הבחינה בכתב ובעל פה, ואחרי שסיימתי את חובותי בחוג השני, התחלתי את לימודי התואר השני – חוג ראשי ארכיאולוגיה, וחוג משני תולדות עם ישראל.

באותה תקופה כבר עברה המחלקה לארכיאולוגיה, למעט המחלקה לפרהיסטוריה, מהדירה ברחוב ז'בוטינסקי לבניין נאה שנבנה בקמפוס החדש של האוניברסיטה העברית בגבעת רם. היה זה בניין מרווח לצורכי אותה תקופה, וכל עובד קיבל חדר משלו. פרופסור אביגד היה ראש החוג. לאחר מעבר המחלקה לגבעת רם עברה במסדרונות השמועה שהמחלקה עומדת לשכור עוזר הוראה מבין התלמידים הבכירים, ומייד הפניתי לראש החוג, לידין, ולמזר את בקשתי להתקבל לעבודה זו.

זכורה לי פנייתי למזר. כשאר המורים קיבל הפרופסור מזר חדר בבניין המחלקה, והיה יוצא ובא לכאן אפילו שהיה באותם ימים נשיא ורקטור שהיה לו משרד בבניין המנהלה. זכור לי יום אחד כאשר מזר ישב בחדרו כשהדלת למסדרון פתוחה, וטלפן בקולי קולות ובהתרגשות אל החשב הכללי במשרד האוצר, וסיפר לו שצריך עוד כמה ימים לשלם משכורות, אבל קופת האוניברסיטה ריקה מכל וכל, וכו' וכו'. אבל נחזור לענייני. עצרתי יום אחד את מזר במסדרון המחלקה ושאלתי אותו אם אני יכול לדבר איתו כמה דקות. תשובתו

הייתה: "תבוא לכיתי מחר בארבע!" למחרת הגעתי לכיתו ברחוב אברכנאל ברחביה בשעה היעודה. הגברת דינה מזר פתחה את הדלת ומסרה לי שפרופסור מזר עסוק בסלון הדירה בישיבה כל שהיא. היא הכניסה אותי לחדר עבודתו ובקשה ממני להמתין. קולות רמים של משתתפי הישיבה אכן נשמעו מהסלון. עברו חמש דקות, והפעמון צלצל בדלת. הגברת מזר הכניסה לחדר בו ישבתי את הפיזיקאי הנודע הפרופסור יואל רקח שגם הוא זומן על ידי מזר לאותה שעה בדיוק. רקח לא התלהב לפגוש אותי שם והתיישב בעצבנות להמתין. אחרי חמש דקות צלצל פעמון הדלת פעם נוספת והופיע אדם שלישי שהפרופסור מזר זימן לאותה שעה. בעוד הישיבה בסלון נמשכת נכנסה הגברת מזר לחדר בו ישבנו והתנצלה בקול מבויש שבעלה זימן את כולם באותה עת. בסופו של דבר הסתיימה הישיבה בסלון, מזר נפטר ממני בשיחה של מחצית הדקה בעמידה בפתח החדר, והתפנה למבקריו האחרים.

המחלקה לארכיאולוגיה מינתה שני עוזרי הוראה, דן בר"ג ואני. דן היה פעיל מאד בכל דבר ועניין, ובראש וראשונה בטיפול במכונית הסטיישן של המחלקה שרכש בזמנו הפרופסור סוקניק. אני ישבתי בחדר הארכיון, ותפקידי המרכזי היה לנהל את ארכיון השקופיות. באותה עת כמעט ולא היו שקופיות בארכיון, והמורים המעיטו להשתמש בהן בשיעוריהם. במשך הזמן שניהלתי את ארכיון השקופיות רשמתי בפנקס גדול מספרים סידוריים של כמאתים שקופיות חדשות שצורפו לארכיון. זכור לי שגם סייעתי לאביגד בהכנת כרטסת של חותמות, והדבקתי ציורים וציילומים על גבי הכרטיסים – זו הייתה ראשית קורפוס החותמות העבריים שראה אור שנים רבות לאחר מכן, אחרי פטירתו של אביגד. באותם ימים עברתי בהצלחה מבחן נהיגה, וכבעל רישיון טרי שאין לו מכונית משלו והוא שואף לנהוג בכל הזדמנות הצעתי את שרותי כנהג במכונית הסטיישן המחלקתית. אבל אביגד – שחשש, ובצדק! – לשלום המכונית, סירב בכל תוקף... עיקר זמני עבר בעיבוד הממצאים מחפירות מדבר יהודה שיתוארו בפרק הבא, והרבה זמן נותר לי כדי לקדם את לימודי.

יום אחד פניתי לראש החוג הפרופסור אביגד, והצגתי לפניו הצעת יעול. כפי שצינתי לעיל, כל אחד ואחד במחלקה היה עובד בחדרו בבניין המרווח. כל יום בשעה אחת-עשרה בבוקר, הייתה המנקה יהודית, בהשגחת אב הבית שמואלביץ', עוברת מחדר לחדר וכידיה מגש גדול ועליו כוסות תה. כל אחד מהעובדים קיבל בחדרו כוס תה ממותק. הצעתי לאביגד שאולי כדאי שבשעה היעודה יתאספו כולם להפסקה קלה באותו החדר, וישתו יחדיו את כוס התה. אני זוכר את אביגד יושב נדהם מאחורי מכתבתו לשמע ההצעה, כשהמילים נעתקות מפיו. מובן שלא יצא מהעניין דבר, וכל אחד ואחד המשיך לשתות את כוס התה הממותק בחדרו, ולבד. בשנת 1961 סיימתי את לימודי התואר השני בהצטיינות, וקיבלתי את התואר מ.א. כתבתי עבודת גמר על "חפירות מקאליסטר בגזר" בהדרכתו של הפרופסור דיין. היה זה כשנתיים אחרי שדין זיהה בדו"ח החפירה של מקליסטר את בית השער מתקופת הברזל, ותגלית חשובה זו עוררה את התקווה שניתן לחשוף בנככי דו"ח החפירה דברים חשובים נוספים. אבל לצערי התרומה של עבודתי לא הייתה גדולה כפי שקיוויתי. את עבודת הגמר הרפסתי על מכונת כתיבה בשלושה עותקים: עותק אחד נמסר למדריך, עותק אחד נמסר לאוניברסיטה ונמצא כיום בגנזי הספרייה הלאומית, ועותק שלישי נשאר בידיי, אלא שלצערי נעלם עם השנים ואיננו.

באותה תקופה חל אירוע חשוב בישראל – אדולף אייכמן נתפס בארגנטינה, הובא לישראל והועמד למשפט בירושלים. הלכתי לישיבה אחת במשפט הארוך. בישיבה זו עסקו בנושא יהדות דנמרק, ובהברחת היהודים לשבדיה. התבוננתי ארוכות באדולף אייכמן, שנראה כפקיד תמים וחסר חשיבות, כשהוא יושב בתא הזכוכית, אוזניות צמודות לאוזניו, והוא רושם רשימות למיניהן.

אוסף ואספר ששנים רבות לאחר מכן לילי ואני השתתפנו בכינוס בינלאומי בברלין. אחד המארגנים היה הארכיאולוג הגרמני ריקרדו אייכמן, בנו של אדולף. הכינוס היה אמור להערך בתקופת חג הפסח. המארגנים, ובכללם ריקרדו אייכמן, כתבו למשתתפי הכינוס שמתוך "התחשבות ברגשות עמיתינו היהודים" הכינוס יידחה בכמה ימים עד לאחר חג הפסח. בכינוס ראינו מרחוק את אייכמן, אבל כמובן שהתרחקנו ממנו כמפני

אש. נשאלת השאלה למה אדם ששמו בארגנטינה היה ריקרדו קלמנטס חזר לשמו הקודם בשוכו לגרמניה – ריקרדו אייכמן. לדבריו, אסור לאדם לברוח מההיסטוריה שלו, אבל עדיין הדבר לא מסביר איך יכול היה האיש לחזור ולאמץ שם נתעב זה.

חיי החברה

חיי החברה בתקופת לימודי היו פעילים למדי. הרבה מחברי ומחברותי ללימודים בחוג, הם ונשותיהם, היו לחברים טובים עימם הייתי נפגש לעיתים מזומנות. אציין לטובה את חנה ודן בר"ג, תמי ואפרים שטרן, רבקה גונן, דבורה ואהוד נצר, דני בהט, תמי ויליקובסקי, לימים שיק, רותי יעקבי, רבקה מרחב, תמי ואברהם רונן, ואמנון בן-תור. את אמנון הכרתי עוד בימי בית הספר התיכון, שכן התגורר ברחביה. לדברי אמנון, אני הוא זה שגרם בעקיפין לכך שהוא בא ללמוד בחוג לארכיאולוגיה. ומעשה שהיה כך היה. בסוף שנת 1956, לאחר מבצע סיני, ארגן יוחנן אהרוני סיור תלמידים בהדרכתו לאתרים בסיני. כמה ימים לפני שיצא הסיור לדרכו פגשתי את אמנון ברחוב. ספרתי לאמנון שיוחנן מחפש מאבטחים שיצטרפו לסיור. שכנעתי את אמנון שכדאי לו להצטרף לסיור כמאבטח, שכן יש בחוג "הרבה בנות יפות!" אמנון אכן הצטרף מייד – ושם נשאר. חברים טובים אחרים היו חברי מבית הספר התיכון, ובראשם מיכה שטרנאו, יואב הורן, יאיר קסוטו וחנן בידרמן. חנן התגורר בדירת הוריו בבית מר"חיים בפינת הרחובות המלך ג'ורג' והלל. המקום היה קרוב למרכז העיר, ועובדה זו, ואופיו הנוח של חנן, הביאו לכך שדירת מגוריו של חנן הפכה למרכז חברתי הומה. מעבר לרחוב, בבניין שממול, וגם כן בקומה הרביעית, התגוררה אישה בגיל העמידה. הפעמון שצילצל בדירתה נקבע מחוץ לדלת הכניסה לבניין, ממנו למדנו ששמה של האישה הרמינה גרינוולד. יום אחד ישבה כל החבורה שלנו במרפסת דירתו של חנן, וכדרכה של חבורתנו בהו הכול בלא כלום. תוך כדי שיחה התערבתי עם חבריי שמייד יראו אותי עומד במרפסתה של הרמינה. חברי, כמובן מאליו, לא האמינו ביכולתי לבצע את המשימה. ירדתי למטה, חצייתי את הרחוב, וצלצלתי בפעמון שבפתח הבית. עליתי במדרגות לקומה הרביעית, והרמינה גרינוולד פתחה את דלת דירתה ושאלה לחפצי. לא זכור לי מה בדיוק הסברתי להרמינה, אבל אחרי דקה ראו חברי לתדהמתם את הרמינה ואותי יוצאים למרפסת כשאני מצביע בידי עליהם. כך זכיתי בהתערבות! עשינו גם הרבה מעשי משובה אחרים. מיכה היה אלוף בשיחות סרק בטלפון, שכן יכול היה לדבר עם אנשים ברצינות, בעוד אני הייתי מתפרץ מייד בצחוק בשיחות סרק בטלפון, כך, למשל, היינו מתקשרים לאישה כל שהיא שאת שמה מצאנו רשום בספר הטלפונים, היינו מציגים את עצמנו כנציגי מחלקת הטלפונים בדואר ומבקשים שתסייע לנו בבדיקת מכשיר הטלפון שלה: "האם, בבקשה, תוכל הגברת למדוד בדיוק את אורך החוט שבין המכשיר לבין קופסת החיבור שבקיר?" או "האם, בבקשה, תהיה הגברת מוכנה להחזיק בידה את המכשיר פתוח מבלי להניח אותו במשך דקה שלמה כדי שנוכל לבדוק אותו?" וכך הלאה. מיכה ניהל בהנחייתי שיחה ארוכה עם אחד המכרים הטובים של הורי, יוצא גרמניה, שעבד במחלקה הכלכלית של הסוכנות, ודן עימו בעניין הצעה כלכלית כל שהיא שהיתה כמובן פרי דמיוננו הפורה. מיכה הסביר לכן שיחו שהוא הופנה אליו על ידי "מר מתיון מהמחלקה המטאורולוגית". המכר של הורי הסביר למיכה בסבלנות שאין מחלקה מטאורולוגית בסוכנות. מיכה ענה מניה וביה ש"אם מר מתיון מהמחלקה המטאורולוגית הפנה אותי אליך סימן שיש מחלקה מטאורולוגית". וברוח זו נמשכה השיחה שעה ארוכה. כשנמאס העניין למיכה פנה למכר של הורי ושאל בקול תמים: "למה בעצם טלפנת אלי? מה אתה רוצה ממני?" האיש נדהם כליל, הדיבור נעתק מפיו, ובכך הגיעה השיחה לסיומה.

ובאם בענייני טלפונים עסקינן אספר על שיחת הטלפון הקצרה והעניינית ביותר שניהלתי אי פעם בחיי. כל פעם שאני רואה, כפי שמקובל היום, כיצד אנשים משוחחים בטלפון יומם וליילה שיחות סרק ארוכות כאורך

הגלות, אני נזכר בשיחה זו. יום אחד עלה בדעתי ללכת לראות סרט בבית קולנוע במרכז העיר, בהצגה היומית שהתחילה בכל בתי הקולנוע בשעה שלוש ושלושים. טלפנתי לחנן בירדמן בשעה שתיים. חנן ענה: "הלו". זיהיתי מייד את הקול שאכן זה חנן המדבר איתי ולא אחד מהוריו, ושאלתי: "הולכים לסרט?" כמובן מאליו שחנן זיהה מי המדבר וקלט כמה המדובר. ענה חנן: "אצלי בשלוש!" בכך הוסדר העניין בשיחה עניינית בת חמש מילים ולא היה צורך להמשיך בה. שנינו סגרנו את מכשירי הטלפון ללא מילה נוספת, ובילינו יחדיו אחר צהריים נעים בבית הקולנוע.

ולבסוף אזכיר את פרשת הרצח במנזר רטיסבון המעורר עוד כיום הדים רבים בחבורתנו. יום אחד התפוצץ רימון יד בחדר השומר של מנזר רטיסבון בירושלים, וגרם למותו של השומר בן העדה הקראית. חוקרי המשטרה הבחינו שהחדר היה מלא ברסיסי סוכריות, והם שיערו שהשומר פתח קופסה של סוכריות, ואז התפוצץ הרימון שהונח ללא ניצרה בתוך הקופסה. נתוני החקירה הובילו לחנות המעדנים של שטרנאו, אביו של מיכה, ברחוב יפו. מיכה, שהיה עוזר לעיתים בחנות, זכר שאכן הגיע לשם זוג צעיר, קנה סוכריות, בחר בקפידה קופסה לאריזת הסוכריות, יצא עם הקופסה לכמה דקות אל הרחוב, חזר לחנות וביקש לשלוח את הקופסה לשומר במנזר רטיסבון. הקופסה נשכחה כמה ימים על מדף בחנות, ואז שלח אותה מיכה ליעדה. מיכה זכר היטב את זוג הקונים, והיה יוצא ובא במשטרה לצורך הכנת קלסטרונים, זיהוי חשודים, וכולי.

בסופו של דבר התברר ששושנה ברזני, בתו של רב העדה של עולי כורדיסטן בירושלים, קיימה קשר רומנטי עם בנו של השומר, אשר עזב אותה ונסע לטורקיה. שושנה החליטה לנקום בו על ידי רצח אביו השומר. היא שכנעה חייל בשם צלאח מזרחי לגנוב רימון צבאי, ויחדיו קנו את קופסת הסוכריות למשלוח אל השומר במנזר רטיסבון. מסתבר שהיו לשושנה "עיניים מכשפות" וכך שכנעה את צלאח לסייע בידה.

שושנה ברזני וצלאח מזרחי הובאו למשפט בירושלים, ומיכה שטרנאו היה עד ראשי. מובן שכל חבריו של העד, ואני בתוכם, הגיעו למשפט. בספסל הראשון שבאולם המשפט ישבו הפרקליטים, בספסל השני ישבו הרב ברזני ובני משפחתו, ומאחוריהם בספסל השלישי ישבו החברים של מיכה. מיכה עלה לדוכן העדים, סרב להשבע על ספר התנ"ך שכן אינו מאמין בו, התחייב בהן צדק לומר אמת, והחל בעדותו. התובע הדיה שאל אם הוא זוכר את הזוג שקנה את הסוכריות ומיכה ענה בחיוב. התובע המשיך ושאל אם הוא יוכל לזהות אותם ומיכה ענה בחיוב. התובע שאל אם הוא רואה אותם באולם ומיכה ענה בחיוב. בשלב זה התפרץ צלאח מזרחי וצעק בקול גדול: "מה אתה מפחד, מה! תגיד כבר! תראה כבר!" אחרי שהסניגור תוסייה כהן הרגיע את הנאשם המשיך מיכה בעדותו. כאשר סיפר מיכה כיצד נתן לזוג קופסה של ופלים כדי לשים בתוכה את הסוכריות, פנה אל התובע כבוד השופט המלומד צבי עלי בקר, נשיא בית הדין, שגם רשם במו ידיו את פרוטוקול הישיבה, ושאל במבטאו האנגלו־סקסי: "כאשר העד אומר קופסת ופלים האם הוא מתכוון למה שבאנגליה קוראים "וייפלס" או למה שבאמריקה קוראים "ופלס"? ענה התובע הדיה ללא היסוס: "העד מתכוון למה שבישראל קוראים "ופלים"! והשופט המלומד צבי עלי בקר רשם זאת מייד בפרוטוקול.

בעת המשפט התבוננתי ארוכות בעיניה של שושנה אבל לא הבחנתי בכך שהן "מכשפות". מכל מקום, אני לא כושפתי. בעת ההפסקה בדיון, עמדתי עם חברי במזנון בסמוך לכני משפחת ברזני, ואחד מהם פנה אלינו והצהיר בבטחון: "שטרנף הזה משקר!" מאז ועד היום מכונים מיכה, ולימים רעייתו אורה, בשם "אורה ומיכה שטרנף". שושנה ברזני וצלאח מזרחי נידונו למאסר עולם, אבל כמקובל במדינתנו שוחררו מהכלא לאחר מספר שנים. משנודע לי הדבר טלפנתי מייד למיכה והצעתי שיתקין סורגים בדירתו, אבל מאומה לא קרה. נדמה לי שצלאח עבד לאחר שחרורו כנהג מוניית, ועל מעשיה של שושנה לאחר שחרורה אינני יודע דבר.

39. עם אמי ודודתי אירמה בפתח ביתנו, בתקופת הלימודים באוניברסיטה

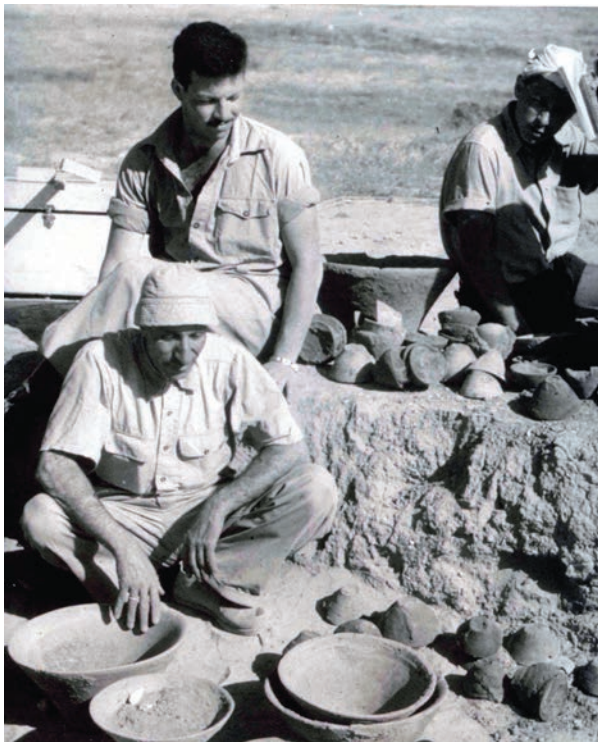
41. שווייץ, 1957; עם יואב הורן בדרך לפסגת הר יונגפראו

40. לונדון, 1957; עם יואב הורן ליד רחוב דאונינג 10, משכנו של ראש ממשלת בריטניה

42. סיור תלמידים בקדש-ברנע לאחר מלחמת סיני, 1956; יוחנן אהרוני מסביר, ואני עומד מימינו לובש כפייה לבנה

44. חפירות ביר ספאדי, 1956; מיון ממצאים שהועלו מבית תת קרקעי

43. חפירות ביר ספאדי, 1956; עם ז'אן פרו במחילה תת קרקעית

חפירות במדבר יהודה – מערת האגרות, עין גדי ומצדה

החפירות במערת האגרות

בראשית שנת 1960, כאשר התחלתי לעבוד כעוזר הוראה במכון לארכיאולוגיה, פנה אלי יגאל ידין, גילה את אוזני בסוד גמור שהוא עומד להצטרף למשלחת חפירות במערות מדבר יהודה, והציע לי לשמש כעוזרו הראשי במבצע זה. מובן מאליו שקיבלתי את ההצעה בשמחה ובהתלהבות רבה. לא שערתי אז שהחפירות המתוכננות במדבר יהודה יהיו מפעל החפירות המרשים ביותר, והמיוחד ביותר, בו זכיתי להשתתף בימי חיי. סיפור לידתה של החפירה היה כדלקמן. הייתה זו התקופה שלפני מלחמת ששת הימים, ורובו של מדבר יהודה היה בשטח ירדן. רק חלקו הדרומי של מדבר יהודה נמצא בשטח ישראל, ובסמוך לים המלח נקבע הגבול מעט מצפון לעין גדי. אל חלקו של מדבר יהודה אשר נמצא בתחום ישראל ניתן היה להגיע אך ורק בדרכי עפר מכיוון באר שבע, ואילו לעין גדי הגיעה דרך עפר שהתמשכה מכיוון סדום לאורך חוף ים המלח. חלקו הירדני של מדבר יהודה נשלט הלכה למעשה בידי שבטי הבדואים, והם אלה שמצאו את מגילות ים המלח במערות קומראן.

בשנים שלאחר גילוי המגילות במדבר יהודה, המשיכו הבדואים בחיפושיהם אחרי מגילות נוספות. מערה חשובה, ובה תעודות מימי מרד בר־כוכבא, נתגלתה על ידם בואדי מורבעת. באותם ימים הילכו שמועות שהבדואים חפרו במערות גם בחלקו הישראלי של מדבר יהודה, והעלו שם תעודות מימי מרד בר־כוכבא. בשנים 1953 ו־1955 סקר יוחנן אהרוני, ועימו בנו רותנברג, מערות בחלקו הישראלי של מדבר יהודה. בסקר נתגלו "מערת האגרות" ו"מערת האימה" בשני צדדיו של נחל חבר. שתי המערות נפתחו אל מצוקים אימתניים, הגישה אליהן הייתה קשה ביותר, ומעל לשתיהן נראו קירות ומבנים של מחנות צבא רומיים. בשתי המערות גילה אהרוני שרידים אשר העידו בבירור שבימי מרד בר־כוכבא שהו בהן פליטים, והמחנות הצביעו על כך שהיו אלה אנשים בעלי חשיבות שהצבא הרומי התכוון לשים ידו עליהם. במערת האימה נמצאו מפוזרים שלדים וגולגולות, בוודאי שרידי הפליטים שמצאו כאן את מותם. הרצפה במערת האגרות הייתה מכוסה בסלעים גדולים שהתמוטטו מן התקרה. בשתי המערות מצא אהרוני עדויות ברורות לכך שהבדואים כבר הגיעו אליהן לפניו, כגון קופסאות ריקות של סיגריות ירדניות. אהרוני הניח שהבדואים חפשו – ובוודאי אף מצאו – תעודות כתובות. הגישה הקשה אל פתחי המערות, הסלעים שהתמוטטו במערת האגרות, העובדה שבעת הסקר לא נתגלו במערות תעודות כתובות, והשרידים שהותירו אחריהם הבדואים ריפו את ידיהם של אהרוני ורותנברג, והעבודה במערות הגיעה לקיצה ולא חודשה יותר.

שנים אחדות לאחר מכן חזרו והגיעו לירושלים שמועות שהברואים חפרו בשטחי ישראל, ובשנת 1959 יצא יוחנן אהרוני לסקר נוסף במערות נחל צאלים, אשר נמצא מעט מדרום לנחל חבר. הפעם העלה אהרוני בידו קטעי תעודות כתובות, ותפילין ביניהן. תגלית זו העלתה את נושא המערות על סדר היום הציבורי. ידין פרט בכתביו כיצד התפתחו הדברים. בפגישות בינו לכין ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, והרמטכ"ל, חיים לסקוב, סוכם שבסיוע הצבא יש לפתוח במבצע גדול לסקר המערות לפני שהברואים ימשיכו בחפירות השוד שלהם. לדברי ידין הצבא דרש שהמבצע יהיה רב היקף ומוגבל בזמן, ומכאן עלה שחוקר אחד, לשון אחרת אהרוני, לא יוכל לנהל אותו לבדו. לבסוף סוכם שבמבצע הסקר יטלו חלק ארבע משלחות נפרדות שתעבודנה בו זמנית, כאשר כל אחת מהן סוקרת קטע אחר של המדבר, וכולן מתבססות על מחנה מנהלתי אחד שיקים הצבא. בראש ארבעת המשלחות נקבעו ארבעה חוקרים – ידין ואהרוני, ועימם פסח בר-אדון ונחמן אביגד. כאשר הגיעה העת "לחלק" את השטח שנועד לסקר בין ארבע המשלחות ניתנה לאהרוני זכות בחירה ראשונה, והוא בחר לחזור אל נחל צאלים. אביגד בחר את הצד הדרומי של נחל צאלים, ופסח בר-אדון בחר את נחל משמר. ידין נשאר האחרון, וקיבל את הגזרה שנותרה – הצד הצפוני של נחל חבר והצד הדרומי של נחל ערוגות.

כמה שבועות לפני תחילת המבצע סיירו ארבעת החוקרים בהליקופטר במדבר יהודה, וסקרו במבטיהם את המצוקים האדירים שבצידי הקניונים. הן נחל חבר והן נחל ערוגות בלטו במצוקים התלולים והגבוהים שבהם. ידין צילם את כל המצוקים שהיו בשטח גזרתו המיועדת. הגדלנו את הצילומים שהביא עימו, ובחדרי במכון לארכיאולוגיה הדבקתי אותם זה בצד זה על לוחות קרטון גדולים, כך שעמד לרשותנו רצף צילומי של המצוקים כולם. לאחר מכן בדקנו בקפדנות את הצילומים בעזרת זכוכית מגדלת כדי לנסות ולאתר במצוקים פתחים של מערות שלא היו מוכרות. התוצאות היו מאכזבות למדי. בצידי הצפוני של נחל חבר לא נראה דבר למעט פתחה של מערת האגרות בה חפרו כבר אהרוני ורותנברג. במצוק הדרומי של נחל ערוגות נראה פתחה של מערה אחת שכמדומה היה סגור בקן של ציפור טרף – ראייה בדוקה שהברואים לא הגיעו לכאן! ידין החליט, לפיכך, לרכז את המאמצים בשתי מערות אלו.

ביום גשום אחד בחודש מרץ 1960 התרכזו המשלחות בבאר שבע, ויצאו לדרכן בכלי הרכב הצבאיים. גשמים רבים ירדו באותו שבוע, והתנועה התנהלה בקושי בדרכי העפר שחלקן היו מכוסות בבוץ ומשובשות. ארבעת מחנות האוהלים הוקמו מבעוד יום בידי חיילי סיירת גולני. הגענו אל המחנות עם חשיכה. המחנה שלנו, בפיקודו של מפקד הסיירת סרן יוסי קסטל, הוקם בסמוך למחנה הרומי בצידי הצפוני של נחל חבר. חברי המשלחת היו מספר סטודנטים ומתנדבים – הרבה מהם בני קיבוץ שהגיעו לכאן באמצעות המדור לידיעת הארץ של התנועה הקיבוצית. בלטו ביניהם אחדים שכבר השתתפו בסקרים של יוחנן אהרוני מספר שנים קודם לכן, ובראשם מיכה לבנה. למחרת, ביום הראשון של הסקר, יצא מיכה לבנה ועימו מספר חברים להתקין את סולם החבלים בכניסה למערת האגרות. רוב חברי המשלחת התרכזו מול המצוק הדרומי של נחל ערוגות כדי לשלשל מתנדב בחבל לאורך המצוק עד למערה עם קן הציפורים. סיפור הירידה אל מערה זו, שבדיעבד כונתה "מערת הפרס", היה סיפור מתח בפני עצמו שלא אגע בו כאן. מכל מקום, בסופו של יום הסתבר שהמערה לא יושבה מעולם, ואף הברואים לא הגיעו אליה.

בעוד ידין ורוב חברי המשלחת מתרכזים בארגון הירידה אל מערת הפרס, נשלחתי ביום השני של הסקר ועימי מספר מתנדבים להתחיל את עבודתנו במערת האגרות. מן הראוי לתאר תחילה את המערה ואת הדרך אליה. גובה המצוק הצפוני של נחל חבר במקום זה היה כשלוש מאות מטרים. המצוק היה תלול למדי, ובמרכזו, מתחת למחנה הרומי, היה פתח המערה. הדרך למערה אותרה כבר בידי יוחנן אהרוני, והיו בה מספר קטעים שאופיים שונה. ראשית, היה צריך לרדת במצוק התלול עד למפלס המערה, במקום שהיה מרוחק כמאה מטרים ויותר מפתח המערה. משם צריך היה להתקדם בזהירות לאורך בליטת סלע אופקית צרה, כאשר המצוק האימתני משתרע מתחת. מספר נקיקים שנוצרו לאורך המצוק התלול קטעו את בליטת הסלע, והמתקדם לעבר

המערה היה צריך לנתר מעליהם בעוד התהום פעורה מתחתיו. בליטת הסלע הסתיימה במדף סלע רחב, מעין טרסה, שהיה נמוך כעשרים מטרים מתחת לפתח המערה. מכאן צריך היה לטפס בסולם חבלים אל מרפסת גדולה בה נמצא פתח המערה. לא ברור לי כיצד הצליחו מיכה לבנה וחבריו מתקיני הסולם לטפס בסלע המאונך אל מרפסת הכניסה כדי לעגן שם את ראש הסולם. למרפסת הכניסה התחבר מסדרון כניסה צר דרכו צריך היה לזחול אל תוך המערה שאורכה היה כמאה וחמישים מטר. מסדרון הכניסה נפתח אל אולם גדול לו רצפת עפר, שהייתה מכוסה בחלקה במפולות סלעים. מקצהו של האולם הראשון נתמשכה המערה אל האולם השני, ומשם אל האולם השלישי. האולמות השני והשלישי היו מכוסים במפולות של סלעי ענק שהתמוטטו מן התקרה. החשיכה במערה היתה מוחלטת, האוויר מצחין, ועטלפים התעופפו מסביב. כשהתחלנו לעבור בתוך המערה התאורה הייתה אך ורק במספר קטן של פנסי לוקס.

המזל האיר לנו פנים כבר ביום הראשון של העבודה במערה. מתנדב בשם פנחס פורת – שייזכר בסיפורי שנים רבות לאחר מכן בקשר לחפירות ביזרעאל – יצא ביוזמתו לסייר בחלק האחורי של המערה, ופנס בידו. הוא הבחין בפתח של נקיק סלע צר בדופן המערה והחליט לעבור דרכו. פנחס נכנס לנקיק, זחל לאורכו, הגיע בקצהו למערה קטנה, ונדהם למראה עיניו. לאור הפנס נתגלו סלי קש ומחצלאות, ובהם עשרות גולגולות ושלדים עטופים בתכריכי בד. בדיעבד הסתבר שנקברו כאן עצמותיהם של תשעה-עשר איש – גברים, נשים וילדים. פנחס הנדהם מיהר לקרוא לי, וזחלתי יחד איתו אל תוך נקיק הסלע. המעבר לנקיק היה כה צר שהזחול היה חייב לעצור את נשימתו ולכווץ את שרירי הבטן כדי לעבור דרכו. נאלמתי דום כשראיתי את הנעשה בנקיק. ברור היה שלפנינו קבורות של הפליטים שמתו במערה, ואשר לאחר זמן נאספו עצמותיהם והובאו לקבורה מסודרת. לא נהיר לי עד היום כיצד גילה פנחס בחשיכה את פתח הנקיק, וכיצד אזר עוז בנפשו והחליט לזחול פנימה ברווח הצר שבדופן המערה, הכול במערה לא מוכרת ובחושך מוחלט. אלמלא תושייתו של פנחס פורת מי יודע אם המקום היה מתגלה בכלל.

החל מיום המחרת, לאחר שהירידה אל מערת הפרס לא העלתה דבר, התרכזו עבודת המשלחת כולה במערת האגרות. אני הייתי אחראי לאיסוף העצמות והגולגולות, לאיסוף שיטתי של הברדים, הסלים והמחצלאות, לרישום מסודר ומדויק של כל הנתונים והמצאים, ולאריזתם והעברתם של כל הממצאים אל פתח המערה, ומשם אל מחנה המשלחת.

כשהתחלנו לעבוד במערה הנחת היסוד הייתה שהסלעים הגדולים המגובכים על רצפת המערה התמוטטו מהתקרה אחרי ששהו בה הפליטים בתקופת מרד בר-כוכבא. ואכן, עם תחילת החפירה ניסינו לאור הנחה זו להפעיל פטישי אוויר שסיפק לנו הצבא כדי לפרק את הסלעים ולפנות אותם. אבל במהרה נטשנו אמצעי זה כבלתי מעשי.

התגליות הבאות נעשו גם הן במקרה. הסטודנט מנחם מגן קיבל על עצמו לדאוג לענייני התאורה במערה, והיה מתרוצץ כל היום כדי לתחזק את פנסי הלוקס, וכדי להדליק מחדש את אלו שכבו. כינינו את מנחם בשם "שר האורים". יום אחד ירד מנחם בסולם החבלים אל מדף הסלע שמתחת לפתח המערה למנוחה קצרה. בעוד הוא יושב על פני מדף הסלע התבונן סביבו וראה מטבע ברונזה מונחת על פני הקרקע. הייתה זו מטבע מימי מרד בר-כוכבא – דרישת שלום נוספת מהמורדים ששהו כאן! באותו יום הגיע לביקור אלוף פיקוד הדרום אברהם יפה, ומששמע על גילוי המטבע הציע לסרוק את המערה כולה במגלה מתכות. באדיבותו של האלוף הגיע אלינו למחרת היום מגלה מתכות ועמו צוות מפעיליו, והתחלנו לסרוק בשיטתיות את האולם הראשון של המערה בתקווה לגלות מטבעות נוספים. לא עבר זמן מרובה, ומגלה המתכות גילה את המטמון הגדול של כלי המתכת שהיה טמון ברצפת העפר – תשעה-עשר כלי ברונזה מפוארים בסגנון הרומי של התקופה שהיו ארוזים בסל גדול. ידידות הסל היו קשורות בחבל. דומה שכלי הברונזה נלקחו מאתר רומי כל שהוא על ידי המורדים; הם עשו שימוש בכלים, הביאו אותם עימם למערה, והטמינו אותם מתחת לרצפה.

עם גילוי מטמון כלי הברונזה התחלנו בחפירה שיטתית של האולם הראשון במערה, אבל החפירות לא העלו דבר. באותה עת כבר צייד הצבא את משלחתנו בגנרטור שהוצב מעל המצוק בסמוך למחנה הרומי, ותאורת החשמל שינתה את כל מהלך החפירה. האחראי על החפירה באולם הראשון היה אמיר דרורי, שהיה אז סטודנט בחוג לארכיאולוגיה, ולימים אלוף בצה"ל ומנהלה הראשון של רשות העתיקות.

ככל שעברו הימים הסתבר לנו שטעינו בהנחת יסוד אחת. כזכור, עם תחילת העבודה הנחנו שהסלעים הגדולים אשר נערמו בקטעים רבים של רצפת המערה התמוטטו מהתקרה לאחר שפליטי מרד בר-כוכבא התגוררו בה. אבל כאשר למדנו יותר על הנעשה במערה הגענו למסקנה שהסלעים התמוטטו עוד טרם שהפליטים התיישבו כאן, ולאור זה שינינו כליל את שיטת העבודה. במקום לפרק ולהזיז סלעים ולחפור מתחתם, התרכזו עתה החיפושים בנקיקים הצרים שבין הסלעים. ואכן, באחד הימים האחרונים של החפירה נתגלה בנקיק שכזה נאד עור ובו חפצים שונים, וכיניהם צרור הפפירוסים ולוחות העץ הכתובים – מכתבים שנשלחו ממפקדת בר-כוכבא אל מפקדי המרד בעין גדי. המכתבים השבריריים היו מקופלים בצרור וקשורים בחוט, וברור שלא ניתן היה לפתוח אותם במחנה המשלחת, שכן פתיחתם דרשה יד מאומנת של מומחה לדבר. כך שכל הממצאים נארזו במחנה בקפדנות, והועברו בשלום לירושלים.

שני עניינים נוספים ראויים לדיווח. ביום השבת אחר הצהריים ירדנו – ידין, יוסי קסטל ואני – לעין גדי. היה זה ביקורי הראשון בנווה המדבר המפורסם. ירדנו מראש המצוק של נחל ערוגות בשביל המכונה "מעלה האיסיים", וטיילנו עד למפל המים ולבריכה שמתחתיו בנחל דוד. בניגוד לנעשה כאן כיום היה המקום שומם לחלוטין. יוסי ואני פשטנו את בגדינו ונהנינו לטבול את עצמנו בבריכה ולהתרענן במים הקרים. לא הספקנו להגיע באותו יום לקיבוץ ולאכסניית הנוער, ומנחל דוד חזרנו הישר למחנה לאחר טיפוס מייגע במעלה האיסיים. מחנה המשלחת הורכב מאוהלי סירים, ששימשו למגורים, ומאוהל גדול או שניים שאחד מהם שימש כמשרד המשלחת. למיטב זיכרוני ניצבו בשולי האוהל ארגזים ובהם ציוד וממצאים, ושתי מיטות שדה בהן ישנו ידין ואני. במרכז האוהל ניצב שולחן עץ, ומשני צדדיו ספסלים, וכאן התנהלו כל ענייני החפירה. אחד מתפקידיי היה לארגן לוח שמירה בין משתתפי המשלחת. לא זכור לי אם היה בלילות שומר אחד או שניים. בתורנות השמירה השתתפו כולם למעט ידין. והנה, יום אחד לקראת ערב ישבתי עם מספר חברים באוהל המשרד והכנתי את לוח השמירה, ולהשלמת סידור השמירה היה חסר אדם אחד למשמרת הראשונה. עוד אנו מתלבטים בנושא, הכריז ידין שהוא מתנדב למשמרת הראשונה. קיבלנו בשמחה את ההצעה, ובשעה היעודה, בין השעה שמונה לשעה עשר, הצטייד ידין ברובה ויצא מהאוהל למשמרתו. כמה חברים ואני ישבנו באוהל ונהנינו לשמוע מדי פעם את רב אלוף ידין צועק בקול גדול: "מי שם? מי שם!" לזיהוי העוברים בשטח המחנה. אחרי חזרתנו לירושלים התרכזה עבודתי כעוזר הוראה במכון לארכיאולוגיה בטיפול בממצאים ובהכנות הטכניות לפרסומם המדעי. ידין ריכז את מאמציו במחקר צרור המכתבים, פתיחתם ופענוחם. עבודת הפתיחה של הפפירוסים המקופלים נמסרה על ידו לפרופסור ביברקראוט הישיש, המומחה לדבר שעסק בזמנו בפתיחת מגילות ים המלח. לאט לאט התקדם ידין בקריאתם אבל שמר את הדברים בסוד כמוס, ורק מקורביו היו שותפים לסוד.

לאחר זמן מה התקיים בבית נשיא המדינה יצחק בן-צבי, בצריף המפורסם, ערב לציון התגליות במדבר יהודה. לקראת הערב החגיגי ארגנו ארבע המשלחות תערוכה באחת מפנינות הצריף. הובאו לשם כל הממצאים החשובים, ובמרכזם תשעה-עשר כלי הברונזה מהמטמון במערת האגרות. הצבתי כמיטב הבנתי את כלי הברונזה במקום המיועד לתצוגה כאשר הנשיא בן-צבי וידין עומדים ומתבוננים בנעשה. תוך כדי כך עלה בשיחה הנושא של מתיחת חבל שיפריד בין המוצגים לבין משתתפי הערב. הבעתי את דעתי שהחבל יהיה מיותר, שכן הוא יפגום בתצוגה, ושאין מה לחשוש לכיטחון הממצאים, שהרי אנחנו נמצאים בבית נשיא המדינה! כאן התערב בן-צבי ועמד על כך שאשים חבל שירחיק את האנשים מהחפצים. כדי לחזק את דעתי

הוסיף הנשיא בן-צבי וסיפר בבדיחות הדעת: "בזמנו ייצגתי בלונדון את היישוב היהודי בטקס הכרתו של המלך ג'ורג' השישי. השתתפתי בארוחת ערב חגיגית לכבוד ההכתרה. לפתע התברר שנעלמה כף מכסף. מארגן הטקס הסביר לנוכחים שכנראה אחד הקרואים הכניס בטעות את הכף לכיסו. הוא, מארגן הטקס, יכבה לדקה את האור, וכך יוכל האורח להחזיר את הכף למקומה מבלי שתחשף זהותו. מארגן הטקס אכן כיבה את האור, ומשהדליק את האור מחדש התברר שכל כפות הכסף חסרות!"

הערב לכבוד התגליות במדבר יהודה נערך בהצלחה יתרה. צריף הנשיא היה מלא אדם, משמנה וסלתה של החברה הישראלית. ידין התגלה כאמן יחסי הציבור. לאחר ששלושת מנהלי המשלחות האחרות הציגו את תגליותיהם, שהחווירו לעומת התגליות במערת האגרות, קם ידין ובקול דרמטי פירט את תוכן אגד הפפירוסים – מכתבים שנשלחו על ידי מנהיג המרד, בר-כוכבא. התרגשות עצומה פרצה בקהל. באשר לי – נעלבתי עמוקות. דעתי הייתה אז, ודעתי היא גם כיום, שהיה זה מן הראוי שידין יגלה לי קודם לכן את תוכן המכתבים. שהרי בכל זאת הייתי יד ימינו בסיפור גילויים, ויד ימינו בעבודה על הממצאים לאחר שחזרנו מהחפירה. ובכלל, יכול היה ידין לרווח על הדבר לכל המעוניינים כבר קודם לערב החגיגי בבית הנשיא – אפילו שבכך היה נמנע האופי הסנסציוני של האירוע שכל כולו יחסי ציבור.

שנה לאחר עונת החפירות הראשונה, בחודש מרץ 1961, יצאו ארבע המשלחות לעונת חפירות נוספת, שנמשכה אף היא שבועיים ימים. אביגד עבר לחפור במערות נחל דוד, בסמוך לעין גדי, ויוחנן אהרוני עבר לחפור במערת האימה, בגדה הדרומית של נחל חבר ממול למערת האגרות. משלחת ידין המשיכה כמובן מאליו בעבודתה במערת האגרות.

העונה השנייה במערת האגרות הייתה פשוטה הרבה יותר. הלוגיסטיקה הייתה מאורגנת כראוי. הגנרטור וכבלי החשמל היו מוכנים מבעוד מועד. המערה ואופייה המיוחד כבר היו מוכרים היטב. היה ברור מלכתחילה שהמאמץ המרכזי חייב להתרכז בבדיקת הנקיקים הצרים שבין מפולות הסלעים. המערה חולקה לקטעים, וחוליות של המתנדבים סרקו בשיטתיות כל קטע וקטע. הארגון והמאמץ השיטתי עשו את שלהם, ובנקיקים שבין הסלעים נתגלו בזה אחר זה מספר מטמונים. הגדול והחשוב שבהם היה המטמון של בבתא – חפצים רבים בעלי אופן אישי וצרור תעודות – ארכיון המסמכים של אשה זו – שאוכסנו בסל קלוע ובנאד מעור. חרוטה בזיכרוני השעה בה הוצאנו את החפצים לאיטם מהנקיק. הפרוצדורה הייתה כדלקמן. דוד חריס, צלם המשלחת שהיה נוכח, צילם כל רגע וכל חפץ. ידין ישב על סלע בסמוך לפתח הנקיק, והיה שולף בידו חפץ אחר חפץ. אני ישבתי בסמוך לו, פנקס הרישום בידי, ורשמתי מייד את החפץ – נתתי לו מספר רישום, והוספתי בפנקס תיאור בסיסי של נתוני החפץ. הצמדתי אל החפץ פתק עם מספר הרישום, ואז העברתי אותו לסטודנטיות שישבו בסמוך. הן עטפו את החפץ כראוי בחומרי אריזה שהוכנו מבעוד מועד, והכניסו אותו לקופסת קרטון. מספר החפץ ומספר סידורי של הקופסה נרשמו אף הם על גב הקופסה. הפעולה האיטית לפנינו חפציה של בבתא מהסל ומנאד העור לקחה שעות ארוכות. היה ברור שלפנינו אוסף של חפצי אישה אותם הביאה מביתה כאשר נמלטה למערה – סלים, סכינים, קופסה וקערות מעץ, בדים, מראה, מפתחות וזוג סנדלים, ובעיקר, כמובן, צרור התעודות הארוז בקפידה בכד ובחבל דק, צרור שעוד בהיותו ארוז היה ברור שהוא מכיל עשרות רבות של תעודות כתובות על גבי פפירוס.

מן האוצר הבלום הזה התרשמתי בעיקר, ככל שהדבר ייראה מוזר, מהמפתחות ומהסנדלים. מפתחות אלו, מהטיפוס המקובל בתקופה הרומית, היו בוודאי מפתחות לביתה של בבתא שכפי המשוער נמצא בעין גדי. בחפירות ארכיאולוגיות, כידוע, אנחנו מגלים את הבתים אבל לא את הדלתות ואת המפתחות לבתים, והנה כאן היו לפנינו המפתחות בעוד אין אנו יודעים היכן הבתים! ובאשר לסנדלים – אחד מהם היה מעוות, וברור שבעלת הסנדלים סבלה מבעיה ברגלה; מה יכול להיות יותר אנושי מממצא שכזה.

לאחר שהוצאו כל חפציה של כבתא מהסל ומנאד העור, ונרשמו ונארזו כראוי, עמדנו בפני הבעייה של העברתם למחנה המשלחת. גם זה היה מבצע בפני עצמו – העברת הקופסאות והאריזות מהאולם השלישי אל האולם הראשון, העברתם משם דרך נקיק הכניסה אל המרפסת שבחזית המערה, הורדתם משם בסולם החבלים, והעברתם למחנה. המבצע המורכב עבר בשלום, והכל אוחסן כראוי ובשלמות תחת עיני הדואגות והפקוחות באוהל המשרד.

מן הראוי להזכיר כאן את התגלית המיוחדת במינה שעשה באותה עת פסח בר־אדון במערת המטמון בנחל משמר – מטמון חפצי הנחושת מן התקופה הכלקוליתית. בנושא המטמון עוד אגע בהמשך הדברים. באחד הימים נסעתי למחנהו של בר־אדון לראות את הממצא ולבקר במערה, ונדהמתי למראה עיני. יופיים של כמה מחפצי הנחושת ושל חפצי השנהב, הכמות האדירה של החפצים והמחצלת שעטפה אותם הדחימה את כל המסתכל. הביקור במערה לא היה פשוט. פתח המערה היה ממוקם במרכז המצוק האדיר של נחל משמר. לא ברור כלל כיצד ניתן היה להגיע למערה בעת העתיקה. סביר להניח שהייתה בחזית המצוק מדרגת סלע צרה אשר התמוטטה עם השנים. בעת החפירה הייתה הגישה אל המערה ממדרגת סלע שנמצאה מתחת למערה, ומשם טיפסו בסולם חבלים אל הפתח. דא עקא שסלע המצוק שבין המדרגה לבין הפתח היה מקומר ולא מאונך, כך שאדם שהתחיל לטפס לא ראה מעליו את הפתח, וכאשר התקרב לפתח לא ראה מתחתיו את מדרגת הסלע. קושי זה חייב תיאום טוב בין האדם העומד בתחתית הסולם לבין האדם העומד בראשו, כדי שלא יקרה שאדם יתחיל לרדת מהמערה בסולם החבלים בעוד חברו מטפס מלמטה!

הפרסומת הרבה שליוותה את עבודת המשלחות למן העונה הראשונה עשתה את שלה, וזרם אורחים התחיל להגיע למקום. ידין היה מקבל את פניהם במחנה, היה מראה להם בתיאום מוקדם אתי חפצים שונים ואז היה יורד עם רבים מהם אל המערה עצמה. ביום השבת הגיעה למקום קבוצה כל שהיא, וכיניהם היה שמואל ברוק, בן דודו של אבי מתל אביב. לבקשתי צילם אותנו צלם המשלחת דוד חריס כשאנו מתבוננים בממצאים. אחרי שנתגלה המטמון של כבתא הגיע למקום בהליקופטר עתונאי אמריקאי, והתלוותה אליו כרמלה ידין. ידין שלח עימה לירושלים את הארכיון של כבתא כשהוא ארוז היטב בקופסת קרטון גדולה. שאלתי אותו אם הוא לא חושש לשלוח את הארכיון בהליקופטר, ועל כך הוא ענה בקצרה: "אשתי שם!"

לקראת סוף העונה הגיע לביקור בהליקופטר ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון. בן־גוריון היה לבוש כמנהגו בגדי חורפיים ובטלדרס, ובלט ברעמתו הלבנה. עימו באה רעייתו פולה. מלבדה הגיעה עם האורח קבוצת מלווים גדולה, שרבים מהם בלטו בהתנהלותם החנפנית. קודם שהגיעו למחנה שלנו ביקרו בן־גוריון ומלוויו את פסח בר־אדון כדי לראות את ממצאי המטמון הכלקולית. כפי שסיפר לי ידין לאחר מכן בקשה פולה בתום ליבה מבר־אדון חפץ אחד כדי שתוכל להביא כמתנה למשה דיין...

ידין נתן על שפת המצוק הסבר מלא לבן־גוריון ולמלוויו, אבל מובן מאליו שהם לא ירדו אל המערה. לאחר סיום ההסבר התיישבו כולם ליד שולחן מלבני ארוך שהכנו קודם לכן כדי לראות את הממצאים. ידין ישב בראש השולחן, ובסמוך לו ארגז גדול ובו קופסאות הממצאים. אני ניצבתי ליד הארגז, הייתי מוציא ממנו חפץ אחר חפץ לפי סדר שקבענו מראש ומעביר אותו לידין. ידין היה מספר על החפץ במספר מילים ואז מעביר אותו בין היושבים. החפץ היה עובר מיד ליד, ותפקידי היה לוודא שהחפץ אכן יחזור אלי ואל מקומו בארגז. ידין הציג את הדברים בכישרון רב, ונראה כאותו קוסם המוציא יונים מכיס מקטרנו. ההפרעה היחידה הייתה כאשר פולה צעקה לפתע ממקומה: "בן־גוריון! אתה צריך לקחת את התרופה שלך!" בן־גוריון היסה אותה בתנועת יד נמרצת, והתרופה לא נלקחה.

ממצאים חשובים עלו במערה עד לסוף עונת החפירות. המטמון האחרון שנמצא בנקיק בין הסלעים כלל שלוש צלחות זכוכית שלמות – אחת גדולה ושתיים קטנות יותר, שהיו עטופות בעלי דקלים וקשורות לחבילה גדולה בחבל דק. בכך הגיעו לסיומן החפירות במערת האגרות.

בשנה שלאחר מכן המשכתי כמקודם לעבוד במרץ בהכנת הממצאים לפרסום. הייתה זו עבודה מעניינת מאד, ואופיים המגוון של הממצאים הביאו אותי לקשר ולתיאום המחקר עם עמיתים ומומחים מתחומים שונים. אזכיר, בין השאר, את רבקה מרחב שריכזה את הטיפול והמיון של האריגים, ובכללם האריגים הרבים מכוך הקבורה, שהיו אוצר בלום; את המומחים מהמכון הממשלתי לסיבים ולמוצרי יער שסייעו במחקר הסלים, המחצלאות והבדים; את המומחים מהטכניון בחיפה שסייעו בנושא כלי המתכת, את הפרופסור נתן מהאוניברסיטה העברית שחקר את הגולגלות ואת השלדים, ואת דן בר"ג שחקר ביסודיות את כלי הזכוכית. כל הממצאים צוירו וצולמו – ייזכר במיוחד לטובה הצייר הצרפתי ז'אן ליז'ה שצייר בקפדנות ובסגנון אומנותי את כלי המתכת וממצאים רבים נוספים.

זכור לי במיוחד נושא כלי החרס. במערה נמצאו שברים של מספר סירי בישול ושל קנקנים גדולים. דבורה דוב, שלימים נישאה לידידי האדריכל אהוד נצר, קיבלה על עצמה את נושא הרפאות. לצורך ביצוע עבודת הרפאות הצליח ידין לקבל לידי דירת מרתף באחד הבניינים הישנים ברחוב ממילא שעמדו לרשות האוניברסיטה. כידוע, מאז נהרסו כל אותם בניינים כאשר רחוב ממילא נבנה מחדש. כמה פעמים נסעתי באוטובוס מהמכון לארכיאולוגיה בגבעת רם אל רחוב ממילא כדי לראות כיצד מתקדמת עבודת הרפאות וכמובן לשתות קפה בחברת דבורה. הרבה משברי הקנקנים היו חסרים, ובסופו של דבר הביאה עבודת הרפאות להשלמתו של קנקן גדול אחד. הקנקן אוכסן על אצטבה במרתף המכון לארכיאולוגיה. לאחר זמן איכסנו במרתף זה כלי חרס מחפירות אחרות, ומפאת חוסר מקום הוזז הקנקן ממקומו, נדחף מדי פעם לכאן ולכאן, ובסופו של דבר נשבר. זה היה כמדומה סופו של הקנקן המיוחד שטירחה כה רבה הושקעה באיסוף שבריו ובריפוי. אינני יודע מה עלה לאחר מכן בגורל שברי הקנקן האומלל. אבל תמונתו – טרם שנשבר – מתנוססת בדין וחשבון של החפירה.

כבר בשנת 1963 פרסם ידין את החפירה ואת כל הממצאים (אבל לא את התעודות שפרסומן המלא ראה אור רק אחרי הרבה שנים) בכרך מהודר שראה אור בעברית ובאנגלית. זהו דין וחשבון מעולה, מגוון ורב היקף, ומפליא הדבר כיצד הצליח ידין להביא מפעל זה לסיום בזמן כה קצר, אפילו שנעזר בהרבה מומחים. אני רוצה לקוות שהעזרה שלי בכל התחומים המנהליים והטכניים למן תחילת החפירה תרמה את חלקה להישג זה. בהקדמה לספר כתב ידין: "יעמוד על הברכה דוד אוסישקין, שהיה עוזרי הראשי בשעת החפירות, ובנאמנות, במסירות ובאחריות נטל על עצמו הרבה מעומס העבודה המנהלית ושקד על רישום הממצאים ועל ניהול יומן החפירות".

לבסוף אציין שארבעים שנה לאחר מכן, בשנים 1999-2000, חידש החוקר האמריקאי ריצ'רד פרוינד את החפירות במערת האגרות. משלחת סקר של רשות העתיקות בראשות עופר שיאון בדקה גם היא את המערה מחדש בשנת 2018. חפירות אלה, שנעשו תוך שימוש בשיטות ובאמצעים טכנולוגיים חדשים, השלימו את ידיעותינו על המערה, ועל הסיפור המיוחד במינו של הפליטים שמצאו בה מקלט בסוף מרד בר-כוכבא.

החפירות במקדש הכלקוליטי בעין גדי

בשנת 1960 היה נווה המדבר של עין גדי מקום שכוח אל, בשוליה של מדינת ישראל, וסמוך לגבול עם ירדן ולמדבר יהודה שנשלט בידי שבטי הבדואים. ניתן היה להגיע במכונית לעין גדי רק בדרך עפר שהובילה מסדום לכיוון צפון לאורך חופו של ים המלח. הנוף הפראי, אשר באותה עת עדיין כמעט ולא השתנה בידי אדם, שלט בכול. בעין גדי עצמה נוסד קיבוץ קטן, ולא הרחק ממנו אכסניית נוער שהתקיימה באותם ימים במספר צריפים. מנהל האכסנייה היה יוסי פלדמן, שהיה ידוע בכינויו "יוסי הערבי", והוא שלט שלטון בלי מצרים בעין גדי. סיפרו עליו שהיה מהלך יחף במדבר ומטפס יחף אל פסגת מצדה, ושהיה מוציא את האוויר

מהגלגלים מכל מכונית שחנתה בעין גדי במקום שלא הוקצה על ידיו לחנייה. לימים עזב יוסי פלדמן את עין גדי, והרבה שנים עמד בראש המועצה לשימור אתרי מורשת. אוסיף ואספר שלאחרונה ביקר אצלי יוסי בחולון בעניין כל שהוא. שמחתי מאד לפגוש אותו אחרי הרבה שנים שלא התראינו, ולהעלות זיכרונות על ימי החפירות בעין גדי.

הנוף בחבל ארץ זה הוא מיוחד במינו. בצד מזרח משתרע ים המלח, וממזרח לו מתרוממים הרי מואב. מעט ממערב לשפת ים המלח מתמשך מצוק מאיים, ומעליו משתרע מדבר יהודה. לאורך שולי המצוק נמצא פתחם של מספר קניונים אשר נוצרו מחתירת מי הגשמים במשך מליוני שנים, ובצידי הקניונים מתמשכים מצוקים נוספים. בקרבת עין גדי מצויים הקניונים של נחל דוד, נחל ערוגות ונחל חבר. עין גדי עצמה משתרעת ברצועת הקרקע שבין ים המלח במזרח לבין המצוקים דלעיל במערב. היישוב בעין גדי יכול היה להתקיים הודות לשני מעיינות שופעים במים: המעיין האחד בנחל דוד, והמעייין השני שמדרומו, מעייין עין גדי, והוא נובע באמצע המדרון.

פרופסור בנימין מזר ערך סקר ראשון בעין גדי כבר בשנת 1949, וריכז את ענייניו בתל גורן, תל קטן שאכסניית הנוער נמצאה בקרבתו. שרידים עתיקים נוספים נתגלו ברחבי נווה המדבר, וביניהם מבנה עגול ומרשים בסמוך למעיין עין גדי. בשנת 1956 סקר יוחנן אהרוני את האיזור וגילה מבנה גדול על טרסה הנמצאת מעט מעל למעיין עין גדי. בהעדר חרסים לא ניתן היה לקבוע את זמנו של המבנה. הארכיאולוג יוסף לוי, שלאחר זמן נודע כחוקר הכתובות העתיקות יוסף נוה, סקר את הטרסות החקלאיות ואת מפעלי ההשקיה העתיקים במדרונות שמתחת למעיין עין גדי, ובאותה עת ביצע חפירת בדיקה קטנה במבנה הגדול שגילה אהרוני בקרבת המעיין. הכול הופתעו כאשר לאור החרסים שעלו בחפירתו של לוי-נוה הסתבר שהבניין הוא מהתקופה הכלקוליתית, וברור היה שלפניו בניין ציבורי גדול מתקופה זו.

בינואר 1961 יצאה לעין גדי משלחת חפירות בראשותו של בנימין מזר, שבאותה עת היה נשיא ורקטור האוניברסיטה העברית. מזר נעדר רוב הזמן מהחפירה שנוהלה בפועל בידי טרודה דותן ועמנואל דוניבסקי. השתתפותי בחפירה, ומבין חברי הסטודנטים השתתפו גם אפרים שטרן, אמנון בן-תור וגבריאלה בקי. המשלחת התגוררה בצריפים של אכסניית הנוער, והחפירה התרכזה בתל גורן הסמוך. מעניינת מאד הייתה השכבה בת המאה הז' לפנה"ס בה נתגלו מתקנים מטין אשר שמשו ככל הנראה להכנת בושם האפרסמון – אותו בושם מפורסם שבייצורו הצטיינה עין גדי בעת העתיקה.

עם תחילת עונת החפירות לחצתי על הפרופסור מזר שמן הראוי לחפור את המבנה הכלקוליתי שמעל למעיין, אשר זמנו נקבע כאמור בחפירת הבדיקה של יוסי לוי-נוה. הפרופסור מזר לא גילה בכך עניין, ובמקום זה הטיל עליי לבדוק את המבנה העגול הסמוך למעיין. נעזרתי בחפירה במספר מתנדבים, ובכל בוקר היינו מיטלטלים במכונית בדרך העפר העולה אל המעיין. למעט העובדה שהמדובר במבנה עגול המדופן באבנים גדולות ומהוקצעות, לא היה רמז כל שהוא על טיבו של המבנה ועל זמנו. אני השתעשעתי ברעיון שלפניו קבר מונומנטלי, אולי טומולוס בסגנון הטומולי הפריגיים המפורסמים בגורדיון שבאנטוליה, וכי – כמו בגורדיון – גם מבנה זה מלא באוצרות קורח.

לאט לאט התבהרה תוכנית המבנה – מבנה עגול שקוטרו 9 מ' בקירוב, ולו פתח בנוי היטב בצד אחד ושקע גדול במרכזו. כלי חרס או שבריהם, וממצאים אחרים, לא היו כאן, ושום נתונים על תפקיד הבניין ועל זמנו לא עלו בחפירה. מדי יום היו מנהלי החפירה ואורחיהם מגיעים למקום ותוהים מה עומד לפניהם. עד שיום אחד עלה לכאן משה דותן, בעלה של טרודה, הסתכל דקה על המבנה, והכריז בקול גדול: "מה הבעיה? זהו בור סיד!" ולצערי הרב משה צדק, וכך התפוגגו חלומותי על גורדיון החדשה! אזכיר גם שבין המתנדבים שעבדו איתנו היה גדנ"ע צעיר אחד – עמיחי מזר, אחיינו של הפרופסור מזר, שזה היה מגעו הראשון עם

עבודת שדה ארכיאולוגית. אני נוטה לחשוב שבחירתו של עמיחי בקריירה ארכיאולוגית נבעה בראש וראשונה מהחוויה של השתתפותו בחפירת בור הסיד בעין גדי...

באביב 1962 התקיימה עונת החפירות השנייה בעין גדי. היה זה לאחר עונת החפירות השנייה במדבר יהודה בה התגלה המטמון הכלקוליטי במערת המטמון בנחל משמר. עתה תמך מזר בחפירת המבנה הכלקוליטי שלייד המעיין במקביל להמשכת החפירות בתל גורן. יום יום הייתי עולה למקום עם מספר מתנדבים כדי לחפור את המבנה. מהר מאוד הסתבר מהחפירה שלפנינו מקדש מיוחד במינו אשר לא נמצא כדוגמתו בשום מקום אחר. בשנה שלאחר מכן השלמנו את החפירה. פרופסור מזר הטיל עלי את הכנת הדין וחשבון של חפירת המקדש, והסכים שאפרסם אותו בנפרד טרם שיוכן הפרסום של חפירת עין גדי כולה. אני חב תודה עמוקה לפרופסור מזר המנחה שהפקיד בידי את החפירה והפרסום המדעי של אחד היהלומים בנזר של התגליות הארכיאולוגיות בנות התקופות הקדומות בארץ ישראל.

המקדש הכלקוליטי, בן התרבות הע'סולית, נבנה על גבי מדרגת סלע, מעין טרסה טבעית, מעל למעיין עין גדי. מטרים ספורים מאחורי מדרגת הסלע מתרומם מצוק הסלע המאונך לגובה של מאות מטרים, ופסגתו נוגעת בשוליו של מדבר יהודה. בסמוך למקדש מתפתל שביל העולה במצוק התלול עד לפסגתו – אחד מבין דרכי הגישה היחידות מחוץ ים המלח אל המדבר. מן המקדש נראה הנוף הנהדר עוצר הנשימה של ים המלח והרי מואב. קירות המקדש נבנו בחלקם התחתון מאבנים, ואילו חלקם העליון נבנה בלבני טיט. כאשר נעזב המקדש התפוררו ונמסו לאיטם לבני הטיט, ומפולת הלבנים כסתה את הרצפות ואת חלקם התחתון של הקירות. מכלול המקדש היה מורכב מארבעה מבנים – בית שער ראשי, בית שער משני, חדר צדדי או מחסן, ואולם מרכזי. כל הללו היו מחוברים ביניהם בגדר אבן שסגרה על חצר גדולה. במרכז החצר נבנה מבנה עגול.

בית השער הראשי פנה לעבר מעיין עין גדי. מן המעיין עלה הבא אל המקדש במדרון התלול עד לבית השער אשר פתחו החיצוני נמצא בראש המדרון. בבית השער היה חדר אחד, ופתחו הפנימי פנה אל החצר. את הפתח החיצוני – אבל לא את הפנימי – ניתן היה לסגור בדלת, ואבן הפותה של ציר הדלת נמצאה קבועה במקומה. הדלת לא השתמרה, ובוודאי הייתה עשויה עץ. קירות החדר היו מוקפים בספסלי אבן לשימוש הבאים אל המקדש.

בית השער המשני פנה לכיוון נחל דוד. היה זה פתח בלבד, ומעבר השער היה מרוצף באבנים. לא נמצאה כאן אבן פותה, ומסתבר שלא ניתן היה לסגור את הפתח המשני בדלת.

החדר הצדדי היה קטן בהרבה מאולם המקדש. שביל מרוצף אבן הוביל לפתחו מהחצר. את הפתח ניתן היה לסגור בדלת. חפירת החדר לא העלתה כמעט דבר, וסביר ששימש כמחסן או כחדר שירות לשימוש של כוהני המקדש.

אולם המקדש היה מבנה מלבני גדול. במרכז הקיר הקדמי שפנה לחצר נבנה הפתח, שגם אותו ניתן היה לסגור בדלת עץ. בסמוך לקיר האחורי, מול הפתח, נבנה מאבנים גדולות המזבחה, ולו צורת פרסה. בסמוך לפינה הימנית-אחורית של המזבחה ניצב בסיס אבן מעוגל, שללא ספק שימש כבסיס לצלם האלוהות של המקדש שניצב עליו. מעניין שהבסיס היה עשוי מאבן גיר קשה, מסוג שאיננו מצוי באזור המקדש. המזבחה נמצא מלא באפר דשן. ספסלים מאבן, הדומים לאלו שנמצאו בבית השער, נבנו לאורך הקיר הקדמי משני צידי הפתח, לאורך הקיר האחורי משני צידי המזבחה, ובמרכז האולם. בשני צדדיו של האולם נמצאו בורות קטנים, והם מלאים בכלי חרס ובעצמות – שרידי הקורבנות והמנחות שהובאו לכאן. כלי החרס היו מסוגים מסויימים בלבד – בראש וראשונה קעריות קטנות, ובזיכים – כלי חרס כלקוליטי דמוי גביע גלידה מודרני ששימש בטקסי הפולחן.

במרכז החצר נמצא מבנה עגול ובמרכזו אגן גדול המורכב מכמה אבנים ניצבות. סביר להניח שהאגן היה מטוייח ושימש להחזקת מים לצורכי הפולחן. בגדר החצר, בין החדר הצדדי לבין השער המשני, נמצא פתח

של מרזב, והדעת נותנת שזה היה קצהו של מרזב שאיפשר את הוצאת המים מן האגן המשוער אל מחוץ למקדש. שבר של כלי בהט מצרי לו צורה גלילית נמצא בסמוך למבנה העגול. זהו חפץ יחיד במינו בתקופה זו בארץ-ישראל, וייתכן ששימש לשאיבת המים בטקסי הפולחן.

בקרכת המקדש לא נמצאו יישובים או בתים בני התקופה, ועולה מכך שהיה זה מקדש לעולי רגל. המקדש נהרס לאיטו משהתמוטטו קירות הלבנים, ומשנרקבו קורות העץ ששולבו בגגות ובלתות. לא היו כאן שום סימנים של הרס מכוון. למעט כלי החרס והעצמות שנמצאו בבורות באולם המקדש, צלמית של שור שנמצאה בתוך המזבח, ושבר כלי הבהט שנמצא ליד המבנה העגול, היה המקדש המפואר ריק מממצאים. סביר להניח שבניין מיוחד זה היה מצוייד כהלכה, והעדר הציוד מבקש הסבר.

אבל לפני שנדון בסוגיית הציוד של המקדש, אציג בקצרה שלוש הבחנות מעניינות של חוקרים שונים שנעשו בקשר למקדש.

שני הפתחים בבית השער הראשי נבנו כאמור לעיל, האחד בקיר הקדמי והשני בקיר האחורי של חדר השער. שני הפתחים נבנו זה מול זה, אבל לא במרכז הקירות, אלא היו מוסתים מעט לצד שמאל. לשון אחרת, שני הפתחים היו קרובים מעט יותר לקיר הצדדי השמאלי (בכיוון הכניסה) מאשר לקיר הצדדי הימני של החדר. עניין זה נראה מוזר שהרי רוב האלמנטים האחרים במכלול המקדש הציגו סימטריה מלאה. והנה, החוקר הבלגי ג'וליאן שנטו הבחין ששני הפתחים מכוונים במדויק אל מול הבסיס של צלם האל שניצב בצד המזבח. לשון אחרת, באם נעביר קו ישר לאורך הציר של שני הפתחים, יגיע המשכו בבסיס של צלם האל. ברור שעניין זה אינו מקרי, אלא הוא פרי תכנון מדוקדק של בוני המקדש.

הפרופסור עמיחי מזר, אשר כאמור לעיל התחיל את דרכו הארכיאולוגית רבת ההישגים בחפירת בור הסיד הסמוך למעיין, העלה לפני שנים אחדות תאוריה מעניינת. לפי הצעתו היה האגן אשר נבנה במרכזו של המבנה העגול שבחצר מעין עציץ, ובתוכו גדל עץ ענף. מזר פרסם ציור יפה המראה עץ רב ענפים גדל באגן והוא מסוכך על מרכז החצר. התופעה של עץ קדוש הצומח בתוך מקדש ידועה בתרבויות שונות מימי קדם ועד ימינו, ואם אכן גדל כאן עץ העניין לא היה חורג מהרבה מקומות אחרים. רעייתי לילי ואני מיהרנו ונסענו ביום אביבי אחד לעין גדי כדי לבדוק את הנושא. שמורת הטבע של נחל דוד הייתה מלאה אדם, מבוגרים וטף, אשר מרוב צפיפות התחככו זה בזה ובקושי מצאו מקום לעמוד בו. לעומת זאת, במקדש הכלקולייתי, אליו טיפסנו כל עוד נפשנו בנו בחום הכבד, לא הייתה נפש חייה. המקדש עמד בכל הדרו, ובמרכזו המבנה העגול. בתחתית האגן הבחנו באדמה חולית, שנראתה בעינינו כקרקע טבעית לכל דבר, ולא נראו סימנים כל שהם שיצביעו על כך שכאן גדל העץ המשוער. אבל כמובן שלא מצאנו כאן ראיה אשר תעיד בוודאות אם אי פעם גדל עץ במקום זה אם לאו. העצים והשיחים באזור גדלו כולם בסמוך למעיין וכשיפולי המדרון. הסתכלנו מסביבנו על מדרגת הסלע היבשה והשוממה. הרעיון שבמקום זה גדל אי פעם עץ עבות נראה קשה לעיכול, מה עוד שהמרזב וכלי הבהט שהוזכרו לעיל רומזים שהאגן במרכז החצר נועד להכיל מים לצורכי פולחן המקדש.

משהעלה הפרופסור עמיחי מזר את רעיון העץ התקבל הדבר בעיני רבים וטובים, ואף בתצוגה שבמוזיאון ישראל נתלה ציור המקדש המשוחזר ובמרכזו העץ העבות של מזר. לטעמי, ככל שנמהר להשתחרר מרעיון זה ומהעץ העבות כן ייטב.

הפרופסור רמי ערב מהאוניברסיטה של אומהה בנברסקה הציג הסבר משכנע למה נבנו שני שערים למכלול המקדש. שהרי לכאורה שער אחד היה מספיק לצורכי המבנה. ככלל, באתרים שנועדו לעלייה לרגל יש יותר מפתח אחד. באתרים שכאלה אין אדם יוצא באותו הפתח בו נכנס, ולפיכך פתח אחד משמש לכניסת עולי הרגל, בעוד הפתח האחר משמש ליציאתם מהמקום. כזכור, המקדש בעין גדי שרת עולי רגל, שכן לא היה יישוב בקרבתו. יש להניח שבית השער הראשי אשר חזיתו פונה אל מול מעיין עין גדי, ובו ספסלים לישיבה,

שימש לכניסה אל מכלול המקדש ואותו ניתן היה לסגור בדלת. ואילו השער השני, שהיה פשוט יותר במבנהו ולא נקבעה בו דלת, שימש ליציאה מהמתחם. מסתבר לאור המקדש בעין גדי שהכלל לפיו נקבעו שני שערים במקדשים של עולי רגל היה קיים כבר בתקופה הכלקוליתית.

הבה נחזור לסוגיית הציוד של המקדש. כזכור נעזב המקדש בסוף ימיו, ונמצא הלכה למעשה ריק מכל ממצא. דומה שהציוד הפולחני נאסף בשיטתיות ונלקח מכאן טרם שהמקדש נעזב. מה עלה בגורלו של הציוד הפולחני? והנה, חודשים מעטים לפני שחפרנו את המקדש, חשף פסח בר־אדון את המטמון של כלי הנחושת ושל חפצי השנהב במערת המטמון בנחל משמר, מערה המרוחקת בקו אוויר כ־10.5 ק"מ מהמקדש. מטמון זה כלל ארבע מאות ארבעים ושניים חפצים, ונמצא עטוף במחצלת ומוחבא בנזק סלע בתוך המערה. המכלול ברובו כלל חפצים שאין להם שימוש בחיי היום יום, כגון ראשי אלות, שרביטים, כתרים, וחפצים מחוררים העשויים משן של סוס היאור. סביר לשער שהמכלול כולו הכיל חפצים ששימשו בפולחן. אם כך, לפנינו מן הצד האחד מקדש מיוחד במינו שכל ציודו חסר והוא נעזב בצורה מסודרת, ובמרחק קצר ממנו מטמון של כלי פולחן מיוחדים במינם שהוחבאו בתוך מערה בצורה מסודרת. ממשוואה זו מתבקשת המסקנה שחפצי המטמון הובאו למערת המטמון ממקדש עין גדי, שם היוו את הציוד הפולחני של המקדש. ברור שלא היה זה כל ציודו של המקדש – כך, למשל, צלם האלוהות שניצב כמשוער על הבסיס העגול בתוך המזבח לא נמצא בין חפצי המטמון.

להצעת פתרון זה אין ראיה כל שהיא למעט ההיגיון הפשוט. נטישת המקדש מתיישבת היטב עם ההתיישבות הכלקוליתית במערות, כגון אלו שבנחל חבר ובנחל משמר. דומה שההתיישבות הכלקוליתית במערות דמתה לזו של פליטי מרד בר־כוכב אלפי שנים לאחר מכן. היו אלו אנשים שהתגוררו במערות כתוצאה מלחץ חיצוני, ולאחר שישבו בהן תקופת זמן נעלמו ואינם.

באשר למקדש ולציודו ניתן כמדומה לשחזר את אשר קרה. כאשר הוחלט לנטוש את אתר המקדש ריכזו הכוהנים יחדיו את חפצי הפולחן, פרקו מהשרביטים ומראשי האלות את ידידות העץ, והעבירו את כל חפצי הנחושת והשנהב למערת המטמון, שם הטמינו אותם בנזק בשולי המערה. סביר להניח – בדומה לפליטי מרד בר־כוכב אשר הטמינו את חפציהם במערת האגרות – שכוהני המקדש קיוו לחזור ולאסוף ביום מן הימים את החפצים שהטמינו. בשני המקרים לא חזרו בעלי החפצים לאסוף את מטמוניהם.

במשך השנים הרבות שחלפו מאז התגלתה במלוא היקפה ההתיישבות הכלקוליתית במערות מדבר יהודה התקדם מחקר התקופה הכלקוליתית בצעדי ענק. במשך השנים הוצעו הצעות שונות ומשונות לפתרון סוגיית המטמון מהמערה בנחל משמר, ולהבהרת אופיו של המקדש בעין גדי. כמו שנראים הדברים, הפתרון דלעיל, שהוצע כאשר נתגלה המטמון ונחפר המקדש בראשית שנות השישים של המאה הקודמת, הוא הפתרון הנכון וההגיוני ביותר לסוגיות אלו גם אם אין הוא נתמך בראיה כל שהיא.

החפירות במצדה

בשנים 1963–1964 יצא ירין לחפירת הענק במצדה. במשך שתי עונות חפירה, הראשונה בת שישה חודשים והשנייה בת ארבעה חודשים, נחפר כמעט האתר כולו. בכל אחת משתי העונות השתתפתי כחבר הצוות במשך המחצית השנייה של העונה – בסך הכול חמישה חודשים. כשהתחילה העונה הראשונה שהייתי בלונדון, והצטרפתי לחפירה אחרי שחזרתי לישראל. משהתחילה העונה השנייה התחתנתי עם אן, והצטרפתי לחפירה באמצע העונה.

משלחת החפירות התנהלה בסגנון צבאי נוקשה. מחנה החפירות, שנוהל על ידי יוסקה יפת, קצין צבא בדימוס, הוקם בסמוך לתחתיתה של סוללת המצור, ודרך עפר הגיעה לשם מכיוון ערד. המגורים היו באוהלים

גדולים, כאשר מגורי הצוות מרוכזים בפינה אחת של המחנה. עם שחר בוצעה השכמת המחנה על ידי מוזיקה ודיבורי סרק של יוסקה שהושמעו ברמקולים בעלי עוצמה. כל בוקר עלו משתתפי החפירה בשביל שנמשך לאורכה של סוללת המצור, ומראש הסוללה טיפסו בגרם מדרגות אל פסגת האתר. באתר עצמו התפזרו הכול במספר שטחי חפירה. כל ערב היה הצוות מתאסף יחדיו במשרד המשלחת, וכל אחד מחברי הצוות היה מספר על החידושים בשטחו. הדברים הוקלטו, והיו יומן שדיווח על התקדמות החפירה. באשר לי – הנאתי לא הייתה שלמה מההשתתפותי בחפירת ענק זו. ההמוניות, ובעיקר האווירה הצבאית הדחוסה, שבעיני הייתה ברובה מיותרת, קלקלו במידה רבה את החווייה המיוחדת במינה של החפירות במצדה.

היקף החפירה היה עצום, ובסופו של דבר המצודה שבנה הורדוס על פסגת ההר נחפרה כמעט כולה. אין ספק בעיני שהיה מן הראוי לחפור כאן בהיקף קטן בהרבה ולהשאיר חלק יותר גדול של האתר כשהוא לא חפור – פוטנציאל של חפירה למשלחות אחרות. ידין גרס שהקושי הארגוני של הקמת מפעל החפירות במצדה היה כה גדול, שכדאי היה לארגן את חפירת האתר כולו בבת אחת ובאותה עת. לדעתי שאף ידין למצוא מגילות כתובות, וברור היה לו שככל שייחפר במצדה שטח גדול יותר, כך ייגבר הסיכוי למצוא תעודות כתובות אשר נשתמרו במרוצת הדורות באוויר היבש של האתר המדברי.

לזכותו של ידין ייאמר שבד בבד עם החפירה נעשה מאמץ גדול לשמר את המבנים ולהכין את הגן הלאומי העתידי. היה ברור שרוב הקירות במבנים השונים התמוטטו ברעידת אדמה, והאבנים נפלו בסמוך לתחתית הקירות. משמעות הדבר היא שניתן היה להעלות את האבנים ולהחזיר אותן למקומן על הקירות, ובאופן כזה לשחזר את הקירות לגובה המקורי. וכך אכן נעשה ברוב המבנים. מצדה היא האתר הראשון בו אומץ הנוהג החשוב לסמן את הקירות בקו מלט צבוע שחור המפריד בין החלק המקורי של הקיר לבין החלק המשוחזר. יש לציין במיוחד לטובה את תכנון החפירה בכנין המחסנים הענק שהכיל שורה של מחסנים ארוכים המקבילים זה לזה. יש מחסנים שנחפרו וקירותיהם שוחזרו כמתואר לעיל, יש מחסנים שנחפרו אבל לא שוחזרו, ויש מחסנים שלא נחפרו כלל, כך שהמבקר יכול להתרשם מכל מצב ומצב ולהשוות ביניהם.

עם זאת יש להדגיש שבנושא שחזור הקירות יש בעיה אחת שלא נמצא לה פתרון. בנאיו של הורדוס ציפו את כל הקירות בטיח לבן, ושירדיו של ציפוי הטיח השתמרו פה ושם. מכאן עולה שכל קירות האבן המשוחזרים כיום מציגים בעיני המסתכל תמונה לא נכונה של הקירות, שהרי כולם היו מצופים במקורם בטיח שהסתיר את פני האבנים. הדבר דומה להצגת גוף אדם אחרי שפשטו את עורו מעליו.

צוות החפירה כלל הרבה מחבריי ומעמיתיי ללימודים. אזכיר את האדריכל אהוד נצר, אשתו לעתיד דבורה דוב שהייתה הרפאית של כלי החרס, מלכה בטייבסקי, כיום הרשקוביץ, שהייתה רשמת החפירה ומעין "אמא" של הצוות, דן בהט, אמנון בן-תור וגדעון פרסטר. גרתי באוהל אחד עם דן בהט, אהוד נצר, ואריה וולק, צלם המשלחת. ידין התגורר בסמוך באוהל קטן משלו.

כאשר הגעתי למצדה באמצע העונה הראשונה החלפתי את אבי איתן שחפר בשטח החומה הדרומית של המצודה, ובעצם המשכתי את חפירת השטח שלו. גם בעונה השנייה חפרתי באותו אזור. חפרנו כאן את חדרי חומת הסוגרים שהקיפה את פסגת ההר. בתקופת הורדוס לא היה לחדרים אלה כל שימוש. הקנאים ומשפחותיהם התגוררו בהם והשאירו את עקבותיהם בכל מקום. יש והקנאים בנו חדרים נוספים, מעיין בקתות, בסמוך לחדרי הסוגרים. פה ושם נתגלו בחדרים תנורים עליהם בישלו נשות הקנאים, ובכל מקום נתגלו כלי החרס וחפצים נוספים שהקנאים הותירו אחריהם.

שטח החפירה שלי היה מרוחק משטחי החפירה האחרים, ומכל הנעשה במרכז האתר. השקט שלט כאן. פעם או פעמיים ביום היה ידין מגיע, מתיישב לכמה דקות על כיסא המקל שלו, סוקר את החפירה ומפקח על הנעשה. ההמולה שאפיינה את שטחי החפירה האחרים, והאורחים הרבים שהגיעו ללא הרף לאתר, לא הרחיקו עד לשטח החומה הדרומית.

באשר לי – עבודת ניהול השטח הייתה יחסית קלה. המתנדבים עשו את עבודתם נאמנה. מן הבחינה הארכיאולוגית היו הדברים ברורים למדי, וחפירת כל חדר חזרה הלכה למעשה על עצמה. אהבתי לעמוד על ראש החומה החיצונית, ולהתבונן בתהום העמוקה הנפער מתחתיי. ואכן, בכל השנים שחלפו מאז ימיה של חפירת מצדה לא חששתי יותר מפחד גבהים. יום יום הייתי עומד ומתבונן ארוכות כמה וכמה פעמים בים המלח, בלשון, ובהרי מואב. הנוף הנהדר שהשתקף באור השמש היה משתנה ללא הרף – בעיקר צבעי ההרים, המים והעננים. עד היום אני מצר על כך שלא צילמתי בשיטתיות מאותה נקודה את הנוף המשתנה על כל גווניו. יום אחד הגיע צלם המשלחת אריה וולק לצלם את החפירה. לחרדתי נעמד הלה על גבי החומה החיצונית, וראיתי לנכון להזהירו שלא יפול אל התהום העמוקה שמתחתיה. קראתי לו: "אריה! רד מהקיר! אם תיפול למטה נישאר לפחות יומיים בלי צלם עד שיגיע צלם אחר!" אריה הזועם ענה מניה וביה: "אתה יודע מה זה צלם ארכיאולוגי? אתה חושב שבאמת תוך יומיים תוכלו למצוא צלם ארכיאולוגי אחר?!"

עוד לפני שהגעתי לשטח החפירה חשף אבי איתן מבנה שבנו הקנאים בסמוך לחדרי החומה, ונראה שהיה זה מבנה של מקווה וחדרי השירות שלו. הסתבר שהמקווה היה בנוי לפי כללי ההלכה. ברחבי ישראל פשטה השמועה שהתגלה במצדה מקווה מימי בית שני, ובוקר אחד הגיעו לבחון את התגלית שני רבנים חרדים, דוד מינצברג ואליעזר אלתר, ועימם אחדים מתלמידיהם. היה זה יום חם במיוחד, והרבנים ותלמידיהם, שלבשו בגדים חמים וקפוטות כמקובל במאה שערים, טיפסו ועלו לפסגה בשביל הנחש. הם בדקו את המקווה ומדדו אותו והגיעו למסקנה שאכן לפנינו מקווה. התנהלותם הצנועה והמנומסת בשטח החפירה ראויה לציון. לא עברו ימים אחדים ושיירת קומנדקרים הגיעה בסערה למחנה המשלחת, וממנה יצא הרב הצבאי הראשי שלמה גורן ועימו קבוצה של רבנים צבאיים שבלטו בהתנהגותם המתחנפת כלפי מפקדם. כבוד הרב גורן פרץ בסערה אל תוך המקווה עם אנשיו, וחששתי שהשרידים העתיקים ייפגעו. כאשר נאמר לו שהרב מינצברג כבר ביקר כאן וזיהה את המבנה כמקווה, עשה גורן תנועת ביטול בידו, והוסיף: "מי זה מינצברג בכלל? תקראו על מקוואות בספר שלי!" כמסתכל מן הצד עמדתי נדהם מן ההבדל שבין שתי קבוצות הרבנים. שנים אחדות לאחר מכן, כמסופר בפרק 2, לעיל, נתקלתי בכבוד הרב גורן בעת שירות מילואים במוצב החרמון, והתנהלותו שם לא הייתה שונה מזו שהפגין במצדה.

כאמור לעיל גרתי באוהל אחד עם ידידי דן בהט. מיטתו של דני הייתה מוצבת בפינת האוהל, והוא קרע קטע מיריעת האוהל הישן, כך שלדבריו, נשב מולו אוויר צח ומרענן בעת שהיה שוכב במיטתו לנוח ולישון. בעונת החפירות הראשונה התברכה מצדה בגשמים עזים, ומיטתו של דן בהט נשטפה כולה יום אחד דרך צוהר האיוורור. דני הביא עימו למצדה פיז'מה עדינה, ועליה עיטורים מעיטורים שונים. יום אחד הכנתי שלט גדול המזמין את המבקרים להיכנס לאוהל ולראות את הפיז'מה המיוחדת במינה של דן בהט. דני השיב מלחמה, ומיהר ותלה שלט כנגדי בפתח האוהל. כמדומני שלאחר מכן ניתלו כאן שלטים נוספים זה בצד זה במסגרת "מלחמת השלטים".

פרשת השלטים לא נשאה חן בעיני ידין. באותם ימים חיכה ידין למבקרים חשובים וככל הנראה חשש, רחמנא ליצלן, שהמבקרים יסיירו במחנה, ייראו את השלטים ויתרשמו לרעה. ידין גם טרח והסביר לי שבהכנת השלטים אנחנו מבזבזים קרטונים ונייר דבק של המשלחת. על כך עניתי לו שינכו ממשכורת את מחיר הקרטונים ונייר הדבק. לא זכיתי לתשובה, אך חילופי דברים אלה הביאו לסיומה של מלחמת השלטים.

45. מערת האגרות, 1960; טיפוס אל המרפסת בפתח המערה

46. מערת האגרות, 1960; בכוך הקבורה

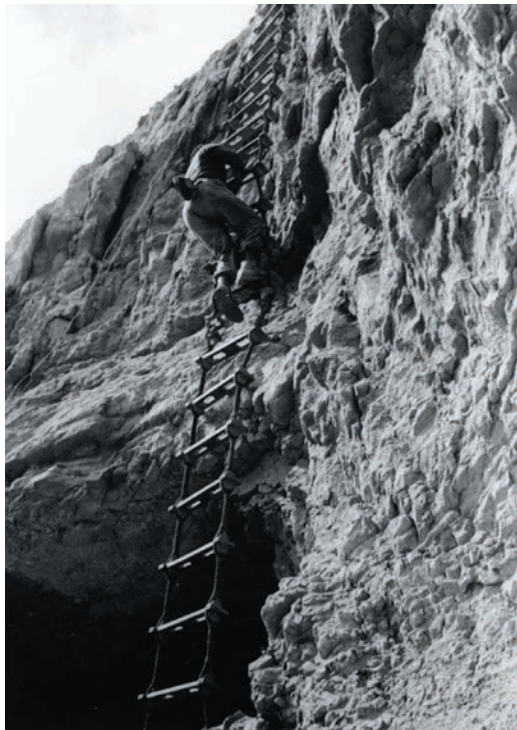
47. מערת האגרות, 1960; בכוך הקבורה

48-49. מערת האגרות, 1961; יגאל ידין מוציא את החפצים מהמטמון של בכתא ואני רושם אותם

50. מערת האגרות, 1961; רבקה מרחב ואני אורזים את הממצאים מהמטמון של בכתא במרפסת שבפתח המערה

52. טיפוס בסולם חבלים לביקור בחפירות מערת האימה
בנחל חבר, 1961

51. מערת האגרות, 1961; שמואל ברוק, בן דודו של אבי, מגיע
לביקור וסוקר את הממצאים

53. דיון בנושא חפירת בור הסיד בעין גדי, 1961; בצד שמאל, מימיני, עמנואל דונייבסקי; במרכז, משמאלי, טרודה דותן והגדנע"י עמיחי מזר; יושב מימין – אפרים שטרן

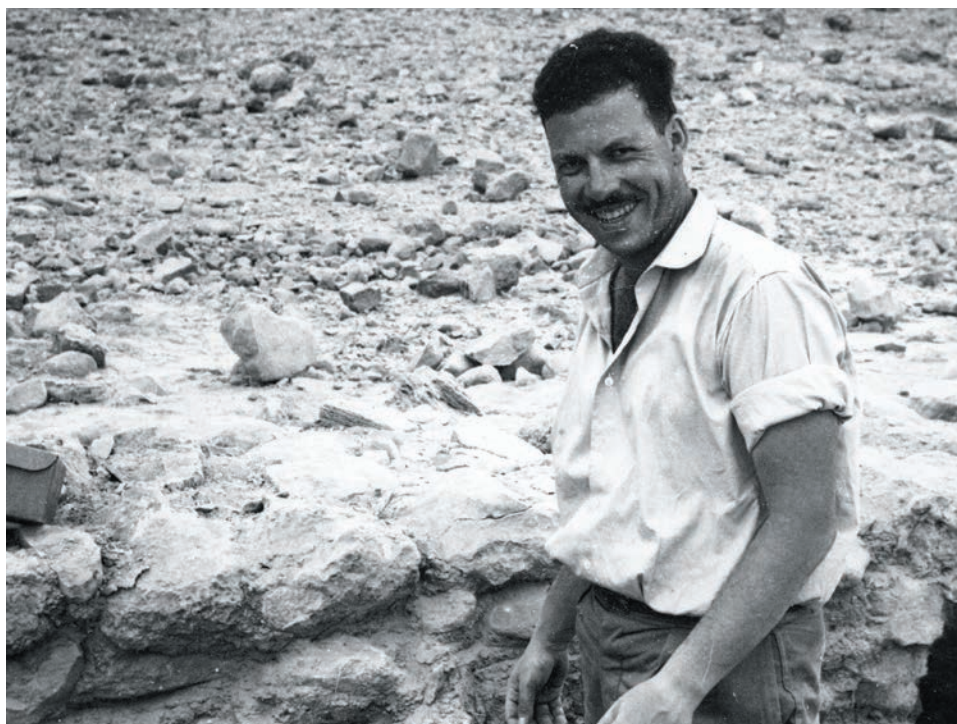
54. חפירת תל עין גדי, 1961; אגנים מטין ששימשו אולי בתעשיית בשמים

55. המקדש הכלקולייתי בעין גדי, 1962; ברקע – ים המלח

56. המקדש הכלקולייתי בעין גדי, 1962; המבנה העגול בחצר המקדש

57. בחפירת המקדש הכלקוליתי בעין גדי, 1962

58. המטמון הכלקוליתי כפי שנמצא במערה בנחל משמר

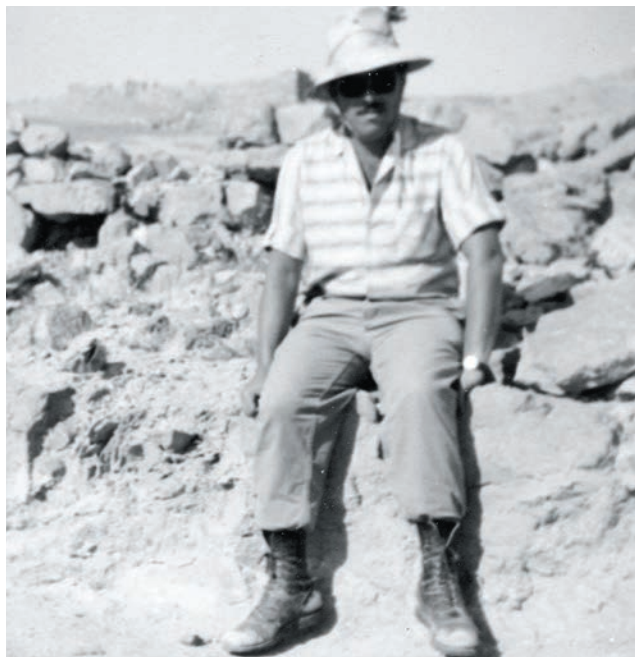

59. מצדה, 1964; חפירות בחומת הסוגרים, מבט מחוץ לחומה

60. מצדה, 1964; חפירות בחומת הסוגרים

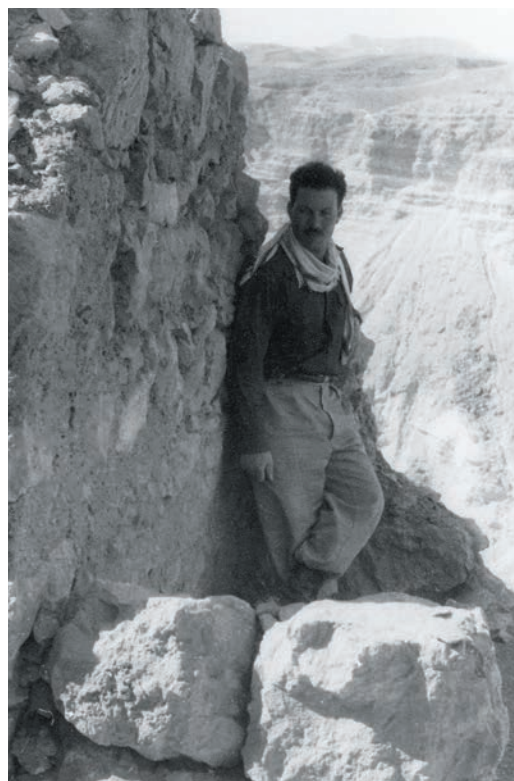

61-62. בחפירות מצדה, 1965

64. מצדה, 1964; הרבנים דוד מינצברג ואליעזר אלטר בודקים את המקווה בחומת הסגרים

63. מצדה, 1964; בצידה החיצוני של חומת הסגרים, מעל לתהום

חפירות קילטפה

בקיץ 1958 ארגן יוסף אבירם סיור מקיף בטורקיה בהשתתפות אנשי החוג לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית. הנוסעים כללו את נכבדי העדה – בנימין מזר, יגאל ידין, מיכאל אבי־יונה, מרים וחיים תדמור, רות ודוד עמירן, טרודה ומשה דותן, נעמה ואברהם מלמט, יעקב קפלן ועוד – וכן מספר "צעירים", וכיניהם יוסי נוה, אפרים שטרן, דן בר־ג ואנוכי. עיסוקה המרכזי, ואולי הבלעדי, של הארכיאולוגיה הישראלית באותם ימים הצטמצם בנעשה בגבולות מדינת ישראל טרם מלחמת ששת הימים, וטורקיה ותרבותיה העתיקות הייתה בבחינת ארץ לא נודעת. הסיור "הכניס" את אנטוליה לתודעת העולם הארכיאולוגי הישראלי. בשלושה הימים הראשונים סיירנו באיסטנבול בהדרכתו של אבי־יונה אשר הכיר היטב את העיר, שכן אשתו הראשונה הייתה ילידת איסטנבול. שתינו תה בקפה פייר לוטי, ביקרנו במסגדים הגדולים, בחומת העיר הביזנטית, בארמון טופקפי ובמוזיאון הארכיאולוגי, ושטנו בסירה במיצר הבוספורוס. יום אחד שטנו בסירה לאי הנופש בויוק אדה. מאיסטנבול נסענו יום שלם באוטובוס לאנקרה. באותם ימים היה הכביש לאנקרה מצופה באספלט אך בחלקו, ובחלק ניכר ממנו הייתה זו עדיין דרך עפר צרה.

באנקרה זכורה לי מסיבת הקוקטייל שערך לכבודנו הציר הישראלי בגן ביתו. באותם הימים התגורר הציר בוילה יפה מוקפת גן גדול, ללא חומה היקפית מסביב, וללא שומרים בכל פינה ופינה. בין האורחים היה סיטון לויד שעמד בראש בית הספר הבריטי, ונכבדים אחרים. מאנקרה נסענו לסיור בבוֹע'זכזכי ובאלג'ה הויוק, ומשם המשכנו לקילטפה.

לאחר הביקור באלג'ה הויוק שהינו בלילה במלון ביישוב הסמוך סונגורלו. כיום סונגורלו היא מרכז תיירותי מפותח אבל לא כך היה באותם ימים, והשהייה בסונגורלו הייתה חווייה מיוחדת במינה. הגענו בצהריים למלון ויוסף אבירם חילק את הנוסעים לחדריהם. מישוהו מסר ליוסי נוה, לאפרים שטרן ולי בשמו של אבירם שאנחנו אמורים להתגורר בבניין הסמוך לבית המלון ב"חדר מס. 16". מיהרנו עם מזוודותינו לבניין הסמוך שעליו התנוסס השלט "גרז'י אותלי", דהיינו "מלון המוסך". בכניסה פגש אותנו אדם שחבש לראשו כובע קסקט ולו זקן מדובלל, ככל הנראה בעל או מנהל המלון. האיש הנחה אותנו לחדר כל שהוא, ואז הסברנו לו שעלינו להגיע ל"חדר מס. 16". האיש, שדיבר אך טורקית, התקשה להבין בדיוק מה אנחנו רוצים ממנו. בסופו של דבר הוא לקח אותנו לחדר מס. 16 שאכן היו בו שלוש מיטות. מהחלון נשקפו כמה מכוניות ישנות ומאובקות – לא לשווא נקרא המקום "גרז'י אותלי"! כאשר נכנסנו לחדר, בעוד בעל המלון נמצא עימנו, הוציא כל אחד ממזוודתו קופסה ובה אבקה נגד פשפשים והחל לפזר אותה על המיטה שלו ועל סביבתה. אך סיימנו את המעשה הגיע שליח מטעמו של אבירם ומסר לנו שטעינו בכתובת ושעלינו לחזור מייד לבניין הראשי. לא אוכל לתאר את תדהמתו של בעל המלון שחזה פעור פה בפזור האבקה נגד הפשפשים, ולאחר מכן בנסיגתנו המהירה מ"חדר מס. 16" ומבית המלון שלו!

לאחר שחולקו החדרים במלון "הנכון" וכל אנשי הקבוצה התארגנו בהם, אכלנו ארוחת צהריים במסעדה שבבית המלון. באולם המסעדה עמד מלצר וסמרטוט גדול בידו, ותפקידו הבלעדי היה לנקות את כלי האוכל. כאשר היה אורח מסיים את הארוחה, היה המלצר ניגש למקום כשהוא אוחז בסמרטוט, מנקה בסמרטוט בתנועה סיבובית מהירה את הצלחת של האיש שסיים, ומניח אותה מנוגבת ונקייה למשעי על השולחן עבור הסועד הבא. למישהי בקבוצתנו נפל מזלג אל תוך שלולית ברצפה, והיא בקשה מהאיש מזלג נקי. הוא ניגש אליה, ובחביבות הרים את המזלג לשלולית, ניגב אותו בסמרטוט, והחזיר אותו אליה. לזכות המסעדה ייאמר שהאוכל היה מעולה.

הלינה בבית המלון הזה הייתה חווייה בפני עצמה. אבייונה קיבל חדר נאה בקומה השנייה, אבל לא שם לב לחור עגול ברצפה, שכמדומה שימש כאשנב האוורור של השירותים בקומה הראשונה. אלה, אשתו של אבירם, נכנסה לחדרה וראתה שני כרים המונחים זה על גבי זה על מיטתה. מאחר והייתה רגילה לישון עם כר אחד הרימה את הכר שלמעלה כדי להניח אותו בצד. מקק כל שהוא ניצב בין שני הכרים. אלה מיהרה להחזיר את הכר שהרימה למקומו על גבי המקק, והלכה לישון באוטובוס.

מן הרמה האנטולית ירדנו לעמק אדנה דרך השערים הקיליקיים. חווייה מיוחדת במינה היה הביקור בקרטפה, במצודה הניארוחיתית, שם קיבלה את פנינו דוקטור הלט צ'מבל שבאותה תקופה עסקה בשחזור תבליטי הבזלת הרבים. התבליטים והכתובות יוצאי הדופן שראינו בקרטפה הדהימו את כולנו. החום היה כבד, ובסופו של דבר מזר ואבייונה התיישבו בצל באפיסת כוחות. הסתכל אבייונה על מזר ואמר: "זו חירבת מזר, וכאן חירבת אבייונה!"

הסיום הסתיים באנטקיה, ומשם חזרנו באונייה לחיפה. באותם ימים התקיים קו קבוע של אוניות נוסעים מטורקיה לחיפה. בעודנו נוסעים באונייה שמענו בחדשות על ההפיכה בעיראק, בה תפס הקולונל קאסם את השלטון אחרי שהמלך פייסל השני נרצח באכזריות.

הסיום באנטוליה היה עבורי בגדר חווייה לא רגילה. שרידי התרבויות העתיקות שראינו עשו עליי רושם חזק – האתרים, החפירות, התבליטים החיתיים, המוזיאונים והמבנים בני התקופה הקלאסית. הארץ היפה ומרחביה, התרבות הטורקית בת ימינו, בני העם הטורקי, מנהגייהם וחייהם גם הם השאירו עלי את רושם העמוק. וכך עלה בשיחות עם רות עמירן הרעיון שאסע לטורקיה כדי להשתתף בחפירה ארכיאולוגית. רות, שעסקה הרבה ב"כלי בית ירח" בני תקופת הברונזה הקדומה, קבוצת כלי חרס שמוצאה במזרח אנטוליה, הייתה מיודדת עם נימת ותחסין אוזגוץ', חופריה המפורסמים של קילטפה. לאחר שחזרנו לירושלים פנתה אליהם רות במכתב, וסוכם שבקיץ הבא אסע לטורקיה להשתתף בחפירתם. בקיץ 1959 נסעתי לטורקיה באותו קו אוניות שחיבר בין חיפה לאנטקיה, משם המשכתי את דרכי באוטובוס דרך המעברים הקיליקיים לעיר קייסרי, ומשם לקילטפה.

נימת ותחסין אוזגוץ' (Nimet and Tahsin Özgüç) היו שניהם פרופסורים לארכיאולוגיה חיתית באוניברסיטה של אנקרה, ושניהם – ובעיקר תחסין אוזגוץ' – תפסו מקום מרכזי בקהיליה הארכיאולוגית של טורקיה במשך שנים רבות. שניהם היו בני דור המשכילים רחב האופקים שצמח בתקופת שלטונו של אטאטורק. שניהם שלטו היטב בשלוש השפות הבינלאומיות של העולם הארכיאולוגי המזרח-תיכוני – אנגלית, צרפתית וגרמנית. שניהם היו ידידותיים לישראל, ושנים אחדות קודם לכן אף ביקרו בירושלים והרצו באוניברסיטה העברית. מפעל החפירות הארכיאולוגיות בקילטפה היה מיזם החפירות העיקרי שלהם, שנערך בקיץ מדי שנה בשנה. קילטפה, הממוקמת מרחק קצר ממזרח לעיר קייסרי, הייתה אחת הערים הגדולות והחשובות ברמה האנטולית בעת העתיקה. בסמוך לתל המרשים השתרעה העיר התחתית. בסוף האלף השלישי וראשית האלף השני לפנה"ס נבנתה בעיר התחתית מושבה של סוחרים אשוריים אמידים שקיימו מסחר ענפים בין צפון מסופוטמיה לבין אנטוליה. בתי הסוחרים, שהיו בנויים מלבני טיט, השתרעו זה לצד זה על שטח גדול

מאד. באתר נמצאו שתי שכבות של מושבת הסוחרים, ושתייהן הסתיימו בשריפה עזה. בתוך מפולת הלכנים ועיי השריפה נקברו החפצים שהיו בבתי הסוחרים. בבתים אלה נמצא מכלול עשיר של כלי חרס, אשר רמתם הטכנית והאמנותית, והגיוון הרב של סוגי הכלים ושל עיטוריהם, עלו על כל המשוער. ובעיקר, כמעט בכל בית ובית השתמר ארכיון של טבלאות מטין ובהן טקסט כתוב בכתב היתדות בשפה האכדית – בעיקר ארכיון עסקי ומשפטי של הסוחר אשר התגורר באותו הבית. מושבת הסוחרים של קילטפה הינה אתר מפתח מרכזי, תרבותי וכרונולוגי, לחקר התקופה שקדמה להופעת החיתים ברמה האנטולית.

הכפר הטורקי בן ימינו נבנה בקרבת התל, ושדות הכפר השתרעו בשטחה של העיר התחתית. החפירות נעשו בחלקות חקלאיות שנחכרו על ידי משלחת החפירות מתושבי הכפר. חלקה חכורה שכזו הייתה נחפרת עד לקרקע הטבעית, ואז כוסתה בעפר שהוצא מהחפירה, והוחזרה לבעליה. משלחת החפירות התגוררה בבניין קטן במרכז הכפר, מול המעיין השופע, בריכת המים שלצד המעיין והעצים שסוככו עליה. המשלחת הארכיאולוגית הקטנה כללה את הזוג אוזג'ן, האסיסטנטית קותלו אמרה שלימים הייתה לפרופסור מן המניין לארכיאולוגיה באוניברסיטה של אנקרה, רפא כלי החרס עבראללה, ואם אינני טועה טבח שבישל את ארוחות המשלחת. בעונה זו נוספתי גם אני, וכמו כן סגן מנהל מוזיאון צעיר מהעיר קסטמונו שבצפון טורקיה. נימת אוזג'ן עסקה בעיקר במיון הממצאים הקטנים, ובחקר הטביעות הרבות של חותמות גליל על גבי תעודות הטיין, וקתלו אמרה ניהלה את הרישום.

עבודת החפירה נעשתה בידי איכרים שהגיעו מהכפר ומכפרים אחרים בסביבה. רוב הפועלים הגיעו מדי בוקר כשהם רכובים על חמורים, ובעת העבודה ניצבו החמורים מסביב לשטחי החפירה כשהם קשורים בחבלים לעצים או לשיחים. מדי פעם התרגשו החמורים מעניין כל שהוא, נערו בקול גדול, והתעורר החשש מהמהומה שהדבר יביא בעקבותיו. נערות החמורים הדהדו מסביב, והפועלים נטשו במהירות את שטח החפירה כדי להרגיע את חמוריהם. מנהל העבודה בשטח היה טורקי מקומי שהיה לו ניסיון רב בעבודת חפירה ובארגון העבודה. המנהל הארכיאולוגי היה הפרופסור אוזג'ן – תחסין ביי כפי שקראו לו הכול. מאחר ועבודת החפירה התנהלה בדרייקנות ובארגון מצוין, לא היה תחסין ביי צריך לעשות כמעט דבר למעט השגחה והכוונה כללית. הוא נהג לשבת על כיסא בשולי השטח, מתחת לעץ ענף, עיתון בידו, ומשם היה מפקח בנחת על מהלך העבודה. כאשר הגעתי לקילטפה היה זה כבר מפעל חפירות ותיק בן כעשר שנים. חפירת העיר התחתית התנהלה במשך כל התקופה הזו בשטחי חפירה להם אופי דומה, והעבודה בכל שטח חפירה חדש נכנסה לשגרה מוכרת, ובעצם חזרה על עצמה. אותם הפועלים ואותו מנהל עבודה חזרו לחפירה מדי שנה והכירו היטב את אשר עומד לפניהם. כלי החפירה המרכזי, ובעצם היחיד, לו נזקקו הפועלים היה את חפירה גדולה לה ידית עץ ארוכה וכף רחבה ושטוחה. בקצה החד של האת חפרו הפועלים ופוררו את גושי האדמה, ולאחר מכן הוציאו בתנופה את העפר החפור אל מחוץ לשטח החפירה. תוך כדי העבודה חשו הפועלים המנוסים כאשר הגיעו אל קווי הקירות ואל המתקנים שבתוך החדרים, ובעיקר כאשר נתקלו בכלי החרס השלמים המונחים על הרצפות. הפועלים השאירו את הקירות, המתקנים וכלי החרס כשהם מכוסים בשכבה דקה של עפר. וכך החל להצטייר בשטח מתאר של קירות, מתקנים וכלי חרס העשויים לכאורה מעפר, ולמסתכל מבחוץ נראה הכול כפרי דמיון. משתם השלב הזה של העבודה עברו כולם – כולל תחסין ביי וכיסא המנהל – לחלקה חקלאית סמוכה שהוקצתה להמשך החפירה. אל השטח בו הצטייר מתאר הקירות, המתקנים וכלי החרס נכנס פועל ותיק אחד, מומחה לדבר ובעל ניסיון, והחל לקלף במיומנות ובעדינות את שכבת העפר הדקה שכיסתה את הקירות ואת הכלים. כלי העבודה היחיד שבידו הייתה כף טייחים מחודדת. וראה זה פלא! לאט לאט החלו להצטייר קירות הלכנים, וביניהם הרצפות, ועליהן כלי החרס. הכול נותר במקומו כאשר מושבת הסוחרים נהרסה בפתאומיות בשריפה, ועיי ההריסות כיסו את החדרים. מרשים במיוחד היה מראה תנורים שסיר בישול שלם עדיין היה ניצב עליהם. מדי פעם נחשפו גם קבוצות של טבלאות טין כתובות. כלי החרס הוצאו שלמים

ככל שניתן והועברו ישירות לידי האמונות של הרפא עבדאללה בבית המשלחת. הטבלאות הושארו במקומן בשטח החפירה ימים מספר כדי שיתייבשו לאיטן, שכן העפר שמסביב היה לח מעט, והיה חשש שהטבלאות יתפוררו בעת הוצאתן מן העפר שכיסה אותן.

מובן מאליו שלי לא היה תפקיד מוגדר, שכן החפירה התנהלה בשלמות בלעדי. פה ושם עזרתי כמיטב יכולתי. הרבה זמן הקדשתי לציור כלי החרס הנהדרים, וכידיי שמורות עד היום מספר מחברות עם הציורים. אני מצרף לחיבור זה צילומים של כמה כלי חרס נבחרים. כל אנשי המשלחת ותושבי הכפר התייחסו אלי למופת. בשעות אחר הצהריים יש שהייתי יושב בסמוך למעיין ומנסה לשוחח עם המקומיים ולשחק איתם במשחק "התחנה", משחק המוכר היטב גם בישראל, שהיה חקוק על שפת גדר האבן של בריכת המעיין. פה ושם ניסו המקומיים ללמד אותי טורקית, אבל לצערי כישרון לימוד השפות שלי הוא ירוד, ואת רוב המילים שלמדתי שכחתי בינתיים. (זכורה לי משום מה המילה "בודאי" שמשמעותה "שעורה"). מאחר ולא היו מים זורמים בבית המשלחת נסעתי פעם או פעמיים לעיר קייסרי, והלכתי לחמאם המקומי כדי להתרחץ. הנסיעה לקייסרי לא הייתה פשוטה, שכן לא היה שירות קבוע של אוטובוסים או מוניות בין קילטפה לקייסרי. זכור לי היום בו נסעתי על גבי משאית שהובילה לעיר גרגירי שעורה ונקצרה בשדות הכפר. המשאית הייתה עמוסה בגרגירי השעורה, ומעל לערימת הגרגירים הושיב בעל המשאית מספר נוסעים בתשלום, ואני ביניהם. בין השאר הוביל אחד הנוסעים עגל מת בתוך שק גדול מבוד, כאשר ראשו של העגל מבצבץ מתוך השק. המשאית יצאה לדרכה, וכל תנועה וקפיצה קלה בדרך העפר גרמו לכך שהעגל המת ואני שקענו לאיטנו בתוך ערימת השעורה בעוד אנחנו מתקרבים זה לזה. מאמצי להתרחק מראש העגל ומעיניו הזוגיות לא צלחו, ונאנחתי אנחת רווחה כאשר הגענו לקייסרי. כשירדנו מהמשאית דרש בעל המשאית מכל נוסעיו שינערו היטב את בגדיהם ואת כיסיהם, כדי להחזיר לו את גרגירי השעורה שחדרו לשם במשך טלטולי הנסיעה.

ביום בהיר אחד הגיעו לקילטפה שתי תיירות, כמדומני מקנדה, והתיישבו לפוש ליד המעיין. תחסין ביי ביקש ממני לצאת אליהן ולהזמין אותן לבית המשלחת, וכך עשיתי. כאשר הגענו, התיירות ואני, אל פתח בית המשלחת, שמתי לב שהן שכחו לקחת עימן את מצלמותיהן שהונחו על הגדר של בריכת המעיין. חזרתי על עקבותיי, לקחתי את המצלמות, ונכנסתי לבית. בערב סיפר לי תחסין ביי שהעיין עורר התרגשות גדולה בכפר. אנשים ראו עלבון כבוד בכך שחזרתי על עקבותי לקחת את המצלמות: האמנם אני חושב שאנשי הכפר הם גנבים?! יש אף מביניהם שדרשו לגרש אותי מהכפר, ורק בקושי הצליח תחסין ביי להרגיע את הרוחות. באחת השיחות עם תחסין ביי הזכרתי את הר ארגייס (Mount Erciyes) – הר געש כבוי המתרומם לתפארה לגובה של 3916 מ' בשולי הרמה האנטולית מצפון לקייסרי. באיוולתי הסברתי לתחסין ביי שיהיה זה חביב מאד לטפס אל פסגת ההר. תחסין ביי לקח את דברי ברצינות. ימים אחדים לאחר מכן, בעודנו יושבים לארוחה, סיפר לי תחסין ביי בהתלהבות שעוד יומיים עולה לפסגת ההר קבוצת מטפסי הרים מהעיר מניסה שבמערב טורקיה, ושלפי בקשתו הם הסכימו שאתלווה עליהם. מובן מאליו שלא יכולתי להשיב להצעה זו בשלילה כפי שהיה מן הראוי לעשות. וכך, ללא ניסיון קודם בטיפוס על הרים, ללא האימון הפיזי הנדרש, וללא נעליים וביגוד הולמים, מצאתי את עצמי עולה לפסגת הר ארגייס בחברת קבוצת מטפסי הרים מנוסים. למזלי הרב הייתה זו קבוצת אנשים נהדרת.

בערב שקדם לטיפוס הגענו במכונית לאכסנייה שנבנתה בשולי ההר, ומשם התחלנו עם שחר לטפס במדרון. החלק התחתון של המדרון היה מכוסה במפולות של אבנים. ערימות האבנים נוצרו כתוצאה מהתמוטטות סלעים שהתפוררו בחלקו הגבוה של ההר במשך אלפי שנים הודות לחילופי החום והקור הקשים. לא אחת אתה עולה בחלק זה של המדרון כחצי מטר, ושוקע ומידרדר מייד בתוך גלי האבנים כמטר אחד. אחרי שהתגברנו על איזור זה של המדרון המשכנו לעלות בגיא עמוק שהיה מכוסה בשלג. הטיפוס בגיא נעשה בשקט מוחלט, שכן כל רעש יכול היה לעורר מפולת שלגים במעלה הגיא. ואכן, מדי פעם היינו שומעים קול של דרדור

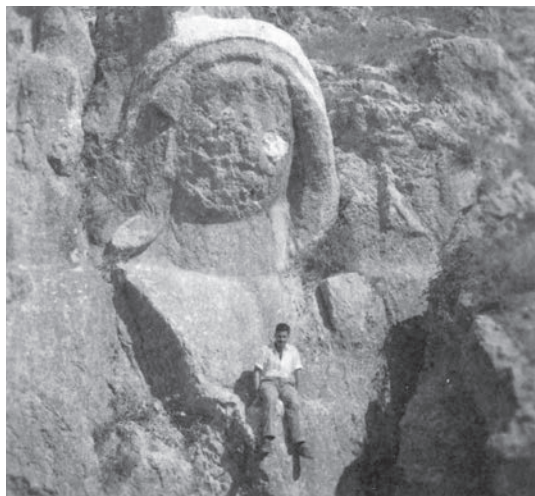
מחלקו העליון, הבלתי נראה, של הגיא המתפתל. כולם היו נעמדים דרוכים במקומם ופניהם מופנות כלפי מעלה. ואז היה נראה גוש השלג כשהוא מתגלגל במהירות, והיה עלינו לזוז בזריזות לימין או לשמאל כדי לפנות לו דרך. אחרי שגוש השלג חלף ועבר ניתן היה להמשיך ולטפס בגיא.

בסופו של דבר הגענו אל הפסגה. לתדהמתי, רוחב "הפסגה" היה בסך הכול מטר או שניים, וכשהגענו אליה ראינו בצד השני של הפסגה את המדרון משתרע כלפי מטה לאורך מספר קילומטרים. אנשי הקבוצה נעמדו בשורה ושרו את ההמנון הטורקי, ולאחר דקות ספורות התחלנו בירידה חזרה למטה. קשה היה לי להנות מהשהות הקצרה על הפסגה. לאחר הטיפוס הקשה הגעתי לשם באפיסת כוחות, ראשי מסוחרר, ולא היה ברור לי אם בכלל וכיצד אצליח לרדת את כל הדרך חזרה אל האכסנייה. ירדנו בדרך בה עלינו, תחילה דרך הגיא מכוסה השלג, ולאחר מכן דרך מדרון האבנים המידרדרות, ובסופו של דבר הגענו לאכסנייה עם רדת החשיכה. בדיעבד, הייתה זו חוויה מדהימה.

עזבתי את קילטפה יחד עם סגן מנהל המוזיאון של קסטמונו. תחסין ביי העמיד לרשותנו איכר והחמור שלו. העמסנו את המזוודות על החמור, והלכנו אחרינו כשתי שעות אל תחנת הרכבת הקרובה, משם המשכתי את דרכי לאנקרה. הייתי מספר ימים באנקרה ובאיסטנבול, ומשם טסתי לאתונה. היה זה ביקורי הראשון ביוון ובאי כרתים.

קשריי עם נימת ותחסין אוזוג' נמשכו שנים רבות. מספר שנים לאחר מכן נבחר תחסין ביי כרקטור האוניברסיטה של אנקרה, ולאחר מכן התמנה כאחראי על האוניברסיטאות בממשלה הטורקית. בשנת 1987 הגיעו שניהם פעם נוספת לישראל ביוזמתי, כאורחי המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב. בהיותו פקיד חשוב של הממשלה הטורקית אסרה זו על תחסין ביי לנסוע לירושלים מטעמים מדיניים. שניהם הגיעו לארוחת ערב חגיגית בביתנו ברמת השרון, אליה הזמנו גם את מרים וחיים תדמור ואת רות ודוד עמירן. היה זה ערב בלתי נשכח.

פעם אחרונה פגשתי בתחסין ביי בשנת 2003. לילי ואני הצטרפנו לסיור בטורקיה שז'ק יקר ארגן לקבוצה מתלמידיו. ז'ק כתב לו שאנחנו מתכוונים לבקר בחפירות קילטפה. תחסין ביי, שהיה כבר בשנת השמונים ושבע או השמונים ושמונה לחייו, טרח ונסע במיוחד מאנקרה כדי לארח בקילטפה את הקבוצה שלנו. החפירה בשטח נוהלה על ידי קותלו אמרה אותה הכרתי בקילטפה חמישים שנה קודם לכן. תחסין ביי קיבל את פנינו בלבביות ובהתלהבות, ושתינו תה בחברתו ובחברת עוזריו בגינת בית המשלחת. עינינו נוצצו בשוכבות נעורים כאשר הראה לנו את הממצאים והטבלאות הכתובות שנתגלו לאחרונה כשהם מונחים במגשים. לאחר מכן לקח תחסין ביי את מקלו ועלה עימנו במרץ לסיור בתל. שנה לאחר מכן הלך לעולמו אדם מיוחד וידיד מצוין זה.

65. סיור האוניברסיטה העברית בטורקיה, 1958; אני יושב על חזה האלה באנטיוכיה

66. טורקיה, 1959; הטיפוס בגיא המושלג לפסגת הר ארג'ייס

68. טורקיה, 1959; על פסגת הר ארג'ייס; אני ניצב בצד שמאל עם קבוצת מטפסי ההרים

67. טורקיה, 1959; מנוחה קלה בעת הטיפוס לפסגת הר ארג'ייס

69. בית במושבת הסוחרים האשוריים בקילטפה

70. כלי חרס ממושבת הסוחרים האשוריים בקילטפה

71. ארוחת ערב בביתנו ברמת השרון לכבוד נימת ותחסין אוזגוץ', 1987. יושבים מימין: רות עמירן, נימת אוזגוץ', דוד עמירן, תחסין אוזגוץ'; עומדים מימין: אני ואן, חיים ומרים תדמור

72. ביקור בחפירות קילטפה בשנת 2003; בראש השולחן תחסין אוזגוץ' ולידו ז'ק יקר; לילי יושבת לידי, אבל מוסתרת ברובה

עבודת דוקטור על תבליטים חיתיים

כאשר סיימתי בראשית שנת 1962 את לימודי התואר השני עלה לסדר היום שלי הנושא של לימודי התואר השלישי – כתיבת עבודת דוקטור. שלושה דברים היו ברורים לי מלכתחילה: ראשית, שאמשיך את לימודי לקראת התואר השלישי; שנית, שאעשה זאת באוניברסיטה העברית בירושלים; שלישית, שאכין את עבודת הדוקטור בהדרכתו של יגאל ירין.

אחרי מחשבה מעמיקה והתלבטות רבה בחרתי נושא רב עניין על אומנות, מוטיבים אמנותיים והשפעות אמנותיות בתרבות הע'סולית בת התקופה הכלקוליתית. התרבות הכלקוליתית בארץ-ישראל קסמה לי מאז השתתפתי בחפירותיו של ז'אן פרו בביר ספאדי ובמערות הקברים באזור, ומאז חפרתי במסגרת משלחתו של פרופסור בנימין מזר את המקדש הע'סולי בעין גדי. אופייה המיוחד במינו של התרבות הע'סולית/כלקוליתית, הרמה האמנותית יוצאת הדופן של הממצאים, והמגוון העצום של החפצים, של המוטיבים ושל הטכניקות בהם עשו האומנים שימוש שבו את ליבי. מצד שני הצורך להעמיק ולחקור, ולנסות להבין את האופי החידתי של התרבות הע'סולית, של מקורותיה ושל אופייה, את הנסיבות בהן התפתחה תרבות זו בארץ-ישראל ואת הנסיבות בהן נעלמה, נראה לי כאתגר אינטלקטואלי מן המדרגה הראשונה. הכנתי תוכנית לעבודת המחקר. ירין הסכים להדריך את העבודה, וחתם על הצעת המחקר.

כאשר עמדתי להגיש את הצעת המחקר לאוניברסיטה עלו בי ספקות והרהורים שניים. הנושא נראה לי מעורפל וקשה לביצוע. לא היה ברור למה יחתור המחקר, כיצד צריך להתקדם בו, ואיך ניתן יהיה להגיע בסופו של יום לתוצאות משמעותיות כל שהן. עלו בי ספקות מה ניתן יהיה לגלות, לחדש ולהבהיר מעבר למה שכבר היה ידוע לכול באותה עת. ככול שההרתי בדברים התחזקו בי הספקות וההסתייגויות. בסופו של דבר הגעתי למסקנה שאגיע במחקרי לקיר אטום, והחלטתי לשנות את נושא עבודת הדוקטורט. במקום עבודת מחקר על התרבות הע'סולית/כלקוליתית החלטתי לאמץ נושא שהציע לי ירין בשיחותינו – אמנות התבליטים הניאור-חיתיים. הייתה זו החלטה מצוינת ונכונה, ואף פעם לא התחרטתי עליה.

כזכור, העניין המיוחד שלי בתרבויות העתיקות של אנטוליה החל כבר שנים אחדות קודם לכן כאשר השתתפתי בסיוור החוג לארכיאולוגיה בטורקיה, וכאשר השתתפתי בעונת החפירות בקילטפה. כבר אז הוקסמתי מאומנות התבליטים החיתית ומהכתובות ההרוגליפיות שגולפו עליהן. לתבליטים הניאור-חיתיים כנושא למחקר היו שלושה יתרונות ברורים על נושא התרבות הכלקוליתית: ראשית, הנושא עסק בארכיאולוגיה באזור המשתרע מעבר לגבולות הגאוגרפיים הצרים של ארץ-ישראל; כזכור, בימים שקדמו למלחמת ששת הימים היה תחומה של מדינת ישראל מצומצם, וכך היה המחקר הארכיאולוגי הישראלי מוגבל ביותר. התבליטים הניאור-חיתיים איפשרו לעוסק בהם להתרחב מעט מעבר לגבולות מלאכותיים אלה ולעסוק בנושא הקשור בארצות השכנות. שנית, מספרם של התבליטים הניאור-חיתיים היה מוגבל וסגנונם מוגדר היטב, ומכאן שתחום נושא הדוקטורט

היה מוגדר ולו גבולות ברורים, דבר שלא היה כך לגבי העיסוק בתרכות הכלקוליתית. ושלישית, הנושא החדש לא כלל עיסוק בכלי חרס – תחום חשוב במחקר הארכיאולוגי, אבל תחום שמאז ומעולם לא היה אהוד עלי. כאשר הגעתי לכלל החלטה בדבר שינוי הנושא טלפנתי לדין. מובן מאליו שהוא הסכים מייד לשינוי וכרך על הנושא החדש, שהרי הוא היה זה שבעצם הציע אותו. ידין עמד לנסוע באותם ימים לשנת שבתון בלונדון והיה עסוק למעלה מראש, כך שהתקשנו למצוא מועד מתאים לפגישה כדי ללבן ולסכם את הדברים. בסוף מצאנו את הפיתרון הבא: באותו שבוע התקיים בירושלים הכינוס העולמי למדעי היהדות, ודין התבקש להדריך בבוקר אחד את משתתפי הכינוס בחפירות חצור. הצטרפתי אליו באותו יום בבוקר, ובנסיעה במונית דיברנו על נושא הדוקטורט. עד שהגענו מירושלים לחדרה סיכמנו את עיקרי הדברים, ושם ירדתי מהמונית וחזרתי באוטובוס לירושלים. ידין נסע לאחר מספר ימים לאנגליה, ואת שאר הפרטים סיכמנו בכתב.

האפשרויות לעסוק בישראל בחקר התבליטים החיתיים היו מטבע הדברים מוגבלות. אגודת ידידי האוניברסיטה העברית באנגליה, בראשותו של פרופסור נורמן בנטוויץ' (דודו של חבר ילדותי צבי בנטואיץ'), העניקה לי מלגה לשהות בלונדון לצורך המחקר. בקיץ 1962 ארזתי את מזוודתי ונסעתי ללונדון, שם גרתי עד חודש אוקטובר 1963. עם בואי ללונדון נפגשתי עם ידין, אשר כאמור לעיל שהה שם בחופשת שבתון. ידין הנחה אותי לגבי המוסדות הארכיאולוגיים בהם אוכל לקדם את עבודתי, בא עימי לספריית המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה והציג אותי בפני הספרניות, ובעיקר הציג אותי בפני דוקטור ריצ'רד בארנט, אוצר המחלקה לקדמת אסיה במוזיאון הבריטי, שבין תחומי מחקריו הרבה לעסוק באומנות המונומנטלית החיתית.

הקריירה המקצועית של ריצ'רד בארנט הייתה קשורה במוזיאון הבריטי ובאוספיו. כאשר החל לעבוד שם היו מרתפי המחלקה לקדמת אסיה מלאים בממצאים חשובים שהגיעו מהמזרח הקרוב מאז המאה ה"ט, ממצאים אשר לא פורסמו כלל, או שזכו אך לפרסום שטחי וחלקי. מעבר לעבודה המנהלית הכרוכה בתפקיד האוצר, הקדיש בארנט את זמנו למחקר החפירות והממצאים של המוזיאון. עבודתו הידועה ביותר הייתה ספר הסיכום על השנהבים מנימרוד, היא העיר האשורית כלח, אשר הנרי ליארד חשף בחפירתו במאה ה"ט. בארנט עסק רבות בתבליטי האבן שנתגלו בארמונות האשוריים, ואזכיר את ספרו על תבליטיהם של אשורבניפל וסנחריב מלכי אשור – האחרון ראה אור רק לאחר פטירתו. ריצ'רד בארנט היה יהודי, מראשי הקהילה הספרדית-פורטוגזית בלונדון, אף שמשפחתו הגרה ללונדון מפולין. מסתבר שכאשר התיישבה בלונדון סיפחה עצמה משפחת בארנט לקהילה הספרדית-פורטוגזית מאחר שהיא נחשבה לקהילה אריסטוקרטית יותר מהקהילה האשכנזית... במישור האישי היה בארנט אדם נוקשה וקשוח, ובתוך סגל המוזיאון, ובין ראשי הקהילה הארכיאולוגית בלונדון קתלין קניון ומקס מלוואן, היה בארנט מבודד למדי; ייתכן וזו אחת הסיבות אשר קרבה אותו לישראל ולישראלים. מכל מקום, ככל שעבר הזמן הפך בארנט למעין פטרון של הארכיאולוגיה הישראלית באנגליה. בארנט ייסד את "האגודה האנגלו-ישראלית לארכיאולוגיה" שהיא פעילה עד היום, ובערוב ימיו, משפרש לגמלאות, התיישבו בארנט ואשתו ברברה בירושלים.

אני זוכר היטב את שיחתי הראשונה בענייני מדע עם ריצ'רד בארנט. כאשר הציג אותי ידין בפניו, סיכמנו שניפגש בקרוב לדיון מעמיק בנושאי התבליטים הניארו-חיתיים. טלפנתי לבארנט וקבענו שאגיע ללשכתו במוזיאון ביום מסויים בשעה 12.00 בצהריים. שנים אחדות קודם לכן השתתף בארנט בפרסום הדין וחשבון של התבליטים והכתובות החיתיות-הרוגליפיות מכרכמיש אשר ליאונרד ווליי חפר מטעם המוזיאון הבריטי. כרכמיש, על גדות נהר הפרת בגבול טורקיה וסוריה של היום, הינה אתר מפתח בכל הקשור במחקר האמנות המונומנטלית הניארו-חיתית. מטבע הדברים לימוד האתר וממצאיו היו אחת מנקודות המוצא למחקרי. התכוננתי היטב לפגישה, ובדיוק בשעה המיועדת התייצבתי בדחילו ורחימו במוזיאון בלשכתו של בארנט. כאשר אמרתי לו שיש לי שאלות על כרכמיש, הוריד בארנט את הכרך המתאים מאצטבת הספרים, פתח אותו על שולחנו, והפנה אלי עיניים קשובות. שאלתי הראשונה הייתה בערך בסגנון הזה: "בעמוד 345 אתה אומר שכתובת

A332 היא מזמנו של תבליט B441 ושתיהן הינן מימי המלך אנתואתימאי. האם אינך סבור שיש לשקול את האפשרות שהכתובת מתחברת לשבר הכתובת מס. 551A שנמצא בבור במקדש אל הסערה, מקדש אשר כפי שהצעת בעמ' 443 הוא בן זמנו של המלך קתוו; מה דעתך כיום? בארנט עיין בספר שלפניו וענה בנימוס מה שענה, ואני עברתי לשאלה השנייה שהייתה דומה באופייה ובריבוי פרטיה לשאלה הראשונה. כשסיימתי את השאלה השנייה אמר לי בארנט בהחלטיות: "דייוד! כשאדם מפרסם ספר הוא רשאי לשכוח לאחר הפרסום כל מה שנכתב בו. בוא נלך לאכול ארוחת צהריים ביחד!" בכך הגיעו לסיומם הדיונים בין בארנט לביני בנושא תבליטי כרכמיש, ומיהרנו יחדיו לפאב המצוין הנמצא ממול הכניסה לחצר המוזיאון כדי להשביע את נפשנו בארוחת צהריים בריטית טיפוסית מלווה בכוס בירה.

כמה וכמה פעמים התארחתי בבית משפחת בארנט לארוחת יום שישי בערב. האירוח היה מעולה והאוירה לכבית. בדרך כלל הוזמנו עוד שניים או שלושה אורחים ממקורבי המשפחה. לברברה ולריצ'רד היו בת ושני בנים. בארנט היה עורך קידוש, ובהיותו כוהן היה פורש בגמר הקידוש את ידיו מעל ראשי בתו ובניו ומברך אותם בברכת כוהנים. לאחר הסעודה היו הגברים והנשים פורשים לזמן מה לחדרים נפרדים כדי לעשן ולשתות יין, כמקובל באנגליה. אני לא הייתי מודע לנוהג זה וזכור לי שתמהתי מאוד בביקורי הראשון בבית בארנט כאשר האוכלים נפרדו בגמר הארוחה לשתי קבוצות. לאחר זמן מה חזרו כולם והתיישבו יחדיו בחדר האורחים. וכאן שמת לי לב לדבר מוזר אחד. כאשר חזרו כולם לחדר האורחים היו מספיק מקומות ישיבה לכולם, אבל ברברה בארנט העדיפה לשבת על השטיח ברגליים משוכלות. ברברה הייתה ילידת ג'מייקה, ולרגע תהיתי שמא זהו מנהג המגיע מן האיים הקריביים. אבל בדיעבד נראה לי שזה היה סימן לנטייה הבוהמית העמוקה שהייתה טבועה באישה זו. לימים, אחרי שריצ'רד הלך לעולמו, המשיכה ברברה את חייה בירושלים בסגנון חיים בוהמי-סטודנטיאלי. הזיק הבוהמי עבר ללא ספק גם לילדיה – בן אחד עבר להתגורר בטיבט ולהתעמק בתרבות הטיבטית, והבן השני הקים להקת מוקיונים שמצאה את פרנסתה בקרקס נודד. קשריי עם ברברה נותקו הלכה למעשה אחרי שחזרה להתגורר בלונדון והסתפחה שם לחוגים פרו-פלשתנאים.

בעת שגרת בלונדון שהו בה בשנת שבתון מרים וחיים תדמור, וכמובן שגם הם היו קשורים בקשרי ידידות עמוקים עם משפחת בארנט. חיים, כזכור, היה מורי באוניברסיטה העברית. בלונדון עבד תדמור על כתיבת ספרו המונומנטלי על תגלת-פלאסר השלישי מלך אשור. יום אחד התלוויתי אליו כאשר ירד למרתפי המוזיאון הבריטי כדי לחפש שם העתקים של כתובות אשוריות מונומנטליות אשר נתגלו בזמנו באשור והושארו באתר. חיטטנו במרץ בתוך ובין ארגזים, חבילות ואבנים המכוסים שכבת אבק עבה לאחר שאיש לא נגע בהם זה קרוב למאה שנים. לצערנו לא העלה החיפוש דבר למעט הרבה אבק. מדי פעם הייתי מוזמן למשפחת תדמור לארוחת ערב בדירתם ברובע המפסטד. מרים הייתה מארגנת את הארוחה, היינו משוחחים שיחת חולין קלה, ולאחר מכן הייתה מרים עוברת לחדר אחר ומשאירה את חיים ואותי לעיסוקינו. אני הייתי מגיע עם רשימת שאלות, בעיקר שאלות הקשורות בהיסטוריה ובכרונולוגיה של המדינות הארמיות והניאור-חיתיות. חיים תדמור היה נוהג לרשום על פתקים נתונים הקשורים בעניינים שונים בהם עסק. הוא הביא איתו ללונדון כמה קופסאות קרטון גדולות מלאות בפתקים אלה, ובכוונתו הייתה לנצל את תקופת השבתון כדי להכניס מעט סדר בין מאות הפתקים. כמה וכמה פעמים הייתי שואל שאלה בבעיה שנתקלתי בה, ואז היה חיים עונה לי: "אתה מעלה נושא חשוב! עסקתי בו בזמנו! רגע אחד!" והיה מתחיל לחטט ולנבור במרץ בקופסאות הפתקים עד שהיה מעלה מתוכם פתק כל שהוא, והיה מתחיל להקריא לי ולספר לי בהרצאה מסודרת להפליא את התרשמותיו ומסקנותיו מאותו עניין. לבסוף היה מסיים ואומר בהדגשה: "זה כמובן נושא חשוב מאד, ואני מתכוון לכתוב עליו בעתיד הקרוב!" כל פעם היה האיש מרשים אותי מחדש בעומק ידיעותיו וכיסודיותו. חבל מאד שכרוב המקרים לא זכה חיים לסכם בכתב את הדברים בימי חייו, והם נשארו משורבטים על גבי הפתקים.

כאשר שהיתי בלונדון נערך כאן הכינוס האשורולוגי הבינלאומי (Rencontre Assyriologique). באותם ימים היה זה כינוס שנתי קטן ממדים, והוא נערך בבית מלון צנוע הסמוך למכון לארכיאולוגיה. הייתה זו עבורי הזדמנות מצוינת להכיר ולשמוע את גדולי מדע האשורולוגיה של אותם ימים, ומוכן מאליו שנרשמתי לכינוס. יום אחד ישב מולי בארוחת הצהריים בחור צעיר ורזה, שהביא עמו תיק מסמכים כבד. היה זה קנת קיטשן, לימים האגיפטולוג הנודע. כאשר סיפרתי לו על עבודתי, פתח קיטשן את תיק המסמכים והראה לי קלסר עבה, כתוב בכתב יד צפוף, של מחקר מעמיק שכתב על המדינות הניאור-חיתיות ותולדותיהן. קיטשן לא פרסם דבר בתחום זה, והמחקר המקיף נגנז. באותה ארוחת צהריים נוצרו בינינו קשרי ידידות עמוקים הנמשכים מאז.

ברשימת משתתפי הכינוס היו גם הפרופסור והגברת מקס מלוואן, היא הסופרת הנודעת לתהילה אגתה כריסטי. את מלוואן ראיתי פעמים מספר במסדרונות המכון לארכיאולוגיה אבל לא הכרתי אותו אישית. בסוף השבוע, ביום ראשון, התקיימה ארוחת צהריים חגיגית של משתתפי הכינוס באולם האוכל של בית המלון, והנה נכנסו לאולם מלוואן ואשתו אגתה כאשר עיני כולם נשואות אליהם. הם היו מלווים על ידי ידידיהם תחסין ונימת אוזג'ן, חופרי קילטפה. לקראת תום הארוחה עלה בדעתי שמן הראוי יהיה לנסות ולהחתיים את אגתה כריסטי על אחד מספריה. יצאתי מן המלון לחפש חנות לספרים, אבל למרבה תסכולי היו החנויות סגורות ביום ראשון. כאשר חזרתי לאולם עמדה כבר הגברת מלוואן לצאת לדרכה. זכור לי בבחירות כיצד עמדה וחיפשה מונית בפתח המלון – אשה נמוכה ורחבת גרם, לראשה כובע גדול, והיא מנפנת במטרייה לקראת המוניות החולפות. המונית עצרה, הסופרת המהוללת נכנסה לתוכה, ונעלמה מחיי לבלי שוב.

הבה נחזור לדרך חיי בלונדון. חיי בעיר הגדולה היו נוחים, אם כי צנועים למדי. שכרתי לי חדר בבית ברחוב Goldhurst Terrace מס. 89 או 90, ברובע סוויס קוטג'. היה זה רחוב שקט, ומכוניות כמעט ולא נסעו בו. כל הישראלים שהכרתי התגוררו ברובע זה או ברובע המפסטד הסמוך. מבית מגוריי ניתן היה להגיע תוך דקות ספורות אל תחנת הרכבת התחתית, ומשם אל מרכז העיר. הבית בו התגוררתי נהרס מאז, ונבנה אחר במקומו. כל הבתים ברחוב היו צמודים זה לזה ודומים ככול זה לזה. כולם נבנו מלבנים אדומות. כל בניין, שנבנה בזמנו כדירה אחת, הכיל שלוש קומות, ונפתח לגינה בחצר האחורית. הבניין בו התגוררתי היה שייך לאדון אוונס, ואשת בנו היוונייה התגוררה לבדה בחדר אחד וניהלה את ענייני ההשכרה של שאר החדרים בבניין. בתחילה התגוררתי בחדר מרווח בקומה השנייה, שחלונותיו פנו לעבר הרחוב. לאחר תקופת מה התפנה חדר קטן בעליית הגג, במעלה הקומה השלישית, ומיהרתי לעבור אליו. החדרון הספיק לצרכי אפילו שהיה קטן, ושכר הדירה השבועי היה חצי לירה שטרלינג(!). כאשר לארוחות – לא הכנתי ארוחות בבית. ארוחה וקפה של בוקר אכלתי מדי יום בסמוך לתחנת הרכבת התחתית, טרם שנסעתי לענייני, ואת שאר הארוחות אכלתי במסעדות זולות למיניהן.

חיים כדירי בצילה של הגברת אוונס היו נוחים מאד. הגברת אוונס הייתה אשה נעימה ונוחה לבריות אבל חייה האישיים קשים ובעייתיים. זכור לי במיוחד אירוע אחד הקשור בה שהדהים אותי ביותר: היו לגברת אוונס בעיות שיניים, ויום אחד הלכה לרופא השיניים, וזה עקר את כל שיניה במכה אחת כהכנה להכנסת מערכת של שיניים מלאכותיות!

חיי העבודה שלי התרכזו הלכה למעשה בשתי ספריות מצוינות – המוזיאון הבריטי והמכון לארכיאולוגיה. חדר הקריאה העגול של המוזיאון הבריטי היה באותם ימים בשימוש מלא של הספרייה. במרכז האולם העגול ניצבו דוכני הספרנים וספרי הקטלוגים. ניצבו כאן עשרות רבות של כרכי קטלוגים גדולים, מסודרים אלפביתית. כאשר נוסף לספרייה ספר חדש הודבקה פתקית עם פרטי הספר בשולי העמוד המתאים בקטלוג, וכך, ככל שעבר הזמן, הפך כל עמוד מודפס לעמוד של מדבקות. ספרים הוזמנו על ידי הקוראים על גבי טפסים מיוחדים, והגיעו לידי הקורא אחרי שעה או שעתיים. לא היה ספר שחיפשתי בכל שפה שהיא, נדיר

ככל שיהיה, שלא איתרתי אותו. שולחנות הקוראים ולהם כיסאות מרופדים ונוחים הוצבו במספר מעגלים מסביב למעגל המרכזי. רק חוקרים הורשו להשתמש בספרייה, ואת אישור הכניסה שלי קיבלתי בהמלצתו של הדוקטור בארנט. השקט היה מופתי, אפילו שמאות קוראים ישבו במקומותיהם, חלקם רכונים על ספריהם ורשימותיהם, והרבה מהם נשענים על גב הכסא ומנמנמים. היה נוח לשבת וללמוד באווירה זו, ותמיד כאשר הגעתי בבוקר ומצאתי לי מקום פנוי לשבת בו תהיתי שמא בכיסא זה היה יושב בזמנו ולדימיר לנין, או קארל מרכס, או אוסקר וילד, או בראם סטוקר, או קונאן דויל, או אחד מרבים וטובים אחרים אשר כתבו את יצירותיהם באולם הקריאה העגול ובהשראתו.

ספריית המכון לארכיאולוגיה הייתה ספרייה נעימה ונוחה, והשתמשו בה בעיקר הסטודנטים לארכיאולוגיה. ג'ואן דיי־פלאט טיילור, חוקרת קפריסין, הייתה הספרנית הראשית. במכון התקיים אז הנוהג שמדי יום בשעה עשר בבוקר ירדו הכול אל הקפטרייה בקומת המרתף כדי לשתות בחברותא כוס תה של בוקר. הייתה זו עבורי הזדמנות להכיר ולראות את חוקרי המכון ותלמידיו. בין התלמידים אציין שניים איתם יצרתי קשרי ידידות. קיי פראג הגיעה מאוסטרליה והתרכזה בלימודיה בארכיאולוגיה של ארץ־ישראל, כשמוריה הם קתלין קניון ופיטר פאר. לימים התחתנה ועברה לגור במנצ'סטר. בעלה היה אוצר במוזיאון הארכיאולוגי, וקיי עסקה בעיקר במחקר תקופת הברונזה הבינימית ובפרסום חפירות קניון בירושלים. שנים רבות לאחר מכן ביקרתי במנצ'סטר לצורך הרצאה והתגוררתי בביתם. דיויד הוקינס היה באותה עת תלמיד במכון לארכיאולוגיה. במרוצת השנים התמחה בלשון החיתית, והפך לאורים ותומים בכל הקשור בחיתית הרוגלית. באותה עת, ובשנים מאוחרות יותר נפגשנו הרבה הן בלונדון, במכון, בפאב החביב עליו ובדירתו, וכן בטורקיה. מספר פעמים ביקר דיויד בישראל והרצה על מחקריו בתל אביב ובירושלים.

זמן מה אחרי שחיי בלונדון נכנסו לשגרה עלה בדעתי הרעיון לרכוש מכונית. בעוד אני יושב ושותה כוס תה בחדר הספרניות במכון לארכיאולוגיה בחברתה של ג'ואן דיי־פלאט טיילור הזכרתי את הדבר. ג'ואן הגיבה וענתה שמכונית זה באמת דבר חשוב, ושהיא שוקלת את האפשרות להחליף את מכוניתה במכונית חדשה. הכרתי את מכוניתה של ג'ואן, פורד אנגליה צנועה בת מספר שנים, שהייתה חונה מדי יום בחצר האחורית של המכון, והצעתי לה מייד שאולי תמכור לי את מכוניתה. ג'ואן הסכימה עקרונית, ואמרה שבדעתה לבקש 100 ל"ש, אלא שעליה לשאול קודם את מנהל המוסך שלה מר סמית אם זהו אכן המחיר הנכון. המחיר נראה לי סביר, והמרצתי אותה לברר את הדברים ללא דיחוי אצל מר סמית מנהל המוסך. למחרת סיפרה לי ג'ואן שלדעתו של מר סמית המחיר הנכון הוא 90 ל"ש, ומובן מאליי שדעתו הייתה מקובלת עלי... בנוסף לכך תיקנה ג'ואן על חשבונה במוסך של מר סמית מספר פגמים שהיו במכונית כדי שתעביר לידי מכונית ראוייה. וכך הגיע במהרה היום שג'ואן דיי־פלאט טיילור – אשר הדהימה אותי ביושרה ובהגינותה – מסרה לי בספריית המכון את המפתחות ואת הניירת של המכונית.

הבעיה הראשונה שעמדה לפניי הייתה הצורך להסיע ללא דיחוי את המכונית ממגרש החנייה של המכון ברובע בלומסברי אל הבית בו התגוררתי בסוויס קוטג'. בעיה זו הייתה מורכבת בעצם משלש בעיות: ראשית, עברו כשנתיים מאז עברתי את מבחן הנהיגה וקיבלתי רישיון נהיגה, שנתיים בהן לא נהגתי כלל; ובעצם מעולם לא נהגתי לבדי במכונית כל שהיא. שנית, כבריטניה נוהגים כידוע בצד שמאל של הכביש, בעוד אני הייתי מורגל בנהיגה בצד ימין. ושלישית, הדרך מהמכון לביתי הייתה מוכרת לי באופן כללי בלבד מנסיעה באוטובוסים וכדומה, אבל רוב רובם של הרחובות בלונדון לא היו ישרים והתפתלו לכיוונים שונים, וברובם היו רחובות חד סטריים.

אזרתי אומץ והתיישבתי בכיסא הנהג, בדקתי את הכפתורים והידיות למיניהם, התנעתי את המכונית ויצאתי לכביש בנסיעה איטית. בתחילה נראתה הנסיעה פשוטה למדי. אבל לא עבר זמן מרובה ואיבדתי את דרכי – כנראה טעייתי בפנייה כל שהיא – ומהר מאד מצאתי את עצמי נוהג ברחובות אותם לא ראיתי

מימי. אחרי דקות ספורות עשה המתח את שלו, אחזה בי תשישות, והתחלתי להזיע. פתאום מצאתי את עצמי נוהג ברחוב אוקספורד – רחוב הקניות הראשי וההומה שבוודאי לא התמשך בכיוון אליו התכוונתי לנסוע. בסוף מצאתי מקום כל שהוא בו יכולתי לעצור, לנגב את הזיעה ולנוח קמעא, ולתכנן על המפה את המשך דרכי. לאחר שעה ארוכה, עצירות נוספות וטעויות נוספות בניווט, הגעתי סוף סוף בשלום, אבל עייף ותשוש לחלוטין לרחוב מגורי, וברגשי הקלה החניתי את המכונית בצד המדרכה מול הבית. באותם ימים ניתן היה עדיין לחנות כאן ללא תשלום, ולא היה קושי במציאת מקום חנייה.

המכונית שירתה אותי נאמנה עד שעזבתי את אנגליה ומכרתי אותה לסטודנט הודי במכון לארכיאולוגיה, שהיה מרוצה מאד מהעסקה שעשה. מדי יום הייתי נוסע במכונית לספרייה. באותם ימים היה מגרש החנייה בחזית המוזיאון הבריטי פתוח למבקרי המוזיאון למן הבוקר. אדם שהיה מגיע מוקדם לאולם הקריאה (שנפתח מוקדם יותר מאולמות התצוגה) יכול היה למצוא מקום חנייה ללא קושי, וכך נהגתי לעשות. בימים בהם התכוונתי לעבוד בספרייה המכון לארכיאולוגיה הייתי מחזנה את המכונית בחצר המוזיאון, נכנס לאולם הקריאה העגול, חוצה אותו ויוצא ממנו ומהמוזיאון בכניסה האחורית, והולך מספר דקות אל המכון.

לונדון הייתה ונשארה אחד ממרכזי העולם, ואין פלא שקשרי החברתיים היו אינטנסיביים למדי. בראש וראשונה היו חברי הישראלים ובני משפחה. מחבריי הישראלים אזכיר אחדים. נחמה וחנן בירמן שהו שנה בלונדון, בדירתם ביקרתי תדיר, ויחד נסענו במכוניתי לטיול בקורנוול. בין השאר ביקרנו ב"פונדק ג'מייקה" המפורסם, המוכר מספרה של דפנה דה מוריאה. אורה ומיכה שטרנאו התחתנו באותה תקופה ונסעו לבקר ביבשת אירופה ובאנגליה. עדי גרינפטר, לימים גלסמן, הגיעה ללונדון לתקופה של שנה ועבדה בסוכנות היהודית, ובדירתה ניהלה מעין סלון חברתי. מחזרים למיניהם נמשכו לסלון זה ולעדי כדבורים לדבש, ובסופו של דבר נישאה לאחד מהם, הרופא סיריל גלסמן, והם התיישבו בחיפה. קרובי מעבר לים, דודי יצחק שינברג, בת דודי בטסי ברודי ובנותיה, גם הם הגיעו ללונדון. דודתי רחל בודנהיימר שהתה בלונדון מספר חודשים, והורי הגיעו לביקור. יום ראשון אחד הורי, הדודה רחל ואני התיישבנו במכוניתי ונסענו לבקר בקנטרבורי, מדרום-מזרח ללונדון, ובקתדרלה המפורסמת שלה. היה זה יום יפה, הכול היו במצב רוח טוב, ודעתי הייתה זחוחה עלי. נסענו באיטיות בכביש צדדי כל שהוא, ולפנינו נסעה מכונית אחרת. המכונית שלפנינו האטה לפתע את נסיעתה, ומבלי משים התנגשתי בה. מהמכונית בה התנגשתי יצא אנגלי תמהוני ושאל בנימוס אם לא ראיתי את הכלב הגדול שחצה את הכביש לפני מכוניתו וחייב אותו להאט. למכונית שלו לא קרה דבר, ואילו במכוניתי נהרסו מכסה המנוע והרדיאטור, והמים זרמו לכל עבר. האנגלי התמהוני הסיע את הורי ואת הדודה רחל לתחנת הרכבת, ואילו אני נסעתי לאיטי למוסך סמוך כדי לתקן (בהעדר ביטוח – על חשבוני, ובהשתתפות הורי והדודה רחל) את הנזק הכבד. בכך הסתיים הטיול המשפחתי של יום ראשון לקנטרבורי ולקתדרלה המפורסמת שלה. מכל מקום, מאז ועד היום אני מקפיד לשמור בעת נהיגה על מרחק הולם ממכוניות הנוסעות לפני.

הזמן בלונדון חלף מהר והגיע הזמן לחזור הביתה לירושלים ולהצטרף לצוות חפירות מצדה. בדרכי חזרה שהיתי כמה שבועות בפריז, שם שמעתי על הרצחו של הנשיא קנדי, בברלין, באיסטנבול ובאנקרה כדי לבקר במוזיאונים השונים, לראות, לחקור, לקטלג וללמוד את התבליטים הניאורחיתיים שנשמרו בהם. מיוחד במינו היה הביקור בברלין שמן הראוי להקדיש לו מספר משפטים.

ברלין של 1963 הייתה עיר מחולקת שמצאה את עצמה במרכזה של המלחמה הקרה. מצד אחד השתרעה העיר המערבית שנשלטה על ידי מעצמות המערב – ארצות הברית, בריטניה וצרפת. העיר המערבית הייתה מעין אי סגור בתוך מזרח-גרמניה, והגישה אליה הייתה בעיקר בדרך האוויר. העיר המערבית שוקמה לאחר ההרס של מלחמת העולם השנייה, ומעצמות המערב דאגו לכך שפריחה כלכלית ושפע ייראו בכול. מצד שני השתרעה העיר המזרחית שהייתה מובדלת מהעיר המערבית באמצעות "חומת ברלין" המפורסמת. העיר

המזרחית נוהלה בידי השלטון הסובייטי וממשלת מזרח-גרמניה. למרות ההפרדה היו הרבה קשרים, פרי הסכמים בין מעצמות הכיבוש, ואזכיר, למשל, את הרכבת העילית והרכבת התחתית שנסעו שתייהן בשני חלקי העיר. במסגרת ההסכמים יכלו בעלי דרכונים זרים שנמצאו בברלין המערבית לבקר בברלין המזרחית לתקופה של עשרים וארבע שעות. מורכבות הקשרים בין שני חלקי העיר בלטה במצבת הזיכרון הסובייטית לחללי מלחמת העולם שניצבה במערב ברלין לא הרחק מקווי ההפרדה ומשער ברנדנבורג. משמר כבוד סובייטי היה מגיע כל בוקר בגל מהעיר המזרחית, והיה ניצב כל היום ליד מצבת הזיכרון. משמרות חיילים של מעצמות המערב עמדו מסביב ושמרו על משמר הכבוד הסובייטי ועל מצבת הזיכרון שלא יאונה להם כל רע.

בברלין התארחתי אצל יונתן גרינפטר, אחיה של עדי, שלמד הנדסה בברלין המערבית. יונתן התגורר בדירה עם עוד כמה סטודנטים מישראל, וביליתי יפה מאד שבוע ימים בחברתם. המוזיאון הארכיאולוגי שהכיל את התבליטים החיתיים – מוזיאון פרגמון – היה ממוקם במזרח ברלין. ריצ'רד בארנט כתב אודותי למנהל המוזיאון, והלה איפשר לי לבצע את מחקרי במחלקה המתאימה. כל יום הייתי נוסע בבוקר למזרח ברלין וחוזר משם בערב. הפרוצדורה הייתה פשוטה אבל מייגעת. במקום המעבר בתחנת הרכבת ברחוב פרידריך היה אולם גדול. בבואי לשם הייתי מכניס את הדרכון לאשנב קטן. האשנב היה מכוסה בוילון כך שלא ניתן היה לראות דרכו מה מתרחש בצידו השני. אחרי המתנה, לפעמים קצרה ולפעמים ארוכה, היו הדרכון ואישור הכניסה לעשרים וארבע שעות מוחזרים לאולם דרך אשנב קטן שני. עם בואו ועם צאתו, היה המבקר במזרח ברלין חייב להצהיר על סכום המארקים המערב-גרמניים שברשותו, ובאם הוציא כסף בעיר המזרחית היה חייב להציג קבלות המפרטות את ההוצאה.

במוזיאון הורגשו היטב קשיי הזמן. הכול נראה מיושן וזקוק לשיפוץ. אחדים מחלונות הזכוכית במחלקה היו שבורים עדיין מזמן המלחמה, ולוחות עץ נקבעו במקומם. זכור לי שיום אחד חשקה נפשי בארוחת צהריים טובה, והלכתי לחפש מסעדה בסביבות המוזיאון. בסוף נקלעתי למסעדה בה מסרו לי בגאווה שבאותו יום הכינו לסועדים מרק עוף מצוין. המרק היה בינוני למדי. על הסעודה שילמתי במארקים, כאשר שער החליפין היה מארק מערבי אחד תמורת מארק מזרחי אחד. קיבלתי קבלה, אותה היצגתי עם הצהרה חתומה בדבר ההוצאה הכספית כאשר עזבתי את העיר המזרחית.

בערבים ביליתי בחברתם של יונתן וחבריו לדירה. פעם אחת הלכנו לבית מרחץ. פעם אחת נסענו לתיאטרון בעיר המזרחית כדי לראות הצגה של ברטולד ברכט, אלא שההצגה התבטלה ברגע האחרון. אחרי שבוע ימים נפרדתי מלא חוויות מהעמיתים במוזיאון ומחברי הסטודנטים, והמשכתי בדרכי לאיסטנבול.

אחרי שחזרתי לישראל עברו עוד הרבה חודשים טובים עד שהגשתי את עבודת הדוקטור לאוניברסיטה. שהרי מייד לאחר שחזרתי הצטרפתי לצוות הפירות מצדה. בין עונת הפירות אחת לשנייה הכרתי את אן, ובסוף שנת 1964 התחתנו. השלמת הכתיבה של החיבור וההכנות הסופיות להגשתו נעשו לאחר החתונה, ולאחר עונת החפירות השנייה במצדה. החיבור שנכתב כולו בכתב יד הועתק בקפדנות למכונת כתיבה בידי חנה, אשתו של דן בר"ג, ונכרך בארבעה כרכים.

כאשר סיימתי את מלאכת הכתיבה הייתה הרגשתי לא נוחה. נראה היה לי שמן הראוי יהיה לערוך את החיבור, מעשה שיקצר אותה בהרבה. אלא שמשימה זו הייתה דוחה לזמן רב, אולי אף לכמה חודשים טובים, את מועד הגשת העבודה לאוניברסיטה. אחרי התלבטויות רבות החלטתי להגיש את העבודה כמות שהיא, ללא עריכה נוספת. הנחתי שבלאו הכי איש לא יתעמק בה ולא יחוש בהעדרה של עריכה הולמת, וכי ההתרשמות הכללית של שופטי העבודה וקוראיה תהיה מהיקף הכתוב. וכך אכן היה. במשך שנים ארוכות הייתי מקבל מחמאות על העבודה המצוינת המקיפה ארבעה כרכים, שהיא מרשימה את כל רואיה.

פרופסור יגאל דיין, פרופסור נחמן אביגד, ודוקטור חיים תדמור היו השופטים. עוד טרם שהגשתי את החיבור רמז לי דיין שכדאי שהמבוא והסיכום ייכללו כראוי את עיקרי הדברים, שכן השופטים נוהגים להסתמך

בסיכומיהם על דברים אלה. מכך למדתי שאין כוונתו של ידין לקרוא בחיבור מעבר למבוא ולסיכום... כשנה לאחר הגשת העבודה נסתיימה מלאכת השיפוט והעבודה אושרה. באותם ימים היה נהוג – וחבל מאד שנוהג זה כבר איננו קיים היום – לערוך באוניברסיטה טקס של "הרצאת הדוקטור". טקס "הרצאת הדוקטור" שלי התקיים במכון לארכיאולוגיה ביום רביעי, 15 ביוני 1966. בהזמנה נאמר ש"העבודה אושרה מטעם הפקולטה למדעי-הרוח והסנאט. המרצה יסכם את החידושים בעבודתו ואחרי ההרצאה תתקיים שיחה על הנושא בין השופטים, המורים הקרובים למקצוע והמרצה, ויוכרוז על מתן התואר "דוקטור לפילוסופיה". היה זה טקס יפה, נוכחו בו בני משפחתי, עמיתים וחברים, וכמובן שסיפקתי כיבוד הולם לנוכחים.

73. לונדון, 1962; עם הורי

74. לונדון, 1962; עם אבי ועם דודי יצחק שינברג, אחיה של אימי

75. בטיול לקורנוול, 1963; ליד "פונדק ג'מייקה" המוכר מספרה המפורסם של דפנה דה מוריאה

76. ברלין, 1963; בשער ברנדנבורג, ליד גדר התיל שהפרידה בין שני חלקי ברלין

אוניברסיטת תל אביב

כיצד הגעתי לאוניברסיטת תל אביב

כאשר סיימתי את עבודת הדוקטור התחלתי לחפש עבודה לפרנסתי, ומובן שרצוני היה להיקלט בסגל של מוסד אקדמי. האפשרויות היו מוגבלות מאוד, שכן באוניברסיטה העברית, המוסד האקדמי המרכזי ולמעשה הבלעדי שהיה באותם ימים, לא היו משרות פנויות בחוג לארכיאולוגיה. קיבלתי על עצמי עבודות אלו ואחרות שאופיין זמני – חפירות הצלה מטעם אגף העתיקות בקברים ביזנטיים בשולי תל ערני, חפירות בתל בית ירח (בשיתוף עם אהוד נצר), וחפירת קברים בתל עיטון בשפלת יהודה. (אוסף במאמר מוסגר שבאחד הקברים בתל עיטון נתגלו אריות חצובים בסלע משני צידי הפתח – מתנה הולמת לחופר שכתב עבודת דוקטור על אמנות ניאורחיתית!) כמו כן לימדתי בחוג לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית תרגיל בנושא אומנות מונומנטלית חיתית במשך סמסטר אחד, וקורס ערב על ארכיאולוגיה מקראית בראשון לציון, שם מנהל בית הספר התיכון הארון קרדי ארגן קורסים כאלה ואחרים בתקווה שהדבר יקדם פתיחת אוניברסיטה בעירו. אבל כמובן שבכל אלו לא היה משום פתרון לטווח ארוך לבעיית התעסוקה שלי.

והנה, ביום בהיר אחד, בעוד אני יושב בדירת הוריי ומשוחח עם אבי בחדר עבודתו, צלצל הטלפון. על הקו היה צבי יעבץ, מי שהיה מורי להיסטוריה בבית הספר התיכון. כבר עברו שנים אחדות מאז פגשתי אותו לאחרונה. יעבץ היה באותה עת דקאן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב אשר נוסדה שנים אחדות קודם לכן. לתדהמתי הרבה אמר לי הפרופסור יעבץ בטלפון כשהוא מדגיש כל מילה ומילה: "שלום אוסישקין! שמעתי שאתה מחפש משרה; אתה האיש שאני זקוק לו! בוא אלינו לתל אביב!" מובן שקבעתי מיד פגישה עם יעבץ, ואן ואני נסענו לתל אביב, לקמפוס החדש של האוניברסיטה הצעירה ברמת אביב, כדי להפגש איתו. פגשנו את הפרופסור יעבץ בלשכתו בבניין גילמן שזה עתה הוקם. יעבץ הוליך אותנו ממשרדו אל פתח הבניין, ושם עמד והצביע בהתלהבות על הבניינים השונים המוקמים ברחבי הקמפוס, ובראש וראשונה על בניין הספרייה המרכזית. יעבץ סיפר לנו שהוא עומד להקים מכון לארכיאולוגיה במסגרת הפקולטה למדעי הרוח, והציע לי להצטרף למוסד ולקחת את האתגר על עצמי. מובן מאליי שלא סיכמנו דבר בשיחה זו, אבל אן ואני חזרנו לירושלים ברוח אופטימית.

בבואי לירושלים הסתבר לי שהדברים אינם כה פשוטים כפי שהציג אותם בפני הפרופסור יעבץ. באוניברסיטת תל אביב כבר הייתה באותה עת מחלקה לארכיאולוגיה ולתרבויות המזרח הקדום שהקים הפרופסור שמואל ייבין, מי שהיה קודם לכן מנהל אגף העתיקות עד שפרש לגמלאות. ייבין נתמך על ידי רקטור האוניברסיטה בנציון כ"ץ, אביו של אמנון, ידידי הטוב מימי בית הספר העממי. המורים שלימדו ארכיאולוגיה של ארץ-

ישראל בחוג היו אפרים שטרן ואורה נגבי. באותה שנה שהה הפרופסור שמואל ייבין בחופשת שבתון בארצות הברית, והדקאן יעבץ קיווה ככל הנראה שיוכל לנצל את העדרו של ייבין מישראל כדי לשנות ולחדש את פני המחלקה כפי הבנתו.

ימים אחדים אחרי פגישתי עם הפרופסור יעבץ הלכתי לתומי ברחוב ופגשתי את עמיתי ללימודים משה כוכבי. סיפר לי כוכבי בגאווה ובשמחה: "פגשתי אתמול את צבי יעבץ, ואני אהיה אצלו ראש המכון החדש לארכיאולוגיה בתל אביב. אני מאד שמח שגם אתה תהיה שם, ותעבוד בשיתוף איתי במכון שאקים". היה ברור לי שמתנהל באוניברסיטה מאבק כוחות שמן הראוי להזהר ולא להגרר לתוכו. חזרתי הביתה ומיהרתי לשלוח בדואר מכתב לפרופסור ייבין בארצות הברית. סיפרתי לו שסיימתי לאחרונה את עבודת הדוקטור, שאני מעוניין להיקלט במוסד אקדמי, והעליתי את האפשרות ללמד במחלקה שבראשה הוא עומד. בתשובה למכתבי ענה ייבין שהוא ישמח אם בשנת הלימודים הבאה אלמד בהיקף של חצי משרה באוניברסיטת תל אביב. דרגתי בשנה הראשונה, אפילו שסיימתי את עבודת הדוקטור, תהיה דרגת מדרוך. וכך אכן היה. ובאשר לכוכבי: לאפרת ייבין, בתו של ייבין שלימדה פרהיסטוריה במחלקה שבראשות אביה, הגיעה מהר השמועה שמשה כוכבי מפיץ לתומו ברבים את הידיעה שהוא עומד להקים מכון לארכיאולוגיה בתל אביב. אפרת מיהרה לדווח לאביה, שכתב על כך מייד לרקטור כ"ץ, וזה פעל ללא דיחוי. הדקאן יעבץ חדל להתערב בנעשה בחוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום, ומשה כוכבי התקבל לסגל אוניברסיטת תל אביב רק שנים אחדות לאחר מכן, כאשר יוחנן אהרוני החליף את שמואל ייבין כראש החוג וייסד את המכון לארכיאולוגיה.

התחלתי ללמד באוניברסיטה באוקטובר 1966. הייתה זו עבורי שנה עמוסה של עבודה קשה, הגם ששנת הלימודים התקצרה מעט עקב מלחמת ששת הימים. מדרוך באוניברסיטת תל אביב היה חייב בשתיים-עשרה שעות הוראה שבועיות, ומאחר והייתי מועסק בחצי משרה לימדתי בתל אביב שש שעות בשבוע. בנוסף לכך לימדתי באותה שנה קורס בארכיאולוגיה מקראית בשפה האנגלית לתלמידי חוץ באוניברסיטה העברית, וקורס בארכיאולוגיה בטכניון בחיפה במסגרת לימודי העשרה במדעי הרוח. יהושע בן-אריה לימד בטכניון קורס בגאוגרפיה, ופעם בשבוע היינו נוסעים יחדיו במונית שרות בדרך הארוכה מירושלים לחיפה, אשר באותם ימים עברה דרך בית שמש, רמלה, הוד השרון וחדרה. יום אחד הצטרפה אלי אן לנסיעה לחיפה, ונוכחה בהרצאתי. שמחתי לראות שאן התיישבה על יד סטודנט שקדן שרשם כל הזמן במחברתו בעת שדיברתי. עם גמר ההרצאה אמרה לי אן: "הסטודנט שישב על ידי צייר פורטרט מצוין שלך! הציור היה כה טוב שכמעט וביקשתי שייתן לי אותו!" להרצאותי בטכניון היו מגיעים כארבעים סטודנטים, אבל כאשר הגיע מועד הבחינה בסוף השנה נשלחו אליי לבדיקה כארבע מאות בחינות של משתתפי הקורס.

מספר התלמידים בחוג שלנו באוניברסיטת תל אביב היה קטן מאד, אבל היקף ההוראה גדול. שמואל ייבין שאף לעסוק בחוג בכל הנושאים הנוגעים ללימודי המזרח הקדום, ובכלל זה פרהיסטוריה, ארכיאולוגיה, שפות עתיקות, תרבות והיסטוריה, ולא רק ארכיאולוגיה של ארץ-ישראל. נדמה לי שעמדה לפניו כמודל התמונה של המכון המזרחני של אוניברסיטת שיקגו. מובן מאליו שלתוכנית שאפתנית שכזו לא היו מספיק מורים מתאימים, ובוודאי שלא היו מספיק תלמידים. ייבין ניסה לקדם את הדברים בדרכו הוא. כך, למשל, שנה אחת אחרי שהתחלתי ללמד הצטרפה לסגל ההוראה פרחיה בק. פרחיה ביקשה ללמד מבוא לתרבות מסופוטמיה, נושא אותו למדה על בריו כאשר הכינה את עבודת הדוקטור שלה בארצות הברית. ייבין, שביקש באותה עת לקדם את לימודי מצרים העתיקה הטיל עליה ללמד מבוא לתרבות מצרים במקום מבוא לתרבות מסופוטמיה. באותו הזמן בא אליו ליעוץ תלמיד חדש שביקש ללמוד מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל. ייבין הטיל עליו ללמוד במקום זאת מבוא לתרבות מצרים אצל פרחיה, ובכך הגיעו לפתרוןם בנושא מצרים העתיקה הן בעית המורה והן בעית התלמידים.

בתחום הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל הקים החוג בתקופתו של הפרופסור ייבין תלמיד אחד – יצחק בית-אריה. ככל שעבר הזמן התקדם איציק בלימודיו, מחקריו ועבודתו. עוד בתקופת ייבין התמנה בית-אריה כאסיסטנט בחוג, והמשיך בעבודתו במוסד במשך שנים רבות עד ליציאתו לגמלאות. ככול שעבר הזמן קנה לו פרופסור יצחק בית-אריה שם ומעמד כחוקר חשוב של סיני והנגב.

שלושת המורים לארכיאולוגיה – אפרים שטרן, אורה נגבי ואני – התגוררנו באותם ימים בירושלים, וככול שהדבר ניתן היינו נוסעים יחדיו לתל אביב, פעם במכונית הקונטסה הרעועה של אפרים ופעם במכונית המוריס שלי. בערב, בדרךנו חזרה לירושלים, נהגנו לעצור בפונדק "אסא" בבית דגן הקיים עד היום, ואורה הייתה מכבדת את שני "הנהגים" בסטייק עסיסי.

לאחר שלוש שנים, בשנת 1969, חלו בחוג לארכיאולוגיה שינויים מרחיקי לכת. הפרופסור שמואל ייבין יצא לגמלאות, ויוחנן אהרוני הוזמן על ידי הנהלת האוניברסיטה להצטרף לסגל המוסד כראש החוג. אהרוני יזם הקמת מכון מחקר לצידו של החוג שהתמקד בהוראה. הרקטור, פרופסור בנציון כ"ץ, הלך במפתיע לעולמו, ובמקומו נתמנה כרקטור אנדרה דה-פריס, שהיה פרופסור בבית הספר לרפואה. אהרוני צירף לסגל המכון והחוג אנשים נוספים, ובראש וראשונה אזכיר את משה כוכבי וזאב הרצוג, והחל בהכנות נמרצות לפתיחת מפעל חפירות מרכזי של המכון החדש בתל באר שבע.

באותה תקופה התאמצתי להסדיר את מעמדי האקדמי באוניברסיטה. כפי שהבטיח לי הפרופסור ייבין, הועלה היקף משרתי להיקף של משרה שלמה לאחר שנת הוראה אחת. אבל עניין דרגתי האקדמית לא הוסדר. כמורה במשרה תקנית מלאה שהשלים עבודת דוקטור והיה לו ניסיון בהוראה הייתי ראוי לדרגת מרצה, אלא שעקב סכסוכים בין הפרופסור ייבין לבין הרקטור החדש משה ברנר, התעכבו תהליכי המינוי של המורים בחוג לארכיאולוגיה. פעם אחר פעם פניתי בעניין דרגתי לייבין, ואחר-כך לרקטור ברנר, אבל דבר לא זו. בסוף שנת 1968 הגיע סוף סוף "התיק" שלי אל ועדת המינויים המרכזית של האוניברסיטה, אבל אז הסתבר לי שהליכי המינויים מתקדמים בקצב איטי מאד, ושהתיקים עם הצעות המינויים הולכים ונעדרים הלכה למעשה על שולחן ועדת המינויים שלא מספיקה לטפל בכולם בקצב עבודתה הנוכחי. כאשר שמעתי שהתמנה רקטור חדש, פרופסור דה-פריס, מיהרתי מייד לבקש פגישה עימו, והייתי הראשון שנפגש איתו במשרדו בבוקר יום עבודתו הראשון כרקטור! דה-פריס סיפר לי שוועדת המינויים המרכזית עומדת להתכנס ביום המחרת, ולבקשתי הבטיח לדאוג לכך שעניין המינוי שלי יובא לדיון כבר בשיבה זו. ואכן כך היה. כמה שבועות לאחר מכן, הסתבר לי שראש החוג החדש, יוחנן אהרוני, המליץ על מינוייהם של עמיתי משה כוכבי ואורה נגבי לדרגת מרצה בכיר. פניתי מייד אל אהרוני, והוא המליץ להעלות גם אותי לדרגת מרצה בכיר. בשנת 1969 מינתה אותי אוניברסיטת תל אביב כמרצה בכיר עם קביעות, ובכך נפתרו כמקווה בעיות מעמדי האקדמי ופרנסתי לכל ימי חיי.

אחרי שקם המכון לארכיאולוגיה בתל אביב, הקים יגאל ידין מכון מחקר דומה באוניברסיטה העברית, ועמד שנים אחדות בראשו. הקמת המכון החדש איפשרה לידין למנות מספר מורים וחוקרים נוספים בחוג ובמכון, וכך צורפו אליו אמנון בן-תור, אפרים שטרן שעזב את אוניברסיטת תל אביב, אהוד נצר וגדעון פרסטר – כולם חברים ועמיתים איתם למדתי ועבדתי בחפירות אלו ואחרות. ידין פנה גם אליי והזמין אותי לעבוד לעבוד במכון בירושלים. שקלתי את ההצעה, אבל בסופו של דבר השבתי בשלילה, למרות שהייתי תלמידו המובהק של ידין, ולמרות שמשפחת אוסישקין התגוררה באותה עת בירושלים. היו לכך כמה סיבות. ראשית, אהבתי מאוד את עבודתי בתל אביב, ואת רעונותו של המוסד החדש. שנית, הכבידה עליי מאוד "המסורת הירושלמית" שאפפה את האוניברסיטה העברית, ובעצם את ירושלים כולה בה גדלתי. ושלישית, ובעיקר, היה ברור לי שידין, מרצו הרב, אישיותו, דרכו הארכיאולוגית ורצונו, לטוב ולרע, ישלטו בכל דבר, ויכוונו

כל דבר, גדול וקטן כאחד, במכון הירושלמי החדש שזה עתה הקים, וחשבתי שמן הראוי להשתחרר מהתלות בהם ככל שהדבר ניתן. אף פעם לא התחרטתי על החלטתי להישאר באוניברסיטת תל אביב.

שלושים ושמונה שנים באוניברסיטת תל אביב

במשך שלושים ושמונה שנים התקדמו חיי האקדמיים במסלול המקובל, ובסוף התקופה לא היה ברור לי כיצד פרק הזמן הזה, הארוך כשלעצמו, חלף כה מהר. מספר פעמים בשבוע הייתי מגיע לקמפוס של אוניברסיטת תל אביב, לבניין גילמן, כדי ללמד, וכדי לקדם את מחקרי. במשך שלש שנים, בין 1975-1978 הייתי ראש החוג לארכיאולוגיה; במשך ארבע שנים, בין 1980-1984, הייתי ראש המכון לארכיאולוגיה; במשך אחת-עשרה שנים, בין 1996-2006, הייתי מופקד על קתדרת אוסטריה לארכיאולוגיה. בכל התקופה שעבדתי באוניברסיטה יצאתי מספר פעמים לחופשת שבתון, הן בישראל, באוניברסיטה, והן בחוץ לארץ. בשנת 1978-1979 יצאתי לחופשת שבתון בטורונטו, קנדה, והייתי אוצר אורח במוזיאון המלכותי של אונטריו בטורונטו, ופרופסור אורח באוניברסיטה של טורונטו. בקיץ 1982 הייתי פרופסור אורח באוניברסיטה של דרום-אפריקה בפרטוריה, דרום-אפריקה. בשנת 1990, בעת חופשת שבתון, הייתי פרופסור אורח באוניברסיטה של נוטר דאם, באינדיאנה, ארצות הברית.

במשך כל התקופה בה עבדתי באוניברסיטה הייתה מצוקת חדרים גדולה במכון ולא היה לי חדר עבודה משלי. היה החדר של משלחת חפירות לכיש – שם היה לי שולחן משלי. בחדר זה עבדו אורנה צמחוני, רשמת המשלחת, עדה פרי, הציירת, ואנשים נוספים שעסקו בקידום מחקרי לכיש ויזרעאל. בשנים בהן הייתי ראש החוג או ראש המכון עמד לרשותי חדר קטן במזכירות החוג והמכון. כאשר קמה משלחת חפירות מגידו עמד לרשותי שולחן בחדר המשלחת. בכל השנים האחרות, כאשר הייתי צריך לנהל שיחה ללא שומעים נוספים, הלכתי עם בן שיחי או בת שיחי לקפיטריה, לגרם המדרגות בכניסה לבניין גילמן, לפינה מוצלת בגינה, או לאחת הכיתות שלא היתה בשימוש באותה עת.

בשנים הראשונות של עבודתי, עד לפטירתו של אהרוני בשנת 1976, והליכתו של ידין לפוליטיקה בשנת 1977, סבל עולם הארכיאולוגיה הישראלית של תקופת המקרא מהמחלוקות הרבות שבין שני האישים האלה. מרגע שאהרוני הקים את המכון בתל אביב, וידין הקים מכון דומה בירושלים, הפכה המחלוקת בתודעת העולם הארכיאולוגי למחלוקת בין "ירושלים" לבין "תל אביב". כתלמידו המובהק של ידין מחד גיסא, וכאיש אוניברסיטת תל אביב מאידך גיסא, היה מעמדי בעניין זה מורכב ועדין, אבל נדמה לי שהצלחתי תמיד לעבור ללא קושי בין הטיפות.

כיום קשה לאנשים לשער את עוצמת המחלוקת שהייתה בין שני האישים ותלמידיהם, ואת הרגשות האישיים הקשים שמדי פעם היו משתרכבים לדבר. הלכה למעשה כיוונה מחלוקת זו את כל מעשיהם ומחשבותיהם של ידין ושל אהרוני. זכור לי סמינר באוניברסיטה בירושלים בו נטלתי חלק, בימים שבהם הייתי תלמיד מחקר. הדיון היה על תבליטים שנתגלו בחפירות תל מרדיך, האתר של העיר אבלה, בצפון סוריה. התבליטים בהם עסק הסמינר פורסמו בספר בסדרת הספרים של האוניברסיטה של רומא שראו אור בכריכה ירוקה. תוך כדי ביקורת על תאריך התבליטים שהוצע בספר הזה, פלט ידין בבוז: "מה בכלל אפשר לצפות מספר בסדרת הספרים הירוקה הזאת!" רק יודעי דבר הבחינו מייד שידין לא התכווין בדבריו לספר על תבליטי תל מרדיך, אלא לדינים וחשבונות של חפירות רמת רחל אשר אהרוני פירסם באותה סדרת ספרים... שנים אחרי זה, עסקנו בנושא ביצורים בתקופת הברזל בסמינר לתואר השני באוניברסיטת תל אביב. בהיותי המורה האחראי על הסמינר הזמנתי לפגישה של הסמינר שני אורחים שעסקו רבות בנושא הביצורים במגידו: יגאל שילה, שהיה תלמידו המובהק של ידין, וזאב הרצוג, שהיה תלמידו המובהק של אהרוני. הדיון התגלגל לנושא חומת

הסוגרים שלפי השערתו של ידן נבנתה במגידו. לא הייתה הסכמה בנושא זה. יגאל טען בחום ובהתלהבות שלפנינו חומת סוגרים אשר בצידה הפנימי היא מתחברת לחדרים של בתי מגורים. ואילו זאב טען בחום ובהתלהבות שלפנינו בתי מגורים בהם יש חדרים בצידם החיצוני אשר יש להם דמיון כל שהוא לחומת סוגרים. מקרה אחר גם הוא ראוי לתיאור. בפרק 15, למטה, מסופר על החפירה הלימודית שניהל ידן במגידו בשנת 1966. בין חברי הצוות היו אהרן קמפינסקי, יגאל שילה ואני. והנה, העלה אהרן את התאוריה ש"המזבח העגול" המפורסם בן תקופת הברונזה הקדומה מכוון לעבר מנזר המוחרקה על הר הכרמל, ששם – לפי הדעה המקובלת – היה ראש הכרמל בו התעמת הנביא אליהו עם נביאי הבעל. לפי אהרן היה הציר של גרם המדרגות בו עלו למזבח מכוון לעבר המוחרקה, ומכאן הראייה לתאוריה שהמזבח העגול שימש בפולחן בעל כרמל. מאחר והמזבח נמצא בתוך שטח חפירה עמוק של המשלחת האמריקאית, הסתירו שולי שטח החפירה את המוחרקה מעיני העומד כיום על ראש המזבח, וכך קשה היה לברוק את התאוריה. הצעתי ליגאל שילה שנברוק יחדיו את הנושא, וזאת עשינו בעזרת מספר מוטות מדידה. הסתבר שישנה סטייה בין הכיוון של ציר המדרגות העולות למזבח, לבין הכיוון המדויק אל המוחרקה. בערב דנו שלושתנו בהתלהבות בנושא, וידן שהיה נוכח התעניין על מה בדיוק אנחנו דנים. הסביר אהרן קמפינסקי לידן בהי לישנא: "יוחנן אהרונאי משער שראש הכרמל, המקום בו התעמת אליהו עם נביאי הבעל, היה בכרמל המערבי, ליד מנזר סטלה מאריס. אבל הדבר לא נשמע סביר מטעמים אלו ואחרים. סביר הרבה יותר שראש הכרמל היה במוחרקה. ואם אכן היה ראש הכרמל במוחרקה, הרי שהדבר תואם את כיוון המדרגות של המזבח העגול במגידו, ומסתבר מכך שהיה המזבח מוקדש לפולחן הבעל!" שקע ידן במחשבות ארוכות דקה או שתיים על אהרונאי ועל המזבח, והשיב לאהרן: "ברור לחלוטין שראש הכרמל לא היה בכרמל המערבי, ומיקומו במוחרקה סביר יותר, ועולה מכך שהתאוריה המעניינת שלך מאד משכנעת!"

על עמיתים בחוג ובמכון

במשך השנים הרבות שעבדתי באוניברסיטה היו לי קשרי עבודה, קשרי ידידות, וקשרי עוינות עם הרבה עמיתים, ולא כאן המקום להזכיר את כולם. אזכיר בקצרה אחדים מהם, אשר לצידם עבדתי במשך שנים ארוכות. משה כוכבי הגיע אלינו, כמסופר לעיל, כאשר הקים אהרונאי את המכון לארכיאולוגיה. את "כוכבי", כמו שקראו לו הכול, היכרתי מאז ימי ילדותי. הוריו, שמואל ואגתה שטרן-כוכבי היו ידידים טובים של הורי. שמואל שטרן-כוכבי היה ממנהיגי התנועה הציונית ברומניה. כאשר התלוויתי כילד להוריי בחופשותינו בתל אביב היינו מבקרים תמיד אצל משפחת כוכבי בדירתם הצנועה ברחוב בר-כוכבא. שמואל אצלי צילום של שמואל שטרן-כוכבי הצעיר מבקר בברלין אצל אימי שם התגוררה תקופת מה. לפי מה שסיפרה לי אימי היה שמואל אחד ממחזוריה. משה כוכבי שרת בפלמ"ח, ונפצע קשה בראשו במלחמת השחרור. בשנת 1955, בהיותו כבר בן עשרים ושבע ובעל משפחה, החל ללמוד ארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, ולמדנו יחד מספר שנים, כמסופר בפרק 3, לעיל. כוכבי היה תלמידו המובהק של יוחנן אהרונאי, והתמחה בתחום הגאוגרפיה ההיסטורית. במשך השנים עסק הרבה בחפירות, בראש וראשונה בתל אפק. אין ספק שכוכבי היה אחד החופרים המצוינים שזכיתי להכיר, וניהל חפירות לדוגמה. כתלמידו של אהרונאי, פיתח את תורת הסקר הארכיאולוגי, והעמיד מספר רב של תלמידים בתחום זה, ובראש וראשונה ישראל פינקלשטיין ואדם זרטל.

ואמשיך בדמותו המיוחדת של אנסון רייני. אנסון קדם לי באוניברסיטת תל אביב, וכאשר התחלתי ללמד, כבר היה מורה ותיק במחלקתו של שמואל ייבין. אנסון התחיל את הקריירה שלו בארצות הברית ככומר וכעובד סוציאלי, ולימים, אחרי שהתגרש מאשתו ועזב את הכנסייה, עבר להתמחות בלימודי המזרח הקדום והכין בניו יורק עבודת דוקטור על הלשון האוגריתית בהדרכת כורש הרצל גורדון. הוא הגיע לישראל עם

אשתו השנייה, והפך להיות תלמידו ומעריצו הנלהב של יוחנן אהרוני. אנסון השתתף בקביעות בחפירות של יוחנן והתייחס לעצמו כאל ארכיאולוג מקצועי, אפילו שתחומי התמחותו היו בלשנות שמית וגאוגרפיה היסטורית. בין התלמידים שכתבו עבודת דוקטור בהדרכתו היה ההיסטוריון הנודע נדב נאמן. לא הייתה דרך טובה יותר להרגיז את אנסון מאשר להגיד לו שהוא, אנסון, הינו בלשן במקצועו, אבל בכל הקשור לארכיאולוגיה הינו חובב. במשך השנים התגרש אנסון, התגייר, התחתן פעם שלישית, ובנה את ביתו בשערי תקווה מעבר לקו הירוק.

אנסון אהב מאד להורות ולהדריך, ומספר פעמים הגיע לחפירות לכיש כדי להרצות לפני משתתפי החפירה. זכור לי ביקור אחד שכזה, בו הרצה אנסון על גאוגרפיה היסטורית. לפני ההרצאה שאל אנסון כמה זמן עומד לרשותו – שהרי אם הדבר דרוש הוא מוכן לדבר כמה וכמה שעות. השבתי שזמן ההרצאה הוא שישים דקות ולא יותר. ישבתי להאזין להרצאה, ולקראת הדקה השישים התחלתי להיות מודאג, שכן אנסון פיתח את הנושא עליו הרצה, ונראה היה שההרצאה תימשך עוד זמן רב. אבל בדיוק כאשר הסתיימה הדקה השישים, אמר אנסון משפט מסיים, והתיישב במקומו. כל הנוכחים התרשמו שאכן הייתה זו הרצאה מתוכננת היטב לזמן של שישים דקות!

אנסון היה איש ריב ומדנים, ורבים היו הסכסוכים שלי איתו במשך השנים. לאחר פרישתו לגמלאות השתפרו היחסים בינינו, ואולי גם הפכו לידידותיים, ובוודאי ליחסים של הערכה הדדית. גם נושאי השיחה בינינו השתנו. אני זוכר כיצד נפגשנו במסדרון של בניין גילמן ואנסון הסביר לי ארוכות שבגילנו צריך אדם לאכול הרבה טובין שיבולת שועל, שכן מזון זה מסייע להורדת אחוזי הכולסטרול בדם. בשנים הראשונות יש שהיינו נוסעים יחדיו מן האוניברסיטה לירושלים במונית שרות. אנסון היה מכסה את פניו במסכת מנתחים כדי לנשום אוויר נקי יותר. פעם אחת נעצרה המונית במחסום משטרה שנועד לאתר מחבלים. והנה הפנה השוטר את מבטו אל תוך המכונית ונדהם לראות את האיש ופניו מכוסות כפני שודר דרכים...

פרחיה בק התמחתה בלימודי מסופוטמיה ובאמנות עתיקה, והכינה את עבודת הדוקטור בהדרכתה של אדית פורדה, בנוי יורק. כמסופר לעיל הצטרפה לסגל החוג שנה אחת אחריי, כאשר שמואל ייבין היה ראש החוג. פרחיה הייתה מקורבת לרות עמירן, וקרמיקה היה תחום נוסף בו התמחתה. נושא הקרמיקה העתיקה הפך לתחום חשוב בהוראה בחוג ובמחקר במכון, הן הודות לפרחיה, והן הודות לשלושת הרשמות של החפירות המרכזיות של המכון – לילי, לימים אשתי, שריכזה את משלחת חפירות תל באר שבע, אורנה צמחוני, שריכזה את משלחת חפירות תל לכיש, ואסתר ידין שריכזה את משלחת חפירות תל אפק. חפירות המכון נעשו כולן בהשראת חפירות חצור ובהמשך להן, שם הושם דגש – כמסופר בפרק 3, לעיל, על רפאות כלי החרס. מעבדת הרפאות המצוינת שהוקמה במכון למן תחילתו סימלה את החשיבות הרבה שיוחסה לטיפול בכלי החרס ובמחקרם.

אהרן קמפינסקי היה מן המוכשרים ביותר, ואחת הדמויות הציוריות ביותר, בקהילה הארכיאולוגית של ישראל. אחרי שסיים בירושלים את חוק לימודיו בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל נסע לגרמניה והשתלם בשפה החיתית. פרסומי הקיפו מגוון נושאים ורעיונות חדשניים, אבל סגנון הכתיבה שלו היה קשה להבנה. לאהרן היה קסם אישי רב, והשפעתו על תלמידיו ועל עמיתיו הקרובים הייתה רבה. בשנותיו האחרונות ניהל חפירה רבת היקף בתל כברי, אבל לא זכה לפרסם אותה. בסוף ימיו חלה קשה, ונפטר בגיל צעיר יחסית בקיץ 1994. בצוואתו פרט אהרן במדויק כיצד הוא מבקש שתערך הלוויה שלו. הוא ביקש שתהיה זו לווייה אזרחית, וביקש להקבר בבית הקברות של קיבוץ כברי. בית הקברות נמצא על פסגת תל כברי, וכך זכה אהרן למצוא מנוחה אחרונה בתל בו ניהל את חפירתו המרכזית. לווייה הזו חרוטה בזיכרוני. הגענו אל הקיבוץ, אל האולם בו החלה הלוויה. הקהילה הארכיאולוגית הייתה מיוצגת היטב. ארון העץ היה מונח במרכז האולם, ומשני צדדיו משמר כבוד של מספר חברים ותיקים של הקיבוץ – כולם לובשים מכנסי האקי קצרים מקומטים.

בבית הקברות, ליד הקבר הטרי, הושמעה יצירה כל שהיא של מוזיקה קלאסית שאהרן בחר, ולאחריה הספיד את המנוח שלמה בונימוביץ, כפי שנתבקש לעשות בצוואת המנוח.

המגמה האנטולית

עם התרחבות החוג והקמת המכון, ובתמיכתו של יוחנן אהרוני, הקמנו בחוג את המגמה האנטולית שעסקה בהוראת השפה החיתית, ובארכיאולוגיה ואומנות של אנטוליה הקדומה. במאמר מוסגר אוסיף שהיו בחוג לארכיאולוגיה מגמות הוראה ומחקר נוספות – המגמה לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל שמטבע הדברים הייתה המגמה העיקרית בחוג, המגמה הפרהיסטורית, המגמה המצרית, והמגמה המסופוטמית. לימודים במגמה זו או אחרת נחשבו כלימודים בחוג אחד, וכך תלמיד שלמד בשתי מגמות בחוג יכול היה לסיים את לימודי התואר הראשון בחוג שלנו בלבד.

היו במגמה האנטולית ארבעה מורים. ז'ק יקר, שעלה לישראל מטורקיה, התמחה בפרהיסטוריה ובארכיאולוגיה של אנטוליה. ז'ק שלט בשפה הטורקית וכך התמצא היטב בעולם הארכיאולוגי הטורקי ובפרסומים למיניהם בשפה הטורקית. הוא סיים את לימודיו באוניברסיטת איסטנבול, וכתב עבודת דוקטור בניו יורק. איתמר זינגר, שהתמחה בכלשונות ובהיסטוריה חיתית, אהרן קמפינסקי, שעסק בהוראת השפה החיתית, ואני. בדומה לאהרן, לימדתי שיעורים הן בתחום הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, הן בארכיאולוגיה של אנטוליה. באותם ימים הייתה המגמה האנטולית רבת השפעה בחוג שלנו, הקימה מספר תלמידים מצוינים, ובזכותה נודעה אוניברסיטת תל אביב בישראל וברחבי העולם כמרכז ללימודי אנטוליה.

במסגרת המגמה האנטולית ערכנו במשך השנים מספר סיורים מוצלחים לאנטוליה, ובשניים מהם אני הייתי המדריך. סיורים אחרים נעשו בהדרכתו של ז'ק יקר. הסיור הראשון שהדרכתו היה בשנת 1971. במסגרת הסיור ביקרנו בטרויה, במרכז אנטוליה, ובקיליקיה. בסיור השתתפו גם יוחנן אהרוני ואשתו מרים. לבקשתו של אהרוני ביקרנו באיסטנבול בבית הספר הגרמני כדי לפגוש ברודולף נאומן, האדריכל והארכיאולוג הנודע, שאהרוני היה בקשר איתו. נאומן סיפר על מגוריו בשכם מספר שנים קודם לכן. אינני זוכר במדויק את ההקשר, אבל נאומן סיפר על פגישתו עם מישהו, ולפתע הזדקף בעמידת כבוד כאילו האיש בו מדובר עומד מולו – והנה ניצב לפנינו פתאום קצין פרוסי נוקשה בעמידת דום, במקום מלומד שהעולם האקדמי הוא כל הווייתו! הסיור השני שהדרכתו היה בקייץ של שנת 1976, והיה זה ביקורי הראשון במזרח טורקיה. כמה ממורי החוג היו בסיור. ביניהם היה אנסון רייני שיחסי איתו באותה תקופה היו מעט מתוחים. לפני יציאתנו לסיור לא טרחתו לכושרי לברר מה מזג האוויר במזרח טורקיה באותה עת, והצעתי שהנוסעים יקחו עימם מעילים חמים. כך עשה גם אנסון. בהגיענו לאנקרה נמסר לנו שבאותם ימים היה מזג האוויר במזרח טורקיה חם במיוחד. מאנקרה המשכנו באוטובוס מזרחה, ומתי שהוא הבחין אנסון שמעיל החורף החם שהביא עמו מישראל נשכח באנקרה. טלפנו מהדרך אל בית המלון, ונמסר לנו שהמעיל אכן אותר, ושהוא יישמר בקפידה עד שנחזור בהמשך סיורנו לאנקרה, שם הזמנו חדרים ללינה באותו בית מלון. אנסון שמח מאד לשמוע שהמעיל היקר אכן נמצא. אבל כאשר המשכנו בדרכנו והתעכבנו בעיר ארזורום למספר שעות, מיהר אנסון לשוק כדי לקנות מעיל חדש. תמהנו כולנו: הרי הסתבר לנו שבמזרח אנטוליה חם מהרגיל, שהמעיל היקר שמור בבית המלון באנקרה עד שנחזור – בשביל מה צריך למהר ולקנות מעיל חדש ויקר?! השיב אנסון: "חם או לא חם במזרח! זה לא העניין! כשאני נוסע עם אוסישקין אני לא בטוח בשום דבר! אני רוצה שיהיה לי איתי מעיל חם!" וכך היה – אנסון חזר לישראל עם שני מעילים חמים, ולאף אחד משניהם לא היה בסיורנו שימוש כל שהוא.

בדרך חזרה ממזרח טורקיה טיפסנו לנימרוד דאג, ואחר כך שהינו שני לילות בדיארבקר, המרכז הכורדי הגדול בדרום טורקיה. נתקלנו שם באווירה עויינת לישראל ולישראלים. כך, למשל, זרקו אבנים על קבוצתנו

כאשר סיירנו על חומת העיר. רמת בית המלון בו התגוררנו לא נשאה חן בעיני משה כוכבי ופרחיה בק וכמה ממקורביהם, והם החליטו לעבור משם ל"מלון אנטיוכוס" המהודר. אחרי שעברו לשם הסתבר להם שמנהל בית המלון וכמה מעוזריו נאסרו באותו היום באשמת רצח, ומעשה שהיה כך היה: שני תיירים גרמנים התגוררו במלון אנטיוכוס, ונסעו בוקר אחד במכוניתם לביקור בנימין דאג. לפני שנסעו הפקידו בכספת של בית המלון תיק ובו סכום כסף גדול במזומן. כאשר היו בדרכם בחזרה מהאתר נורו שניהם על ידי שודדי דרכים, האחד נהרג והשני נפצע קשה. בעל בית המלון הכחיש בתוקף שהופקד בכספת שלו סכום כסף גדול, וחיפוש משטרה בבית המלון לא העלה דבר. המשטרה הניחה שההתנקשות בשני התיירים אורגנה על ידי בעל המלון כדי שיוכל לשים את ידו על הכסף השמור בכספת, ואסרה אותו. כוכבי ופרחיה לא התלהבו, בלשון המעטה, לשמוע את הסיפור, אבל שהותם במלון אנטיוכוס עברה בשלום.

להוראה ולמחקר במגמה האנטולית היו הדיים רבים מחוץ לישראל. את ביקורם של תחסיני ונימת אוזגוץ' בתל אביב ציינתי כבר בפרק 5, לעיל. זכינו גם שחוקרי אנטוליה הנודעים אקרום אקורגל וקורט ביטל יבקרו במכון. בשנת 1992 ערכנו סימפוזיון על מזרח אנטוליה בעת העתיקה בהשתתפות קבוצת חוקרים חשובה מטורקיה – עלי ובלקיס דינג'ול, טאנר טרחאן, וולי סוויין, אוקטאי בלי, ואלטן צ'ילינגירולו. מאמריהם פורסמו בחוברת מיוחדת של כתב העת "תל-אביב".

הוראה, תלמידים ועבודת מחקר

מטבע הדברים, השקעתי הרבה מאמץ בהוראה במשך שלושים-ושמונה השנים בהם לימדתי באוניברסיטה. מובן מאליו שהרבה מהשיעורים חזרו על עצמם ככל שעברו השנים. כמה פעמים לימדתי שיעור מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל. הרבה פעמים ריכזתי סמינר לתואר הראשון על חפירות נבחרות בארץ-ישראל – ובעיקר לכיש, מגידו, ירושלים ושומרון. שיעורי הסמינר בנושאים שונים ומגוונים, בעיקר אלו שכוונו לתלמידי התואר השני, הועברו לעיתים קרובות על ידי שניים או אף על ידי שלושה מורים. בתחומי האמנות העתיקה ולימודי אנטוליה העברתי שיעורי מבוא לארכיאולוגיה של אנטוליה, שיעורים ותרגילים בתרבות אוררטו, אמנות וארכיטקטורה חיתית וניאור-חיתית, אמנות התבליטים האשורית, ואמנות השנהבים. כאשר התמנה אהרונאי כראש החוג יזמתי מתן שיעור מבוא כללי בגאוגרפיה ובתרבויות המזרח הקדום שיועד לתלמידי החוג החדשים כרקע ללימודי הארכיאולוגיה. השיעור לא זכה לתהודה רבה, ובסופו של דבר לא חזרנו עליו בשנים שלאחר מכן. חשבתי, ואני עדיין חושב, שיש מקום להקנות לתלמידים ראייה כללית של המזרח הקדום, שכן התלמידים מתרכזים בלימודיהם יותר ויותר בנושאים ספציפיים וצרים. זכור לי היום בו תלמידה מצוינת של המגמה האנטולית ניגשה לבחינת גמר בעל פה, כפי שהיה נהוג באותם ימים. התלמידה בחרה את צ'אטאל הויוק, האתר הניאוליתי המפורסם, כאתר להתמחות בבחינה. אחרי שענתה במפורט לבוחנים על שאלותיהם בגין אתר מיוחד זה וחשיבותו, פרשתי על השולחן מפה של אנטוליה, וביקשתי מהתלמידה המצוינת שתצביע על מקומה של צ'אטאל הויוק. התלמידה קפאה על מקומה והדיבר נעתק מפיה.

ככל שחלפו השנים סיימו הרבה תלמידים את חוק לימודיהם בחוג שלנו באוניברסיטת תל אביב, ורבים מהם תפסו ותופסים מקום נכבד בקהיליה הארכיאולוגית בישראל. אזכיר אחדים מהם עימם היה לי קשר ישיר בתקופת לימודיהם. גבי ברקאי ואלי ינאי, שעבדו עמי בחפירות שנים ארוכות, הכינו עבודת דוקטור בהדרכתי. את יצחק בית-אריה הזכרתי כבר קודם לכן. אורנה צמחוני הייתה רשמת משלחת לכיש, ועבודת הגמר שלה על כלי חרס מלכיש פורסמה כחלק מהדין וחשבון של החפירה. יהודה דגן היה לימים מרכז חטיבת הסקר ברשות העתיקות. שלמה בונימוביץ, רן ברקאי, יובל גדות, זאב הרצוג, אורן טל, עודד ליפשיץ, ישראל פינקלשטיין, אלכסנדר פנטלקין ועידו קוך התקבלו עם גמר לימודיהם לסגל המורים של אוניברסיטת תל אביב. תמר דיין

היא מנהלת המוזיאון לטבע באוניברסיטה. אדם זרטל, מינה עברון ושריאל שלו הצטרפו לסגל המורים של אוניברסיטת חיפה, אורלי גולדווסר הייתה לראש החוג לאגיפטולוגיה באוניברסיטה העברית, רמי ערב מלמד באוניברסיטה של אומהה בארצות הברית, חיה כ"ץ מלמדת במכללת כינרת, יוסי לוי הוא סגן מנהל רשות העתיקות, אבשלום זמר היה לימים מנהל המוזיאון הימי בחיפה, צביקה צוק מנהל את האגף לארכיאולוגיה ברשות הטבע והגנים, ועורך הדין שרגא אלעד ייסד את האגודה לאיכות השלטון. אחרונה, אחרונה חביבה אזכיר את לילי זינגר-אביץ, רשמת משלחת חפירות תל באר שבע וחוקרת ידועה, לימים אשתי.

הרבה מזמני הוקדש לעבודת מחקר – חפירות, עיבוד נתוני החפירות ומצאייהן, כתיבת הדוחות המדעיים, ומחקרים תאורטיים שונים. כל אלה נידונים, חלקם בפירוט וחלקם במשפט חולף, בפרקים אחרים של ספר זה. אדגיש כאן רק דבר אחד – כניסת המחשב והאינטרנט לחיינו ומשמעותן. בשנות השישים והשבעים של המאה שעברה נעשתה כל עבודת הכתיבה שלנו בכתב יד או במכונת כתיבה. עבודת הדוקטור שלי נכתבה כולה בעט, וחנה בר"ג הדפיסה אותה לאחר מכן במכונת כתיבה. רכשתי לי מכונת כתיבה קטנה עליה הייתי מדפיס מכתבים ומאמרים, תוך הקפדה לעשות העתקים בסיוע נייר העתקה (נייר קופי). יש שכתבתי מכתבים בכתב יד, וגם מהם שמרתי עותקים שנעשו בסיוע נייר העתקה. חליפת מכתבים נעשתה כולה בדואר, וחליפת מכתבים עם נמען מחוץ לישראל יש שנמשכה שבועות אחדים.

זכורה לי הפעם הראשונה שנתקלתי בעולם המחשבים. ביקרתי בלונדון אצל משפחת בארנט, והגיע לשם אורח שזה עתה בא מיפן. האיש הביא עימו מחשבון כיס קטן – פלא תעשייתי חדש אותו הציג לכל הנוכחים. זמן מה לאחר מכן ביקרתי בארצות הברית את גיסי וגיסתי, מייקל וניאה הרצפלד. מייקל הכין באותה עת אינדקס לאחד מספריו, והנה – הפלא ופלא – יכול היה לשלב בכל עת שמות נוספים בתוך הטקסט הכתוב! באותה נסיעה שהיתי בבית מלון בניו יורק, וכשעמדתי לעזוב פלטה מדפסת את החשבון במקום שפקיד הקבלה יחשב אותו ידנית! בראשית שנות השמונים רכש עדרו מחשב "דרגון" ששימש בעיקר למשחקים. מיהרנו לקנות מכשיר טלוויזיה קטן משומש כדי שישמש כמסך למחשב. וגולת הכותרת: בעקבות חפירות ביתר רכשתי לראשונה מחשב ששימש אותי כמעבד תמלילים.

בראשית שנות התשעים נולד הביטנט, שקדם לאינטרנט ולאיי-מייל. הייתה זו כמובן מהפכה נוספת בדרך חיינו ובעבודתנו. בפעם הראשונה שמעתי על כך מידידי יואב הורן, שסיפר לי בהתלהבות שבתו שירלי שוהה בסן פרנסיסקו, וכי הוא מתכתב איתה מדי יום – ובחינם! – על ענייני דיומא. בשנת 1993 שהה ישראל פינקלשטיין בחופשת שבתון בכוסטון, ויכולנו לנהל התכתבות שיטתית בעניין ההכנות לחפירתנו המתוכננת במגידו!

כך החלה לחדור לסדרי עבודתי מהפכת המחשוב ששנתה לחלוטין הן את דרך עבודתי, ולמעשה את מהלך חיינו כולם.

מהפכת המחשוב שנתה גם את צורת ההרצאות. בימים שלמדתי באוניברסיטה העברית כמעט ולא השתמשו המורים בשקופיות. כמסופר בפרק 3, לעיל, היה הפרופסור אביגד מצייר על הלוח ביד אמונה את כלי החרס ואת תוכניות האתרים בהם דן בשיעורו. כאשר נתמניתי כעוזר הוראה היה תפקידי המרכזי לרשום את השקופיות המעטות שבאוספי המחלקה. אגב, חלק גדול מהן היו שקופיות גדולות מאד הנתונות בין שתי לוחיות זכוכית. לאט לאט החל הנוהג להשתמש בשקופיות בהרצאות, ובמכון בתל אביב הוקם ארכיון שקופיות גדול ומסודר בהנהלתה הקפדנית של דליה טופל. מהפכת המחשוב הביאה עימה את השימוש במצגת להרצאות, ואין כיום הרצאה הניתנת ללא מצגת, בין אם היא דרושה, בין אם לאו.

בשנת 1996 החליטה הנהלת האוניברסיטה להקים קתדרה לארכיאולוגיה של תקופת המקרא. התרומה להקמת הקתדרה נתנה על ידי בנק אוסטריה באמצעות אגודת ידידי האוניברסיטה בוינה. הקתדרה נקראה לפיכך קתדרת אוסטריה, ואני הופקדתי על הקתדרה. הקמת הקתדרה והפקדתה בידי ביטאו את ההכרה של

הנהלת האוניברסיטה בחשיבות המחקר הארכיאולוגי הנעשה במוסד, והכרה אישית במחקרי. חנוכת הקתדרה והפקדתה בידי נעשו בטקס חגיגי, בנוכחות נשיא האוניברסיטה, הרקטור ובני משפחת אוסישקין. החזקתי בקתדרה עד שנת 2006, שנתיים לאחר יציאתי לגמלאות.

הסכום השנתי שהוקצב לפעילות הקתדרה היה נמוך, ומכאן שגם היקף פעילותה של הקתדרה היה מועט. שלט גדול המציין את מיקומה של הקתדרה הוצב בפתח חדר משלחת מגידו, שם היה לי שולחן עבודה. הקתדרה סייעה מדי שנה למספר סטודנטים, הן לנסיעות לכנסים ולהשתתפות בחפירתנו במגידו, והן לפרסומים. הקתדרה מימנה את ביקורו בחפירות מגידו של המומחה האוסטרי להרי געש, פרופסור מקס ביכלר. כפי שמפורט בפרק 12, למטה, זיהה הפרופסור ביכלר גוש של פומיס, סלע וולקני נקבובי שהגיע לבית כנעני בלכיש מהאי ניסירוס שבים האגיאיים.

אגודת ירדי האוניברסיטה באוסטריה הזמינה אותי להרצות בווינה על פעילותה של הקתדרה, ולילי ואני שמנו את פעמינו לוינה. הרציתי על חפירות לכיש, ובאותו מושב הרצה גם הפרופסור מנפרד ביטאק, האגיפטולוג האוסטרי הנודע, שהיה חבר פעיל של אגודת הידידים. כאשר לילי ואני הגענו לוינה פנינו ראשית דבר ללשכתו של הפרופסור מיכאל היגאטסברגר, שבאותם ימים היה מראשי אגודת הידידים, והוא שיזם וארגן את ביקורנו. הפרופסור היגאטסברגר ומזכירתו כריסטל לאנגסטאדלינג הכינו לכבודנו בחדר משרדם במכון לפיזיקה קבלת פנים לבכית ומיוחדת שלא תישכח: מערכת כלי תה ומיני תרגימא הונחו לכבוד ביקורנו על שולחן מכוסה במפה לבנה, וסביבם על השולחן דלקו מספר נרות! כך החל ביקורנו המוצלח בווינה.

לבסוף אספר על חוויה בלתי רגילה – נסיעתי ללבנון. בשנת 1982, פרצה מלחמת לבנון הראשונה, וצה"ל השתלט על חלקים מלבנון. באותה עת למד בחוג לארכיאולוגיה קצין גבוה בצה"ל, והציע שמורי החוג יבקרו באתרים שהגישה אליהם נפתחה לאחרונה. בסיוור השתתפו זאב הרצוג, משה כוכבי, זאב משל, נדב נאמן ואני. פרחיה בק לא נסעה עימנו שכן צה"ל אסר על נשים את הכניסה ללבנון, ופרחיה סרבה להתחפש בבגדי גבר כהצעתו של תלמידה הקצין.

ביום הראשון ביקורנו בצור ובצידון, והגענו לביירות שם ישנו בלילה. הקרבות בתוך ביירות היו בעיצומם ושמענו כל הלילה את קולות הנפץ. בערב נסענו לעיירה ג'ונייה הנמצאת מצפון לביירות ואכלנו במסעדה נאה בחברת מספר קצינים נוצרים. האווירה במקום הייתה נינוחה ושלווה, ולא הורגש שקרב קשה מתחולל בתוך ביירות לא הרחק משם. למחרת נסענו לגבל וביקרנו במקדשים העתיקים, ושתינו קפה בבית הקפה "אחרים". משם נסענו לנהר אל-כלב, מעבר הדרכים המפורסם, וסקרנו את המונומנטים השונים. עייפם אך מרוצים חזרנו בערב לישראל.

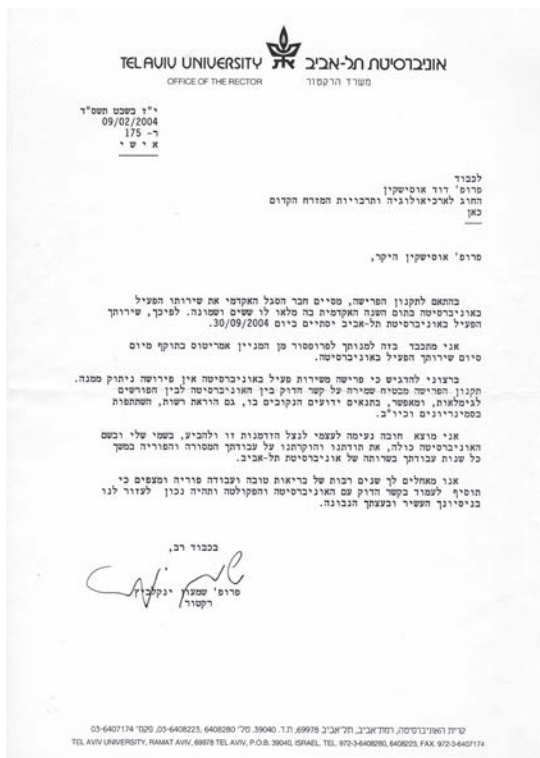
עבודתי באוניברסיטה מגיעה לסיומה

ביום האחרון בו לימרתי בשנת הלימודים 2004, סיימתי את השיעור האחרון – סמינר לתלמידי התואר השני בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל – וחזרתי לחדרי – חדר משלחת מגידו שנמצא ליד מזכירות החוג. ישראל פינקלשטיין, ורשמת חפירות מגידו נגה בלוקמן ארגנו בחדר המשלחת מסיבת הפתעה קטנה לכבודי. אכן הופתעתי, והיה זה אירוע חביב ומרגש – סיום צנוע ונאות לשלושים-ושמונה שנות הוראה במוסד. גם התלמידים בסמינר היו כמדומה מרוצים, כפי שראיתי בהערותיהם ב"שאלון ההוראה" שמלאו. אחד התלמידים הגדיר את המורה כ"מורה סבבה!" – האם יכולה להיות מחמאה גדולה מזו?

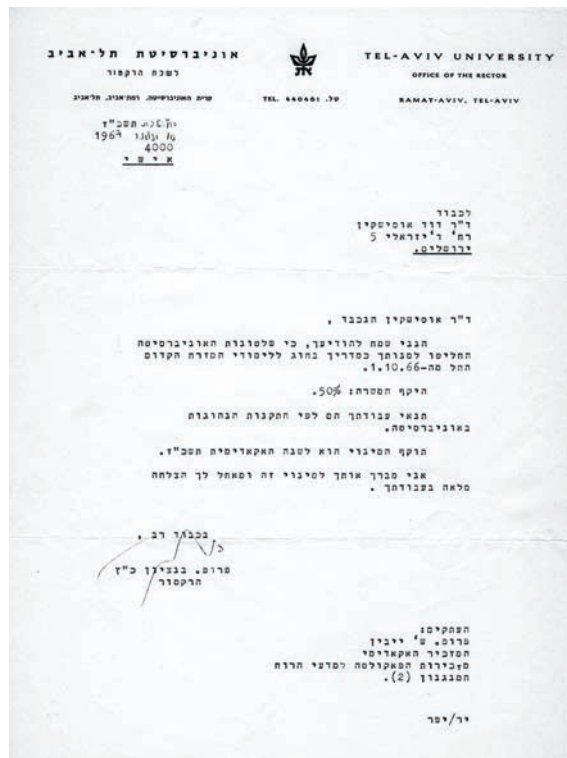
חופשת הקיץ עברה במהירות, ובדיוק בשעת חצות שבין 30 בספטמבר לבין 1 באוקטובר 2004 הפכתי ל"פרופסור אמריטוס", והתחלתי את פרק חיי כגמלאי כמתואר בפרק 17, למטה.

77. קבר בתל עיטון; אריה חצוב בצד פתח חדר הקבר

79. אוניברסיטת תל אביב: מכתב הפרישה כפרופסור מן המניין אמריטוס החל מ-1.10.2004

78. אוניברסיטת תל אביב: מכתב מינוי של מדרוך בחצי משרה החל מ-1.10.1966

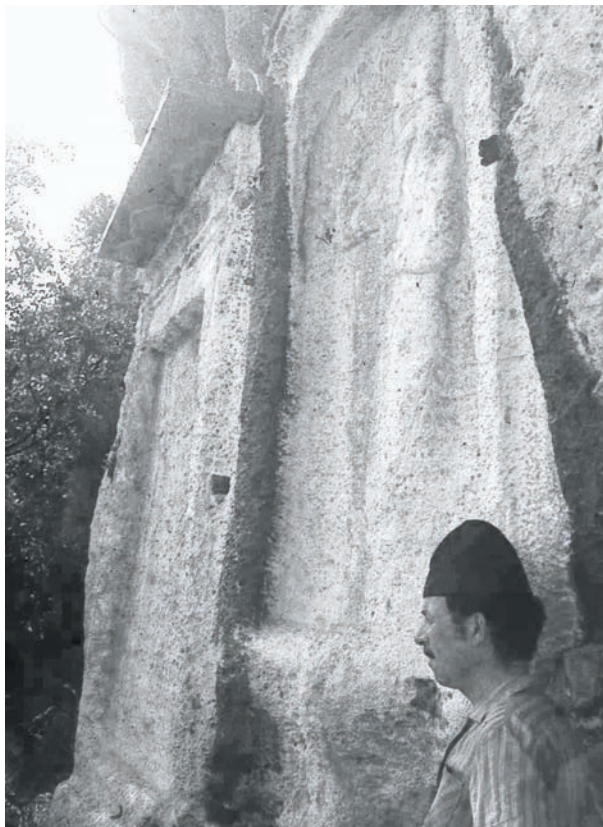
80. אוניברסיטת תל אביב: עם תלמידי שנה ג' בגמר שנת הלימודים 1983; יושבים מימין: רם גופנא, אני, משה כוכבי, גבי ברקאי וזאב הרצוג

81. אוניברסיטת תל אביב, 1996; בטכס חנוכת קתדרת אוסטריה לארכיאולוגיה

82. סיור במקדש האובליסקים בגבל במהלך מלחמת לבנון הראשונה, 1982; מימין: אני, נרב נאמן, זאב משל, זאב הרצוג ומשה כוכבי

83. סיור בלבנון, 1982; נהר אל-כלב, ליד תבליטי הסלע של מלך אשור ושל פרעה מצרים

עניינים של עסקנות ציבורית

פעילות בוועדות ובמוסדות שונים

במשך שלושים-ושמונה השנים בהן עבדתי באוניברסיטה הוקדש רוב זמני להוראה, למחקר, למיזמי החפירות וכמובן מאליו למשפחה, וכך כמעט ולא הייתי מעורב בעסקי ציבור. פה ושם הייתי חבר לתקופה ארוכה יותר או פחות בוועדות אלו או אחרות, הן בתוך האוניברסיטה והן מחוצה לה, ואזכיר כמה עניינים.

תקופת מה הייתי חבר בוועדת המינויים של הפקולטה למדעי הרוח, וחבר ממלא מקום בוועדת המינויים של האוניברסיטה. ועדת המינויים האוניברסיטאית הזדקקה לשרותי פעם אחת בלבד, שכן חברי הוועדה הקבועים הקפידו להגיע תמיד לישיבות. לישיבה בה השתתפתי הגיע דקאן הפקולטה לרפואה, איש נשוא פנים וכולו אומר חשיבות עצמית, שבא על מנת לקדם מינויים של כמה רופאים. והנה, כאשר הוצגו השגיו המדעיים של מועמד אחד, הבחנתי שעיקר פרסומיו היו השתתפות בשני פרקים בספר כל שהוא. כל אחד משני הפרקים כלל שני עמודים, וכל אחד מהם נכתב על ידי מספר רב מאד של מחברים, והמועמד לא היה הראשון ולא השני שבהם. הבעתי את תמיהתי על פרסומים אלו, ומייד זכיתי לקיתון של שופכין מפי הדקאן שהדגיש את גדולתו של המועמד. פקידה כל שהיא העבירה לידי את שני הפרסומים, בהם כמובן לא הבנתי מילה. דרגתו של המועמד אושרה ללא עוררין, וקיבלתי מושג כיצד מתנהלות ועדות מסוג זה.

למעלה מעשר שנים הייתי חבר בוועד המנהל של יד יצחק בן-צבי כנציג אוניברסיטת תל אביב. במבנה המורכב של יד בן-צבי, המכיל מספר מכונים וועדות ניהול והיגוי אלו ואחרות, עסק הוועד המנהל רק בעניינים עקרוניים וכלליים. באותה תקופה היה המנהל הכללי יהודה בן-פורת, ולאחריו צבי צמרת. יזמתי בוועד המנהל שלושה דברים, באחד הצלחתי חלקית, ובשניים נכשלתי. ראשית, הצעתי שמוסד יד בן-צבי יוציא לאור ספרים הראויים לכך גם בתרגום לאנגלית, וזה אכן נעשה חלקית. שנית, הצעתי שיד בן-צבי ייזום קורסים על נושאי ארץ-ישראל בחוץ לארץ. הייתי משוכנע, כדרך משל, שקורס בשפה האנגלית שהיה מתקיים בניו יורק על תולדות ירושלים היה זוכה להצלחה רבה. כולם הסכימו עימי, אבל בפועל דבר לא נעשה. כיום, כמובן, ניתן לבצע זאת באינטרנט ואינני יודע עד כמה מוסד יד בן-צבי מנצל אפשרות זו.

שלישית, קשה היה למצוא מרצים טובים שיהיו מוכנים לנסוע להרצות במקומות מרוחקים מירושלים ומתל אביב, כגון קרית שמונה. יד בן-צבי סיפקה למרצים אלו מונית שהסיעה אותם אל מקום ההרצאה וחזרה לביתם. התשלום לנהג המונית היה מתבצע במקום, ובמזומן. הצעתי שגם למרצה ישלמו את שכרו במקום, ולא שיחכה הלה עד בוש להמחאה שתשלח לאחר זמן לביתו; ברור שסידור שכזה היה מעודד מרצים טובים לנסוע ולהרצות. הוועד המנהל הסכים להצעה, אבל לא ניתן היה להתגבר על המחסום הביורוקרטי של מנהלי

החשבונות של "היד" שהתנגדו בתוקף לכל שינוי של הסידור הקיים. חברותי בוועד המנהל הגיעה לקיצה, כאשר הדקאן למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב, הפרופסור לספרות דן לאור, זימן אותי ללשכתו והסביר לי שחייבת להיות רוטציה בתפקיד של נציג האוניברסיטה ביד בן-צבי, והרי אני מכהן בוועד המנהל זה כבר שנים ארוכות. מובן מאליו שקיבלתי בהכנה את הדברים. ימים ספורים לאחר מכן מינתה האוניברסיטה נציג חדש בוועד המנהל: הפרופסור דן לאור!

במשך כשלושים שנה הייתי חבר במועצה לארכיאולוגיה של מדינת ישראל, ובחלק מהתקופה הייתי חבר בוועדת החפירות של המועצה. במשך רוב התקופה היה זה מוסד חסר ערך והשפעה. כאשר אגף העתיקות הפך לרשות העתיקות, נשארה המועצה לארכיאולוגיה במידה רבה חסרת סמכויות ותפקיד. ראשי רשות העתיקות, אמיר דרורי, ולאחריו שוקה דורפמן, לא נעזרו כמעט במוסד זה שמעצם טיבו נועד לסייע להם במילוי תפקידם, ובקביעת מדיניות בכל תחומי הארכיאולוגיה. שוקה דורפמן, במיוחד, בז בהשקפת עולמו לעולם האקדמי, והדבר בא כמובן לידי ביטוי ביחסו למועצה. במשך הזמן גדל מספר חברי המועצה ליותר משלושים, שכן נוספו עליהם נציגי ציבור שאינם ארכיאולוגים, כגון אחד שהיה מומחה למקומות קדושים במשרד הדתות, וגם דבר זה הוסיף כמובן לחוסר יעילותה של המועצה. בישיבות המועצה דברו החברים לאין סוף, ורוב הדיבורים היו דיבורים טפלים. חבר המועצה היחיד שתמיד הערכתי את דבריו היה יוסף אבירם. בסופו של יום, לאחר שהייתי חבר במועצה למעלה משלושים שנה, מינתה שרת התרבות לימור לבנת מועצה חדשה. עם סיום חברותי רבת השנים במועצה לא זכיתי לקבל מכתב תודה, לא מלימור לבנת ולא משוקה דורפמן. גם אפרים שטרן שסיים את תפקידו כיושב ראש המועצה לא זכה למכתב תודה כל שהוא.

במסגרת פעילותנו במועצה הארכיאולוגית פנינו ישראל פינקלשטיין ואני לשר החינוך באותם ימים, יוסי שריד, בדרישה שיחליף את אמיר דרורי, מנהל רשות העתיקות. פנייתנו באה בעקבות חילוקי דעות חריפים על מדיניות רשות העתיקות. ביקשנו להיפגש עם כבוד השר, ונקבע המועד לכך. לבקשתו של השר הסכמנו שאמיר דרורי יוזמן אף הוא לפגישה. כשהגענו ללשכת השר תמהנו לראות שבמקום להגיע לבדו אמיר הביא עימו לפגישה כעשרים או יותר מאנשיו ברשות העתיקות שהצטופפו בחדר הישיבות. גם שר החינוך הביע את תמיהתו על העניין, אבל הסכים שכל האנשים הללו יישארו במקום. לשכת שר החינוך נמצאת ב"בית מחנים" ברחוב הנביאים בירושלים – הבניין בו התגוררה משפחת אוסישקין עם בואה לירושלים בשנות העשרים של המאה העשרים. עם תחילת הישיבה סיפרתי על כך ליוסי שריד, והדגשתי שבבניין זה ממש התחתנו הורי בשנת 1926. לפגישה הגיע גם משה כוכבי שעמד באותם ימים בראש המועצה לארכיאולוגיה, והביע את תמיכתו בדרישה להחליף את אמיר דרורי. כמה מבכירי רשות העתיקות שהגיעו עם אמיר לישיבה דיברו גם הם, וכמובן מאליו הרבו לשבח את אמיר דרורי ואת הישגיו. כמצופה, כבוד השר בחר שלא להחליט, ודבר לא יצא מפגישה זו.

במשך כשלושים וחמש שנה הייתי חבר במועצה לארכיאולוגיה שלייד קצין מטה ארכיאולוגיה בחבל יהודה, שומרון ועזה. מועצה זו הוקמה לפי חוק העתיקות הירדני, והייתה הלכה למעשה ועדה מייעצת נטולת סמכויות, שכן סמכויות החחלטה והביצוע היו בידי הקמ"ט. בתקופת חברותי במועצה היה יצחק מגן הקמ"ט, ולאחריו חנניה חיזמי. רוב חברי המועצה היו קצינים מהמינהל האזרחי של יו"ש, וסגן ראש המינהל שימש כיושב ראש המועצה. היו עוד שניים או שלושה ארכיאולוגים בין חברי המועצה, נציגי רשות העתיקות וכמה אקדמאים, וביניהם אברהם בירן ואפרים שטרן.

המועצה הייתה מתכנסת פעמיים או שלוש בשנה, במשרדי הקמ"ט או בחדר הישיבות של מוזיאון רוקפלר. שמחתי להשתתף בישיבות אלה. האווירה הייתה מצוינת, והכיבוד מעולה. כל ישיבה התחילה בסקירה מקיפה ומעניינת של יו"ר המועצה על המתרחש בשטחים, ולאחר מכן החל דיון בנושאים הארכיאולוגיים העומדים על הפרק. יש שהקמ"ט ארגן סיורים לאתרים שונים, וזכורים לי שני הביקורים החשובים שעשינו בחפירות תל

אל-רומידיה, חברון העתיקה. בשנת 2016 הגעתי למסקנה שהגיע זמני לפרוש, וכך עשיתי. בישיבה האחרונה בה השתתפתי נפרד ממני חנניה בלבביות בטקס קצר.

חנה בודנהיימר הייתה אחותו של דודי שמעון-פריץ. אביהם היה מקס איזידור בודנהיימר, עוזרו הקרוב של הרצל בראשית ימיה של התנועה הציונית. בשנת 1933 עלה מקס בודנהיימר לישראל והתיישב בירושלים, והעביר עמו מגרמניה את אוספיו האומנותיים. דודה חנה, כפי שנקראה במשפחתנו, הקדישה שנים ארוכות לקידום זכרו של אביה, ולפרסום ספרים על פעילותו הציונית. בצוואתה, השאירה את דירת מגוריה, את כספה ואת האוספים של אביה לעמותה שתעסוק בקידום זכרו. (אוסף במאמר מוסגר שמאוסף בודנהיימר הגיע לידי ארון העץ המחוטב שנועד לאחסנת כלי מיטה המוצב כיום בסלון דירתנו בחולון; הארון נעשה כמדומה בגרמניה, במאה ה"ט.) הרוח החייה בהקמת העמותה ובהנהלתה היה הדוקטור מיכאל היימן, המנהל בדימוס של הארכיון הציוני בירושלים. הארכיון והאוסף האמנותי הועברו לארכיון הציוני, והתרומה הכספית של הדודה חנה שמשה לפעולות העמותה. במשך כעשרים שנה הייתי חבר בהנהלת העמותה, ופעם או פעמיים בשנה הייתי עולה לירושלים להשתתף בישיבה שנערכה בארכיון הציוני. בתרומת העמותה חודשו פני האולם המרכזי של הארכיון שנקרא מאז על שמו של מקס בודנהיימר. פעולה חשובה אחרת הייתה סידור ורישום הארכיונים של בודנהיימר ושל דודה חנה. ככל שעבר הזמן, השתנו פני הדברים. מיכאל היימן הלך לעולמו, כספי העמותה אזלו לאיטם, ובסופו של דבר פורקה העמותה. הרהיטים, האוספים, והספרים של בודנהיימר שמורים בארכיון הציוני, ונקווה שיישמרו שם כראוי גם בעתיד.

המוסד הציבורי היחיד בו אני עדיין חבר בהנהלתו הוא הוועד המנהל של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. נבחרתי כחבר הוועד המנהל בשנת 1976, אבל קשרי עם החברה החלו כבר קודם לכן, כאשר התחלתי את הסקר בכפר השילוח בשנת 1968, ואת החפירות בתל לכיש בשנת 1973, כמסופר בפרקים 11 ו-12, למטה. התמיכה הכספית של החברה אפשרה לי להתחיל בשני מיזמים אלה, והנהלת החשבונות של שניהם נוהלה על ידי החברה במשך שנים ארוכות. הדו"ח של כפר השילוח יצא לאור על ידי החברה, וכן הספרים המסכמים על תל לכיש ותל מגידו. שנים לאחר מכן הייתה החברה מעורבת במיזמי החפירות שלי בביתר, בתל יזרעאל ובמגידו.

בכל השנים הללו, עד לפני כשנתיים, הייתה החברה הלכה למעשה מפעל של אדם אחד – יוסף אבירם. יוסף עיצב את פני החברה, טיפל בכל דבר ודבר, וקידם את ענייניה. הסתבר לי שיוסף אבירם היה פעיל בחברה כבר בימי חייו של סבי מנחם, שנפטר בשנת 1941. סבי היה חבר בחברה, ומתי שהוא התברר שהוא מפגר בתשלום דמי החבר. אנשי החברה חששו לפנות אל סבי ולבקש את התשלום, שכן בציבור נפוצה תדמיתו כאיש קשה ומאיים. יוסף הצעיר התנדב לטפל בעניין, הלך לבית סבי, ודפק על דלתו. סבי פתח את הדלת, ויוסף הסביר לו בדחילו ורחימו את מטרת בואו. סבי הוציא מכיסו בנחת את התשלום, נתן ליוסף, והכול בא על מקומו בשלום.

מאז פרישתו של יוסף אבירם בשנתו המאה ואחת, מחזיק בהגה החברה המנהל הכללי הלל גבע. החברה נמצאת כיום על פרשת דרכים, וחייבת להגדיר מחדש את דרכה ואת תחומי פעילותה, שכן מאז נוסדה לפני למעלה ממאה שנה קמו בארצנו הרבה מוסדות חדשים, ועולם הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל השתנה לחלוטין.

סוגיית המסחר בעתיקות

ולבסוף, מספר מילים על נושא הסחר בעתיקות. בניגוד לנעשה בכל ארצות המזרח הקרוב נושא זה פרוץ בישראל לחלוטין. קיים איסור מוחלט על ביצוע חפירות ללא רישיון מרשות העתיקות, ואיסור מוחלט על סחר בעתיקות שנחפרו בחפירות שכאלה. אבל החוק מאפשר לעקוף בקלות את האיסור. אין איסור על סחר

בחפצים עתיקים שהתגלו טרם שנחקק חוק העתיקות לפני כחמישים שנה. ומכאן שהסחר בעתיקות הוא לגיטימי, והסוחרים מקבלים רישיון מתאים לעיסוק זה מרשות העתיקות. כך, למשל, מוצגות עתיקות למכירה בחנויות בנמל התעופה בן-גוריון! מובן מאליו שכל חפץ שנתגלה לאחרונה בחפירה לא חוקית, ומצוי באוסף זה או אחר, יכול להיות מוצג על ידי בעליו כאילו נתגלה בתקופה שלפני חקיקת חוק העתיקות, וקשה מאד להוכיח שאין הדבר כך. יש לזכור גם שחפירות לא חוקיות רבות מתנהלות ברחבי יהודה ושומרון, ובארצות הסובבות את ישראל, וזרם של עתיקות מגיע אל בתי המסחר ממקורות אלה.

בעקבות מצב זה התעוררה בסוף שנות השמונים, בקרב ארכיאולוגים ואני ביניהם, הדרישה לשנות את חוק העתיקות כך שיכלול איסור מוחלט של הסחר בעתיקות, כפי שהדבר נהוג בהרבה מדינות באזורנו. ההנחה הייתה שאם ייאסר המסחר, באם תיסגרנה החנויות לעתיקות, תיפחת המכירה של העתיקות לאספנים ולתיירים, ובוודאי למוזיאונים. ברור ומובן לפי חוק ההיצע והביקוש, שכאשר תפחת מכירת העתיקות, יפחתו גם חפירות השוד, שכן תפחת הדרישה לספק "סחורה חרשה". ההצעה לתקן את חוק העתיקות זכתה לתמיכה רבה, ומספר חברים, וביניהם משה כוכבי ואני, הכנו תזכיר בנושא זה. הצלחנו להחתים על התזכיר את הפרופסור בנימין מזר, שהיה יושב ראש המועצה לארכיאולוגיה ו"סמל" הממסד הארכיאולוגי הוותיק. באוניברסיטאות של חיפה ותל אביב נערכו כנסים לליבון סוגיית הסחר בעתיקות. מובן מאליו שהיו הרבה מתנגדים לעניין, בראש וראשונה הסוחרים שחששו, ובצדק, לקיפוח פרנסתם, המוזיאונים שהיו רוכשים ממצאים בשוק העתיקות, והאספנים למיניהם. טענה אחת שהעלו התומכים בהמשך המצב הקיים הייתה שכך מגיעים הרבה ממצאים חשובים לידיים ציבוריות במקום להמכר "במחתרת", והא ראייה סיפור המגילות הגנוזות.

אבי איתן, שבאותם ימים היה מנהל אגף העתיקות, הכין הצעת חוק לשינוי חוק העתיקות וניסה לקדם אותה. הצעת החוק זכתה לחתימתו של שר החינוך והתרבות, יצחק נבון, ונראה היה שהנושא יקודם. בשלב זה התעוררו מתנגדי החוק, ובראשם טדי קולק, ראש עיריית ירושלים ומייסד מוזיאון ישראל, שהיה בעצמו אספן עתיקות. דיבר מי שדיבר עם בנימין מזר, והוא שינה את דעתו, ומ"תומך" הפך ל"מתנגד". שר החינוך יצחק נבון זימן בלשכתו ישיבה כדי לדון בנושא. השתתפו בישיבה טדי קולק, בנימין מזר, אבי איתן ואני, וייתכן שאף אנשים נוספים. הדיון היה חם, ובעיקר זכור לי רוגזו של טדי קולק. מובן מאליו שלדבריהם של קולק ומזר היה משקל רב יותר בעיני שר החינוך מדבריהם של אבי איתן ושלי, והצעת החוק הוקפאה. זמן קצר לאחר מכן הוקמה רשות העתיקות, ואמיר דרורי החליף את אבי איתן. פניתי לאמיר דרורי בדרישה שיקדם את הצעת החוק, אבל הוא סירב, בוודאי בהשפעתו של בנימין מזר. לדבריו, כל הצעת שינוי של חוק העתיקות תגרום מייד להגשת הצעות שינוי נוספות של החוק בנושא של חפירת קברים, והוא לא מוכן להסתכן בכך. החוק נשאר כמות שהוא והמסחר בעתיקות פורח גם כיום.

כתב העת "קדמוניות" וכתב העת "תל אביב"

בשנת 1966 יזם יגאל ידין הוצאה לאור של כתב עת פופולרי בשפה העברית בשם "קדמוניות" על ידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. בציבור הישראלי היה עניין רב בתולדות ארצנו ובעתיקותיה. באותה תקופה הטלוויזיה והאינטרנט לא תפסו עדיין מקום מרכזי בחיינו כפי שנעשה כיום, ופרסומים פופולריים בשפה העברית על היסטוריה עתיקה וארכיאולוגיה היו מעטים. יוזמתו של ידין הייתה במקומה, ואכן בשנותיו הראשונות זכה "קדמוניות" להצלחה מרובה.

עורך כתב העת ידין נעזר במערכת צעירה, בה היו חברים אבי איתן, מגן ברושי, יורם צפירי, ואני. אפרים שטרן שימש כסגן העורך. חברי המערכת היו פעילים בכל ענייני כתב העת, הן בהזמנת מאמרים והן בעריכתם. בשנה הראשונה פירסם "קדמוניות" שני מאמרים ראשיים משלי – המאמר האחד מסכם את התרבות

הכלקוליתית ואומנותה המיוחדת, והמאמר השני מסכם את אומנות השנהבים הכנענית. שני המאמרים זכו לתהודה במשך שנים ארוכות.

במשך שנים רבות ראה כתב העת אור ארבע פעמים בשנה. זמן קצר אחרי שגיליון של "קדמוניות" היה מתפרסם, היה ידין מכנס את חברי המערכת לישיבה. בישיבה סיכמנו את מעלותיו ומגרעותיו של הגיליון שזה עתה ראה אור, וקבענו סופית את מתכונתה של החוברת הבאה. הישיבות היו מתכנסות בביתו של ידין, וזמנן היה מתואם לפי לוח הזמנים העמוס שלו. והנה, שמתי לב לתופעה מעניינת: סדר היום לדיון היה דומה ככל ישיבה וישיבה. במידה והיה לידין זמן באותו היום, הייתה הישיבה מתארכת למספר שעות. ובמידה והיה זה יום עמוס עבורו, נמשכה הישיבה כמחצית השעה לכל היותר. והנה, בשני המקרים נידונו כל הסעיפים הקבועים של סדר היום בישיבות המערכת, והוחלטו בהן כל ההחלטות שנדרשו. עולה מכך שאורך הזמן של ביצוע מטלה מסויימת נקבע גם לפי הזמן הפנוי לביצועה. זהו, כמובן, חוק יסוד שקבע נורת'קוט פרקינסון בספרו הנודע "חוק פרקינסון": לאדם עסוק שכותב גלויה בענייני עסקיו ושולח בדואר ייקח הדבר שלש דקות. ואילו לאדם שכל זמנו פנוי, השולח גלויה לנכדתו הקטנה, יארך הביצוע של מטלה זו יום שלם! לבסוף אספר שישיבת מערכת אחת בשנת 1972 התקיימה בלונדון: אפרים ואני היינו שם בחופשת שבתון, וידין הגיע לביקור בעיר. הישיבה התקיימה בדירתו של הארי סאקר, אצלו התארח ידין. סאקר היה גיסם של לורד מרקס ולורד זיו, מנהלי רשת החנויות "מרקס אנד ספנסר". על קירות דירתו המפוארת נתלו מספר ציורים של אמנים צרפתים בני האסכולה האיפרסיוניסטית אותם הראה לנו ידין בהתלהבות.

בשנת 1977, כאשר נכנס לחיים הפוליטיים, התפטר ידין, ואפרים שטרן התמנה כעורך "קדמוניות". המערכת המשיכה להתקיים במתכונתה המקורית עד 1993, שאז יזמתי את התפטרות כל המערכת, ובכלל זה העורך. סברתי אז שאחרי רבע מאת שנים הגיע הזמן לרענן את כתב העת ואת המערכת. שנים אחדות לאחר מכן חזר אפרים לערוך את כתב העת, ושימש כעורכו עד לפטירתו בשנת 2018. "קדמוניות" לא השתנה במשך כל השנים, למעט הפיכתו מרבעון לדרו שנתון, ונשאר ככתב עת מצוין במתכונתו המקורית. אבל עולמנו השתנה ללא הכר במשך חמישים השנים שעברו מאז נוסד כתב העת, ולכן השפעתו ירדה כליל: מספר הקוראים הצטמצם מאד, והמשקל המרכזי של הפרסומים המדעיים והפופולריים בנושאים ארכיאולוגיים הינו כיום בשפה האנגלית.

בשנת 1974 יזם יוחנן אהרוני הוצאה לאור של כתב עת של המכון לארכיאולוגיה, רבעון שיראה אור ארבע פעמים בשנה, ואשר נקרא "תל אביב". נקבעה מערכת ובה שלושה חברים – יוחנן, אנסון רייני ואני. זמן קצר לאחר מכן חלה אהרוני, ואחרי פטירתו הפכתי לעורך יחיד. לידי פעלה מועצת מערכת ובה מספר חברים. ערכתי את כתב העת במשך כשלושים שנה, ופרשתי ממנו בסוף כרך 31, בשנת 2004. כתב העת החל לצאת לאור כרבעון שצורת הדפסתו זולה והוא דק עמודים. הכרך הראשון ובו ארבע חוברות כלל בסך הכל 210 עמודים. עם השנים התפתח כתב העת, הפך לדרו שנתון, מספר עמודיו גדל, וצורתו החיצונית שופרה לעין ערוך. כתב העת "תל אביב" ממשיך כיום לראות אור, באותו פורמט ובאותה מתכונת, ולפי אותם כללים שנקבעו עם הוצאתה לאור של החוברת הראשונה.

מדיניות כתב העת, כפי שנקבעה בעמוד הראשון של החוברת הראשונה, נמשכה ללא שינוי כל השנים. הוא הוקדש לענפי הלימוד והמחקר השונים בחוג ובמכון. כתב העת שם דגש על המחקר הארכיאולוגי של תקופת המקרא – התחום המרכזי בהם עסקו ועוסקים חוקרי החוג והמכון – אבל פרסם מאמרים חשובים גם בתחומי הפרהיסטוריה, ארכיאולוגיה של התקופות המאוחרות, היסטוריה, לשון ונושאי מדע הקשורים בארכיאולוגיה, וכמובן מאמרים בנושאי המזרח הקדום, בראש וראשונה אנטוליה. למן תחילתו שם כתב העת דגש על פרסום מחקריהם של חוקרים צעירים. חברי מועצת המערכת נטלו חלק בגיבוש המדיניות של כתב העת, ובהכנת חוות דעת על מאמרים. מאחר ובאותה עת נשלחו מאמרים לחוות דעת חיצונית רק במקרים

מיוחדים, הייתה חשיבות רבה להשתתפותם הפעילה של חברי מועצת המערכת. השתדלתי גם, שיהיו בה חברים מתחומי מחקר שונים. המתח שבין אוניברסיטאות ירושלים ותל אביב, ובין ידין ואהרונ, בא לידי ביטוי גם בכתב העת. בכל התקופה בה הייתי העורך, נמנעו חוקרים הקשורים באוניברסיטה העברית מלפרסם מאמרים ב"תל אביב". מצב זה השתנה מעט לאחרונה, אבל עד היום, יש חוקרים חשובים, המפרסמים מאמרים רבים ברחבי תבל, אבל נמנעים מלפרסם יצירות משלהם ב"תל אביב".

פרשת הבקשה למענק מהאקדמיה למדעים

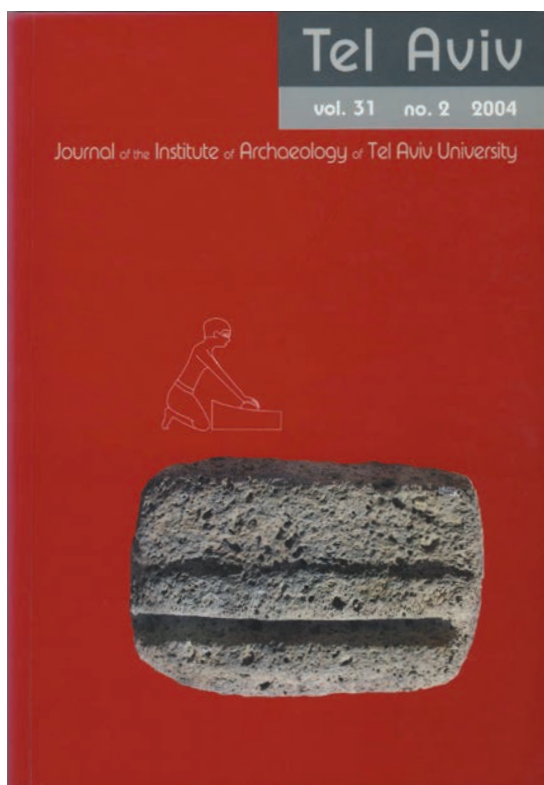
בשנת 1995 פניתי לאקדמיה הישראלית למדעים בירושלים בבקשה לקבל מענק של הקרן הלאומית למדע לקידום ההכנות לפרסום של חפירות לכיש. הבקשה נכתבה בשפה העברית. בתשובתה מסרה לי הקרן שיש להגיש את הבקשה בשפה האנגלית. כתבתי לאקדמיה שאני אזרח ישראלי ששפתו עברית, ששפתה של מדינת ישראל היא עברית, וכי מוטל על האקדמיה כמוסד ממלכתי לאפשר לי להגיש את הבקשה למענק בשפה העברית. בתשובתה דחתה הקרן את טיעוני, ועמדה על כך שבקשתי למענק תוגש בשפה האנגלית.

כעסתי מאד על תשובה זו והחלטתי לתבוע את עלבונה של השפה העברית. נעזרתי בכני יואב שבאותם ימים היה מתמחה במשרד עורכי דין, והוא ריכז עבורי את כל הירוע על מעמדה החוקי של השפה העברית בישראל. הסתבר שהשפה העברית אכן הייתה באותם ימים שפה רשמית בישראל אבל מעמדה היה מעורפל, שכן החוק המנדטורי לפיו היו שלש שפות רשמיות, עברית, אנגלית וערבית, לא תוקן מאז קמה מדינת ישראל. יואב מצא חומר משפטי רב על נושא השימוש בעברית, בין השאר פסק דין ארוך ומפולפל של השופט אהרן ברק העוסק בסוגייה אם ניתן להוסיף כתובת בשפה לועזית על מצבות בבית קברות יהודי בישראל.

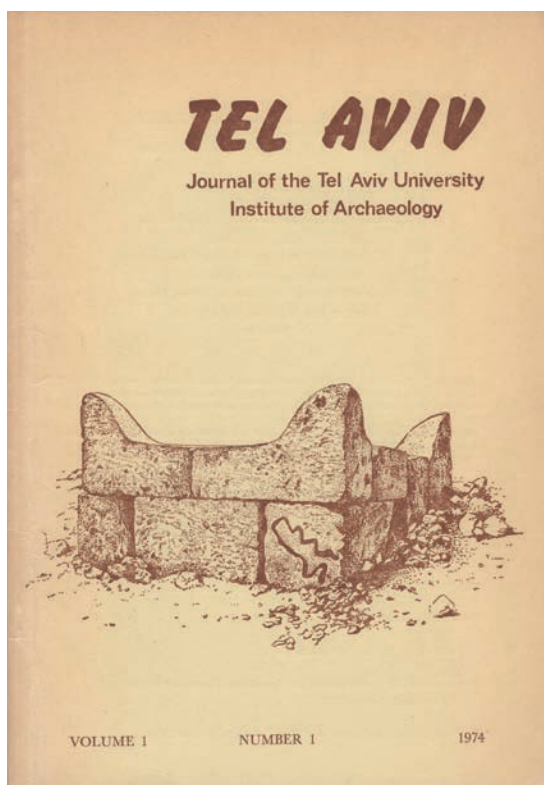
בסופו של דבר הגשתי צו על תנאי נגד האקדמיה, בדרישה שהקרן הלאומית למדע תקבל לדיון את בקשת המענק שלי בעברית. יואב ואני נסענו לירושלים לבית המשפט העליון, שילמתי אגרה של כמה מאות שקלים, והגשתי את בקשתי כדת וכדין. הבקשה נידונה אחרי שבוע או שבועיים בפני השופטים דליה דורנר, יצחק זמיר, ומישאל חשין שעמד בראש ההרכב. הכרתי את מישאל חשין כילד בן גילי כאשר הוא ואביו, ואני ואבי, היינו מגיעים בחגים לתפילה בבית הכנסת שלנו, אבל מאז לא נפגשתי איתו. אני מניח שגם הוא זכר אותי. האקדמיה יוצגה על ידי פרקליטיה, בעוד אני הופעתי ללא עורך דין. האקדמיה טענה שהבקשות למענקים חייבות להיות מוגשות בשפה האנגלית, שהרי הן מועברות לשיפוט של מומחים ברחבי העולם. אני גרסתי שישנם מספיק מומחים בישראל שיש להם יכולת לשיפוט כראוי את הבקשות. העליתי את השאלה האם יש למישהו ספק שבטורקיה בקשות שכאלה מוגשות בשפה הטורקית, ברוסיה בשפה הרוסית, בסין בשפה הסינית, וכולי. יתרה מזו, הצגתי בדיון כדוגמאות קיצוניות הצעות מחקר בספרות עברית ובחוק העברי. האם זה ראוי וסביר להגיש בקשה למענק מחקר בתחום הספרות העברית בשפה האנגלית? האם אין בישראל מספיק מומחים שיוכלו לברוק את הבקשה ולהעריך אותה?

השופט דורנר לא אמרה דבר במשך כל הדיון. השופט חשין ביקש ממני למשוך בחזרה את הבקשה לצו על תנאי, כדי למנוע מבית המשפט את הצורך להחליט בעניין. ניתן לי להבין שההחלטה לא תהיה לטובתי. מובן מאליו שהסכמתי לבקשת בית המשפט, והבקשה הוסרה. השופט חשין סיים את דבריו באומרו: "פרופסור אוסישקין, לך לשלום, אנא תחזור לביתך ותמשיך במחקריך!" בית המשפט לא נענה לבקשת האקדמיה לחייב אותי בהוצאות המשפט. במהלך הדיון הציע השופט יצחק זמיר שניתן יהיה להגיש לאקדמיה בקשה בשפה העברית, וזאת בתנאי שהיא תלווה בתרגום אנגלי של הבקשה. הצעה מוזרה זו, שאיננה פותרת את הבעיה הבסיסית לפיה זכותי לפנות למוסד ממשלתי בעברית, ורק בעברית, התקבלה כמוכן בהסכמה על ידי נציגי האקדמיה למדעים.

בכך הסתיים העניין, וכמובן מאליו שלא הגשתי בקשה באנגלית לאקדמיה, לא באותה עת ולא בשנים שלאחר מכן. אני משוכנע שצדקתי בעניין זה; מעמד השפה העברית במדינת ישראל הוסדר לאחרונה בחקיקה, ואני תקווה שבעתיד הלא רחוק יימצא החוקר שיעמיד את האקדמיה למדעים במקומה הנכון.

85. החוברת האחרונה של כתב העת "תל אביב" שראתה אור בעריכתי; כרך 31, מס' 2, 2004

84. החוברת הראשונה של כתב העת "תל אביב"; כרך 1, מס' 1, 1974

פרק 9

משפחת אוסישקין

נישואי לאן

עם גמר עונת החפירות הראשונה במצדה בראשית שנת 1964 חזרתי לירושלים והמשכתי לקדם במרץ את עבודת הדוקטור שלי. יום אחד קבעתי להיפגש בצהרי היום עם עדי, ידידתי מלונדון, ועם בעלה הטרי הרופא סיריל גלסמן, שהתחתנו לאחרונה והתיישבו בחיפה, ועתה הגיעו לביקור בירושלים. קבענו שניפגש בקרן הרחובות הלל ורבי עקיבא, לא הרחק מהמקום שם עמד בזמנו בית היולדות של הדוקטור סדובסקי, בו נולדתי, כדי שנלך משם יחדיו לאכול ארוחת צהריים במסעדה כל שהיא. אך נלוותה אליהם, וכך הכרתי אותה לראשונה. ההכרות בינינו התפתחה, והתחתנו בסוף אותה שנה, ביום 27 בדצמבר 1964.

אן נעמי הרצפלד נולדה בלונדון בשנת 1940, בתקופת הבליון. הוריה הגיעו ללונדון מברלין, אותה עזבו כאשר עלו הנאצים לשלטון בגרמניה. אמה של אן, שרלוטה, הייתה בת יחידה לרופא מכובד. הוריה מאנו לעזוב את ביתם בברלין בשנים הראשונות לשלטון הנאצי, ובסופו של דבר נאלצו לעזוב את גרמניה "בשעה השתיים-עשרה". אביה היה רופא של הצירות הפורטוגלית בברלין, ובזכות זה נתאפשר לו ולאשתו לנסוע לליסבון, בירת פורטוגל, שם התיישבו. שרלוטה, שכונתה לוטה – ובפי שלושת בני "סכתא לוטה" – הייתה כימאית, וכאשר עזבה את גרמניה נסעה לארץ-ישראל, עבדה תקופה קצרה במכון ויצמן ברחובות, ומשם נסעה לאנגליה. אביה של אן, אדגר הרצפלד, נולד בלונדון כאשר שם הוריו, אבל בנעוריו גדל בהמבורג ובברלין. הוא השלים את חוק לימודיו במשפטים באוניברסיטת היידלברג, טרם שמשפחתו עזבה את גרמניה ועברה ללונדון. בלונדון עבד תחילה בקרן הקיימת, ולאחר מכן בחברה תעשייתית חשובה שם הגיע למעמד בכיר. משפחת הרצפלד התגוררה בלונדון ברובע דאליץ', מדרום לנהר התמזה. לאן יש אח צעיר יותר, מייקל, שלימים היגר לארצות הברית והינו פרופסור לאנתרופולוגיה תרבותית באוניברסיטת הארוורד, בבוסטון.

אדגר ולוטה הרצפלד היו בעלי הכרה ציונית עמוקה, והיו להם קשרים רבים בישראל. טדי קולק היה קרוב של המשפחה, ואיתו ועם משפחתו עמדו בקשר הדוק. אן למדה היסטוריה באוניברסיטת לונדון, והגיעה לישראל כדי להכין עבודת גמר לסיום לימודיה. עבודת הגמר עסקה בהתיישבות הטמפלרים הגרמנים בארץ-ישראל, ונכתבה בהדרכת המזרחן הנודע אלי כדורי. משהגיעה אן לישראל למדה עברית על בוריה, והתיישבה בירושלים.

בלונדון קיבלנו את מכוניתנו הראשונה, מוריס 1100, שהוריה של אן נתנו לנו כמתנת נישואין. מובן שהזמנו מכונית בה מושב הנהג נמצא בצד שמאל כמקובל באותן המדינות בהן נוהגים בצד ימין של הכביש. חזרנו לישראל באונייה, ובעיתנו הראשונה הייתה לשחרר את המכונית מהמכס. קשה לתאר בימינו את הביורוקרטיה

ששלטה בישראל באותם ימים. כעולה חדשה, הייתה אן פטורה מלשלם מיסים על המכוננית. מילאנו אין סוף טפסים, ופקידי המכס עמדו על כך שמשקול את המכוננית על משקל מתאים בנמל חיפה, ושהמשקל המדויק יירשם בניירת. לא הועילו הסברי שזו פעולה מיותרת שכן המשקל המדויק של הרכב רשום בניירת שקיבלנו מהיצרן. מובן שבפעולת השקילה במכס הישראלי המשקל היה מעט יותר, שכן היו מים ברדיאטור, צמיג דורבי, וכולי. אבל, כמובן מאליו, המשקל העודף לא שינה דבר בכל הקשור בקבלת הפטור לתשלומי המכס. פרשה אחרת שהייתה קשורה במכס היא פרשת הסכו"ם, ומעשה שהיה כך היה. כעולה חדשה קיבלה אן טופס בן כמה עמודים, וכל חפץ פטור ממכס אותו הכניסה לישראל נרשם ונחתם כדת וכדין בטופס הזה. כך נרשמה בו מערכת סכו"ם לשישה סועדים שקיבלנו באנגליה כמתנת נישואין. לכלי האוכל הללו היו ידיות עץ חומות. זמן מועט לאחר מכן ביקשו ידידים של משפחת הרצפלד לשלוח לנו מתנה לנישואנו, וסיכמנו עימם שישלחו לנו מערכת סכו"ם. זהו נוספת לשישה סועדים שתשלמים את המערכת שכבר הייתה בידנו, כך שיהיו ברשותנו כלי אוכל זהים לתריסר סועדים.

הגיע היום הגדול, וחבילת הסכו"ם הנוספת הגיעה בדואר, שחררנו אותה מהמכס, והכול נרשם ונחתם כנדרש בטופס דלעיל. הגענו הביתה ופתחנו את החבילה – והנה שוד ושבר: לכלי האוכל החדשים היו ידיות עץ בצבע שחור, בעוד שלכלי האוכל שכבר היו בידנו היו ידיות בצבע חום! מיהרנו לשלוח מכתב תלונה לבית המסחר באנגליה. בית המסחר הודה בטעות והסכים להחליף את הסכו"ם עם הידיות השחורות בסכו"ם זהה עם ידיות חומות. עתה התעוררה השאלה איך מבצעים בפועל את הדבר. שהרי אן זכאית כעולה חדשה להכניס לישראל מערכת סכו"ם לתריסר סועדים, וכבר נרשם בטופס של המכס שהיא "מימשה" את זכויותיה בעניין זה. כיתתנו את רגלינו למשרד המכס בירושלים ונתקלנו בקיר אטום. פניתי בבקשת עצה לעורך הדין פנחס רבינוביץ, מי שהיה בזמנו שותפו של אבי. רבינוביץ' טילפן למנהל המכס בירושלים אותו הכיר, ולאחר התעמקות בסוגיה נמצא הפתרון: אן נרשמה במשרד המסחר והתעשייה כ"יצואנית", וכך יכלה "לייצא" את מערכת הסכו"ם, וזה איפשר לה להכניס לישראל במקומה מערכת סכו"ם אחרת. כל הנושא היה קשור גם במילוי טפסים וקבלת היתרים מתאימים מבנק ישראל, שהרי "ייצוא" קשור גם בענייני מטבע זר. וכך נאלצנו לכתת את רגלינו גם למוסד זה. אבל עברו כמה חודשים והכול הסתיים בכי טוב – מערכת הסכו"ם החדשה שידיותיה חומות הגיעה בדואר, והחבילה עברה את ביקורת המכס כדת וכדין.

משפחת אוסישקין בירושלים

בשנות נישואנו הראשונות גרנו בדירה קטנה ונעימה בת שני חדרים ששכרנו בקומה הרביעית, ברחוב דיזרעאלי 5 ברובע טלביה, בירושלים. ממרפסת הדירה נשקף נוף יפה של בתי טלביה המוקפים גינות ועצים גבוהים, ושל הרחוב השקט. באותם ימים הספיקה הדירה הקטנה לכל צרכינו. ימים ספורים לאחר החתונה יצאתי לעונת החפירות השנייה במצדה. כאשר הסתיימה החפירה השלמתי את עבודת הדוקטור והגשתי אותה לאוניברסיטה, ואן עסקה בהשלמת עבודת הגמר שלה.

עם הזמן נולדו שלושת בנינו. בננו הבכור עדו נולד בבית החולים ביקור חולים בירושלים. השם עדו נבחר על ידי, בהיותו שם מקראי יפה, ומתחבר היטב עם שם המשפחה הארוך אוסישקין. בננו השני נולד בדיוק ביום בו מלאו לעדו שנתיים ימים. בדומה לאחיו, נולד יואב בבית החולים ביקור חולים. גם השם יואב נבחר על ידי בהיותו שם מקראי מכובד ותואם את שם המשפחה. לאחר מכן נולד דניאל. את השם דניאל בחרה אן – היא העדיפה שם שיהיה מובן ומוכר גם לקרוביה ולמכריה באנגליה, בניגוד לשמות "עדו" ו"יואב" שהיו זרים לאוזניהם של דוברי השפה האנגלית!

עם התרחבות המשפחה החלטנו לרכוש דירה משלנו. הממון שעמד לרשותנו הספיק לקניית דירה בת שני חדרים. דודתי רחל נחלצה ביוזמתה היא לעזרה, ומימנה בכספה קניית חדר נוסף. קנינו, לפיכך, דירה צנועה בת שלושה חדרים בשכונת נוה גרנות, סמוך לקצהו האחורי של מוזיאון ישראל. שכונה זו כללה שני בתי שרשרת ארוכים המקבילים זה לזה, בכל אחד שלוש קומות. גרנו בקומה השנייה; הצד האחורי של הדירה פנה אל עבר הרחוב, והצד הקדמי, ובו מרפסת קטנה ונאה, פנה אל עבר הגינה המשותפת הגדולה של השכונה. היה זה אזור שקט, אפילו שהשכונה ממוקמת במרכז ירושלים. חיינו היו טובים ונעימים, השכנים היו נוחים, ולרבים מהם היו ילדים קטנים שהתיידדו עם ילדינו.

שנת שבתון בקנדה

בסוף שנת 1978 יצאתי לחופשת שבתון של שנה מהאוניברסיטה, והוזמנתי לשמש כאוצר אורח במוזיאון המלכותי של מחוז אונטריו בטורונטו שבקנדה, וכמרצה אורח באוניברסיטה של טורונטו. בקיץ התקיימה עונת החפירות השישית בלכיש, ולקראת סוף העונה נסעו אן ושלושת הילדים לביקור משפחתי קצר באנגליה, בדרכם לטורונטו. יומיים לאחר מכן, ביום 2 באוגוסט, נסעתי בערב מלכיש להרצליה כדי להרצות בכנס של אגודת ידידי המכון לארכיאולוגיה על חפירות לכיש. כאשר חזרתי מאוחר בערב למחנה המשלחת נמסר לי שהגיעה הודעה טלפונית מירושלים שאבי הלך באותו הערב לעולמו. אבי כבר היה חולה לב קשה זה שנים אחדות. באותו היום בבוקר, הגיעה דודתי אירמה עם חברתה לביקור מארצות הברית. בעוד הורי ושתי האורחות אוכלים בנחת את ארוחת הערב, נפל אבי לפתע אל מותו. נסעתי מייד לירושלים לבית הורי, ויום לאחר מכן התקיימה הלוויה. אבי נקבר בבית העלמין בסנהדריה.

בשבועות שלאחר מכן, טרם נסיעתי לשנת השבתון, טיפלתי בסידורים השונים, ובכל הכרוך בסיום העונה בלכיש. סיכמתי עם אימי שכאשר נתארגן בטורונטו תגיע גם היא לשם, וכך אכן היה. בסופו של דבר נסעתי לאנגליה כדי לפגוש את בני משפחתי, ומשם המשכנו כולנו בדרכנו לקנדה.

בקליטתנו בטורונטו נעזרנו מאד באלברט לטנר, איל הנדל"ן שבאותם ימים עמד בראש אגודת ידידי אוניברסיטת תל אביב בקנדה. לטנר העמיד לרשותנו דירה מרוהטת למספר ימים, ובהגיענו לטורונטו נסענו מנמל התעופה הישר לדירה. למחרת התחלנו לחפש דירה מתאימה. נאמר לנו שבית הספר בראון הוא בית ספר מצוי, וחיפשנו לפיכך דירה בקרבתו. בסופו של דבר שכרנו דירה גדולה בקומת הקרקע של בניין ישן בפינת הרחובות אבניו וסנט קליר. הבניין נועד להריסה, ובינתיים השכיר הקבלן בעל הבניין את הדירה לשנה אחת. לא הייתה יכולה להיות דירה מתאימה יותר לצרכינו. אנשיו של לטנר הביאו לנו מערכת רהיטים ככל שנדרש. היה בדירה גם חדר נוסף בו התגוררה אימי כאשר הצטרפה אלינו. הדירה הייתה מרוחקת כמטחווים קשת מבית הספר בראון בו למדו שלושת הבנים, וכל בוקר ובוקר היו שלושתם הולכים יחדיו לשם.

חיינו בטורונטו עברו בנחת. מדי יום הייתי הולך ברגל לאורכו של רחוב אבניו אל המוזיאון. לרשותי הועמד חדר עבודה נאה שמחלוננו נשקף בניין הפרלמנט של מחוז אונטריו. במסגרת עבודתי במוזיאון הכנתי תכנית כללית לתצוגת הממצאים מארץ-ישראל, ובאוניברסיטה העברתי קורס לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל למספר תלמידים מתקדמים. בתקופת השבתון הספקתי לקדם הרבה את מחקרי, ובין השאר כתבתי מאמר ארוך על "שער שלמה" במגידו. במוזיאון ובאוניברסיטה הכרתי והתיידדתי עם הרבה עמיתים, ובראש וראשונה דוגלס טאשינגהם שהיה מנהל המוזיאון ועוזרה הראשי של קתלין קניון בחפירות יריחו וירושלים, קיילר יאנג, שניהל חפירות באיראן, וג'ון הולאדיי, מחופרי תל גזר.

אפיזודה חשובה בחיים הארכיאולוגיים בטורונטו באותה עת קשורה בנושא אוסף העתיקות של אלי בורובסקי. אלי בורובסקי, סוחר ואספן עתיקות נודע, הגיע להבנה עם המוזיאון בטורונטו שהאוסף הגדול

והמגוון שלו ייקלט במוזיאון. אלי והנהלת המוזיאון סיכמו שראשית דבר יארגן המוזיאון תערוכה גדולה של האוסף, ויוציא לאור קטלוג גדול ומהודר של החפצים. חוקר האמנות העתיקה מניו יורק, אוסקר מוסקרלה, היה העורך של הקטלוג. קיבלתי על עצמי לפרסם בקטלוג את התבליטים הניאור-חיתיים היפים שהיו באוסף. זמן קצר לאחר שהסתיימה התערוכה הכיר אלי בורובסקי את בתיה, אשת עסקים מצליחה בת ניו יורק, והתחתן איתה. בתיה שכנעה את בורובסקי לבטל את ההסכם עם המוזיאון בטורונטו ולהעביר את האוסף לירושלים. אלי סירב לשלב את האוסף במוזיאון ישראל, וכך, בסיועו של טדי קולק, קם בסמוך לו המוזיאון לארצות המקרא. במשך תקופה כל שהיא הייתי חבר בהנהלת המוזיאון החדש, אבל בסופו של יום פרשתי ממנו.

במשך שהותנו בטורונטו נסענו וטיילנו הרבה. אחרי שהתארגנו כראוי בדירה קניתי – בעזרתו ובעצתו של ג'ון הולאדיי – מכונית גדולה בה יכולנו כולנו לנסוע. זכור לי ביקורנו במפלי הניאגרה, במונטריאול, ובעיר קיצ'נר, שם ביקרנו את משפחתו של ג'יימס סטארקי, חופר לכיש. בטורונטו עצמה ביקרנו באתרים שונים – כך למשל טיפסנו (במעלית) למרומי ה-"CN Tower", והשתתפנו בחגיגה גדולה במרכז "Hare Krishna". כמה פעמים נסעתי לארצות הברית, להרצאות על לכיש ולכינוסים שונים. גולת הכותרת הייתה הרצאתי על כיבוש לכיש בידי סנחריב שהייתה ההרצאה המרכזית בכינוס השנתי של בית הספר האמריקאי (ASOR) בניו אורלינס. לחופשת חג המולד נסענו כולנו במכוניתנו בסערת שלגים לבוסטון ולניו יורק, שם התארחנו בדירתה רחבת הידיים של דודתי אירמה.

כאשר הגיעה תקופת שהותנו בטורונטו לסיומה, הגיעו אנשיו של ידידנו אלברט לטנר ולקחו את כל הרהיטים שקיבלנו ממנו בהשאלה. כל חפצינו האישיים הוטענו על המכונית, בתוספת שני אוהלים וציוד מחנאות שרכשנו לצורך טיול הסיום. כל המזרונים, הכרים והכסותות הועמסו על גג המכונית, ונקשרו היטב בחבלים. נפרדנו מכל ידידנו, ולסיום השנה הנהדרת בטורונטו יצאנו לדרך מערבה, כדי לחצות במכוניתנו את היבשת. כבר במקום הראשון בו עצרנו התברר להוותנו שכל המזרונים וכלי המיטה שקשרנו בקפדנות על גג המכונית התעופפו בדרך מבלי שהרגשנו בכך ומכאן ואילך נאלצנו לישון בלעדיהם. במשך נסיעתנו ישנו כל פעם בחניון אחר בו הקמנו את שני האוהלים הקטנים שלנו. למעט בעיית היתושים, שקיימת בעיקר בסמוך לאגמי המים המרובים, לא נתקלנו בבעיות כל שהן. כאשר חצינו את הרי הרוקי (Rocky Mountains) ירדו גשמים; הזהירו אותנו שאנחנו עלולים להתקל שם בדובים חומים טורפי אדם אבל לא קרה דבר. כנראה שהדובים נרתעו מהתיירים האמיצים.

אירוע טראומטי אחד קרה כאשר הגענו בדרכנו לעיר קלגרי. השארנו את מכוניתנו בחניון והלכנו משם ברגל למרכז העיר. קלגרי הייתה מרכז למחפשי נפט, ואופי העוברים והשבים במרכז העיר הזכיר במידה מסוימת תמונות מן המערב הפרוע. נכנסנו כולנו במדרחוב לחנות כל שהיא, וכשיצאנו ממנה אחרי מספר דקות הסתבר שיואב בן התשע נעלם ואיננו! הסתכלנו מסביבנו, חזרנו לחנות, שאלנו אנשים, חיפשנו שוב ושוב, ויואב איננו! אף אחד מאלו ששאלנו לא ראה ולא שמע דבר! מיהרנו לתחנת המשטרה הקרובה ודיווחנו על העלמותו של הילד. כל שוטרי קלגרי נרתמו למשימה לחפש ולברר מה קרה, והילד איננו. אחרי כמה שעות של חיפושים היה ברור שנישאר בבית מלון בעיר, וחזרנו לחניון לקחת את המכונית. והנה הגענו לשם, ויואב יושב ליד המכונית ושמה לראותנו! הסתבר, שבחנות בה ביקרנו כולנו, נעלמנו מעיני יואב והוא תמה איפה אנחנו. יואב זכר היכן המכונית חונה, וחזר לשם כדי לחכות שנגיע, ואכן חיכה בסבלנות שעות ארוכות עד שהגענו. בונקובר שכרנו מכונית אחרת, ומיהרנו למכור את מכוניתנו. מטעמי מיסוי היינו חייבים למכור אותה בקנדה. הסוחר שקנה את המכונית ניגש אלינו, ברח אותנו לשלום, העיף מבט כללי, ביקש שנדליק את המנוע, ורכש מייד את המכונית. כל הפרוצדורה לקחה פחות ממחצית הדקה! במכונית השכורה חצינו את הגבול, ונסענו לבקר את ידידנו סונג נאי רי, מתאם החפירות בלכיש, ואשתו סוזן, בביתם בעיר יוג'ין במדינת

אורגון. משם חזרנו בטיסה לישראל. בדרך הצטרפה אלינו אימי ששהתה באותה עת בכית אחיה, דודי יצחק, במדיסון שבמדינת ויסקונסין.

משפחת אוסישקין ברמת השרון

אחרי שחזרנו מארצות הברית החלטנו לעבור לגור באזור תל אביב. היה ברור שדירתנו בנוה גרנות קטנה מדי, ולא היה כל סיכוי שניתן יהיה להרחיב את הדירות בכניין. גם הנסיעות לתל אביב העיקו עלי. בסופו של דבר, אחרי חיפושים נרחבים, קנינו בית בבית דו משפחתי ברחוב הגפן 41, בשכונת נוה מגן ברמת השרון, מידי האלוף יהושע שגיא, שבאותם הימים היה ראש אגף המודיעין בצה"ל, ואשתו חנה. בבית זה ניהלה הגברת חנה שגיא גן ילדים שהיה מפורסם בכל נוה מגן ואשר היה קרוא על שמה "גן חנה". בקיץ 1980 עברנו לגור ברמת השרון. אני זוכר היטב כיצד "נפרדנו לשלום" מהדירה הריקה בנוה גרנות, וכיצד נסענו במכוניתנו לרמת השרון, ועימנו כלוב ובתוכו החתול ג'ייק (חתולנו הראשון, יויו, נעלם ואיננו כאשר היינו בטורונטו). נוה מגן נבנתה כשיכון של קציני צה"ל ואנשי משרד הביטחון. הבתים נבנו כבתי שיכון בהם רמת הגימור ירודה. לכל בית דו משפחתי היה גג רעפים משותף, והבית היה מוקף בגינה. מול ביתנו השתרעה "הגבעה" – כיכר גדולה לא בנויה, שכיום הפכה לגינה ציבורית. השכונה הייתה נעימה ושקטה. שכנינו בבית הצמוד לביתנו היו אליעזר ונעמי אילת – אליעזר היה קצין תרבות בצה"ל.

בגינה הקדמית, בסמוך לכניסה לבית, גדל עץ צאלון ענק. היה זה עץ הצאלון הגדול והיפה ביותר שהיה מוכר לי. כל קיץ וקיץ, היה העץ מתמלא בפרחים אדומים, מרהיבי עין. במשך ימים רבים בכל קיץ היינו צריכים לטאטא מדי יום את העלים האדומים שנשרו כאשר נבלו הפרחים. עץ זה הדהים אותנו כיופיו כאשר הגענו בפעם הראשונה לראות את המקום, ואין ספק שהיה לעץ חלק נכבד בהחלטתנו המהירה לרכוש את הבית. בעיה אחרת עליה היינו צריכים להתגבר הייתה בעיית הטלפון. היה לנו טלפון בדירתנו בירושלים, אבל באותם ימים לא ניתן היה להעביר אותו לעיר אחרת. ברמת השרון צריך היה לחכות מספר שנים בתור לקבלת מכשיר טלפון. והנה, סמוך למועד בו עברנו לרמת השרון התקין שר התקשורת באותם ימים, מרדכי ציפורי, המוזכר גם בפרק 13, למטה, תקנה לפיה ניתן להעביר טלפון בדירה שדייריה מתחלפים לדיירים החדשים. יהושע שגיא הסכים להשאיר לנו את הטלפון שבביתו, וכך זכינו במכשיר טלפון. כדי להסדיר את העניין בזכותי בוקר שלם במשרדי שירותי הדואר בתל אביב.

בשנת 1991 פרצה מלחמת המפרץ בין ארצות הברית לבין עיראק, בעקבות כיבוש כוית על ידי עיראק. שליט עיראק סדאם חוסיין איים לשלוח טילי סקאד לישראל אם תחל ארצות הברית במלחמה. עלה החשש שישראל תותקף בנשק כימי, ולפיכך ניתנה ההנחיה להכין בכל בית חדר אטום. לפי ההנחיות היו צריכים כולם להתכנס בחדר האטום עם השמעת האזעקה, ולחבוש את מסיכות המגן. בשבוע שלפני פרוץ המלחמה שהיתי בגרמניה, ושכננו אהרן יואלי סייע לאן לאטום את חדרו של יואב ביריעות פלסטיק. ערב פרוץ המלחמה הרציתי בעיר אסן, ולאחריה נסעתי ברכבת לילה לשדה התעופה בפרנקפורט, משם טסתי הביתה במטוס אל על. שאר קווי התעופה ביטלו כמובן מאליהם את טיסותיהם לישראל עם פרוץ המשבר. באסן התייחסו אלי הכול כאל אדם הנוסע אל מותו הוודאי. כאשר הגעתי בבוקר לנמל התעופה בן-גוריון היה מורגש המתח לקראת המלחמה הממשמשת ובאה.

המלחמה אכן פרצה, וכאשר נשמעה מדי פעם האזעקה, היינו מתכנסים בחדר האטום וחובשים את מסיכות הגז. זכור לי הערב הראשון. מיהרנו כל כך להכנס לחדר ולאטום את הפתח עד ששכחנו להוותנו מחוץ לחדר את החתולה ג'ני, וליכי התמלא חשש מה יעלה בגורלו. אבל לשמחתנו דבר לא קרה, לא בערב זה ולא באלו שאחריו, וטילי הסקאד נפלו באיזורים אחרים. היה ברשותנו מכשיר טלוויזיה קטן שרכשנו בזמנו ביד

שנייה כדי שישמש כמסך במחשב "הדרגון" הקטן של עדו. מכשיר זה הוצב עתה בסלון, והוא סימן לנו את צפירות האזעקה והארגעה. ערב אחד נסע עדו על אופנועו לבקר את חברו שמוליק ברמת גן, שם נפלו הרבה מהסקאדים, ולכי התמלא בחששות, אבל הכול עבר בשלום.

לסיכום הפרק על חיינו ברמת השרון אזכיר בקצרה שנסענו כולנו ביחד לא מעט בישראל ובחוץ לארץ. כאשר עוד היו הילדים קטנים נסענו במכוניתנו לסיני, אל חוף נואייבה. נחמד היה לישון על החוף בעוד גמלים מתהלכים בשלווה מסיבי. כמה פעמים נסענו לאירופה, שם נפגשנו עם ההורים של אן, סבתא לוטה וסבא אדגר. חוויה מיוחדת, אולי גולת הכותרת של טיולינו המשותפים, הייתה נסיעתנו באוטובוס לקהיר, תקופה קצרה לאחר חתימת חוזה השלום עם מצרים. קהיר הפכה אז ליעד פופולרי לתיירים ישראלים, ושיירות של אוטובוסים נסעו הלך וחזור דרך סיני. בקהיר ביקרנו במוזיאון המצרי וראינו את החפצים הנהדרים שנמצאו בקברו של פרעה תות-אנך-אמון, וכמובן נסענו לגיזה לראות את הפירמידות ואת הספינקס. ביקרנו בפירמידה הגדולה של פרעה חיפוס, ועלינו בתוך הפירמידה לאורך הגלריה הגדולה עד לחדר הקבורה.

שורשים: אוקראינה ורומניה

בשנת 1994 נסענו, אן ואני, לרוסיה, למוסקבה ולסנט פטרסבורג. סימני השלטון הסובייטי שחלף מן העולם שנים אחדות קודם לכן ניכרו עדיין בכל מקום. היה זה סיור מאלף, אבל לא למדנו הרבה על תולדות המשפחה. בשנת 1995 נסענו לרומניה, ובשנת 1997 לאוקראינה – שני סיורים בהם התרכזנו בחקר שורשי משפחות פאליי, אוסישקין ושינברג. (אקדים ואציין במאמר מוסגר, כמסופר בפרק 17, למטה, שבשנת 2004 נסענו, לילי ואני, לרוסיה, ובשנת 2006 לרומניה, נסיעות שהשלימו הרבה מידיעותי על תולדות המשפחה.)

ברומניה ביקרנו בין השאר בגאלאץ וביאסי. בגאלאץ, שם נולדה סבתי רחל לבית סג"ל, ביקרנו ברובע הישן של העיר – כולו בתי מגורים קטנים מוקפים גינות. רובע זה בלט בניגוד שבינו לבין בתי השיכונים המכוערים שנבנו במערב העיר בימי השלטון הקומוניסטי. ביקרנו במרכז הקהילה היהודית שעיקרו היה בית אבות גדול – סמל בולט לקהילה גוססת. בבית האבות הפנו אותנו לבית הקברות היהודי. לאור הרישומים שנשמרו במרכז הקהילה, איתרנו בעזרת השומר הרומני של בית הקברות את קבריהם של הורי סבתי, פערל ויצחק סג"ל. הקברים שמורים היטב, אבל שיחים עבותים צמחו מסביב לקברים ולקברים הסמוכים, ותמורת תשלום נאות ניקו השומר ועמיתיו את השטח. כך יכולנו לקרוא את הכתובות שעל המצבות ולצלם אותן. ביאסי ראינו את המגרש עליו ניצב בזמנו ביתה של משפחת שינברג, וביקרנו במוזיאון היהודי ובבית הכנסת. על קיר בית הכנסת תלוי לוח שיש המציין תרומה שתרום סבי מנחם בעת ביקורו ביאסי. כמו כן ביקרנו בבית הקברות היהודי הגדול, ואיתרנו את קברו של סבי יעקב. בהמשך לנסיעתנו הגענו לפיאטרה-ניאמץ, העיר בה נולדה אימי.

בנסיעתנו לאוקראינה ביקרנו בקייב, דנייפרופטרובסק ואודיסה. דנייפרופטרובסק, לשעבר ייקטרינוסלב, היא עיר יפה, והאיזור הישן דומה עדיין לעיר המתוארת בספרו של אבי "אמא אודיסה". במקום בו עמד בית משפחת פאליי בנויים כיום בניין של בנק ובסמוך לו פיצריה. אבל בית הכנסת בו הייתה משפחת פאליי מתפללת ניצב עדיין בסמוך, ובעת ביקורנו היה בתהליך שיפוץ. טיילנו בסמוך לשפת נהר הדנייפר שם היו מנסרת העצים וטחנת הקמח שהקים במאה היט' ראש המשפחה, פייטל דוידוביץ' פאליי, אבל לא היו בידי נתונים המאפשרים לאתר במדויק את מקומם. כיום ממלאים מבנים מסחריים ותעשייתיים את כל האיזור הסמוך לשפת הנהר.

מדנייפרופטרובסק נסענו לאודיסה. משפחת אוסישקין התגוררה כאן משנת 1906, ועד צאתה מרוסיה בשנת 1919. חלקה הישן והמפואר של העיר לא השתנה בהרבה מאז ימי הצארים. הן אודיסה, והן חייה של

משפחת אוסישקין שם, מתוארים היטב בספרו של אבי, "אמא אודיסה". ביקרנו בגוש הבתים ברחוב חרסון, כיום רחוב פסטר, שם התגוררה בדירה משפחת אוסישקין. ידוע לי שהייתה זו דירה בת שישה חדרים בקומה השלישית, אבל לא היו בידינו נתונים לפיהם ניתן לאתר את הדירה. נהנינו לטייל בעיר היפה, וכמובן ביקרנו בגרם המדרגות המפורסם העולה לעיר מכיוון הנמל.

סוף התקופה

השנים עברו לאיטן, ושלושת הבנים גדלו, התבגרו, השלימו את לימודיהם בבית הספר התיכון, שירתו בצה"ל, ולאחר מכן המשיכו את לימודיהם הגבוהים, עדו בתחומי הפיזיקה והמתמטיקה, יואב בתחום המשפטים, ודניאל בתחום ההיסטוריה. בית המשפחה התרוקן לאיטו. יואב התחתן תחילה, וכמה חודשים לאחר מכן התחתן עדו. דניאל נסע לארצות הברית להמשיך את לימודיו. בקיץ 1995 זכתה אימי להגיע ליום הולדתה התשעים וחמש, וזמן קצר לאחר מכן נפטרה, ונקברה בבית העלמין סנהדריה בירושלים לצידו של אבי.

ככל שעבר הזמן נולדו וגדלו נכדינו הנהדרים: יובל, נגה ונטע, בנו ובנותיו של עדו, ותומר, גפן והדר, בנו ובנותיו של יואב. מרוב הדברים, מרכז הכובד המשפחתי עבר לבתיהם של עדו ושל יואב.

תקופת נישואי עם אן הייתה תקופה מצוינת בחיי, וחינו התנהלו בהרמוניה מלאה. אבל ככל שעבר הזמן גבר המרחק ונחלש הקשר שבין אן לבני, ובסופו של דבר הלכנו איש לדרכו. התגרשנו רשמית בשנת 2009 אחרי ארבעים וחמש שנות נישואין. ככל שאני חושב על אן ועל תקופת נישואי איתה אני יכול להגיד עליה, ועל תקופה זו, רק דברים טובים. אן הייתה בת זוג מצוינת. בתקופה שבה גידלנו שלושה בנים נפלה המעמסה העיקרית עליה, שכן תמיד הייתי עסוק בטרדות האוניברסיטה, בנסיעות ובחפירות ארכיאולוגיות. יושרה והנאמנות למשפחה, והקדשת תשומת לב מלאה לטיפול בבנים ולחינוכם, עשו את שלהם, והביאו למשפחת אוסישקין שלושה בנים לתפארת.

אחרי שאן עברה להתגורר בתל אביב המשכתי לגור לבדי מספר שנים בבית ברמת השרון, עד שעברתי לגור בחולון, כמסופר בפרק 17, למטה. בסך הכול התגוררתי יותר מעשרים ושמונה שנים ברמת השרון. כאשר עזבתי, מכרנו את הבית והקונה הרס אותו ובנה במקומו בית חדש לו ולמשפחתו. רק עץ הצאלון נשאר עומד מתקופת מגורינו, וממשיך גם היום לפרוח מדי קיץ.

86. בטקס נישואי עם אן נעמי הרצפלד בירושלים, 1964; בצד שמאל: אימי, ומימינה אם הכלה לוטה הרצפלד

87. אבי ונכדו ערו בגינת ביתנו בונה גרנות בירושלים

88. שלושת השובבים, בחצר ביתנו ברמת השרון

89. עם החברים, מימין: אן ואני, נחמה וחנון בידרמן, מיכל ויאיר קסוטו, אורה שטרנאו ויואב הורן

91. אודיסה, אוקראינה, 1997; ליד הבית ברח' חרסון 46, כיום רח' פסטר, בו התגוררה משפחת אוסישקין בין השנים 1919-1906.

90. ליד קברו של יצחק סג"ל, סבה של אימי, גאלאץ, רומניה, 1995

92. בית משפחת אוסישקין ברחוב הגפן 41, רמת השרון, בין השנים 1980-2009

מחקרים הקשורים בעולם החיתי ובממלכת אוררטו

לאחר אישור עבודת הדוקטור, פרסמתי כמה ממסקנות המחקר המקיף שעשיתי בשורה של מאמרים. שלושה מהמאמרים הוקדשו לתבליטים בכרכמיש ובתל-ברסיפ הסמוכה, מאמר אחד הוקדש לסוגיית קבורה של מונומנטים, ומאמר אחד הוקדש לתאריכי התבליטים מהארמון הניארו-חיתי בסקצ'גזו הסמוכה לזינג'ירלי. כמה מהמאמרים הללו משמשים חוקרים עד היום, והם מצוטטים מדי פעם במחקריהם, אפילו שעברו כבר יותר מיובל שנים מאז נכתבו. אציין שמאמר אחד הקדשתי לתאריכי השערים, התבליטים והכתובות מקרטפה; תמכתי ברעיון שכל אלו הם בני המאה ה-ט' לפנה"ס, ולא המאה הח' כמקובל, אבל ככל שעבר הזמן הסתבר לי שטעיתי.

בעקבות המאמרים שכתבתי לאחר סיום עבודת הדוקטור נוצר קשר אישי ביני לבין מספר חוקרים חשובים באנגליה ובארצות הברית. אזכיר חמישה מהם, ומכתבים ותדפיסים של רובם שמורים עמי. באוקספורד הכרתי את החיתיתולוג הנודע אוליבר גרני (Oliver Gurney), אשר בכתב העת שערך, *Anatolian Studies*, פרסמתי כמה מאמרים. שמורים עימי מספר מכתבים מויליאם פוקסוויל אולברייט בענייני המאמרים על סקצ'גזו וזינג'ירלי שפרסמתי בכתב העת של בית הספר האמריקאי, אותו ערך. בפילדלפיה הכרתי את ג'יימס פריצ'ארד, חופר גבעון. בשיקגו יצרתי קשר מצויין עם הנס גיטרבוק, החיתיתולוג הנודע, בענייני התבליטים החיתיים. גיטרבוק היה זה שעיצב את אולם התבליטים במוזיאון החיתי באנקרה. בהיותו נשוי לאישה יהודיה, עזב את גרמניה עם עלות הנאצים לשלטון, ומצא מקלט באנקרה. הוא הכיר את דודי שמעון-פריץ ואת דודת רחל שגרו באנקרה מספר שנים בעת מלחמת העולם השנייה.

בשנת 1972 יצאתי לחופשת שבתון, ואן ואני החלטנו לחלק את תקופת השבתון בין שני מקומות – מחצית הזמן בלונדון, ומחצית הזמן באנקרה. בעת היותנו באנגליה נסעתי לארצות הברית לביקור קצר בפעם הראשונה בחיי. רוב הזמן התארחתי בניו יורק אצל דודתי אירמה, בדירתה המרווחת ברחוב 110, על גבול הארלם. הייתה זו תקופה קשה בניו יורק, והביטחון האישי של כל אדם ואדם היה בשפל המדרגה. בניו יורק יצרתי קשר עם אדית פורדה, שמעמדה כחוקרת הבכירה של האמנות במזרח הקדום היה מקובל על הכול. פורדה הזמינה אותי להשתתף בסמינר אותו ניהלה, פגישה שכללה ארוחת צהריים, והושיבה אותי בסמוך לאיריין וינטר, בכירת תלמידותיה הרבות.

שמחתי מאד להכיר את איריין, שלאחר מות אדית פורדה ירשה את מקומה כחוקרת החשובה ביותר בתחום האמנות של המזרח הקדום. באותם ימים עסקה איריין בכתיבת עבודת הדוקטור שלה על שנהבים בהדרכתה של פורדה. מאחר ותחום מחקר השנהבים נגע בתחום מחקר התבליטים קבענו להפגש ולדון בהרחבה בנושאים אלו. איריין הזמינה אותי לביתה, וקבענו שאגיע לשם ערב אחד בשעה מאוחרת. איריין גרה באותם ימים עם בן זוגה הפסל ברובע ה-Bowery. בשנת 1972 התגוררו כאן בעיקר שיכורים, הומלסים וכיוצא באלו. זכור לי

כיצד הגעתי ברחוב החשוך לפתח ביתה של איירין כשאני נאלץ לפלס לי דרך בין כמה שיכורים המתגוללים על המדרכה. דירתה של איירין הייתה אולם גדול ששימש קודם לכן כבית מחסה להומלסים, ועל רצפת העץ של האולם ניכר עדיין תוואי המחיצות שחילקו בזמנו את השטח לתאי מגורים קטנטנים. במרכז האולם ניצבו עתה פסלים מודרניים שעיצב בן זוגה של איירין. התיישבנו שנינו על ספסלים משני עברי שולחן המטבח שניצב בפינת האולם, שתינו בירה, ובמשך שעות ארוכות דנו בשורה ארוכה של נושאים הקשורים בתבליטים ובשנהבים. כמעט ולא הסכמנו בינינו על שום נושא, אבל האווירה היתה ידידותית ונעימה. מאז נשמר הקשר ביני לבין איירין, הן בארצות הברית והן בביקוריה בישראל, והיא אף שקלה בזמנו להשתתף בחפירות לכיש, אבל דבר לא יצא אל הפועל.

העיסוק בעבודת הדוקטור קירב אותי לאנטוליה ולתרבויותיה, בראש וראשונה לתרבויות התקופה החיטית, למדינות הניאו-חיטיות, ולממלכת אוררטו שקמה במזרח אנטוליה באלף הראשון לפנה"ס. החלטתי הייתה נחושה להמשיך ללמוד ולחקור תרבויות אלה בצד עיסוקי בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא. ראשי החוג באוניברסיטת תל אביב, שמואל ייבין ולאחריו יוחנן אהרוני, ראו בעין טובה את האפשרות לקדם בחוג את לימודי אנטוליה. כמסופר בפרק 7, לעיל, הקמנו את המגמה האנטולית שנתנה תנופה הן להוראה, הן למחקר, והן למחקרי האישיים, בתחום אנטוליה הקדומה.

כאשר הגיעה לסיומה תקופת שהותנו בלונדון בשנת השבתון קנינו מכונית פג'ו סטיישן חדשה, העמסנו עליה את מזוודותינו, וארבעתנו – אן, עדו בן הארבע, יואב בן השנתיים ואני, יצאנו בדרך הארוכה לטורקיה. בדרך שהינו שלושה ימים בסופיה בירת בולגריה, אשר באותם ימים הייתה נתונה תחת השלטון הקומוניסטי הנוקשה. אני זוכר בעיקר את הנשים המטאטאות במטאטאי זרדים את הכיכר המרכזית של העיר, את ביקורנו במוזיאון הארכיאולוגי היפה, ואת המאוזוליאום שהכיל את גופתו החנוטה של המנהיג הקומוניסטי גיאורגי דימיטרוב. אוסיף במאמר מוסגר שבשנת 2019 לילי ואני ביקרנו בסופיה, ומוכן מאליו שהתכוונתי לבקר פעם נוספת במאוזוליאום מונומנטלי זה אותו זכרתי היטב. לתמהוני הסתבר לי שהמאוזוליאום נהרס כליל בפקודת הממשלה לאחר התמוטטות המשטר הקומוניסטי, גופתו החנוטה של דימיטרוב נשרפה בקרמטוריום, והאפר הועבר לקבורה בבית העלמין של סופיה!

מבולגריה עברנו את הגבול לטורקיה. מעבר הגבול היה עמוס בטורקים ובחבילותיהם שנסעו לגרמניה או שחזרו משם, אבל אחרי כמה שעות הן אנחנו והן המכונית קיבלנו אישור לשהות בטורקיה שלושה חודשים, והמשכנו את דרכנו לאיסטנבול.

מאיסטנבול נסענו למחרת לאנקרה, לשם הגענו בשעות הצהריים. מזג האוויר היה סגרירי. שמנו את פעמינו אל הצירות הישראלית, כדי לפגוש את הנספח הצבאי. הכרתי אותו שנה קודם בעת שהדרכתני את סיור המורים והתלמידים לאנטוליה, והוא הבטיח לסייע לי במציאת דירה מתאימה כאשר נגיע לאנקרה. הנספח לא היה באותו יום במשרדו, אבל מזכירתו ידעה על בואנו והפנתה אותנו אל מכיר של הנספח שעסק בתיווך של מכירת דירות והשכרתן. הלה הגיע מייד לבניין הצירות, ונסענו עימו לחפש דירה מתאימה. כבר הדירה המרוהטת הראשונה שראינו מצאה חן בעינינו והתאימה בדיוק לצרכינו, ושכרנו אותה מייד. המתווך טילפן לבעלת הדירה, אישה נעימת סבר וחיביבה בהליכותיה, קיבל את אישורה, וכך, שעתים לאחר שהגענו לאנקרה ביום סגריר, חתמנו על הסכם השכירות ויכולנו להיכנס לדירתנו החדשה! הדירה הייתה ברחוב בודאק (Budak Sokak), רחוב שקט וצדדי ברובע צ'אנקיה, בקומת הקרקע. חלון גדול בחזית הסלון פנה לעבר הרחוב, ובהיותו מסורג, יכלו שני הילדים לשחק בסלון בבטחה. מייד עם הגיענו בקשנו משוער הבניין לעשות קניות במכולת הסמוכה, וכך יכולנו לאכול ארוחת ערב בדירתנו החדשה. אשתו של השוער, לה היה בן בגילו של יואב ושמו אטם (Etem), קיבלה על עצמה לתחזק את הדירה, ולהשגיח מדי פעם על הילדים.

בימים הראשונים אחרי בואנו לאנקרה הלכתי למוסדות השונים כדי להכיר ולשוחח עם העמיתים. במוזיאון הארכיאולוגי פגשתי את המנהל, ראג'י תמיזור (Raci Temizer), אותו היכרתי היטב מהימים בהם הכנתי את עבודתי על התבליטים. במוזיאון האתנוגרפי פגשתי את המנהל, חאמית קושאי (Hamit Koşay), שפרסומו בא לו מניהול החפירות רבות ההיקף באלג'ה הויוק. באוניברסיטה של אנקרה פגשתי את חופרי קילטפה, נימת ותחסין אוזג'ין, ואת הפרופסור לחייתית סדאת אלפ (Sedat Alp). ביקרתי בבית הספר הבריטי לארכיאולוגיה, ופגשתי במנהל בית הספר דייויד פרנץ', ובחוקרים אחרים. אוסיף ואזכיר שבאיסטנבול נפגשתי עם חוקר תעודות קילטפה קמאל בלקן (Kemal Balkan), ועם חופר קרטפה, הפרופסור בהדיר אלקים (Bahadır Alkım), ואשתו האנדאן. כולם קיבלו את פני בדידות ובחביבות וסייעו בידי בכל דבר שביקשתי. אבל מהר מאד נקלטה בי ההכרה, שכחוקר שאיננו בן טורקיה תמיד אהיה נחשב כאן כזר, ויקשה עלי מאד לבצע מחקר ארכיאולוגי באנטוליה. ראשית כל, עניין השפה. ללא ידיעה שוטפת בשפה הטורקית הייתי "זר" בכל מקום שהגעתי אליו, ואי ידיעת השפה הייתה למחיצה המפרידה ביני לבין העמיתים המקומיים, עבודתם, פרסומיהם, שיחות עימם וההווי שלהם. אמנם למדתי מספר מילים שימושיות בטורקית, אבל כשרוני ללימוד שפות גרוע, וברור היה לי שלא אוכל להשתלט על שפה קשה זו. יתרה מזו, היה ברור לי שבהיותי ארכיאולוג זר, מה עוד שאני ישראלי, יהיה לי קשה מאד לקבל אישור, וכמובן מימון, לעבודת שדה כל שהיא. כל זה חיזק בסופו של דבר את דעתי, שעל אף העניין הרב שהיה לי בארכיאולוגיה ובאמנות העתיקה של אנטוליה, יהיה עלי להתרכז בעתיד בתחום הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל.

באותו קייץ תכננו הורי לנסוע לאירופה, והחליטו לבקר אצלנו בדרכם. מצאנו עבורם מלון קטן לא הרחק מדירתנו. הראינו להורי את אנקרה, ובראש וראשונה את המוזיאון החייתי ואת המאוזוליאום של אטאטורק. מאנקרה נסענו כולנו לאיסטנבול ובילינו שם מספר ימים. כשהלכנו ברחוב פגשנו במקרה את הפרופסור אביי'ונה; הורי הכירו אותו היטב, ושמחת הפגישה הייתה רבה. מאיסטנבול המשיכו הורי בדרכם לאירופה, ואנחנו חזרנו לאנקרה.

בתקופת שהותנו בטורקיה הספקנו לנסוע למספר מקומות. פעם אחת נסענו ארבעתנו לאלג'ה הויוק ולבוע'זכוי, ובשניהם עשינו סיור מקיף באתר. בסיור אחר נסענו לכמה ימים לקיליקיה. באותם ימים היה בטורקיה מחסור חריף בדלק למכוניות, ורוב תחנות הדלק בדרום טורקיה היו ריקות. כאשר נזקקנו בנסיעתנו לדלק טרחנו להיכנס לכל תחנת דלק שברדך, אלא שברובן לא היה דלק מתאים למכוניתנו. בדרך כלל היה בעל התחנה או מי מהמוכרים יושב בחוץ על כיסא, כוס תה מונחת על שרפרף לפניו, והוא בוחה אל מול משאבות הדלק. הייתי נכנס במכונית לתחנת הדלק הריקה ממכוניות, ומאיש בנסיעה. תוך כדי הנסיעה היו שני בני פותחים את החלון וצועקים בטורקית בקול גדול לעבר המוכר: "סופר וארמה?" (super varme?) – ובתרגום מטורקית: "האם יש דלק סופר?" ברוב המקרים היה המוכר צועק בתשובה: "יוק!" (yok!), דהיינו: "אין!" ולקול צהלות בני הייתי יוצא מן התחנה, מאיץ את המהירות, וממשיך לתחנה הבאה. למזלנו, נמצאה מדי פעם תחנה בה יכולנו לקנות את הדלק הדרוש כדי שנוכל להמשיך בנסיעתנו.

ביקרנו במספר אתרים בקיליקיה. בזינג'ירלי טיילנו בכפר הבנוי על גבי התל, ואחת מנשות הכפר אף הציעה שנמכור לה את יואב. נראה היה לנו שההצעה היא רצינית, אבל מובן מאליו שסרבנו ללא היסוס. אעבור עתה לספר במפורט על ביקורנו בכרכמיש.

כרכמיש, האתר החייתי המפורסם, נמצא על גדות הנהר פרת, בגבול שבין סוריה וטורקיה. קו מסילת הברזל לבגדד מסמן את קו הגבול, העובר בסמוך למסילה. האתר חצוי על ידי הגבול, כאשר האקרופוליס ו"העיר הפנימית" מצויות בתחום טורקיה, בעוד "העיר החיצונית" נמצאת בתחום סוריה. בשנת 1972 היה חלקו של האתר הנמצא בטורקיה אזור צבאי, העיר הפנימית הייתה בחלקה ממוקשת, ומוצב צבאי השתרע על האקרופוליס.

נסענו לכרכמיש, ובעיירה הסמוכה ששמה כשם האתר, נכנסנו לתחנת המשטרה. מפקד התחנה הציע להתלוות אלינו בנסיעה לאתר, הצעה שקיבלנו בשמחה. הודות למפקד התחנה ניתן לנו להיכנס לאתר ללא קושי. לא יכולנו לעלות לאקרופוליס שכן שם היה בנוי המוצב הצבאי, וגם בחלק גדול של העיר הפנימית, שהיה ממוקש, לא ניתן היה לבקר. בסיוורנו בשולי האתר הגענו עד לגדר הגבול, במרחק של מטר או שניים מקו הרכבת ומגשר הרכבת החוצה את נהר הפרת, שהם נמצאים בתחום סוריה. הכול נראה כאן שליו ורגוע. בעיר הפנימית ביקרנו במקדש "אל הסערה" וב"קיר הארוך של התבליטים" אותם היכרתי היטב מעבודת הדוקטור, ושעליהם התייחסתי במאמרי על כרכמיש. תמונה יפה של עדו היושב כ"קנה מידה" על בסיס האבנים של "הקיר הארוך של התבליטים" מופיעה במאמר שפרסמתי בעקבות ביקורנו בכתב העת *Anatolian Studies*. אספר במאמר מוסגר, שארבע-עשרה שנים לאחר מכן, בשנת 1986, ז'ק יקר ואני היינו בסיוור באזור, ורצינו לבקר בכרכמיש. הגענו במכוניתנו לאתר בשעת הצהריים. החום היה גדול. בכניסה לאתר עמד זקיף. הזקיף הורה לנו להתקדם כמאתים מטר, עד לזקיף נוסף שעמד בסמוך לבניין בו שכנה כמדומה יחידת המשמר, ולהציג שם את מבוקשנו. התקדמנו בנסיעה עד לזקיף השני, וז'ק פנה אלינו. זקיף זה אמר לנו להמתין ונכנס לבניין. אחרי כרבע שעה יצא לקראתנו קצין. היה ברור לנו שהקצין נאלץ לקום משנת הצהריים, אבל היה לבוש במדוי בקפידה רבה ונעליו מצוחצחות למשעי. הקצין הבהיר לנו שנכנסנו במכוניתנו למוצב הצבאי עד לבניין השומרים אפילו שהדבר אסור בתכלית האיסור, וכי אם לא נסתלק מייד הוא יהיה חייב לאסור אותנו. ובאשר לביקור באתר – העניין איננו בסמכותו, והוא הפנה אותנו למפקדה שנמצאת במרחק מספר קילומטרים משם. מיהרנו להסתלק מהמקום ונסענו למפקדה. ז'ק הסביר לאחד הזקיפים בפתח חצר המפקדה את מבוקשנו. הזקיף לקח את דרכו והלך לבניין המפקדה, השאיר שם את הרכונים, חזר אלינו, והורה לנו להמתין. עברה חצי שעה בחום היום, לאחר מכן עברה שעה, ולאחר מכן עברו שתי שעות. נראה היה לנו שהקצין האחראי פשוט ישן שינה עריכה בצהרי היום, ושנצטרך לחכות כאן עד בוש. בסופו של דבר הסביר ז'ק לזקיף שהזמן העומד לרשותנו לביקור באתר אזל, שעלינו לנסוע במהירות לשדה התעופה כדי שלא נאחר את טיסתנו, וכי אנחנו מבקשים את דרכונו בחזרה. הזקיף הלך לבניין המפקדה ולרווחתנו חזר עם הרכונים, ואנחנו מיהרנו להסתלק כל עוד נפשנו בנו. אבל לכרכמיש לא הגענו.

מחקר חשוב אחד שביצעתי בהיותנו בטורקיה בשנת 1972 קשור ב"ספלולים" (cup-marks). באתרים שונים ובתקופות שונות, נחצבו על פני הסלע ועל פני מצבות ומונומנטים שקערוריות עגולות, לפעמים קטנות ולפעמים רחבות יותר, לפעמים שטוחות ולפעמים עמוקות, המכונות בעגה המקצועית "ספלולים". בהרבה מקומות, בראש וראשונה באזורים חקלאיים, היו הספלולים קשורים בעבודות חקלאיות, אבל בהרבה מקומות היה להם קשר ברור לפולחן. נתקלתי לראשונה בתופעה זו בסלעים הסמוכים למעיין עין גדי, וסביר להניח שספלולים אלה היו קשורים בפולחן שהתנהל במקדש הכלקוליתי הסמוך.

והנה, הבחנתי שבסמיכות להרבה מונומנטים חיתיים וניאורחיתיים – אבל לא בכלם – יש ספלולים, גדולים או קטנים, ספלולים בודדים או קבוצות של ספלולים, החצובים בסלע או באבן. כך, למשל, ב"שער האריות" בכוע'זכוי, ובבסיס האריות עליו ניצב פסל האל אתרסוחי בן המאה ה-7 בכרכמיש. ריכזתי את כל הנתונים שאספתי בסיוורים ובביקורים במוזיאונים במאמר שראה אור בכתב העת *Anatolian Studies*, מאמר שזכה לתהודה רבה בין החוקרים. מאז עסקתי במחקר תופעה זו ועד היום, אני נתקל בתופעת הספלולים במקומות שונים. לאחרונה ביקרנו, לילי ואני, באתר ציורי הסלע הסמוך לים הכספי, מדרום לעיר באקו באזרכיג'אן. והנה, כל השטח המשתרע בחזית אתר הציורים מלא בספלולים החצובים בסלע!

שהותנו בטורקיה הגיעה לסיומה לפני המועד שתיכנננו, ומעשה שהיה כך היה. כאשר נכנסנו לטורקיה, הייתה בידינו אשרת תייר כפי שנדרש באותם ימים. במעבר הגבול קיבלנו אישור שהייה בטורקיה לשלושה חודשים. גם מכוניתנו, בהיותה מכונית של אזרח חוץ שלא שולמו עליה מיסים, קיבלה אישור שהייה בטורקיה

למשך שלושה חודשים. באנקרה הגשתי בקשה להאריך את אישור השהייה, והייתי בטוח שזהו עניין פורמלי וכי הבקשה תאושר ללא בעיות. והנה, הגיעה לביתנו יום אחד הודעה שהבקשה נדחתה, וכי עלינו לעזוב את טורקיה בתום שלושת החודשים. פרופסור תחסין אוזגוץ' ניסה לסייע בידי והיפנה אותי למושל אנקרה. המושל ניסה את כוחו, אבל משרד החוץ הטורקי התנגד נחרצות. המושל הצליח להשיג עבורנו ארכה של שבוע ימים. וכך נאלצנו לסיים את שהותנו באנקרה, להיפרד מכל ידידינו ומטיבינו, ולנסוע ליוון. ביום האחרון בו הותר לנו לשהות בטורקיה עברנו דרך איסטנבול, חצינו את הגבול ליוון, והגענו בערב למלון חביב על שפת הים באלכסנדרופוליס.

בדיעבד הסתבר לי שהייתה זו טעות לבקש את הארכת האשרה, שכן בקשות מסוג זה נדחו תמיד על הסף על ידי משרד החוץ. לו גם הייתה הארכת אשרת השהייה מתאשרת – הייתה נותרת הבעייה של המכונת אשר משרד המכס אישר את כניסתה לתורכיה לשלושה חודשים בלבד. לאחר מעשה הסתבר לי שהיה באותה עת פתרון שונה לבעייתנו: כפי שסיפרו לי, התגוררו בטורקיה באותם ימים אזרחים זרים רבים, ובכללם ישראלים, במשך שנים ארוכות, כאשר בידם אשרת תייר לתקופה של שלושה חודשים. לקראת תום התקופה היו אנשים אלה חוצים את הגבול ליוון, מגיעים אל הקונסוליה הטורקית הקרובה, מקבלים ללא קושי אשרת תייר חדשה, ונכנסים לטורקיה ל"תקופה חדשה" של שלושה חודשים, וחוזר חלילה.

במשך השנים גיליתי יותר ויותר עניין בממלכת אוררטו, שהתקיימה במזרח טורקיה במאות ה'ט'-ז' לפנה"ס. לאנשים הגרים בישראל, שתרכות ממלכת אוררטו לא מוכרת להם, נראית אוררטו באלף הראשון לפנה"ס כמקום מרוחק ופרובינציאלי, שכוח אל, הנמצא בשולי המזרח הקדום. אבל ההיפך הוא הנכון. ממלכת אוררטו שכנה באזור גיאוגרפי מרכזי, בין יוון ואנטוליה מחד לבין פרס מאידך. התרבות החומרית, הארכיטקטורה והאומנות של אוררטו, ומלאכת עיבוד המתכת, הן מהמפותחות ביותר במזרח הקדום. מרשים במיוחד הוא מספרן הרב של הכתובות, בראש וראשונה כתובות מונומנטליות על קירות של מבנים ציבוריים, בכמות המעוררת קנאה אצל כל אחד המצוי בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל. התעניינותי באוררטו החלה בראש וראשונה בעקבות הסקר שעשיתי בקברי כפר השילוח, המתואר בפרק 11, למטה, להם קווי דמיון בולטים לקברי מלכי אוררטו בבירת הממלכה, ואן.

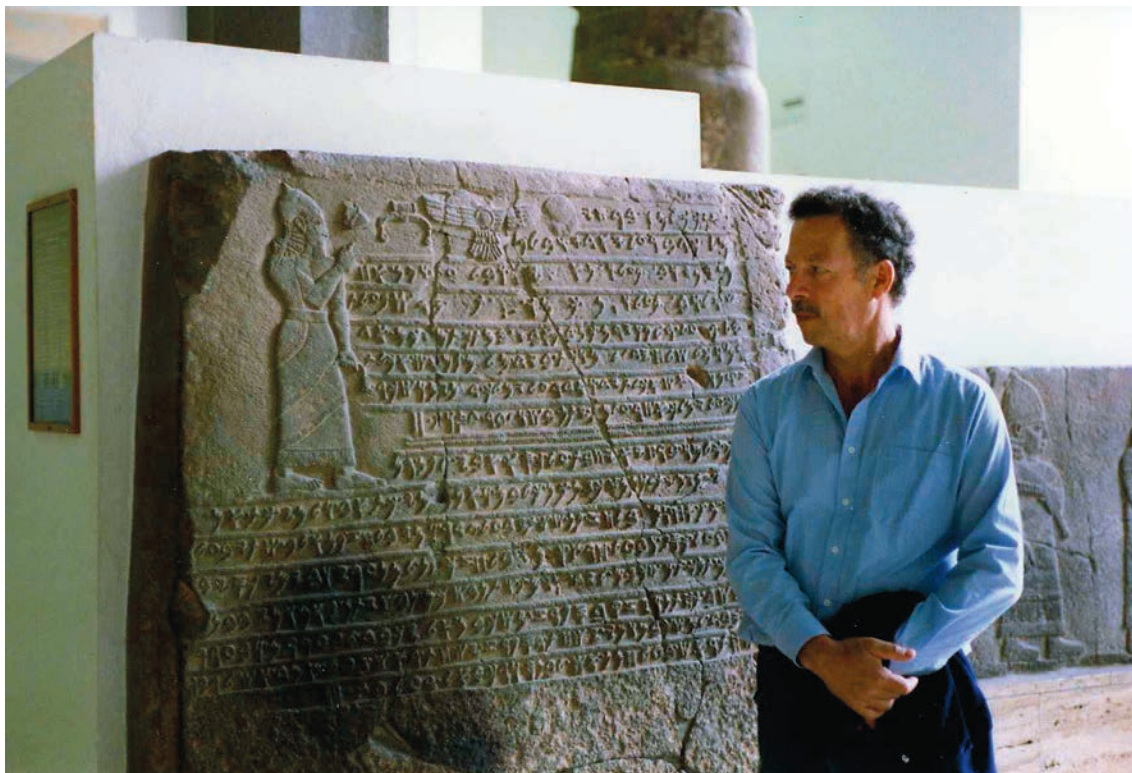
הייתי במזרח טורקיה מספר פעמים. בשנת 1976 הדרכת סיור של מורי המכון לארכיאולוגיה ותלמידיו במזרח טורקיה. בשנת 1986 סיירתי שם עם ז'ק יקר בדרכנו לקונגרס החברה ההיסטורית הטורקית באנקרה. היה זה אותו סיור בו הגענו עד לשער הכניסה לכרכמיש, כמסופר לעיל. בשנת 1990 נסעתי עם אן ועם ז'ק יקר לכינוס בואן שהוקדש לממלכת אוררטו. בשנת 2005 נסעתי עם לילי, יהודה דגן ובת זוגו שלי שדה לואן, לבקר באתר ובחפירות השונות.

כאשר סיירתי עם ז'ק ברחבי אוררטו בשנת 1986 החלטנו לבקר במצודה האוררטית בקאיאלידרה (Kayalidere) שנחפרה בזמנו על ידי החוקר הבריטי צ'רלס ברני. ביקרנו במצודה, ולאחר מכן שכרנו חדר ללינת הלילה בבית המלון המקומי, בכפר הסמוך לאתר המצודה. החדרים בבית מלון זה נועדו כל אחד לכמה אנשים, ונאלצנו לשלם לבעל המלון עבור המיטות הנוספות כדי שהחדר כולו יעמוד אך ורק לרשותנו. אכלנו ארוחת ערב מצוינת במסעדה המקומית, וחזרנו לחדרנו לישון. אך הספקנו להרדם, והנה העירו אותנו דפיקות חזקות ברלת. לשאלות ז'ק הסתבר שהמדובר בבעל המלון ובמשטרה. השוטרים הגיעו כדי לאסור אותנו כחשודים, וציוו עלינו להתלבש מייד ולבוא איתם לתחנת המשטרה. ימים אחדים קודם לכן התרחש פיגוע קשה בבית הכנסת "נוה שלום" באיסטנבול, ובטורקיה חלפה השמועה ש"המוסד" הישראלי שלח לטורקיה סוכנים חשאיים כדי לנקום במחבלים. והנה, שני ישראלים מוזרים מגיעים להם לקאיאלידרה בתואנה שהם הגיעו למקום נידח זה כדי לבקר במצודה האוררטית. האין זה הגיוני שאלו הם אותם סוכנים חשאיים שהגיעו מישראל?! למזלי היה עימי ז'ק והוא פתח בהסברים ארוכים בשפה הטורקית, הראה לשוטרים את תוכנית הקונגרס באנקרה

שהיינו בדרכנו אליו, ובה השמות של שנינו, ומנה שמות של פרופסורים מכובדים באנקרה המכירים אותנו, עד שהשוטרים השתכנעו שאנחנו איננו סוכנים חשאיים של "המוסד". אבל פטור בלא כלום אי אפשר, והשוטרים פתחו את מזוודותינו, הפכו את תכולתם ביסודיות ובמרץ, חיטטו בכול, ואז הלכו לדרכם. בכך הסתיים ביקורנו במצודה האוררטית בקאיאלידרה.

93. צוות חפירות זינג'ירלי, ופסל כלמו מלך שמאל, 1904; זהו חלומו של כל ארכיאולוג העוסק באמנות חיתית לגלות בחפירתו פסל שכזה

94. ליד כתובת כלמו מלך שמאל; מוזיאון פרגמון, ברלין, 1995

95. תבליט מרכבה דוהרת בקרב; "הקיר הארוך של התבליטים", כרכמיש

96. בשער הספינקסים, אלג'ה הויזק

97. יואב, עדו ולהקת ברווזים ניצבים מול הסוללה הפריגית של "המצודה הגדולה", בוע'זכוי, 1972

98. תבליט שני האלים הניצבים על גבי אריה בעת חפירתם בשנת 1911, כרכמיש

99. כרכמיש, 1972; עדרו יושב על הבסיס של התבליט הנ"ל שהושאר באתר כאשר התבליט הועבר למוזיאון באנקרה

100. כרכמיש; מעגל של ספלולים החקוק על גבי בסיס האריות של פסל האל אתרסוחי

101. כרכמיש; פסל האל אתרסוחי היושב על גבי בסיס אריות

102. ואן, טורקיה; בירידה אל קבר ארגישתי הראשון, מלך אוררטו

סקר כפר השילוח ומחקרי ירושלים

הסקר בעיר הקברים בכפר השילוח

אחד הדברים שקרבו אותי למחקר הארכיאולוגי היה נושא ירושלים של תקופת המקרא. ציינתי כבר את המתנה שהביא לי אבי מנסיעה לחוף לארץ – ספרו של יאן סימונס על תולדות ירושלים. ומובן מאליו שהעניין שלי בתולדות ירושלים התחזק לאחר מלחמת ששת הימים כאשר התאפשר לנו לטייל ברחבי ירושלים, לראות בעינינו את עתיקותיה, וללמוד אודותיהן במבט מקרוב.

וכך, בכור אחד של יום שבת, הלכנו – ידידי אפרים שטרן ואני – לסייר באיזור נחל קדרון וכפר השילוח. באותה תקופה ניתן היה לטייל בכיטחון ובאווירה נינוחה בירושלים המזרחית, וכך הגענו בטיוולנו אל מצבות נחל קדרון וכפר השילוח. בראותנו פתחי מערות בזקפת הסלע שמתחת לבתי הכפר, סרנו להסתכל בהן. המערות הותירו בי רושם עמוק, ובחוזרי הביתה התחלתי לעלעל בספרים כדי לראות מה נאמר על מערות קברים אלו. לתמהוני נוכחתי לדעת שנכתב עליהן מעט מאד, אפילו שהיה ידוע לכול שנמצא כאן בית קברות חשוב מתקופת מלכי יהודה. כך נולד הרעיון לערוך סקר כולל בכפר השילוח, סקר אשר יקיף הן את המערות שפורסמו והן את אלו שעדיין לא נחקרו, ויציג לפנינו תמונה מלאה יותר של עיר הקברים. כזכור, העניין שלי בנושא הקבורה בתקופת מלכי יהודה החל כבר שנתיים קודם לכן כאשר חפרתי מספר קברים מתקופה זו בבתי הקברות של תל עיטון. עתה השפיעו עלי גם דבריו של שארל קלרמן-גאנו, החוקר הצרפתי המפורסם של ירושלים בן המאה הי"ט: "כפר השילוח, פרבר כפרי של ירושלים, מצדיק את תשומת לבו המלאה של הארכיאולוג. אני משוכנע שכל מי שיחקור את המקום... יוכל לעשות תגליות בעלות חשיבות ראשונה במעלה... במצוק של כפר השילוח יש עדיין קברים במספר רב שניתן לחקורם... אני מבקש ברצינות את הארכיאולוגים של העתיד לקחת זאת כנושא למחקריהם. דומני, שאני רשאי לנבא, כי המקום מכיל ממצא אשר יצדיק במלואו את כל טרחתם והוצאותיהם".

כאשר עלה רעיון הסקר חששתי תחילה כי הדבר אינו בר ביצוע. במיוחד הרתיעה אותי העובדה שמערות הקברים משולבות בכפר הערבי. בשלב זה עמדו לצדי ודיברו אל ליבי יוסף אבירם ומאיר בן-דב, שהיה עוזרו הראשי של הפרופסור בנימין מזר בחפירות מדרום להר הבית. יוסף דאג להשיג את ברכת החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ומאיר טרח ובא עימי לכפר השילוח, עמד על הקשיים, שכנע אותי בחשיבות הסקר, וסייע בידי בפתרון הבעיות המעשיות שהיו כרוכות בהתחלתו.

בתיו של כפר השילוח בנויים על צלע ההר במזרחו של נחל קדרון. מדרון זה מהווה את המשכו הדרומי של הר הזיתים, ובתי הכפר גובלים בקצהו הדרומי של בית הקברות היהודי. מדרון ההר, שעליו בנוי הכפר,

נמצא מול גבעת "עיר דוד", מקומה של ירושלים בת תקופת המקרא. מראה נהדר של עיר דוד נשקף מכפר השילוח, וכן להיפך. כפר השילוח נוסד ככל הנראה במאה הי"ז לספירה, ומאז התפתח לאיטו. בתי הכפר הבנויים בצפיפות שינו בהרבה את צורתו המקורית של המדרון. מדרון ההר משופע כאן ביותר, ולאורכו מתמשכים מספר מצוקי סלעים, האחד מעל ובמרחק מה מהאחר. צורתם מזכירה במידת מה טראסות הבנויות בצלעי ההרים. מצוקים אלה נוצלו לחפירת קברים, ופתחיהם של האחרונים נקדעו בפני המצוקים.

מערות הקברים ריקות כיום מתכולתן. נזקים כבדים נגרמו למערות הקברים בתקופות מאוחרות יותר, ובחלקן נהרסו כמעט כליל. בתקופה הרומית המאוחרת הפכו מצוקי כפר השילוח למחצבות של אבני בניין וקברים רבים נהרסו כתוצאה מכך. בתקופה הביזנטית – כאשר הפכה ירושלים למרכז נוצרי – התגוררו נזירים ומתבודדים נוצרים במערות הקברים. כל מערת קבר שמשכה כחדר מגורים לנזיר, והוא חצב בקירות הקבר והרחיבו כדי להתאימו לצרכיו. מספר מערות קברים אף הפכו לכנסיות. תקופת ההרס האחרונה עברה על הקברים משנבנה במורד ההר הכפר הערבי. מערות קברים הפכו לבורות מים, בורות ביוב, מחסנים ולולים, ויש שהמערות משולבות בבתים וקשה כיום להבחין בהן. קבר אחד הותאם כולו כדירת מגורים, ובתקופת הסקר התגוררו בו מר מוסה ורעייתו אשר היו שומרים מטעם הקסטודיה הפרנציסקנית על מספר מערות קברים שהפכו בתקופה הביזנטית לכנסיות.

עיקר עבודת הסקר נעשתה בשנים 1968-1969, ונמשכה לאחר מכן עד לשנת 1971. למן תחילתו עזר לידי גבריאל ברקאי, שהיה אז תלמיד לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית. גבי התמסר כולו לסקר ולבעיותיו, ורבות מן המסקנות הן פרי הצעותיו או תוצאה של דיונים משותפים. ככל שנתמשכה העבודה נעזרתי באנשים נוספים, בראש וראשונה הצלם דוד חריס. העבודה העיקרית כללה את איתור מערות הקברים, לימוד היסודות האדריכליים השונים שבמערות ושחזורם, מדידת המערות, שרטוטן וצילומן, וכתובת תיאוריהן. הקצב האיטי של העבודה איפשר לנו לייחד תשומת לב מירבית לכל מערה. לכל מערה חזרנו פעמים רבות, וכל פעם בדקנו את ממצאינו לאור הנתונים שנאספו בינתיים במערות אחרות. באופן שכזה יכולנו להבין כהלכה את כל השרידים. הדבר לא היה עולה בידינו אילו נעשתה כל העבודה ברציפות ובלחץ של זמן. עבודת הסקר, בה תועדו חמישים מערות קבורה, הגיעה לסיומה כאשר רוני רייך הגיע עימי לכפר השילוח כדי לסייע בידי לסיים את המדידות ב"קבר בת פרעה".

הדעת נותנת, שגישתם השלילית של תושבי הכפר הייתה הסיבה העיקרית להזנחת כפר השילוח מבחינה ארכיאולוגית בכל השנים שקדמו לעבודתנו. כך, למשל, חוקר ירושלים הנודע צ'רלס וורן כתב במאה הי"ט: "אנשי כפר השילוח הם אנשים פורעי חוק, והם ידועים כגרועים שבין הבריונים חסרי המצפון שבארץ-ישראל". הנוסע קלי כתב בספר מסעותיו כי בכפר השילוח גרים "יותר מאלף וחמש מאות ערבים מרושעים, מחרחרי ריב ונוכלים, המפורסמים בנטיותיהם אלו מאות בשנים". ואזכיר גם את דברי חוקר ירושלים צ'רלס וילסון שתושבי הכפר "הם גנבים ידועים לשמצה, שלא אחת אינם מנומסים במיוחד למבקרים".

יחסם של תושבי הכפר אלינו היה מעורב. מן הצד האחד היו תושבים שהתייחסו אלינו יפה. היה זה זמן קצר יחסית לאחר מלחמת ששת הימים, והחשש מפני הכובשים הישראלים עדיין קינן בלבבות. תושבים אחרים קיבלו את פנינו ברוח טובה מתוך דבקות במסורת המזרחית של הכנסת אורחים. לעומת זאת היו כאלה שעשו את כל אשר לאל ידם כדי להפריע. בעיקר הפריעה לנו המשפחה שבכיתה משולבים קבר "אשר על הבית" והקבר המונוליתי הסמוך. בגלל יחסה העוין של משפחה זו, שמוצאה מחברון, לא עלה בידינו לחשוף את חדר הקבורה בקבר המונוליתי, וידיעותינו עליו הן חלקיות. יחס עוין ביותר גילתה גם בעלת הבית הסמוך ששני קברים משולבים בכיתה. במשך יותר משנתיים לא עלה בידינו להיכנס אל תוך הבית ולסקור את מערותיו. מתי שהוא התיר אחד הדיירים לשמואל מושקוביץ, המודד מאוניברסיטת תל אביב שסייע בידינו בכמה מדידות לא פשוטות, להיכנס אל הבית כדי לשרטט את שני הקברים. עד מהרה הגיעה למקום בעלת

הבית, הוציאה בצעקות רמות את שמוליק מתוך הבית, והשליכה את ציוד המדידות שלו לכל עבר. רק לאחר זמן רב עלה בידינו לסקור את המערות במשך יום אחד מבלי שבעלת הבית תקים מהומה. ככל שעבר הזמן מאז הסתיים הסקר לפני קרוב ליובל שנים הורע כמובן מאליו יחסם של תושבי הכפר לישראלים, ומזה הרבה שנים שאני נמנע מלחזור ולבקר במקום.

בעבודתנו בתוך הכפר או בשוליו נתקלנו בשורה של בעיות. בראש וראשונה יש לציין את הלכלוך הרב. אין מילים בפי לתאר את הזוהמה שבה נתקלנו. ביוב מסודר לא היה בכפר באותם ימים, והשפכים זרמו לכל עבר. לעיתים כווננו השפכים אל תוך המערות, ולעיתים זרמו במורד ההר. לא אחת השתנה צבע קירות הסלע של המערות כתוצאה מספיגת מי הביוב. עשיית צרכים מחוץ לבתים היתה אז תופעה מקובלת בכפר, הררי אשפה נערמו בכל מקום, ובעיקר במערות. בכל פינה שרצו חרקים למיניהם, כגון חיפושיות זבל ועכבישים רבי ממדים. במהלך עבודתנו השקענו מאמץ רב בניקוי המערות הפתוחות שמחוץ לבתים, אך לא חלף זמן רב – לפעמים ימים ספורים בלבד – וכבר אי אפשר היה להאמין שהמערות נוקו לא מזמן! דומה, שרבים מן המבקרים במקום בעת הסקר התרשמו יותר מיכולתנו לעבוד בתנאים אלו מאשר מהקברים העתיקים אותם סקרנו.

הזכרתי לעיל את נושא הביוב. בהעדר ביוב היו בעלות הבית נוהגות לפנות את המים בהם השתמשו אל תוך דלי שהיה ניצב על הרצפה בתוך הדירה. כאשר התמלא הדלי הייתה בעלת הבית שופכת את המים המלוכלכים דרך החלון החוצה. משום מה היו כמה מקרים שהדליים רוקנו בדיוק כאשר גבי ואני עברנו בדרך שהתמשכה מתחת לבית, ורק בנס לא נשפכו עלינו מי הביוב.

יש והכניסה למערות היתה כרוכה בתשלום לבעליהן. מערה אחת, שסומנה על ידינו כקבר מס. 15, שמשה כמחסן והכילה לול לתרנגולות ושובך ליונים. לטענת בעלת המערה הסב הסקר נזק לתרנגולות, ולפיכך היה עלינו לשלם לה מדי פעם 5-10 לירות ישראליות תמורת הכניסה למערה. חמש לירות נוספות שילמנו לה תמורת הזכות לצלם אותה ניצבת בפתח מערתה. אציין גם שמדדנו את המערה בקיץ 1968, ונתקלנו בעכברים לבנים המתרוצצים בין החפצים שאוחסנו באחת הגומחות. שנתיים לאחר מכן, בקיץ 1970, בדקנו שוב את המערה, והופתענו לראות שעכברים לבנים התרוצצו עדיין בתוך אותה הגומחה!

בבית אחד אפשרה לנו בעלת הבית לבדוק מערה ששולבה כעין מרתף חשוך בחלק האחורי של הבית. הייתה שם גומחה מלאה בגרוטאות מכוסות אבק וזבל, וביניהן מצאתי מכתש גדול ויפה עשוי עץ, שבוודאי שימש בזמנו במטבח של בעלת הבית לכתישת גרעינים. אחרי משא ומתן קצר מכרה לי האשה בשמחה את המכתש ב-5 לירות, והוא מקשט כיום את סלון דירתנו בחולון.

ולבסוף, אין התיאור יכול להיות שלם בלי להזכיר את הילדים. מספר הילדים בכפר השילוח עצום ורב, סקרנותם רבה, ומדי בואנו לכפר נמשכו לקרבתנו. אין לתאר את המהומה שהקימו, ולמותר להדגיש כמה קשה לבדוק מערה ולשרטט אותה כאשר עשרות ילדים ותינוקות סקרנים וחסרי חינוך מצטופפים מסביב, משחקים וצועקים בקולי קולות.

כאמור לעיל, הצלחנו בעבודת הסקר לאתר חמישים קברים שלמים או הרוסים בחלקם, וסימנו אותם במספרים סידוריים מ-1 ועד 50. ידוע לנו על קיומם של מספר קברים נוספים ההרוסים כיום כליל. את הקברים, או לפחות את רובם, ניתן לחלק לפי טיפוסיהם לשלוש קבוצות שונות. מספר קברים מכילים אלמנטים האופייניים לשתיים מן הקבוצות. מעניין שכל הקברים בני אותה קבוצה מרוכזים במצוק אחד, או באזור אחד של עיר הקברים – וסביר להניח שדבר זה איננו מקרי.

ישנם שבעה קברים מטיפוס אותו כינינו "הקברים בעלי התקררות הגמלוניות" וכולם חצובים במצוק שמתחת לשורת הבתים התחתונה של כפר השילוח. פתחי הקברים נראים היטב לעין המסתכל מכיוון עיר דוד, מעברו השני של נחל קדרון. בנוסף להם ישנם ארבעה קברים שמלאכת חציבתם נפסקה באמצע. מערות הקברים הינן

מהיפות ביותר שניתן לראות כיום בירושלים ובסביבותיה, ועבודת הסיתות בהם מדויקת וקפדנית להפליא. הקברים נועדו ליחיד או לזוג, ובמקרה אחד מכיל הקבר אף שלושה משכבי קבורה. תוכניות כל מערות הקברים דומות ביותר. הפתח מרובע וצר, וממנו נכנסים אל חדר הקבר שהוא מלבני. תקרתו של החדר היא גמלונית, ורק בקבר אחד התקרה מעוגלת. חדרי הקברים קטנים יחסית, ומשכב הקבורה חצוב בקיר הארוך של הקבר, מימין או משמאל לפתח. למשכב הקבורה צורת שוקת מלבנית, שבתוכה הונח הבר מינן כשהוא שוכב על גבו. בקצה העליון של דפנות השוקת ישנו מדרג צר שנועד לאפשר הנחת לוח אבן לכיסוי השוקת לאחר שהונחה בתוכה הגופה. בקצה השוקת ובתחתיתה סותת מעין כר להנחת ראשו של הנפטר. הכר מוגבה מעט מעל למפלס התחתית, ובו חצובה שקעורית אשר נועדה לייצב את ראשו ואת צווארו של המת. יש לשער שמנחות הקבורה הונחו על המדרג שכיסה את השוקת.

בשניים מן הקברים נחצבה שוקת קבורה שנועדה לשני נפטרים. צורת השוקת הזוגית דומה לזו של שוקת היחיד אלא שרוחבה כפול. גם כאן נחצב כר להנחת הראש, ובו שתי שקעוריות לייצוב ראשיהם של שני הנקברים. בשתי השקתות הזוגיות גבוהה מחצית השוקת האחת, ובכלל זה כר אחד, כמה סנטימטרים מעל למחצית השוקת השנייה, ובכלל זה הכר השני. מכאן מסתבר שהשוקת סותתה כך שנקבר אחד הונח כשהוא גבוה מעט מעל לנקבר שליטו. סביר לשער שנקברו כאן בעל ואשתו, כאשר הבעל נקבר בחלק השוקת הגבוה. ללמדך שמעמדה הנחות של האישה בתקופת המקרא נשמר בקפדנות אף לאחר מותה.

ועוד נקודה מעניינת. התכנון הקפדני והדמיון במידות בקברים בעלי התקרות הגמלוניות מלמדים שהאומנים נזקקו בעבודתם למערכת מוסכמת של מידות אורך. בדיקת המידות בקברים השונים העלתה שמידת האורך המוסכמת הייתה האמה המצרית הארוכה שאורכה 52.5 ס"מ ואשר שימשה גם בארץ-ישראל. כפי שמסופר בפרק 15, למטה, מסתבר שמידת האמה המצרית הארוכה הייתה בשימוש בארץ-ישראל כבר באלף הרביעי לפנה"ס!

הקבוצה השנייה, אותה כינינו "קבוצת הקברים בעלי התקרות השטוחות", כוללת את רוב הקברים בכפר השילוח. רוב הקברים גדולים ביחס, ויש שהם מכילים שניים או אף שלושה חדרים גדולים החצובים האחד מאחורי השני. לקברים אלו היו פתחים מלבניים גדולים. לחדרי הקברים הייתה תקרה שטוחה. במספר קברים נחצבו משכבי קבורה. בחלקם היו אלה גומחות או שקתות שנחצבו בקיר, ובחלקם ספסלים שנחצבו לאורך קירות החדר. בהרבה חדרים לא נחצבו משכבים כלל, וקרוב לוודאי שכאן נקברו המתים בארונות אבן או עץ. בניגוד לקברים בעלי התקרות הגמלוניות, סביר להניח שהקברים בקבוצה זו היו קברי משפחה, שכן ניתן היה לקבור בכל אחד מהם מספר מתים.

ברבים מהקברים בקבוצה זו הושאר כרכוב בולט בזווית שבין התקרה והקירות. כרכוב זה יוצר זווית כפולה, והוא דומה בצורתו לקורות בטון שנועדו לחיזוק המבנה, אשר נמצאות בפינת התקרה בהרבה חדרים בבתים מודרניים. כרכוב זה סייע לנו מאד בזיהוי קברים הרוסים למחצה. כך, למשל, כמוסבר למטה, יכולנו לשחזר את תכנית קבר "אשר על הבית". וכך, למשל, ניתן היה לשחזר את תכנית הקבר ב"דירתם" של מר מוסה ורעייתו, שומרי הקברים מטעם הקסטודיה הפרנציסקנית; כל קירות "הדירה" היו מטויחים בטיח מודרני, אבל הכרכוב שבתקרה "הסגיר" את תוכנית הקבר.

הקבוצה השלישית כללה מספר קברים אותם כינינו "קברים מונוליתיים על-קרקעיים". קבר מונוליתי על קרקעי הוא קבר חצוב בסלע, אשר אף בצידו החיצוני הוא חצוב ומופרד ממצוק הסלע שמסביבו. כך נוצר קבר "על קרקעי" העומד "חופשי" מכל צדדיו, מצבה החצובה מגוש סלע אחד אשר בתוכה חצוב החדר הקבר. אזכיר לקורא את שתי המצבות המונוליתיות העל קרקעיות מימי הבית השני, "קבר זכריה" ו"יד אבשלום", הניצבות במורד הר הזיתים בסמוך לכפר השילוח. והנה, נשתמרו בכפר השילוח שלושה קברים מונוליתיים על-קרקעיים מפוארים מימי הבית הראשון שכתובות קבורה עבריות נחקקו בחזיתם.

הקבר המונוליטי המפורסם ביותר הוא זה המכונה "קבר בת פרעה". עד שזוהו קברים מונוליטיים נוספים בסקר שלנו היה קבר בת פרעה הקבר המונוליטי היחיד הידוע מתקופת הבית הראשון. אין תימה, שייחודו הארכיטקטוני, צורתו המרשימה וסגנונו המצרי עוררו את עניינם של חוקרים רבים עוד במאה הי"ט. קבר זה נמצא בקצהו הצפוני של כפר השילוח ומקומו גובל בכית הקברות היהודי של הר הזיתים. פתח חדר הקבורה נמצא בחזית הקבר הפונה אל מול עיר דוד. לחדר הקבר תקרה גמלונית, ובצידו הוכנה אצטבה ששימשה כמשכב למת. כתובת עברית נחקקה מעל לפתח, אולם הנזיר הנוצרי שהתגורר בקבר הגביה לנוחיותו את הפתח, והרס תוך כדי כך את רוב הכתובת. כיום נשתמרה רק האות האחרונה, רי"ש, וחלק מן האות שקדמה לה. כיום יש לקבר המונוליטי צורת קובייה, וגגו שטוח. כרכוב שסגנונו מצרי חצוב מתחת לגג השטוח של המונוליטי. פרופסור נחמן אביגד הוכיח שבמקורו ניצבה על גג המונוליטי פירמידה בסגנון מצרי, בדומה לפירמידה של "קבר זכריה" המאוחר יותר. במסגרת הסקר ניקינו את גג קבר בת פרעה מהעפר שכיסה אותו. מסתבר שבתקופה הרומית הפכה הפירמידה למחצבה, ונחצבו ממנה אבני בניין גדולות. בגגו השטוח של הקבר ניתן כיום להבחין ב"רפוס" האבנים שנעקרו, אבני גזית מלבניות שהוצאו בסדר ובתכנון קפדניים. למרבה המזל נשמר קבר בת פרעה במשך הדורות ולא שולב בבתי הכפר. במאה הי"ט נרכש הקבר על ידי הכנסייה הרוסית שהקיפה אותו ואת החצר שמסביבו בגדר אבן. שני עצים גדלו בחצר. העצים נראו לי מסוג לא מוכר, וכך קטפתי ענף מאחד העצים והבאתי אותו לזיהוי לנילי ליפשיץ, המומחה הנודעת לעצים עתיקים. לתמהוני כי רב לא הצליחה נילי לזהות את סוגו של העץ אשר בוודאי הובא לכאן מחוץ לארץ-ישראל, אולי בידי אחד מעולי הרגל שפקדו את המקום.

הקבר המונוליטי השני ידוע בשם קבר "אשר על הבית". קבר זה ניצב ברחוב הראשי של כפר השילוח. חזית הקבר פונה אל עבר הרחוב, אבל הוא מוסתר כולו בין הבתים שמסביבו. חדר הקבר משמש כיום כמחסן. בחזית הקבר נחקקו שתי כתובות קבורה. החוקר הצרפתי שארל קלרמון-גאנו הבחין בכתובות בשנת 1870 כאשר עבר לתומו ברחוב הכפר, רכש אותן, עקר אותן ממקומן והעביר אותן למוזיאון הבריטי בלונדון. הפרופסור אביגד היה החוקר הראשון שהצליח לקרוא את הכתובות. הכתובת הארוכה, שנקבעה מעל לפתח, נקראה על ידו כך: "זאת [קבורת ...] יהו אשר על הבית. אין פה כסף. וזהב [כי] אם [עצמותיו] ועצמות אמתו אתו. ארור האדם אשר יפתח את זאת". כתובת זו מלמדת שנקבר כאן פקיד גבוה של ממלכת יהודה ששמו מסתיים באותיות "יהו" ותוארו "אשר על הבית". בת זוגו שנקברה איתו מוגדרת כ"אמה". יש שהציעו להשלים את שמו של בעל הקבר ל"שבניהו", שם המקביל ל"שבנא". אם נכון הדבר, ייתכן שלפנינו קברו של שבנא שהיה "אשר על הבית" בימי מלכותו של חזקיהו, בסוף המאה הח' לפנה"ס, אשר כנגדו יצא הנביא ישעיהו (כב טו-יז): "לך בוא אל הסוכן הזה על שבנא אשר על הבית. מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר, חוצבי מרום קברו, חוקקי בסלע משכן לו!" ייתכן כמובן שנקבר כאן פקיד אחר של הממלכה שתוארו היה "אשר על הבית". לאחרונה התברר שנתגלתה בירושלים טביעת חותם של "אדניהו אשר על הבית", ואפשרי כמובן שהוא היה בעל הקבר.

במסגרת הסקר בדקנו היטב את חלקו הפנימי של קבר "אשר על הבית". בעבר הלא רחוק שימש הקבר כבור מים וקירותיו מצופים כיום בטיח. כיום מכיל הקבר חדר גדול אחד, אולם הצלחנו להוכיח שהקבר המקורי הכיל שני חדרים שחוברו יחדיו והורחבו בתקופה מאוחרת. נשתמרה היטב התקרה המקורית של שני החדרים, ובפינתה הכרכוב האופייני לקברים בעלי התקרות השטוחות. העובדה שהקבר מכיל שני חדרים קבורה מסייעת להבין את כתובות הקבר. הכתובת הארוכה שמעל לפתח מתייחסת בוודאי לבעל הקבר ול"אמתו" שנקברו יחדיו בחדר החיצוני. בחדר הצדדי הפנימי של הקבר נשתמרו שרידים של משכב אשר נועד לקבורת יחיד. הכתובת הקצרה חקוקה בצד הימני של חזית הקבר שמאחוריו חצוב החדר הצדדי. כיום נשתמרה רק המחצית הראשונה של הכתובת ואביגד קרא כאן "חדר בכתף הצר..." "הצעתו להשלים כאן "חדר בכתף הצר[ו]ח]..."

בהנחה ש"צריח" הוא חדר או קבר חצוב בסלע. בהנחה שהכתובת מתייחסת לקבורת היחיד שבחדר הצדדי, ניתן כמדומה לשחזר כך את תוכנה ומשמעותה של הכתובת: "יש כאן חדר קבורה הממוקם בצידו של הקבר המונוליטי החצוב בסלע ובו קבורת X". X היה בוודאי בן משפחתו של "...יהו אשר על הבית" וכך זכה להיקבר בקברו. הקריאה שהצעתי נותנת משמעות חדשה למושג "צריח" בעברית של תקופת הבית הראשון. זו הייתה הפעם הראשונה והיחידה שהעזתי להכניס את ראשי לתחום המסובך של הבלשנות העברית.

הקבר המונוליטי העל-קרקעי השלישי חצוב בסמוך ומצפון לקבר "אשר על הבית", וגם חזיתו פונה אל הרחוב הראשי של כפר השילוח. חשיפתו החלקית מהווה ללא ספק את גולת הכותרת של עבודת הסקר שלנו. שרידי כתובת הקבורה החקוקה בחזית הקבר נתגלו בשנת 1946 על ידי הפרופסור אדולף רייפנברג. בתחילת הסקר מצאנו את קטע חזית הקבר עם הכתובת במצב שראה אותו רייפנברג וניקינו את החזית ככל שיכולנו. חזית הקבר מרוחקת כדי מטר וחצי מרחוב הכפר, ובמרחב זה יכולנו לחפור מעט ולחשוף את החזית עד לתחיתתה. הסתבר לנו, שזהו קבר מונוליטי שמלאכת הסיתות אשר נעשתה בו עולה ברמתה לעין ערוך על זו של שני הקברים המונוליטיים שתיארתי לעיל. רק חזית הקבר נחשפה בסקר, וכולו נמצא כיום מתחת לחצר הבית הבנוי מעל קבר "אשר על הבית" הסמוך. פתח המונוליטית סתום כיום, והוא משמש כבור מים. למרבה הצער התיישב נזיר נוצרי בקבר, וחציבותיו תרמו רבות להרס חזית המונומנט.

לפי נתוני הסקר נראה שהיה לקבר גג פירמידלי, וגובהו הכולל הגיע כדי 5.5 מ'. פתח הקבר נקבע בתוך גומחה החצובה בחזיתו. הכתובת נקבעה מעל לפתח, והייתה בת שלוש שורות. בשורה הראשונה נשמר הקטע "קברת ז..." המעיד ששם הנקבר החל באות ז', ובשורה השנייה נשמר הקטע "אשר יפ..." שיש להשלימו ל"אשר יפתח". ללא ספק זהו חלק ממשפט המזהיר, בדומה לכתובת הקבר הסמוך, מפתחת הקבר בידי זרים. לסיכום, בחלקה המאוחר של תקופת הבית הראשון נחצבו כחמישים קברים במצוקי הסלע של נחל קדרון מול עיר דוד. אחדים מהקברים היו מיוחדים במינם, והכילו כתובות קבורה. הקברים שלנו נועדו לקבורת מספר קטן של אנשים, לבטח שרים ושועים של ממלכת יהודה. כפי שהראה גבי ברקאי, ירושלים של תקופת הבית הראשון הייתה מוקפת כולה בקברים, אבל עיר הקברים של כפר השילוח בולטת ביניהם בייחודה. הארכיטקטורה של הקברים ומסורות הקבורה שונות בהרבה דברים מאלו האופייניות ליהודה באותם ימים, ואזכיר אלמנטים כמיקום הפתחים במרומי המצוק, תקרות גמלוניות של חדרי הקבורה, קברים מונוליטיים על-קרקעיים וכתובות החקוקות בחזית הקבר – הכל אלמנטים האופייניים רק לבית קברות זה.

בזמנו הצעתי שאת מקורה של ארכיטקטורת הקברים המיוחדת לכפר השילוח יש לחפש בפיניקיה, משם הגיעה לירושלים. כך או אחרת, בקברי כפר השילוח ישנם הרבה סממנים להם הקבלות בקברים אחרים בני אותה התקופה ברחבי המזרח הקדום. אזכיר את הפירמידות שעוטרו קברים במצרים, את קברי הסלע הרבים במערב אסיה הקטנה, ואת קברי המלכים של אוררטו בואן, במזרח אנטוליה. גם הקברים המלכותיים בואן חצובים במרומי הצוקים; בכל קבר יש מספר חדרים, ובכמה מהם תקרה שטוחה עם כרכוב הזהה לזה המופיע בקברי כפר השילוח.

ממצאי הסקר רוכזו על ידי בספר בשם "כפר השילוח, עיר הקברים מתקופת המקרא", שראה אור הן בעברית והן בתרגום אנגלי. בקשר לכך אספר את הקוריוז הבא. ההוצאה האנגלית של ספרי על עיר הקברים הייתה מוכנה לרפוס בחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. המביא לרפוס עימד במימנות רבה את הספר ואת מאות האיורים שהכיל, ועמד לשלוח אותו להדפסה בבית הרפוס. ברגע האחרון נדמה היה לו שעמוד אחד ובו שני צילומים של קבר כל שהוא מוצג במהופך, כאשר תקרת הקבר מופנית כלפי מטה ורצפתו מופנית כלפי מעלה. באותה עת לא הייתה לאיש אפשרות ליצור איתי קשר, והוא החליט להפוך את שני הצילומים. וכך הודפס הספר כאשר שני הצילומים הפוכים. כאשר ראיתי לפני את הספר המודפס פניתי מייד ליוסף אבירם, צעקתי "געוואלד!", והצעתי בהתרגשות שיודפס דף תיקון אשר יוכנס לכל עותקי הספר. אמר לי יוסף

בשלווה: "עזוב את הרעיון הזה! באם תדפיס דף תיקון יידעו הכול שיש ליקוי בעימוד, אבל אם לא תדפיס את דף התיקון אף אחד לא ישים לב שיש כאן שתי תמונות הפוכות!" כך עשינו, וכמובן שיוסף אבירם צדק: כמשך עשרים ושש השנים שעברו מאז ראה הספר אור לא העיר לי איש על הטעות בהצבת שתי התמונות.

ירושלים של תקופת המקרא

הדגשתי לעיל – ואף ציינתי בפרקים אחרים – את העניין המיוחד שלי מזה הרבה שנים בתולדות ירושלים של תקופת המקרא. כמובן שעבודת הסקר בכפר השילוח, וכתובת ספרי על עיר הקברים, חיזקו את העניין שלי בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של ירושלים.

ירושלים של תקופת המקרא היא אתר מיוחד במינו בפסיפס האתרים המקראיים בארץ-ישראל, ושונה מכולם. זהו האתר המרכזי והחשוב ביותר מתקופה זו, ואין בארצנו אתר אחר אשר נחפר ונחקר כה הרבה כפי שנחקרה ירושלים, ובראש וראשונה הגבעה של עיר דוד. מצד שני, בחלק מרכזי של האתר – הר הבית – אין אפשרות לבצע מחקר ארכיאולוגי מסודר. בניגוד להרבה אתרים אחרים, האתר של ירושלים הקדומה מיושב ברציפות מימי קדם ועד היום, ואין אתר אחר שבו דתות, פוליטיקה, רגשות לאומיים וקנאות דתית, ממלאים תפקיד מרכזי בכל הווייתו, ובעוצמה כה רבה.

מטבע הדברים, הטקסט המקראי היווה מאז ומתמיד נקודת מוצא מרכזית למחקר הארכיאולוגי של ירושלים בתקופת המקרא, ומצב זה לא השתנה עד היום. מצד אחד, העניין המיוחד בירושלים ובתולדותיה, וחשיבותו של הטקסט המקראי, גרמו לכך שהרבה מפעילות המחקר הטופוגרפי והארכיאולוגי למן המאה הי"ט נעשתה בידי תיאולוגים וחוקרי מקרא, ולא בידי ארכיאולוגים שזה מקצועם. מצד שני, האינפורמציה הרבה ביחס המובאת בטקסט המקראי, וכנגדה מיעוט הנתונים הארכיאולוגיים והקושי לפרשם, הביאו לכך שבהרבה מקרים המחקר הארכיאולוגי נשען על פרשנות של הטקסט המקראי. מובן מאליו שבעניינים שונים, בהם הממצא הארכיאולוגי חלקי וניתן לפרשנות זו או אחרת, התקבלו במחקר הארכיאולוגי פירושים הנשענים על הבנת הטקסט ולא רק על הבנת הנתונים שבשטח. המתמיה הוא שגם חוקרים ארכיאולוגים מצוינים, שנקודת המוצא שלהם הייתה להיות טכנית-ארכיאולוגית, נטו ונוטים לפרש ממצאים לפי הנאמר בטקסט המקראי, אפילו שאין הם תואמים לנתונים הארכיאולוגיים. כארכיאולוג, עמדתי האישית הייתה והינה עמדתו של הבלש הנודע הרקול פוארו אשר מובאת לעיל בראש הספר: "לי יש תודעה ללא השראה; אני רואה לפני את העובדות בלבד, ללא קישוטים דרמטיים וללא אורות של במת משחק". אציג בקצרה רכה את ששת הנושאים המרכזיים במחקר ירושלים בהם עסקתי במרוצת השנים.

חומות עיר דוד. תחילתה של ירושלים בת תקופת המקרא הייתה בגבעה המאורכת של עיר דוד אשר בפסגתה נמצא הר הבית. לפי הדעה המקובלת התקיים יישוב אינטנסיבי בחלקה הדרומי של עיר דוד כבר בתקופת הברונזה התיכונה, ויישוב זה היה מבוצר בחומה. לפי הדעה המקובלת התקיים בעיר דוד יישוב אינטנסיבי בחלקה הראשון של תקופת המלוכה, אלא שאז נוסף לעיר הר הבית, שם נבנו מקדש שלמה ובית המלך. לפי הדעה המקובלת גם יישוב זה היה מוקף בחומה. במאה הח' לפנה"ס התרחבה העיר אל הגבעה המערבית, והפכה לעיר ענק שנהרסה בכיבוש הבבלי בשנת 587/6 לפנה"ס. גם העיר הגדולה הוקפה כולה בחומה. הקונספציה דלעיל של תולדות העיר בתקופת המקרא ניכרת היטב במודל העיר המקראית המוצג בסניף יד בן-צבי בעיר העתיקה. בולט בו הרובע של עיר דוד, אשר בפסגתו נראים המקדש וארמון המלך, ורובע זה מוקף בחומה משלו.

לדעתי, כל הקונספציה הזו איננה נכונה. דומה שירושלים כולה הוקפה לראשונה בתולדותיה בחומה חזקה במאה הח' לפנה"ס, אולי בימי שלטון חזקיהו מלך יהודה. קודם לכן הייתה ירושלים יישוב פרוז, לא מבוצר.

הנתון החשוב ביותר המחזק דעה זו הוא שעד עצם היום הזה לא נתגלה בחפירות השונות ביצור כל שהוא בצד המערבי של עיר דוד. שהרי במאה הח' פנה הצד המערבי של עיר דוד לעבר הרובע המערבי שנוסף זה עתה לעיר, ולא היה צורך לבנות כאן חומה. בחפירות במדרון המזרחי של עיר דוד נמצאו קטעי ביצורים שונים, הן הביצורים שחשפה אילת מזר באיזור "העופל" בצפון עיר דוד, הן המבנים האדירים שגילו רוני רייך ואלי שוקרון באזור מעיין הגיחון. לפי הדעה המקובלת נבנו הביצורים האלה באזור מעיין הגיחון כבר בתקופת הברונזה התיכונה והמשיכו לשמש כביצורי העיר בתקופת המלוכה. לדעתי, הן ביצורים אלה, והן כל קטעי הביצורים והקירות האחרים שנתגלו במדרון המזרחי של עיר דוד, הינם כולם בני חלקה המאוחר של תקופת המלוכה, ונבנו לא לפני המאה הח' לפנה"ס.

לאחרונה חפרו ג'ו עוזיאל ועמיתיו בשכבת עפר הנמצאת מתחת ליסודותיו של "מגדל המעיין" – מבנה הביצור שהוקם מעל למעיין הגיחון. משכבת עפר זו נלקחו דגימות לבדיקה רדיומטרית, והעלו תאריך במאה הט' לפנה"ס. מכאן עולה שהמגדל נבנה שלא לפני המאה הט'! אבל הרבה מהחוקרים שתארכו את מגדל המעיין לתקופת הברונזה התיכונה ממשיכים להחזיק בדעתם: כך העלה לאחרונה רוני רייך את האפשרות שהדגימות הגיעו אל שכבת העפר המשתרעת מתחת למגדל כתוצאה מסחף אדמה בעת שטפונות של מי גשמים נחל קדרון.

בית המלך דוד. מעל למעיין הגיחון, במעלה הגבעה, כוסה קטע מהמדרון בציפוי מדורג של אבנים, אשר בעגה המקצועית כונה "המבנה המדורג". אזור זה נחפר באינטנסיביות רבה על ידי מספר חוקרים – סטיוארט מקאליסטר, קתלין קניון ויגאל שילה. חפירותיו החשובות של שילה לא פורסמו כראות עד היום. המבנה המדורג איננו בן תקופה אחת, ודעות שונות הושמעו על השלבים השונים בהתפתחותו. בעקבות מקאליסטר, חפרה אילת מזר בשטח פסגת הגבעה שמעל למבנה המדורג. אילת זיהתה בקטעי המבנים שחשפה חלקים של מבנה מונומנטלי אותו כינתה "מבנה האבן הגדול". לפי השערתה היה זה בית המלך דוד עליו מסופר בטקסט המקראי. כזכור, מגגו של בית זה צפה המלך דוד בבת שבע היפהפיה הרוחצת לתומה. קצהו של מבנה האבן הגדול התחבר אל הקצה העליון של המבנה המדורג במעלה המדרון. המבנה המדורג התפרש לפיכך כמערכת ביצור. מסקנותיה של אילת מזר נתמכו על ידי ההיסטוריון הנודע נדב נאמן.

ארבעה חוקרים – זאב הרצוג, ישראל פינקלשטיין, רעייתו לילי ואני – חקרנו את הנתונים הקשורים בשני המבנים המונומנטליים – המבנה המדורג ומבנה האבן הגדול. מסקנותינו היו שונות תכלית שינוי מאלו של אילת מזר ונדב נאמן. אין ספק שאכן ישנם כאן שרידים מתקופת הברזל II א, אבל נראה שהשרידים הנראים בשטח אינם בני תקופה אחת, חלקם הינם בני תקופות מאוחרות, ובוודאי שאין לפנינו מבנה של ארמון מלכותי מבוצר. הרשל שנקס, עורך כתב־העת "ביבליקל ארכאולוגי רווי", כינה אותנו בידידות "כנופיית הארבעה" ("gang of four") בדומה לקבוצת הארבעה המוכרת מסיפורו המפורסם של קונאן דויל, ול"כנופיית הארבעה" הידועה ממהפכת התרבות בסין.

בית המלך שלמה. השרידים הארכיאולוגיים מתקופת המקרא על הר הבית, במידה ונשמרו כאלה, אינם מוכרים לנו, שכן לא ניתן לבצע מחקר ארכיאולוגי מסודר במתחם המוסלמי של הר הבית. כל הידוע על הר הבית בימי הבית הראשון, שם נבנה האקרופוליס של מלכי בית דוד, מקורו בטקסט המקראי ובממצא השוואתי מאתרים אחרים. הקמתם של שני מכלולי בניינים המתוארים במפורט בספרי המקרא – בית המקדש ובית המלך – מיוחסת לימי מלכות שלמה. אין בנמצא נתונים נוספים מתי בדיוק נבנו מכלולים אלה, ולפי הדעה המקובלת עמדו הבניינים על עומדם ושימשו את מלכי בית דוד עד לחורבן ממלכת יהודה בשנת 587/6 לפנה"ס. אפשרי, כמובן, שבית המלך ובית המקדש נבנו בשלבים בימי מלכים שונים; כך או אחרת התיאורים במקרא מציגים כמדומה את הבניינים אחרי שהושלמה בנייתם.

רוב החוקרים משחזרים את מקומו של בית המקדש בסמוך או מעל ל"אבן השתייה", הסלע שמעליו נבנה בתקופת המוסלמית בניין "כיפת הסלע". על פי רמזים שונים בטקסט המקראי מקובל לשחזר את מקום בית המלך בשטחו של הר הבית המשתרע מדרום למקדש. לדעתי ניצב בית המלך מצפון-מערב למקדש, שם יש שטח רחב שהספיק להקמת הארמון על כל אגפיו. לדעתי סביר שבית המלך היה ממוקם בשולי האקרופוליס, בסמוך לחומה, ולא במרכז האקרופוליס, שם עברו הלוך ושוב כל הבאים מעיר דוד למקדש.

באשר לבית המלך – התיאור הקצר בספר מלכים א' ז מלמד שמכלול מבנים זה היה גדול בהרבה מהמקדש הסמוך, ובנייתו ארכה שלש-עשרה שנה. בחלק המרכזי של הארמון מתוארים בזה אחר זה "אולם העמודים", "אולם הכסא" שהיה "ספון בארז מהקרקע עד הקרקע", "ביתו אשר ישב שם" שהיה ב"חצר האחרת מבית לאולם", ו"בית לבת פרעה אשר לקח שלמה". לדעתי התיאור המקראי מציג בבניין הארמון יחידה לאחר יחידה בכיוון הכניסה, למן הכניסה אל האגף הטקסי, ועד לאגפי המגורים שנמצאו בחלקו האחורי של הבית. לדעתי לפנינו תיאור של בניין המשלב בתוכו ארמון טקסי מטיפוס בית חילאני, טיפוס של ארמון שהיה מקובל בצפון סוריה באותה תקופה, יחד עם אגף המגורים של הארמון. לבית החילאני אופיינית כניסה מפוארת ובה עמודים, והיא נפתחת אל אולם כניסה. מאולם הכניסה נכנסו אל האולם המרכזי – אולם הכס בארמונות המלכותיים, ומשם עברו אל אגפי המגורים. בפרק 15, למטה, אחזור לדון בנושא בית החילאני בקשר להצעה שארמונות מטיפוס זה נבנו במגידו.

נקבת השילוח. מעיין הגיחון הנובע בתחתית המדרון המזרחי של עיר דוד היה בתקופת המקרא מקור מים מרכזי של ירושלים. זהו מעיין פועם שספיקתו הייתה רבה, ולמן תחילת ההתיישבות במקום היה צורך להתקין מוצא מסודר לעודפי המים שנבעו כל הזמן. בתחילה היו אלה תעלה או שתיים שהוליכו את עודפי המים לאורך שוליו של נחל קדרון אל בריכה גדולה הסמוכה לקצה הדרומי של עיר דוד. במאה ה"ט נתגלתה ונחקרה נקבת השילוח, הידועה בשם "נקבת חזקיהו", אשר החליפה את התעלה הפתוחה והובילה את עודפי המים בנקבה חצובה בסלע. הנקבה מתעקלת בדרכה, ומגיעה אף היא לקצה הדרומי של עיר דוד. כתובת חקוקה בסלע בכתב העברי הקדום מספרת על דרך חציבת הנקבה. התאריך המקובל לחציבת הנקבה ולכתובת שהתגלתה בה נקבע במאה ה"ט לאור המסופר במלכים ב' כ כ שחזקיהו "עשה את הבריכה ואת התעלה ויבא את המים העירה", ובעיקר לאור דברי הימים ב' לב ב-ד המספר: "וירא יחזקיהו כי בא סנחריב ופניו למלחמה על ירושלים... ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ לאמור למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים". ההנחה המקובלת על הרבה חוקרים הייתה והינה שהנקבה נחצבה כדי להטות את מקור המים שנמצא מחוץ לחומה אל מקום בתוך העיר עליו ניתן להגן, וכי הדבר בוצע כאשר התכונן חזקיהו למצור האשורי כמסופר בטקסט המקראי. לאור זה נקבעו זמנן של הנקבה ושל הכתובת לשנים האחרונות של המאה הח' לפנה"ס.

בשני מאמרים פירטתי את חולשותיה של קונספציה זו, והצגתי נתונים המצביעים על כך שמוצא הנקבה בצד הדרומי של עיר דוד היה מחוץ לתחום החומה. כמסופר לעיל נתגלה בחפירתם של רייך ושוקרון "מגדל המעיין" – מבנה הביצורים המסיבי שהגן על מקום המעיין, ומכך עולה שהמים הועברו בנקבה מן המעיין שהיה מוגן על ידי מגדל אדיר אל שולי העיר או אף מחוצה לה שלא היו מוגנים כלל. אין ספק שנקבת השילוח היא מפעל המים המאוחר ביותר בין מפעלי המים הקשורים במעיין הגיחון, ונחצב בוודאי כאשר הפכה ירושלים לעיר ענק בתקופתה האחרונה של ממלכת יהודה. חציבת הנקבה מתקשרת בוודאי באופיו של מעיין הגיחון, שהוא מעיין פועם שספיקתו רבה, והיה צורך לכוון לאן שהוא את עודפי המים שזרמו ממנו.

מחנה צבא אשור. בעת מסעו לארץ יהודה בשנת 701 לפנה"ס חנה סנחריב מלך אשור בלכיש. מכאן שלח סנחריב חיל משלוח – "חיל כבוד" – לירושלים כדי להכניע את חזקיהו מלך יהודה. הצבא האשורי איים לתקוף את העיר, ולאחר משא ומתן עם השר האשורי רבשקה, נכנע חזקיהו, שילם מס כבד, והפך לוסאל של

מלך אשור. אין ספק שחיל המשלוח האשורי חנה בירושלים במחנה שהוקם לצורך כך, מחנה הדומה לאלו שהצבא האשורי נהג להקים במסעותיו השונים. כמדומני שניתן לשחזר את מקום המחנה של צבא אשור בירושלים. בתיאור המצור על ירושלים בידי הצבא הרומי בפיקודו של טיטוס בשנת 70 לספירה, מספר יוסף בן מתתיהו שטיטוס בנה דייק מסביב לעיר הנצורה. יוסף מפרט את מסלול הדייק, ומציין בין השאר שהדייק עבר במקום המכונה "מחנה האשורים". אין ספק שמדובר במקום בו חנה חיל המשלוח של סנחריב קרוב לשמונה מאות שנה קודם לכן. הופעת צבא אשור בירושלים היה אירוע טראומטי, וטבעי הדבר שבזיכרון ההיסטורי של העיר נותר שמו של המקום שם חנו האשורים בעת המצור.

הנתונים שהציג יוסף בן מתתיהו על מסלול הדייק במצור הרומי מאפשרים לשחזר את מקומו של "מחנה האשורים" באזור בו ניצב כיום מוזיאון רוקפלר או מעט מדרומו. אזור זה נמצא במעלה "הגבעה הצפון-מזרחית", אותו רכס שהקצה הדרומי שלו מגיע אל אוכף טופוגרפי בפניה הצפון-מערבית של הר הבית. אין ספק שאזור זה היווה את המקום האופטימלי להקמת המחנה: ראשית, המקום נמצא אל מול האקרופוליס של העיר ובית המלך שנבנו על הר הבית, ואל מול אותו הקטע של החומה אשר גבל באוכף הטופוגרפי דלעיל, והיווה נקודת חולשה בקו ההגנה על העיר. שנית, מקום זה נמצא במעלה הגבעה, בשטח הגבוה מן העיר, והיה מחוץ לטווח החיצים של המגינים אשר ניצבו על החומה. ושלישית, אזור המחנה היה שטוח יחסית, והתאים להקמת מחנה שנועד להכיל את חיל המשלוח האשורי ואת המערכת הלוגיסטית הקשורה בו.

חומת נחמיה. ספר נחמיה מביא תיאור מפורט של חומת העיר ששיפץ נחמיה בבואו לירושלים במאה ה' לפנה"ס. החוקרים חלוקים בפירושיהם לגבי תיאור זה. בהנחה שמובא כאן תיאור של ירושלים בתקופה הפרסית, חלוקים החוקרים בדעותיהם לגבי שחזור קו החומה. החוקרים "המינימליסטים", אשר לפי דעתם ירושלים השתרעה בתקופה הפרסית על פני עיר דוד לבדה, סבורים שספר נחמיה מביא תיאור של החומה אשר הקיפה אך ורק את עיר דוד. חוקרים אלה מניחים, כמובן מאליו, שעיר דוד הוקפה כולה בחומה משלה בחלקה הראשון של תקופת הברזל. החוקרים "המקסימליסטים", שלפי דעתם ירושלים בתקופה הפרסית כללה אף את הגבעה המערבית, סבורים שספר נחמיה מביא תיאור של החומה אשר הקיפה אף את הגבעה המערבית. לדעתי, ספר נחמיה מתייחס לחומת ירושלים כפי שהייתה ערב הכיבוש הבבלי בשנת 587/6 לפנה"ס. זו הייתה החומה היחידה שהקיפה את העיר בתקופת נחמיה. סביר להניח שהישוב בתקופה הפרסית התרכז בעיקר בעיר דוד וכי חלקי העיר בגבעה המערבית היו הלכה למעשה ריקים כמעט מתושבים. אבל החומה, שנפגעה קשות בעת המצור הבבלי, עמדה עדיין על עומדה. ספר נחמיה מתאר את שיפוץ החומה שהקיפה את העיר הגדולה, ובזאת הוא מבטא את השאיפה והתקווה ליישב את העיר כולה. ברור, לטעמי, שספר נחמיה לא יכול היה לתאר חומה שהקיפה את עיר דוד לבדה כדעת "המינימליסטים", ולו רק מהטעם הפשוט שחומה שכזו לא נבנתה כלל בצד המערבי של עיר דוד.

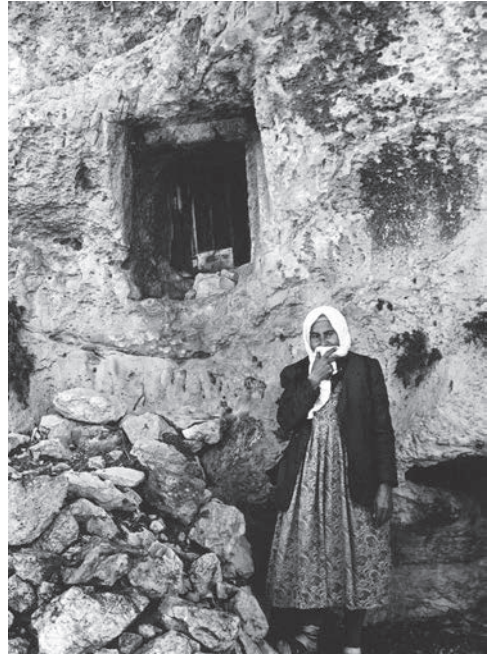
ובאשר למאמרי על חומת נחמיה: המאמר בגרסתו העברית לא התקבל לפרסום בכתב עת מכובד, בוודאי משום ההשקפה "המינימליסטית" של עורכיו. המאמר פורסם בלבוש אנגלי וזכה להצלחה גדולה: מאז העלית אותו לדרך שלי באתר "אקדמיה.אדו" לפני מספר שנים פתחו את קובץ המאמר יותר משלושים וחמישה אלף איש!

103. כפר השילוח, ירושלים

104. כפר השילוח, ירושלים; פתחי קברים במצוק; החתול משמש קנה מידה

106. כפר השילוח, ירושלים, 1968; תרנגולות ויונים בחדר קבר מס. 15

105. כפר השילוח, ירושלים, 1968; בעלת קבר מס. 15 ניצבת ליד פתח הקבר

107. כפר השילוח, ירושלים, 1968; משפחת מוסה בדירתם בקבר מס. 27

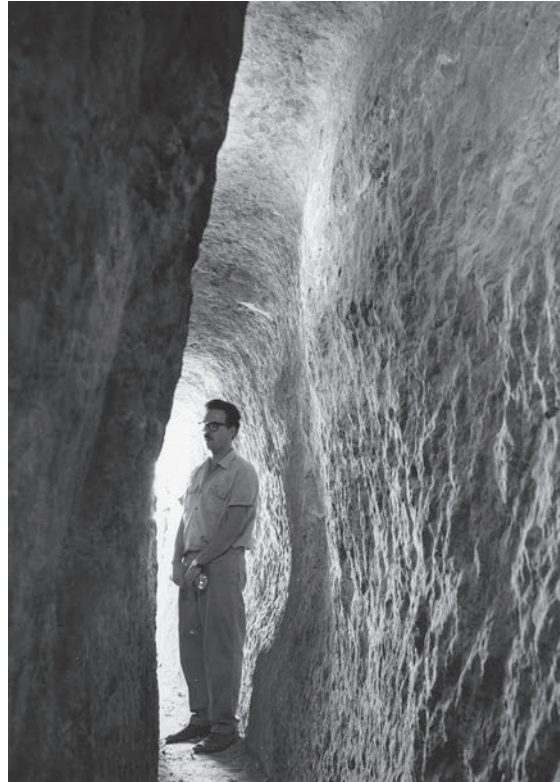
108. כפר השילוח, ירושלים, 1968;
החפירה ברחוב הראשי של הכפר

109. כפר השילוח, ירושלים; משכב
קבורה בקבר זוגי

111. ירושלים, 2015; בירידה עם לילי לבור מים בעיר דוד

110. ירושלים, 1968; במנהרה חצובה בעיר דוד

112. ירושלים, 2015; עם לילי ואילת מזר; ברקע נראית חומת הר הבית

חפירות לכיש

חבלי הלידה של החפירה בלכיש

שנים אחדות לאחר שהצטרפתי לסגל של אוניברסיטת תל אביב הוקם המכון לארכיאולוגיה ביוזמתו ובהנהגתו של יוחנן אהרוני, ובתמיכתה הנדיבה של הנהלת האוניברסיטה. יוחנן אהרוני גרס שחייבת להיות חפירה מרכזית של המכון בהנהלתו הוא, ובה ישתתפו כל אנשי הסגל של החוג לארכיאולוגיה ושל המכון. יוחנן בחר את תל באר שבע, בו היה לו עניין מיוחד, כאתר לחפירה המרכזית, וכל המכון שזה עתה הוקם התגייס לעניין זה. לפי בקשתו של אהרוני, הצטרפנו, אפרים שטרן ואני, לתקופה של שבועיים לחפירה החדשה, מתוך רצון להביע את תמיכתנו במפעל החפירות החדש. במשך שבועיים אלה, בהיותי "מומחה" לענייני קברים עתיקים עקב עבודתי בתל עיטון ובכפר השילוח, קיבלתי על עצמי לנסות ולאתר את בית הקברות של תושבי תל באר שבע. שום דבר לא התגלה בחיפושים שערכתי מסביב לתל. בסיוע מספר מתנדבים חפרתי בקרבת התל שוחה אחת שנראתה אולי כמקומו של קבר עתיק, אבל למעט חיפושיות שחורות מהסוג הנפוץ באזור באר שבע לא העלינו דבר. מקומו של בית הקברות העתיק לא נודע עד היום.

באותה תקופה התקרבה לאיטה עבודת הסקר בכפר השילוח לקראת סיום, ואפשרות ההצטרפות למפעל החפירות בתל באר שבע לא נראתה בעיני. בקיץ 1971 התחלתי להרהר באפשרות ליזום חפירה משלי בתל מתקופת המקרא. ככל שהרהרתי בדבר נראה לי שביצוע של מפעל שכזה הוא עניין מסובך, והגעתי למסקנה שכדאי לנסות ולצרף אלי שותף מסגל המחלקה שיוכל ליזום עימי את החפירה, ולהרים מחצית מהנטל. משה כוכבי נראה לי כמועמד מתאים – ארכיאולוג מעולה, אדם ישר דרך, וחבר ותיק. כוכבי, תלמידו המובהק של אהרוני, חפר באותה עת בתל מלחתה שבנגב. הייתה זו מעין "חפירת לוויין" לחפירה הגדולה שניהל אהרוני בתל באר שבע. יום אחד נסענו, אן ואני, לבקר בתל מלחתה. הדרך לשם הייתה דרך חתחתים לא סלולה, מלאה באבנים, שלא התאימה למכונית המוריס הנמוכה שלנו, ונאלצנו להחליף בדרך גלגל שצמיגו נהרס. הסברתי בהתלהבות לכוכבי את תוכניותי, והצעתי לו להצטרף. כוכבי ענה ללא היסוס שבחפירה ארכיאולוגית חייב להיות מנהל אחד ולא שניים, כשם שלכל חיה יש ראש אחד ולא שניים. חזרתי הביתה והתחלתי לגבש בעצמי את התכנית למפעל חפירות חדש. הדבר לקח חודשים ארוכים.

ראשית דבר היה עלי להחליט היכן אני שואף לחפור. באותם ימים הייתה עדיין שורה שלמה של תילים "פנויים" בין תילי המפתח של ארץ-ישראל שלא נערכו בהם חפירות באותה עת, וכסופו של דבר נותרו ברשימת "המועמדים" שלי שישה תילים "אפשריים". בשנת 1972 שהיתי כמה חודשים בחופשת שבתון באנגליה, וניצלתי את הדבר לקידום הנושא של מיזם החפירות. ראשית דבר פניתי לריצ'רד בארנט לבקש

את עצתו. בארנט שמע את הדברים בעניין, התלהב מרעיון החפירה החדשה, הציע את עזרתו, וללא היסוס הצביע על תל לכיש כאתר המתאים ביותר מבין ששת התילים שהצגתי לפניו. בארנט שכנע אותי בחשיבות המיוחדת של לכיש, וכך נפל הפור.

הצעד הבא היה לקבל את הסכמתם של החופרים הקודמים בלכיש. אולגה טאפנל הייתה היחידה מבין חברי הצוות של משלחת החפירות הבריטית שהייתה עדיין בחיים. נסעתי לבקר אותה בדירתה בדרום-מערב לונדון. אולגה קיבלה את פני בחמימות רבה, ושוחחנו ארוכות בנושא החפירה המוצעת על כוס תה בסלון הדירה. באותה עת כבר הייתה אולגה טאפנל ישישה והתקשתה בהליכה. תוך כדי שיחה בקשה ממני להביא משהו מהחדר הסמוך – חדר השינה שלה. נדהמתי מהצניעות שהשתקפה בדירה כולה. חדר השינה נראה כחדר שינה של נזיר. כאשר ביקשתי מאולגה את אישורה לחפור בלכיש הגיבה בתמיהה – למה אני פונה אליה בכלל, האם אני חושב שהיא בעצמה מתכננת לחזור ולחפור שם?! כבר בשיחתנו הראשונה הביעה אולגה טאפנל תמיכה מלאה בתוכנית החפירות המחודשות והבטיחה לי את מלוא עזרתה.

פגישה זו הייתה הראשונה מבין פגישותינו הרבות במשך כעשור שנים, עד לפטירתה. אולגה טאפנל הייתה אישיות מיוחדת במינה. בכל שיחה איתה בלטו יושר אישי, חוכמה רבה, הבנה מצוינת של כל נושא ארכיאולוגי, טוב לב וצניעות רבה. ככול שעבר הזמן למדתי להעריך את הדינים וחשובות של חפירת לכיש אותם כתבה טאפנל לבדה במשך שנים ארוכות, ואת ההבחנות והמסקנות החשובות אליהן הגיעה במחקריה. לאחר שקיבלתי את ברכתה של טאפנל כתבתי ליוחנן אהרוני, הן כחוקר ששנים אחדות קודם לכן חפר בעצמו בלכיש, הן בתפקידו הנוכחי כראש המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב. כאמור לעיל, אהרוני סבר שמקומי במשלחת החפירות של תל באר שבע. אבל, מכל מקום, אהרוני נענה מייד בחיוב לפנייתי, ובירך על רעיון החפירה המתוכננת בלכיש.

בשלב הבא, אחרי שקיבלתי את אישור המכון בתל אביב ואת הסכמתם של החופרים הקודמים, פניתי בבקשה לאגף העתיקות לקבל רישיון חפירה. ועדת הרשימות של המועצה לארכיאולוגיה כללה באותם ימים את מנהל אגף העתיקות אברהם בירן, ואת מזר, ידין, אהרוני ויוסף אבירם, ואולי חברים נוספים. בקשתי אושרה ללא התנגדות או הסתייגות.

לאחר מכן פניתי לחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בבקשת השתתפות ותמיכה כספית. הוועד המנהל – שהלכה למעשה כלל בדיוק את אותם אישים שהיו חברים בוועדת הרשימות – אישר את השתתפות החברה בפרויקט. שמור עימי עד היום פתק בכתב ידו העגלגל של יוסף אבירם המודיע לי שהוועד המנהל הקציב 10,000 לירות לחפירה.

עמדתי עתה בפני הבעיה הקשה מכול – בעית המימון. קיוויתי בליבי שכאשר אתחיל את החפירה, ולו בקנה מידה קטן ביותר, ניתן יהיה לפתח לאחר מכן את הפרויקט ביתר קלות. וכך אכן היה. העונה הראשונה, שהתקיימה בקיץ 1973, הייתה צנועה ביותר, ומומנה מארבעה מקורות. בלונדון השיג ריצ'רד בארנט את תמיכת האגודה האנגלו-ישראלית לארכיאולוגיה, ואולגה טאפנל הפנתה אותי למרג'ורי ואן-הארטן ולמליסה מרסטון – שתי בנותיו של סר צ'רלס מרסטון שהיה אחד משני התומכים המרכזיים של חפירות המשלחת הבריטית בלכיש. שתיהן הרימו תרומה לחפירה החדשה לזכרו של אביהן. בישראל קיבלתי תמיכה צנועה, כאמור לעיל, מהחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. לאחר מכן פניתי ליעקב צור, שהיה יושב ראש הדירקטוריון של הקרן הקיימת, והודות למאמציו תרמה הקרן הקיימת לחפירה. וכמובן שקיבלתי עזרה בעניינים לוגיסטיים, וכן שירותים שונים מהמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב.

אבל הישועה הכספית הגיעה לפרויקט באופן בלתי צפוי ממקור אחר. כמסופר בפרק 10, לעיל, ביקרתי בניו יורק בשנת 1972. מובן מאליו שניצלתי את ביקורי לחפש מימון לחפירה המתוכננת. ראשית דבר הלכתי למשרד אגודת הידידים של אוניברסיטת תל אביב. בהיותי שם נתקלתי במקרה ב"ספר הקרנות" המרכז

בתוכו אינפורמציה על כל הקרנות בארצות הברית, ספר שלא ידעתי כלל על קיומו. שקעתי בספר במשך כמה שעות ורשמתי לי את הנתונים על תשע קרנות בעיר ניו יורק שנראו בעיני כקרנות אפשריות למימון של חפירה בתל לכיש. לאחר מכן סימנתי בעט אדום את מקום משרדיהן של תשע הקרנות על גבי מפה של מנהטן. ביום המחרת ענבתי עניבה, לבשתי ז'אקט, לקחתי בידי את המפה המסומנת, ואזרתי עוז לכתת את רגלי למשרדיהן של תשע הקרנות. ברוב המשרדים התבוננה בי פקידת הקבלה בתימהון ודחתה את פנייתי על הסף. רק במשרד אחד – זה של קרן סמואל קרס – התפתחו הדברים אחרת. פקידת הקבלה הכניסה אותי אל חדר המתנה מפואר, הושיבה אותי על כורסה מוזהבת, והלכה לאן שהלכה. לאחר המתנה קצרה נכנסה לחדר אישה נעימת הליכות והציגה את עצמה – מרי דייוויס, סגנית נשיא אקזקוטיבית של קרן סמואל קרס. שנים אחדות לאחר מכן, כאשר העמיקו יחסי הידידות ביני לבין מרי דייוויס, הסבירה לי מרי שלא היה מקובל במשרד הקרן לקבל אנשים לפגישה מבלי שנקבע להם ראיון מראש, ובלא ברור מוקדם של נושא השיחה. אבל כאשר שמעה שהאיש הרוצה להיפגש עימה הגיע מירושלים, לא יכלה לדחות אותו על הסף. מרי דייוויס שמעה בקשב רב את דברי, התלהבה מרעיון החפירה, והבטיחה לי שהקרן תבדוק את בקשתי בחיוב. משיחה זו התפתח קשר הדוק עם קרן סמואל קרס, והיא תמכה ביד נדיבה בחפירות לכיש ובפרסומן למן עונת החפירות השנייה בשנת 1974. אלמלא התמיכה של קרן סמואל קרס לא ניתן היה לבצע את החפירה כפי שבוצעה. מרי דייוויס, אירית קתולית במוצאה, הייתה אישיות יוצאת דופן וידידה חמה של ישראל ושל חפירות לכיש. היא גילתה עניין רב בתרבות ובשמירת הטבע בישראל ונהגה לכוא לארצנו מדי שנה. בכואה ביקרה תמיד בלכיש ועקבה בהתעניינות אחר התפתחות החפירה, וכמובן התארחת בביתנו בירושלים. קשרי הידידות בינינו נמשכו גם לאחר שפרשה לגמלאות, והיא המשיכה להתעניין בהתפתחותו של מפעל החפירות עד לפטירתה. ככל שעברו השנים נתמך מפעל חפירות לכיש על ידי מוסדות ואישים שונים. אני רוצה לספר במיוחד על אחד מהם. בשנת 1989, כאשר עבודתנו בלכיש התרכזה בשחזור שער העיר, הגיעו לביקור ליאון לוי ורעייתו שלבי וייט, התורמים הגדולים של חפירות תל אשקלון. הביא אותם ללכיש ידידי לארי סטייגר, חופר אשקלון. תוך כדי הביקור באתר הזמינה אותי שלבי להרצות על לכיש בסדרת הרצאות שארגנה בספרייה הציבורית של ניו יורק. בסוף הביקור בלכיש פניתי לליאון והעליתי את האפשרות שיתמוך במפעל החפירות שלנו. ליאון ענה לי שנדון בכך כאשר ניפגש בניו יורק. אן התלוותה אלי בנסיעה לניו יורק, ולאחר הרצאתי על לכיש הגענו לארוחת ערב בביתם של שלבי וליאון. גם פרופסור פיליפ קינג מבוסטון, ידידם הקרוב של המארחים, היה נוכח בהרצאה ובארוחה. חפצים מאוסף העתיקות של שלבי וליאון מלאו את החדר, ושורה של ראשי קיסרים רומאים חטובים מאבן עיטרו את שולחן האוכל. הארוחה הייתה מעולה והאוירה מצוינת. התלבטתי איך ומתי לפנות לליאון בעניין התמיכה בחפירות לכיש. הסוגיה נפתרה עם גמר הארוחה כאשר ליאון פנה אלי ואמר: "דייוויד: רצית לשאול אותי משהו – בוא ניגש אל החדר הסמוך ונדבר שם". כאשר התיישבנו בחדר הסמוך, שהיה מלא בחפצי ברונזה עתיקים, פתחתי ואמרתי שאני חש אי נעימות לבקש ממנו תרומה לחפירות לכיש. ענה ליאון בחביבות: "דייוויד! אל תחוש אי נעימות – זו חובתך לבקש תמיכה בחפירה, וזו חובתי לתמוך בחפירה!" וכך אכן היה. כך נהג איש מיוחד ונעים הליכות זה.

החפירה רוקמת עור וגידים

כאשר נפל הפור לקיים את עונת החפירות הראשונה בקיץ 1973 נסע עימי יצחק בית-אריה, שבאותם ימים היה מרכז המכון לארכיאולוגיה, לחפש מקום מתאים כדי לשכן בו את משלחת החפירות. לאחר שבררנו את האפשרות לכך בכמה מקומות החלטנו למקם את המשלחת בקיבוץ בית גוברין, שבו התאכסנה בזמנו משלחתו של יוחנן אהרוני. הקיבוץ נמצא באותה שנה במשבר כלכלי וחברתי, אבל חבריו קיבלו את פנינו

בשמחה. הקיבוץ הקצה למשלחת בית קטן ובו כמה חדרים שנותר עומד מימי הכפר הערבי בית ג'ברין שנהרס במלחמת השחרור. התחלנו בהכנות שונות לחפירה. קיבלנו מעט ציוד מעודפי משלחת תל באר שבע שמנהלן המכון, שלמה פרנק, העביר לבית גוברין. עדנה וחנן כהן, חברי מושב לכיש, סייעו לנו בכל הקשור בהכנות להתחלת החפירה בתל.

צוות המשלחת בעונת החפירות הראשונה היה קטן מאד. גבי ברקאי, שעבד עימי בסקר כפר השילוח, פיקח על החפירה בשטח החתך המרכזי במערב התל. כריסטה קלמר, שהגיעה מגרמניה לירושלים, והשלימה שם את לימודיה בארכיאולוגיה, פיקחה על השטח השני – ארמון המושל מתקופת מלכי יהודה שמאז ימי המשלחת הבריטית היה מכונה "ארמון-המצודה". הסטודנטית עירית לייסט, לימים ויזור, הייתה הרשמת, ואן הייתה הרפאית. כמו כן הצטרפו אלינו שתי סטודנטיות מתל אביב ומתנדבת אחת מארצות הברית. אני שימשתי כמודר וכצלם, ובסוף העונה הגיע אברהם חי, צלם המכון לארכיאולוגיה, לבצע את הצילומים הסופיים של החפירה. גם מתנדב אחד או שניים עזרו לנו בחפירות מדי פעם. זכורים לטוב דוד לב ובנו רוני מקיבוץ גלאון, שהשתתפו בחפירתנו למן תחילתה. ככל שעברו השנים גדלו שלושת בני, ושלושתם השתתפו בחפירות במרץ ובהתלהבות.

בעונות הראשונות בוצעה עבודת החפירה בידי פועלים ערבים. ידידי דני בהט קישר אותי עם אבו עלי, ראיס מהכפר בית צוריף שבנפת חברון, איתו עבד באותה עת בחפירת הצלה בבית שמש. אבו עלי סיפק את הפועלים לחפירתנו. זכור לי היטב היום הראשון של החפירה, 1 ביולי 1973, כאשר פגשתי באבו עלי ואנשיו ממתינים לי בצל חורשת עצים ליד בית שמש. מדי בוקר היו אבו עלי ופועליו מגיעים במשאית רעועה ודחוסה מבית צוריף, וחוזרים לכפרם בתום יום העבודה. עם הפועלים הסתדרנו טוב, למרות קשיי השפה. אני זוכר לטובה הרבה מהם, ובעיקר גברתן אחד הלובש גלבייה שחורה וכפייה לראשו, שהיה עודר במכוש בחריצות רבה. פעם או פעמיים נסעתי במכונית לבית צוריף כדי להעביר את התשלום לפועלים לידי אבו-עלי, וזכור לי שדודתי אירמה שבאה לביקור בישראל הצטרפה אלי באחת הנסיעות.

בעונה הראשונה, ובעיקר בימי החפירה הראשונים, היו תנאי עבודתנו קשים למדי. פסגת התל הייתה מכוסה צמחייה עבותה, כמעט בגובה אדם, שכללה הרבה קוצים יבשים, ונאלצנו לפלס לעצמנו שבילים צרים למעבר ממקום למקום. את מי השתייה הבאנו במיכלי פלסטיק מבית גוברין, והעלינו אותם בידינו לתל מדי יום. ארוחת הבוקר של חברי המשלחת כללה כריכים שהוכנו בערב הקודם במטבח הקיבוץ, והובאו לתל בצידנית. בימים הראשונים אכלנו את ארוחת הבוקר כשאנו יושבים על מספר אבנים גדולות שהיו מונחות על פני השטח, באזור שבין השער לבין שטח החתך. כל אחד מאיתנו התיישב לאכול על אבן גדולה שכזו, כאשר השמש הקייצית יוקדת מעלינו במלוא עוזה.

והנה, בבוקר אחד, בעודנו אוכלים את ארוחת הבוקר כאשר אנו יושבים על האבנים הגדולות, הופיע לפתע בחור צעיר וזריז והציג את עצמו – יהודה דגן מקיבוץ גת. יהודה סיפר לנו על העניין המיוחד שלו בתל לכיש, ופתאום שאל: "למה אתם יושבים לאכול דווקא כאן?" השבנו לו בשאלה: "וכי איפה נשב?" ואז אמר: "הרי יש פתרונות פשוטים יותר וטובים יותר!" ותוך זמן קצר סידר האורח שזה עתה הגיע פינת ישיבה סמוך לקיר המערבי של ארמון-המצודה, במקום שהיה מצל משמש במשך שעות הבוקר. יהודה הביא מאין שהוא כמה קרשים ארוכים ומספר בלוקים, ולפתע קמו לפנינו ספסל לישיבה, שולחן להניח עליו את האוכל, ובעיקר צל לראשינו!

ביום קיץ אחד, שהיה חם במיוחד בעוד רוח חזקה נושבת, השליך אחד הפועלים בדל סיגריה אל בין השיחים בשולי החפירה. הסיגריה לא הייתה כבויה, ובמהרה אחזה האש בקוצים היבשים. תוך זמן קצר היה התל כולו אחוז בלהבות. נסיונותינו לכבות את האש לא צלחו, ואף חלק ניכר מציוד החפירה נשרף. כבאי הקרן הקיימת הגיעו במהירות למקום ודאגו שהשריפה לא תתפשט אל מעבר לשטח התל. משכבתה השריפה

נוכחנו לדעת שמעז יצא מתוק: אומנם הושחת ציוד חפירות רב, אבל השטח נשאר נקי מצמחייה יבשה. עכשיו יכולנו לראות את פני התל וללכת בו לכל מקום, ולא רק בשבילים צרים בין קוצים וחרולים. דרך חיינו על התל השתנתה מעתה לחלוטין. יתרה מזו, לאחר שכל הצמחיה נשרפה לא היינו צריכים לחשוש עוד מדליקות. הלקח נלמד, ובכל אחת מן העונות הבאות, כחלק מההכנות לקראת תחילת החפירה, שרפנו את התל במכוון ובאופן מבוקר בסיוע הכבאים של הקרן הקיימת.

כאשר התחלתי לתכנן את החפירה עמדה בפני השאלה כיצד להתייחס לחפירות של המשלחת הבריטית, אשר נערכו בקנה מידה גדול אבל נפסקו באיבן. אפשרות אחת הייתה להתחיל לחפור בשטחים חדשים ולהתייחס לחפירה כאילו היא מתנהלת בתל שעדיין לא נחפר. בעיה מרכזית שנשארה לא פתורה בעקבות חפירות סטארקי הייתה הבעיה של זיהוי שכבת העיר שנהרסה בכיבוש שנחריב מלך אשור בשנת 701 לפנה"ס. כך, למשל, סבר ידין שמן הראוי למקם את שטח החתך המרכזי שרצינו לחפור באזור שלא נחפר קודם לכן, וכך נוכל לבדוק את הסטרטיגרפיה באופן אובייקטיבי. אני סברתי שהחפירה החדשה "ממשיכה" בעצם את החפירות הקודמות, ולפיכך על החפירה החדשה לנסות ולהתחבר פיזית אל החפירה הקודמת, ובאופן כזה "להמשיך" את מה שהתחילו קודמינו. כך ניתן יהיה לשלב את הידע שהושג בשתי החפירות, וכך ניתן יהיה להקל על אלו שירצו בעתיד ללמוד את הדינים וחשבונות של החפירות השונות. לאור מדיניות זו חיברנו פיזית בצורה זו או אחרת את כל השטחים שחפרנו עם השטחים שחפרה המשלחת הבריטית. אימצנו לנו את שיטת סימון השכבות שקבעה המשלחת הבריטית, ונמנענו מלהשתמש במספור של שטחי חפירה ושל לוקוסים וממצאים באותיות ובמספרים שקודמינו השתמשו בהם. ביום הראשון של החפירה הגיע לתל לכיש ידידי האדריכל אהוד נצר כשהוא מלווה בצוות עוזריו. אהוד קיבל על עצמו לסמן מחדש על התל את הרשת ההנדסית של משלחת החפירות הבריטית. בסופו של דבר הוא לא הצליח בכך, שכן לא היו נתונים מספיקים על פני התל ובדין וחשבון הבריטי שהיו מאפשרים לו לשחזר במדויק את הרשת. אהוד סימן רשת הנדסית חדשה, קרובה ככל שניתן לרשת ההנדסית הבריטית, וכך יכולנו להתחיל בחפירה.

לסימון השכבות בתל השתמש סטארקי בביטוי "level" או "city-level" ולא בביטוי "stratum" כמקובל. לאור מדיניותנו להמשיך בסימוני המשלחת הבריטית המשכנו להשתמש בשיטת מינוח השכבות של סטארקי ככל שהדבר ניתן. רק בחפירות מעטות אחרות השתמשו גם כן בביטוי "level" למינוח השכבות. מכאן, שבלכיש יש "levels" בעוד ברוב התילים האחרים יש "strata". יש בכך משום סנוביזם מסוים, אבל אני שמח שבתל לכיש השתמשנו במינוח מיוחד זה כדי למספר את השכבות של החפירה, דבר המבליט את ייחודו של התל. לצערי כי רב, לא הכול מקפידים כיום על עניין זה, וליבי נחמץ בקרבי כאשר אני מבחין בספרות המדעית שיש חוקרים המשתמשים בביטוי "stratum" לתיאור שכבה בתל לכיש.

עיקרון חשוב שקבענו לעצמנו הוא שאסור שמשלחת אחת תחפור תל שלם, או אף מבנה גדול או "נושא" שלם בתל אחד. כל חופר חייב לתכנן את חפירתו כך שישאר קטע לא חפור למשלחות אחרות, אשר יוכלו לחפור אותו בעתיד בשיטות חדישות יותר ולבדוק את מסקנות החפירה הנוכחית. רעיון זה אינו חדש כשלעצמו, וכבר הביע אותו במאה הי"ט וילהלם דרפפלד, אדריכל חפירות טרויה. לצערי, כלל עקרוני זה, שהוא כה הגיוני וכה פשוט, אינו מיושם תמיד. בחפירתנו בלט יישומו של עיקרון זה בתכנון החפירה בכל השטחים, ובעיקר בתכנון החפירה של בית השער הפנימי מתקופת מלכי יהודה. חפרנו אך את מחציתו השמאלית של בית השער והשארנו את מחציתו הימנית בלתי חפורה. כמסופר בפרק 16, למטה, כארבעים שנה לאחר חפירתנו נחפרה המחצית הימנית של בית השער בידי סער גנור מרשות העתיקות, וזאת כחלק מההכנות לפתיחת תל לכיש כאתר קולט קהל של רשות הטבע והגנים.

בשנים הראשונות ערכנו עונת חפירות מדי שנה בשנה, אך כעבור כמה שנים נוכחנו שעומס החפירות גדול מדי, ועוד טרם שאנו מספיקים לנשום אוויר בגמר עונה אחת, כבר מוטל עלינו להתחיל במרץ בהכנות לעונה שלאחריה. עברנו, לפיכך, לתכנית חפירות של אחת לשנתיים.

למן עונת החפירות השנייה בקיץ 1974 החל מפעל החפירות לגדול, הן משום הצלחת החפירה ותוצאותיה המצוינות, הן משום התמיכה הנדיבה של קרן סמואל קרס. למשלחת נוספו מתנדבים וסטודנטים, ואילו מספר הפועלים שהועסקו בחפירה הלך ופחת. צוות החפירה גדל לאיטו, ובמשך השנים נוספו אליו יצחק אשל, יהודה דגן, ג'והן וודהד, אדם זרטל, אלי ינאי, אנטוני לואיסון, אורנה צמחוני, וסטודנטים נוספים, וכמובן אדריכל, צלם ומנהלן.

בעונה השנייה הרחבנו את מחנה המשלחת בכית גוברין ועברנו להתגורר בכית ערבי מרווח יותר שניצב בפאתי הקיבוץ, בתוך חורשת עצי אקליפטוס. משרדי המשלחת שוכנו בקומה הראשונה, מגורי הבנות בקומה השנייה, ולשאר אנשי המשלחת הוקמו אוהלים למגורים בצל העצים שהקיפו את הבית. במהרה התברר שגם כאן צר המקום, והעיק עלינו גם המרחק מהתל, שהצריך נסיעה ממושכת אל החפירה מדי בוקר, וחזרה במכונית אל הקיבוץ עם תום העבודה. לפיכך עברנו אחרי מספר שנים אל מחנה חפירות שהוקם ביוזמתו ובמרצו של יהודה דגן בחורשת עצי אקליפטוס לא הרחק מהתל. מספר אנשי המשלחת שהתגוררו במחנה בשיא העונה הגיע לכדי 160 איש.

אף שהמחנה היה קרוב לתל, נסעו האנשים מדי בוקר באוטובוס לעבודת החפירה, ואת הפסקת הבוקר עשו בסככה גדולה שהקמנו על פסגת התל. בתום יום החפירה חזרו כולם ברגל אל המחנה ושם אכלו את ארוחת הצהריים. שארית היום, לאחר מנוחת צהריים, הוקדשה לעבודה ברחיצת חרסים ומיונם, רישום יומני החפירה והרצאות. בכל עונה נערכו כמה מסיבות מוצלחות שזכרן שמור עד היום בלב כל המשתתפים.

בחפירות השתתפו סטודנטים ומתנדבים רבים שהגיעו מעבר לים, והם תיאמו את השתתפותם עם הפרופסור הקוריאני סונג נאי רי מיוג'ין, אורגון, שהיה מתאם המשלחת בארצות הברית. הרבה משתתפים הגיעו בקבוצות שאורגנו במוסדות אקדמיים שונים. המתנדבים בעונות השונות היוו אספקלריה אנושית מגוונת. היו ביניהם מלומדים נודעים, כחוקר הכתובות הצרפתי אנדרה למר, וכחוקרי המקרא הבריטיים היו ויליאמסון וגרהם דייויס. יום אחד הגיע למחנה המשלחת אוטובוס שהביא עימו מתנדבים הישר מממל התעופה בן-גוריון. והנה, לתמהוני, ירד מהאוטובוס אדם מבוגר מאד מלווה באשתו, והוא לובש בחום הקיץ חליפה ועניבה. פתחת איתו בשיחה, והסתבר שהאיש, הווארד מייסי, היה בן למעלה משמונים, והגיע אלינו מדה מוין, בירת מדינת אייווה בארצות הברית. להווארד היה מפעל קטן של בטון לבנייה. שנים אחדות קודם לכן התגלגל לידיו במקרה גיליון של "ביבליקל ארקאולוג' רוויו", והוא "נלכד" בנושאי ארכיאולוגיה מקראית וחפירות. אשתו התנגדה בכל תוקף להצעה שבעלה הישיש ישתתף בחפירה ארכיאולוגית. אבל הווארד התעקש, ובסופו של דבר נכנעה הגברת מייסי לרצונו והסכימה לכך שהווארד ינסה להתקבל כמתנדב באחד ממפעלי החפירות, וזאת מתוך שהניחה שאף מיזם חפירות לא יקבל אדם שגילו למעלה משמונים. והנה, הווארד מייסי פנה אלינו, והתקבל! הגברת מייסי הצטרפה גם כן לחפירה כדי לשמור על בעלה, וזו הייתה נסיעתה הראשונה בימי חייה אל מחוץ למדינת אייווה. שניהם היו אצלנו שבועיים, עבדו בחריצות, ונהנו מכל רגע ורגע. כאשר עזבו אמר לי הווארד מייסי: "ביליתי כאן את התקופה הטובה בחיי!"

אחד המתנדבים המבוגרים סיפר לי בהתלהבות על יום עבודתו הראשון בשטח החתך: בשלב מסויים הלך האיש אל מתקן השירותים שניצב בקרבת שטח השער. כאשר סיים את ביקורו במתקן לא זכר האיש איך לחזור משם אל שטח החתך. הוא עמד אובד עצות עד שמצא את הפיתרון: הוא זכר היטב כיצד הגיע בבוקר מתחתית התל אל שטח החפירה שלו. האיש ירד לפיכך עד לתחתית התל, עשה שם סיבוב פרסה ועלה בחזרה אל התל, ומצא ללא קושי את הדרך אל שטח החתך!

קבוצה מצוינת הגיעה מדי שנה מדרום אפריקה, ומעשה שהיה כך היה. הייתה זו עדיין תקופת האפרטהייד. שני פרופסורים לבנים מהאוניברסיטה של דרום אפריקה בפרטוריה, איאן אייברס ואחד מעמיתיו, הגיעו יום אחד לפגישה איתי בדירתנו בנוה גרנות בירושלים. היה זה יום חמסין של חודש אוגוסט, ושני האורחים הגיעו מעונבים ולובשים חליפות כהות. שניהם בקשו להביא מדי שנה קבוצות של מורים ותלמידים לחפירת לכיש. פרופסור אייברס הסביר לי שהאוניברסיטה של דרום אפריקה היא אוניברסיטה המתנהלת בהתכתבות, ולפיכך לומדים בה הן תלמידים לבנים והן תלמידים שחורים. האם אסכים לכך – שאל בהיסוס – שהקבוצות שיגיעו לחפור בלכיש יכללו גם תלמידים שחורים?! מובן מאליו שהסכמתי בהתלהבות. פרופסור אייברס המשיך והסביר שבין התלמידים ישנן גם נשים. האם אסכים לכך, שאל – שוב בהיסוס רב – שבקבוצות שיבואו לחפור יהיו גם נשים?! מובן מאליו שגם לכך הסכמתי בהתלהבות. וכך התחילו להגיע ללכיש קבוצות מעורבות של תלמידים לבנים, רובם דוברי אפריקאנס, ותלמידים שחורים, הן גברים והן נשים. לכיש הייתה מן הסתם אחד המקומות היחידים בו עבדו וחיו בצוותא דרום אפריקאים לבנים ושחורים בתקופת האפרטהייד!

בשנת 1981 נסענו, אן ואני, לדרום אפריקה לפי הזמנתו של פרופסור אייברס. האוניברסיטה של דרום אפריקה קיבלה מאוניברסיטת תל אביב קבוצה גדולה של כלי חרס בזכות השתתפות המוסד במפעל החפירות, והאוסף הוכן לתצוגה בחדר מיוחד. איאן אייברס היה מארח למופת, ונסענו איתו ברחבי הארץ. כבר בעת ביקורנו החל איאן לגלות סימנים של מחלת סרטן הריאות, והוא הלך לעולמו זמן קצר לאחר מכן.

איאן אייברס דאג שאוזמן למספר הרצאות על חפירות לכיש. בין השאר הגענו במסענו ל"אוניברסיטה של הצפון" בצפון-מזרח המדינה, מוסד שהוקם על ידי השלטון הלבן עבור האוכלוסיה השחורה. להרצאה הגיעו הרבה סטודנטים מהפקולטה לתאולוגיה שהקשיבו בעניין רב לדברי על לכיש וחפירותיה. הרציתי בהתלהבות בתקווה שאולי מי מהשומעים יגיע בעתיד לחפירתנו. בתום ההרצאה ציפיתי לשאלות. נשאלה שאלה אחת בלבד: "האם מצאתם את תיבת נח על הר אררט?"

בהיותנו באוניברסיטה של הצפון ביקרנו גם במחלקה לזואולוגיה. אני זוכר נחש ענקי שהיה שוכב מקופל ללא ניע בתוך כלובו. זמן קצר לפני ביקורנו בלע הנחש חיה כל שהיא כשהיא שלמה, אולי ארנבת או שפן, והיה מדהים לראות את מתאר החיה השלמה בתוך בטנו הנפוחה של הנחש. לא הייתי רוצה לפגוש בג'ונגל בנחש אימתני זה כשהוא רעב!

כאשר אן ואני היינו בפרטוריה רצינו להזמין לארוחה מתנדבת שחורה עימה התיידדנו בלכיש. מכירתנו התגוררה ברובע של שחורים בפאתי פרטוריה. המלון בו התגוררנו, וכל המלונות והמסעדות עימם התקשרנו, סרבו לאפשר כניסת אורחת שחורה לתחומם. בסופו של דבר הסכים המלון שלנו שנזמין אותה לתה של אחר הצהריים בחדר צדדי כל שהוא, ושלושתנו שמחנו מאד על האפשרות להיפגש. אבל הטעם הרע מכל הפרשה נשאר עימנו.

בפרטוריה ביקרתי במוזיאון המוקדש לפאולוס קרוגר, המנהיג האפריקני הנודע. והנה, לשמחתי הרבה ראיתי בין המוצגים תעודה המוקדשת על ידי הקרן הקיימת לקרוגר, והיא חתומה על ידי סבי, מנחם אוסישקין! הייתה זו הפתעה נעימה שלא ציפיתי לה – לראות את חתימת סבי מתנוססת על קיר המוזיאון.

הבה נחזור לענייני לכיש. מרגע שהתחילו החפירות פקדו אותנו אורחים רבים, שתרמו הרבה לוויכוחים ולחילוקי הדעות. שמחתי מאד שכבר בעונת החפירות הראשונה הגיעו הורי לביקור. נלוותה אליהם דודתי אירמה שהגיעה באותה עת לביקור בישראל. אבי גילה עניין רב בלכיש, וציפה שנגלה כאן גדולות ונצורות. אורח אחר שהגיע לכאן בעונה הראשונה היה ריצ'רד בארנט, שכזכור היה זה ששכנע אותי לחפור בלכיש. מתי שהוא הגיע לביקור בלכיש ההיסטוריון גוסטה אהלסטרום משיקגו, כשהוא מלווה בתלמידתו דיאנה אדלמן. באותם ימים היה אהלשטרומם המלומד היחידי שסירב להכיר בתל לכיש כמקומה של העיר לכיש בת תקופת המקרא. מתוך כבוד לאורח, שהעריך זאת מאוד, הקפדתי בדברי להציג בפניו את האתר כ"תל א־דוויר". דומני

שמאז פטירתו של אהלשטרום ישנה תמימות דעים מוחלטת בין החוקרים שזוהי לכיש העתיקה, למרות שכל העדויות המצביעות על כך הן נסיבתיות. אהלשטרום נהרג בתאונה בביתו בשיקגו. עם תום חג המולד, הוא שלשל עץ חג מולד גדול מהמרפסת שבקומה השנייה של ביתו, נפל מהמרפסת יחד עם העץ, ונהרג.

זכור לי במיוחד ביקורה של דיים קתלין קניון ביום חמסין קשה בשנת 1977, זמן קצר לפני פטירתה. מטבע הדברים, התעניינה האורחת הנכבדה במיוחד בחתך הגדול שחפרנו במערב התל, אשר הקונספציה שלו הייתה מבוססת על החתך הגדול שחפרה בתל יריחו, ובשאלת תאריך ההרס של שכבה III. לדעת קניון נהרסה שכבה III בשנת 597 לפנה"ס, וקשה היה לה לעכל את מסקנתנו ששכבה זו נהרסה כבר בשנת 701 – מסקנה שהגענו אליה לאור הנתונים מהחתך אותו חפרנו לפי השיטה המתודית שלה!

בשנת 1983 הגיעה ללכיש אולגה טאפנל כאורחת משלחת החפירות. ביקורה סימל את ההמשכיות שבין החפירה הבריטית לבין חפירתנו. למרות חולשתה, שהתה טאפנל במחנה המשלחת במשך ימים מספר, ביקרה בחפירות והחליפה דעות עם צוות החופרים. ערב אחד ערכנו לכבודה קבלת פנים חגיגית במחנה המשלחת, בהשתתפות כמאתיים וחמישים עמיתים שהגיעו מרחבי הארץ, ואולגה טאפנל הרצתה על זיכרונותיה מחפירות לכיש.

בין המבקרים למיניהם היו גם כאלו שלא הבינו דבר וחצי דבר מהנעשה. יום אחד הדרכתי קבוצת אורחים בחפירות בדרך העולה אל שער העיר. כמה שורות של ריבועי חפירה, ששוליים לא חפורים מפרידים ביניהם, השתרעו על פני השטח כולו. האורחים גילו עניין רב במבנה השער ובסוגיית שחזורו. בסוף הביקור שאלה בסמכותיות אחת האורחות כשהיא מצביעה בידה על שורות ריבועי החפירה: "אני ממש לא מבינה! איך האנשים בתקופה ההיא יכלו לגור בחדרים כל כך קטנים!"

חיזושים בדרך החפירה

לאחר קום מדינת ישראל היו החפירות היזומות בתלי הארץ מתקיימות רובן ככולן בעונת הקיץ, שכן הן התנהלו בידי אנשי אוניברסיטה בעת חופשתם. העבודה בשדה נמשכה בדרך כלל למן שעות הבוקר המוקדמות ועד הצהריים בשמש היוקדת. אולם העבודה בשמש הייתה מתישה, וככל שחום היום היה עולה, היו פרוין העבודה, ותשומת לב לפרטי החפירה, יורדים. כזה היה המצב גם בעונות החפירה הראשונות בלכיש.

בעונת החפירות של 1978 התקנו לראשונה סככות צל מעל לשטחי החפירה, פרי פיתוח של יהודה דגן, ושל שלמה פרנק שהיה המנהלן של המשלחת באותה העונה. אלו היו סככות בעלות שלד מתכת שאפשר היה להרכיבו ולפרקו בתוך דקות. התקנת סככות הצל שינתה את כל צורת העבודה בחפירה והעלתה לאין ערוך את כושר העבודה של החופרים, את תשומת ליבם, את נוחותם וכמובן הקטינה את הסיכון הבריאותי שנחשפו לו בעבודה בשמש. צורת הסככות השתנתה עם הזמן, וכיום מקובלת בחפירות יריעת רשת גדולה התלויה על גבי מספר עמודים, והיא מצלה על שטח גדול יחסית. אין כיום חפירה בישראל שאיננה מוצלת בסככה, ודבר זה הוא מובן מאליו. כמובן שאף אחד לא זוכר שהמצאת סככות הצל, והשימוש בהן, החלו בחפירות לכיש לפני ארבעים שנה.

בעונת החפירות השנייה, בשנת 1974, הנהגתי את השימוש בשקי חול. הרעיון עלה בדעתי כאשר הייתי מגוייס במשך חודשים ארוכים בחצי האי סיני לאחר מלחמת יום הכיפורים. שקי החול, העשויים מברד יוטה וממולאים בעפר, הונחו לאורך שולי הריבועים שהיו בתהליך חפירה, וכך הגנו על השוליים מפגיעות הולכי רגל, ממריצות, ואף מגשמי החורף. שקי החול שימשו אף להכנת שבילי מעבר בשטח חפור, או על גבי ראשי הקירות. צבע השקים נעים לעין והם משתלבים היטב במראה החפירה ובצילומיה. ככל שעבר הזמן התקבל

הנוהג של השימוש בשקי חול ברוב החפירות בישראל, וגם בעניין זה אף אחד לא זוכר שהשימוש בשקי חול הונהג לראשונה בחפירות לכיש.

על ממצאי החפירה ומסקנותיה

לא כאן המקום לתאר במפורט את החפירות וממצאיהן המגוונים בתל נפלא זה. אסתפק במספר הערות על חמישה נושאים – החתך הגדול, מקדש האקרופוליס הכנעני, התנחלות הפלישתים במישור החוף, כיבוש לכיש על ידי סנחריב מלך אשור, וטביעות "למלך".

החתך הגדול. בעקבות חפירותיה של קתלין קניון ביריחו ובירושלים סברתי שמן הראוי לחפור חתך מרכזי כדי להבין את הסטרטיגרפיה של התל, חתך שיהיה מאונך לשולי התל ויתמשך למן מרכז התל ועד למורד המדרון. רעיון החתך פשוט למדי: הבה נדמה את התל העתיק לעוגה עגולה העשויה שכבות משכבות שונות – קרם, שוקולד, וכיוצא באלו מטעמים הערבים לחיך. באם חותכים בעוגה העגולה פרוסה מן המרכז ועד לשוליים, אפשר ללמוד מאיזה שכבות העוגה מורכבת, ובחתכים הנוצרים בצדי הפרוסה שהוסרה אפשר להבחין בשכבות השונות של הקרם ושל השוקולד. כך גם בחתך היוצא ממרכז התל אל שוליו בכיוון שהוא מאונך לשולי התל.

בחרנו למקם את החתך במערב התל, מול הפינה הדרום-מערבית של ארמון-המצודה. אין ספק שהיה זה המקום המתאים ביותר. הקשר הפיזי עם פינתו של ארמון-המצודה יצר את החיבור בין החפירה החדשה לבין קודמתה. בצידו המערבי של התל היה האקלים נוח בהרבה מאשר בצד המזרחי, שכן רוח קלה נושבת כאן מכיוון מערב בהרבה משעות היום. בכל התקופות, לפיכך, הייתה ההתיישבות בתל אינטנסיבית יותר בצד המערבי מאשר בצד המזרחי. ובנוסף לכך, גם אנחנו נהנינו ממזג האוויר הנוח. בשנים שלאחר מכן, כאשר העמיק החתך וכוסה כולו בסככות צל, היה נעים להמצא בתוכו בשעות הבוקר המאוחרות; באותה עת יקר החום על פני התל, בעוד רוח קלה נשבה מכיוון מערב בפנים החתך.

החתך נחפר בפיקוחו של גבי ברקאי. רוחב החתך היה כרוחב שני ריבועי חפירה, דהיינו 10 מ', ומאחר ובצידי כל ריבוע הושארו שוליים לא חפורים היה רוחב החתך בפועל 9 מ'. שיטת העבודה בחתך הייתה כדלקמן: תחילה נמדדו וסומנו שתי שורות הריבועים שבחתך לפי הרשת ההנדסית. לאחר מכן נחפרו הריבועים עד לרצפת השכבה שבחפירתה עסקנו, למעט השוליים שהושארו בצידי כל הריבועים. החתכים שבשולי הריבועים צוירו וצולמו, ולאחר תיעודם נחפרו שולי הריבועים, וחפירת השכבה הושלמה בכל שטח החפירה. עתה סומנו מחדש הריבועים לפי הרשת ההנדסית, והוחל בחפירתם עד לרצפתה של השכבה הנמוכה יותר. כאשר התחלנו את חפירתנו בשנת 1973 היה עולם הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל שקוע בוויכוחים מרים על שיטות חפירה. מן הצד האחד הייתה השיטה "האופקית", ששמה דגש על הבנת האדריכלות, על חפירת יחידות ארכיטקטוניות שלמות, ועל רפאות של כלי החרס. יש שכינו אותה שיטת החפירה "הישראלית", שכן שוכללה בחפירות תל חצור שהיוו את כור ההיתוך של הארכיאולוגיה הישראלית. מן הצד השני הייתה השיטה "המאונכת", ששוכללה על ידי קתלין קניון בחפירותיה בשומרון, יריחו וירושלים. בשיטה זו הושם הדגש על לימוד תהליך ההשתכבות של השרידים, שהצטברו זה על גבי זה כפי שהם נראים בתמונה אנכית. בחפירות שנעשו בשיטה זו הושם דגש על חתכים – חפירת החתכים, יישורם וציוורם, וכן יוחסה חשיבות רבה לשברי חרס, שכן כלים שלמים כמעט ולא נמצאו בחפירות שהתנהלו בדרך זו.

בשיטת החפירה שהנהגנו בחתך המרכזי (ובעצם בכל שטחי החפירה האחרים שלנו) זכינו ליהנות משני עולמות. מחד, חפירת שתי שורות של ריבועים בכל שכבה הציגה לפנינו את התמונה האופקית של שכבות התל, כמקובל בשיטה "האופקית". מאידך, שני החתכים, שנחפרו כמקובל בשיטה "המאונכת" ותועדו בקפדנות,

הציגו את התמונה המאונכת של שכבות התל ואת ההתרבות שלהן, בדומה לשכבות הקרם והשוקולד בעוגה שהוצגה לעיל. חפירתנו בלכיש הייתה בין החפירות הראשונות ששילבו בהצלחה יתרה את שתי שיטות החפירה, וכיום הדבר מקובל בכל החפירות.

החפירה בחתך המרכזי נעשתה מתחת לגג של סככות צל המחוברות זו לזו, ומשהעמיקה החפירה היה הגג פרוש במפלס נמוך ממפלס פני התל. אדם שהתקרב למקום לא יכול היה להבחין שמתנהלת כאן עבודת חפירה, וכי מתחת לסככה המקום רוחש פעילות כמו בקן נמלים! במשך אחת-עשרה עונות חפירה העמיקה חפירת החתך לכדי 6.5 מ' בערך, למן השכבה של התקופה הפרסית במאה ה'ד' לפנה"ס ועד לשכבה בת תקופת הברונזה המאוחרת במאה ה"ד לפנה"ס – הצטברות איטית שנמשכה כאלף שנה. במבט לאחור אני מצר על כך שעצרנו את המשך החפירה בחתך המרכזי, שכן אילו המשכנו לחפור כאן עד לקרקע הטבעית אולי הייתה מתבהרת הסטריגרפיה של התל כולו, למן תחילת ההתיישבות באתר. בשנים האחרונות החלה לחפור כאן משלחת אוסטרית בראשותם של פליקס הופמאיר וקתרין שטרייט, שתשלים אולי את מה שאנחנו לא הספקנו לעשות.

עיקרון בסיסי בחפירת חתך שכזה – ממש כמו בחיתוך של פרוסה מתוך עוגה עגולה – שאין להרחיב את החפירה מעבר לקו שולי החתך, וזאת כדי לשמור על צורתו האחידה בכל שכבות התל, קדומות ומאוחרות כאחד. מובן ששמרנו על עיקרון זה ככל שניתן. והנה, הגענו בחפירת החתך אל "בית העמודים" בן המאה ה"ב, וכמובן שלא יכולנו לחשוף את הבניין כולו, שכן היה זה בניין ציבורי גדול שהשתרע מעבר לגבולות החתך. על רצפת הבניין נחשף החלק התחתון של קנקן גדול, ונראה היה שלפנינו קנקן שלם. הקנקן נטה על צידו, וחלקו העליון נמצא מעבר לקו קצה החתך. כדי לחשוף את חלקו העליון של הקנקן היה צריך לפרוץ בשולי החתך. התעוררה כמובן השאלה, האם רשאים אנו להרחיב את החתך לצורך חשיפת הקנקן, בניגוד גמור לעיקרון שהצבנו לעצמנו? בדיונים הנוקבים שנערכו בנושא זה שמענו דעות שונות ומשונות מה עלינו לעשות. בסופו של דבר חפרנו מעט בקו קצה החתך כדי לחלץ את הקנקן בשלמותו, וקיבלנו מייד את עונשנו: הקנקן לא היה שלם – קצהו העליון היה חסר כולו. הפרנו אפוא בידועין את העיקרון המתודי שקבענו לעצמנו ולא זכינו לכל תמורה! לא נותר לנו אלא לתקן את הפגם האסתטי שיצרנו בקו החתך כמו ידינו, ולמלא בטיט את הפרצה שיצרנו בקו קצה החתך.

מקדש האקרופוליס. מקדש האקרופוליס, שנחפר בפיקוחה של כריסטה קלמר, היה אחד היהלומים שבכתר חפירתנו. היה זה מקדש כנעני שנהרס כליל בשריפה כאשר נהרסה העיר הכנענית האחרונה במחצית השנייה של המאה ה"ב. המקדש נבנה ככל הנראה בסמוך לארמונו של מלך לכיש, ושרידיו נתגלו מתחת ליסודות ארמון-המצודה מתקופת מלכי יהודה. כריסטה ראויה לכל שבח על ההקפדה והדיוק בחפירת הבניין. כך, למשל, הצלחנו במעבדת הרפאות בתל אביב לרפא קעריות מעשרות רבות של שברי חרס קטנטנים שנמצאו מפוזרים ברחבי המקדש ונאספו כולם בקפדנות בעת החפירה.

במקדש היו שלוש יחידות שנבנו אחת מאחורי השנייה – אולם כניסה, אולם המקדש, ודביר. ציר הכניסה היה ממערב למזרח, כאשר אולם המקדש גבוה מאולם הכניסה, והדביר גבוה מאולם המקדש. גרם המדרגות שהוביל מאולם המקדש אל הדביר הכיל שבע מדרגות ונתגלה כמעט בשלמותו. שני עמודים גדולים ניצבו במרכזו של אולם המקדש. שלושה עמודים מתומנים (אוקטגונוליים) בסגנון מצרי ניצבו כמדומה בצדיהן של שתי גומחות שניבנו באולם המקדש. שברי טיח מעוטרים בצבע מלמדים שעטורי טיח קשטו את קירות האולם ואולי אף את התקרה. גג הבניין נסמך על גזעי עץ שזוהו כעצי ארז אשר הובאו ללכיש מלבנון.

הממצא המרשים ביותר היה לוחית זהב ועליה תבליט רקוע. הלוחית הדקה הייתה מחוברת כנראה בפנינים אל לוח עץ, או שנתפרה על גבי יריעת עור, וכאשר נהרס המקדש ונשדד קרע מן דהוא את הלוחית מהרקע. ייתכן ורצה לקחת אותה עימו, אבל נמלך בדעתו, כיוון את הלוחית לגוש, והשליך אותה אל בין

ההריסות. מצאנו שם את גוש הזהב המכווץ, והשקענו הרבה מאמץ וזמן בפתיחתו. עיטור התבליט כלל אלה כנענית ערומה הניצבת על גב של סוס. לראשה חבשה האלה כתר נוצות ובו שתי קרניים, בכל אחת מידיה אחזה בשני פרחי לוטוס, וביד שמאל אחזה במושכות הסוס. כריסטה זיהתה את האלה כקודש-עשתורת או אשרה-עשתורת, ודעה דומה העלה לאחרונה גם עידו קוך. הלוחית מוצגת כיום לתפארה במוזיאון ישראל. כינינו את האלה החקוקה בלוחית בחיבה בשם "ליידי גודיבה", על שמה של הליידי המפורסמת בת המאה הי"א לספירה, אשר יום אחד רכבה ערומה על סוס ברחובות העיר קובנטרי שבאנגליה, וכך גרמה להקלת עול המיסים על תושבי העיר.

ההתנחלות הפלישתית. ומכאן לסוגיית ההתנחלות הפלישתית במישור החוף. בשנות השמונים של המאה העשרים הייתה הדעה המקובלת בין החוקרים שהפלישתים, שהיו אחד משבטי "גויי הים", התנחלו בארץ-ישראל בסוף המאה הי"ג או בראשית המאה הי"ב לפנה"ס. הופעת שבטי גויי הים מתקשרת לכתובות ולתבליטים שנחקקו על קירות מקדש הקבורה של פרעה רעמסס השלישי במדינת-האבו שבמצרים, בהם מסופר על ניסיונם של גויי הים לפלוש למצרים בשנתו השמינית של המלך, דהיינו ברבע הראשון של המאה הי"ב. הדברים התחדדו בעקבות החפירות שניהלו טרודה דותן וסיימור גיטין בתל מקנה, האתר של עקרון המקראית. חופרי עקרון הגיעו למסקנה שיש להבחין בהתנחלות הפלישתית בשני שלבים, הראשון קשור בקירמיקה פלישתית המכונה "מונוכרומית", והשני בקירמיקה פלישתית המכונה "דו גונית".

והנה, הסתבר שקרמיקה פלישתית – הן מונוכרומית והן דו גונית – לא נתגלתה בלכיש בחפירות הנרחבות שנערכו בה, ובכלל זה בחפירות שערך כאן בשנים האחרונות הפרופסור יוסי גרפינקל. לנתון זה השלכות חשובות ביותר. העיר הכנענית האחרונה נהרסה כליל כאשר השליטה המצרית בכנען הגיעה לסיומה, בשנת 1130 לפנה"ס בקירוב, ולאחר מכן ניטש האתר לתקופה ארוכה. הייתה זו עיר חשובה ופורחת, שקיימה קשרים מסחריים ענפים עם מישור החוף ועם ארצות שמעבר לים. שתיים מחמש הערים הפלישתיות המרכזיות – עקרון וגת – קרובות מאד ללכיש. בשני האתרים נמצאה קרמיקה פלישתית בכמויות ניכרות משני הסוגים, הן מונוכרומית והן דו גונית, והדבר מלמד על קיום יישוב אינטנסיבי בתקופה הפלישתית. קשה להניח שמרכזים פלישתיים חשובים התקיימו בקרבת לכיש מבלי שכמות כלשהי של כלי חרס פלישתיים תגיע לשם. האם אפשרי הדבר שדגי ים טריים סופקו בקביעות מחוף אשקלון אל לכיש ואף כלי חרס פלישתי לא מצא את דרכו לשם?! הדרך היחידה להסביר את העדרה של הקרמיקה הפלישתית בלכיש היא שלכיש הכנענית כבר לא הייתה קיימת כאשר הקרמיקה הפלישתית, משני סוגיה, הוכנסה לשימוש במישור החוף הדרומי. מכאן שהרס לכיש בשנת 1130 לפנה"ס בקירוב היא נקודת ציון ברורה לתחילת ההתנחלות הפלישתית במישור החוף; במילים אחרות ההתיישבות הפלישתית חלה לאחר תאריך זה, ובשום פנים לא קודם לכן.

זכור לי היום שבו לילי ואני עמדנו על פסגת תל א-צאפי, היא גת, והישרנו מבטנו דרומה לכיוון תל לכיש הנחבא בין חורשות האורנים שממול. לידינו עמד אהרן מאיר, חופר גת. המרחק בקו אוויר בין שני התילים הוא כ-15 ק"מ, מרחק אותו ניתן לעבור בהליכה מהירה במשך פחות משלוש שעות. כל הניצב במקום זה רואה כמו עיניו כמה קשה לקבל את התסריט ששתי ערים גדולות, במיטב פריחתן, יתקיימו בקרבת מקום זו לזו בלא שיהיה קשר תרבותי ומסחרי כלשהו ביניהן. אבל הרבה מהחוקרים, ואהרן מאיר ביניהם, משוכנעים שתסריט שכזה אכן אפשרי...

כיבוש לכיש על ידי סנחריב. נעבור לכיבוש לכיש על ידי הצבא האשורי בשנת 701 לפנה"ס. העיר המבוצרת של שכבה III הייתה העיר השנייה בחשיבותה בממלכת יהודה לאחר ירושלים, ועיר המבצר המרכזית של הממלכה. העיר הוקפה ביצורים חזקים שכללו חומת תמך חיצונית במרכז מדרון התל, חומה עיקרית בשולי התל, ושער עיר מבוצר. במרכז העיר ניצב ארמון-המצודה – מרכז השלטון בו ישב המושל מטעם מלך יהודה. באר מים עמוקה סיפקה את צורכי המים של העיר. בתי התושבים השתרעו בצד ארמון-

המצודה. שכבה III נהרסה כליל בשריפה אדירה. בכל מקום בשכבה זו שם נגעה את החופרים, נחשפו מייד עיי מפולת המתרוממים לגובה ניכר – לבנים שנצרפו, עצים שרופים, שכבות אפר, כלי חרס מרוסקים, וכלי חרס שהתעוותו מעוצמת החום. אולגה טאפנל הגיעה למסקנה ששכבה III נהרסה בכיבוש שנחריב בשנת 701 לפנה"ס. דעה זו נתמכה על ידי מספר חוקרים, ובראש וראשונה יוחנן אהרוני, אבל רוב החוקרים לא קיבלו אותה. סוגיית התאריך של הרס שכבה III נפתרה סופית בחפירות שלנו, ודעה זו מקובלת כיום על הכול. על סמך מכלול כלי החרס של לכיש III ניתן היה לתארך מכלולים דומים באתרים אחרים ברחבי יהודה לסוף המאה הח' לפנה"ס.

בחפירתנו הצלחנו לקבל תמונה ברורה של מהלך המצור האשורי ושל כיבוש העיר, ואין ספק שהיה זה הישג ארכיאולוגי מיוחד במינו. כבר בחפירות הבריטיות הסתבר שההתקפה האשורית על העיר נעשתה בסמוך לפינה הדרום-מערבית של התל. כאן היה אוסף טופוגרפי שהתחבר לגבעה שמדרום-מערב לתל, עליה בנוי כיום מושב לכיש. על גבעה זו, מול מקום ההתקפה על העיר, נבנה כמדומה המחנה של צבא אשור. בפינה הדרום-מערבית של התל חפרנו חתך בניהולו המעולה של יהודה דגן, וכאן נחשפו כל המרכיבים של הקרב הקשה שנערך כאן: סוללת המצור ששפכו האשורים כדי שניתן יהיה להציב את אלי המצור אל מול החומה, ביצורי העיר שהיו חזקים כאן במיוחד, וסוללה נגדית ששפכו הנצורים בצידה הפנימי של החומה כדי למנוע את הפריצה האשורית אל תוך העיר. "התחמושת" שנתגלתה כאן כללה למעלה מאלף ראשי חיצים מברזל – כאלה שנורו על ידי החיילים האשוריים וכאלה שנורו על ידי מגיני העיר. יוליה גוטליב חקרה את ראשי החיצים ופרסמה אותם.

נדבך נוסף ומשלים לידיעותינו על העיר לכיש ועל המצור האשורי שהתקבלו מהחפירות הארכיאולוגיות מהווה סדרת התבליטים המפורסמת של כיבוש לכיש אשר גילה סר הנרי ליארד בארמון שנחריב בנינוה. התבליטים, המגולפים על לוחות אבן בהט, הוצבו בחדר מיוחד באגף הטקסי של הארמון. רוב לוחות התבליטים הועברו על ידי ליארד למוזיאון הבריטי בלונדון שם הם מוצגים כיום. התבליטים שנשתמרו כוללים 12 לוחות מאבן בהט שאורכם הכולל מגיע כדי 18.85 מ'. להערכתו אורך הקטע החסר היה 8 מ' בקירוב. מכאן שאורך סדרת התבליטים כולה הגיע ל-26.85 מ'. לוח אחד השתמר למלוא גובהו – 2.74 מ'. סדרת תבליטי לכיש – שלפי המידות דלעיל היה שטחה הכולל 73.5 מ"ר – היא מערכת התבליטים הגדולה והמפורטת ביותר המתארת מצור על עיר אחת, אשר הוצבה אי פעם בארמון מלכות אשורי כלשהו. עובדה זו, ובנוסף לכך המיקום המיוחד של התבליט בארמון, מלמדים על החשיבות המיוחדת שייחס סנחריב לכיבוש לכיש ולהריסתה.

תבליטי לכיש מאפשרים להשוות בין תיאור חזותי של עיר על פרטיה בתבליט אבן אשורי, לבין האתר של אותה עיר אשר הטופוגרפיה והביצורים שלה מוכרים היטב מהחפירות. המחקר המשווה הראשון בין העיר לתבליט נערך בידי ריצ'רד בארנט לפי נתוני החפירות הבריטיות. בארנט הסיק שהתבליט משקף במידה רבה את המציאות, וכי האמן תיאר את לכיש מכיוון דרום-מערב.

הנתונים שהתקבלו בחפירות החדשות מאפשרים להעמיק ולחדר את מסקנותיו של בארנט. לדעתי דומה שהעיר מתוארת בתבליט כפי שהיא נראית ממקום מסוים מדרום-מערב לתל. הכול מתואר כמובן מאליו בסגנון הסכמתי הנוקשה המקובל באמנות האשורית, אבל הרכיבים השונים של העיר מתוארים תוך שמירה על הפרופורציות ועל היחס ביניהם, כפי שהם נראים מאותו מקום מסוים. מקום מסוים זה נמצא לדעתי במרחק כ-200 מ' מהפינה הדרום-מערבית של התל, בשולי מושב לכיש של היום. לדעתי, סביר להניח שכאן ישב סנחריב על כסאו המעוטט בשנהבים כפי שהוא מוראה בתבליט, ומכאן ניהל את המערכה ואת הרס העיר לאחר הכיבוש. אם אכן יש ממש בתאוריה זו, הרי לכיש מתוארת בתבליט האשורי מנקודת מבטו של מלך אשור. התבליט האשורי של כיבוש לכיש פורסם בציורים סכימטיים על ידי הנרי ליארד, ובשנת 1982 התאפשר לי לפרסם אותם מחדש, יחד עם חידושים מחפירתנו העוסקים בכיבוש סנחריב, באלבום מהורד שממדיו גדולים

במיוחד. האלכום כלל את צילומי התבליטים, שצילם אברהם חי, ואת ציוריהם, מעשה ידיה להתפאר של יהודית דקל. יהודית, ציירת מחוננת, נסעה ללונדון למספר שבועות לצורך העבודה. היא התארחת אצל אנטוני לואיסון, ומדי יום הגיעה למוזיאון הבריטי וציירה את התבליטים במדויק בגודלם הטבעי. לכך נוספו מספר שחזורים שהכין הצייר הדרום-אפריקאי חרט לה-חרנוזי, אשר הגיע לחפירתנו עם הקבוצה הדרום אפריקאית. קנקני "למלך". זמן קצר לפני הפלישה האשורית התפתחה תופעה מיוחדת במינה בממלכת יהודה. על סוג מסוים של קנקנים הוטבעה בעת ייצורם טביעת חותם ובה הכתובת "למלך", שפירושה "של המלך", משמע כתובת המלמדת על כך שהטבעת הקנקנים בחותם נעשתה בידי גורם ממשלתי. יש להניח שהקנקנים יוצרו בבית יוצר אחד באזור השפלה.

לפי הסיווג של אנדרה למיר – החוקר הצרפתי שחפר איתנו מספר עונות בלכיש – הטביעות הוטבעו מעשרים ושניים חותמות שונים; עשרים מהם נחלקים לחמש סדרות, שבכל אחת יש ארבע חותמות. בכל סדרה מופיע במרכז החותם סמל – חרפושית בעלת ארבע כנפיים, או גלגל חמה שאליו מחוברות שתי כנפיים. בנוסף לכתובת "למלך" מכילה הטביעה שם של אחת מארבע ערים – חברון, שוכה, זיף וממשת. בחלק מקנקני "למלך" נטבעה על הידיות טביעה נוספת שמופיע בה שם אדם. טביעות מסוג זה כונו "טביעות פרטיות". סביר להניח שמדובר בחותמות של פקידים או של קדרים הקשורים בייצור הקנקנים ובתפקידם. ידיות קנקנים נושאות טביעות "למלך" נתגלו באתרים רבים ברחבי יהודה. בלכיש נתגלה המספר הגדול ביותר של טביעות "למלך" באתר אחד – עד לסיום חפירתנו נרשמו 413 ידיות "למלך" ועוד 76 טביעות "פרטיות". מאז נתגלו באתר ידיות טבועות נוספות. לכיש היא האתר המרכזי לחקר טביעות "למלך" ולקביעת תאריך. כבר אולגה טאפנל הבחינה בכך שקנקני "למלך" אופייניים לשכבה III, והדבר אושר סופית בחפירתנו. כעשרה קנקנים שניתן היה לשחזר, הן כאלו עם טביעה ארבע כנפית, הן כאלו עם טביעה דו כנפית, והן כאלו שהכילו גם טביעה "פרטית", נתגלו מחוצים מתחת לעיי ההריסות של שכבה III. מכאן ראינו ברורה שקנקנים אלו היו בשימוש ערב הכיבוש האשורי בשנת 701. בין החוקרים מקובלת הדעה שכלי חרס אשר נתגלו בבתי שנהרסו בשריפה היו בשימוש במשך תקופה קצרה יחסית לפני ההרס, שכן כלי חרס נשברים בקלות, קל לייצר אותם ויש בהם תחלופה רבה. מותר אפוא להניח שתאריכם של קנקני "למלך" אשר נמצאו בלכיש הוא העשור האחרון של המאה הח' לפנה"ס.

כאשר נהרסה לכיש ונעזבה בשנת 701 לפנה"ס, המשיכה ממלכת יהודה להתקיים, אף שנפגעה קשות במסע האשורי ושטחה הצטמצם. ברור שבמועד זה, המציין סוף של תקופה בלכיש, ובמקומות האחרים שנהרסו או הועברו לשליטת ערי הפלישתים, פסק השימוש בכלי החרס האופייניים למאה הח', ובכללם קנקני "למלך". כמובן שכלים אלה המשיכו לשמש גם לאחר מכן ביישובי יהודה שנשארו עומדים על תילם. עמיחי מזר היה החוקר הראשון שהעלה סוגיה זו. כך, למשל, עניין הקנקנים הרבים שנשתמרו במחסנים בירושלים, אשר ככל הנראה לא נפגעה כלל במסע האשורי, וסביר להניח שקנקנים אלו היו בשימוש כזה או אחר. החוקרים אפרים שטרן, ג'ורג' גרנה ופיטר ואן דר-וין, ובעקבותיהם חוקרים נוספים, אף העלו את ההצעה שייצור קנקני "למלך" המוטבעים בסוגים מסוימים של טביעות דו כנפיות נמשך אף אחרי שנת 701. דעה זו איננה מקובלת עלי. העובדה שכעשרה קנקנים שלמים נתגלו בחפירות לכיש אפשרה לחקור מספר היבטים נוספים הקשורים בקנקנים אלו. כך, למשל, בדקנו את האפשרות שהטבעת הקנקנים נועדה לסמן נפח אחיד שלהם. מילאנו כל קנקן עד בסיס צוארו בגרגרי פוליסטירן מוקצף ("קלקר") ומדדנו בספל מדידה את כמות הגרגרים שהכיל כל קנקן. הסתבר בצורה חד משמעית שנפח הקנקנים איננו אחיד, ומכאן שההטבעה לא נועדה לסמן את מידת הנפח של כלים אלו. עניין אחר היה מיקום ההטבעה על הידיות. הסתבר שמיקום ההטבעה על הידיות היה שרירותי, וכמדומה היה תלוי במצב רוחו של הקדר. כך, למשל יש קנקנים הטבועים בטביעה ארבע כנפית על ידית אחת, יש כאלו הטבועים על שתי ידיות הסמוכות זו לזו, ויש כאלו שכל ארבע ידיותיהן טבועות.

טביעות "למלך" מפורזות כמוזיאונים ובאוספים ברחבי העולם, ולא פעם נתקלתי בהם במסעות שונים. בברוקלין שבניו יורק הקים הרב שאול שמעון דויטש, מחסידי חב"ד, את "מוזיאון התורה החיה", שנועד להמחיש לילדים חפצים וחיות המוזכרים בספרי התנ"ך. לילי ואני ביקרנו במוזיאון וראינו כיצד כיתות של ילדים מגיעות לשם מ"החדר" בליווי הרבי, וכיצד הילדים מתפעלים מכל מה שהם רואים, ומהסבריו הנלהבים של הרב דויטש. והנה, אחד המוצגים המרשימים במוזיאון הוא קנקן מטיפוס קנקני "למלך" שהתגלה כמדומה באזור לכיש. הרבה ממצאים מלכיש, וביניהם טביעות "למלך", שמורים במוזיאון הבריטי, וכך יכולנו לבדוק שבר קנקן מפורסם עם הכתובת "בת למלך", שהינו מטיפוס קנקנים קטן יותר מזה שנידון לעיל.

פרשת העמוד בקמפוס של אוניברסיטת תל אביב

ולבסוף נספר את סיפור העמוד. סטארקי חפר את ארמון המושל בתקופה הפרסית, שהיה הבניין הגדול והמפואר מתקופה זו שנתגלה בארץ-ישראל. הארמון הפרסי נבנה על גבי ארמון-המצודה מתקופת מלכי יהודה, ולאחר שנשלמה חפירתו הסיר סטארקי את שרידיו כדי לאפשר את חפירת הארמון הקדום יותר שמתחתיו. במערב הבניין חשף סטארקי פתח מפואר ובו סטיו עם שני עמודים מיוחדים בסגנונם. הם ניצבו על בסיס מרובע שחלקו התחתון רחב יותר ונראה כעין מדרגה בתחתית הבסיס. על גבי הבסיס המרובע הונח בסיס עגול; בסיסים אלה הם יחידים מסוגם בארץ-ישראל ומקורם בארמונות האחמניים בפרס. על הבסיס ניצב עמוד עגול מורכב מכמה חוליות – סגנון בנייה שמקורו ביוון הקלאסית. בסיסי העמודים בלכיש מסותתים ב"סיתות מסרק" – סיתות בכלי דמוי מסרק ששינוי יוצרות בכל הכאה שורה של חריצים קצרים ועדינים על פני האבן. "סיתות המסרק" גם הוא מקורו ביוון הקלאסית ומשם הגיע לבנייה האחמנית. בסיסי העמודים מהארמון הפרסי בלכיש הם הדוגמה הקדומה ביותר בארץ-ישראל לשיטת סיתות זו.

עם פירוק הארמון הפרסי העביר סטארקי בסיס מרובע אחד ובסיס עגול אחד למוזיאון רוקפלר בירושלים, ושם הונחו שניהם בגן המוזיאון. שלוש חוליות עמודים עגולות הונחו בכניסה למחנה המשלחת הבריטית, כמעין אי תנועה. בשנת 1983 תוכננה שדרת הכניסה המרכזית לקמפוס של אוניברסיטת תל אביב, והוחלט להציב שם עתיקות, בעיקר אבני מיל רומיות, ולשחזר בשולי השדרה עמוד אחד מלכיש. שריאל שלו קיבל על עצמו את הפיקוח המדעי על השחזור. איתרנו את הבסיסים בגן מוזיאון רוקפלר, אך מאחר שהמקום הפך בינתיים לגן ציבורי עירוני, היינו צריכים לקבל את הרשות לקחת אותם מראש העיר, טדי קולק. את שלוש חוליות העמודים איתרנו בגינתו של אחד מחברי מושב לכיש והוא הסכים למסור אותן לרשותנו. שתי חוליות נוספות שגילה סטארקי לא אותרו, ובמקומן צרפנו חוליית עמוד זהה מהתקופה הביזנטית, ושתי "חוליות" הושלמו מבטון. כך שוחזר עמוד זה במלוא תפארתו.

עברו כשלושים שנה והמצב השתנה מיסודו. הנהלת האוניברסיטה החליטה להקים כאן בניין, וכל העתיקות שניצבו כאן לאורך השדרה, והעמוד מלכיש בכללן, פורקו והועברו מכאן. נמסר לי שהאוניברסיטה מתכננת להקים בעתיד גן ארכיאולוגי בו יוצבו המונומנטים השונים והעמוד שלנו בכללם. לא נותר לנו אלא לקוות לטוב.

מחפירה לפרסום

עם תום עונת החפירות האחת-עשרה, בקיץ 1987, הבאתי את חפירות לכיש לסיומן. למן תחילת החפירות הצטבר חומר עצום ורב שפורסם רק בדינים וחשבונות זמניים, ונראה ראוי שמעתה ואילך נקדיש את מאמצינו לפרסום הדין וחשבון הסופי. בנוסף, היה לי עניין מיוחד בלימוד השכבות מתקופת המקרא, אולם, מטבע

הדברים, עונות חפירה נוספות היו מתרכזות בלימוד השרידים מהתקופות הקדומות יותר. העבודה על פרסום הדין וחשבון הסופי ארכה כשבוע-עשרה שנים, והוא ראה אור בשנת 2004.

אורנה צמחוני הייתה הרשמת של משלחת חפירות לכיש במשך יותר מעשרים שנה, וריכזה בידיה את העבודה על הכנת הפרסום הסופי. אורנה קיבלה על עצמה גם את פרסום הקרמיקה מתקופת הברזל. אורנה נאבקה בגבורה במחלת הסרטן במשך מספר שנים, ונפטרה בשנת 1996 כאשר העבודה על עיבוד חומר החפירה הייתה בעיצומה. נגה בלוקמן תפסה את מקומה כרשמת המשלחת וסייעה בידי בחריצות להביא את הדין וחשבון לידי סיום. הרבה אנשים סייעו בהכנת הדין וחשבון והרבה אנשים השתתפו בכתיבתו. ירדנה אלכסנדר סייעה בעיבוד הנתונים. אורה פארן שרטטה את רוב התוכניות; עדה פרי ישיבה ליד שולחנה בחדר המשלחת במשך שנים ארוכות וציירה בסבלנות את אלפי כלי החרס, ורודיקה פנחס ציירה את הממצאים המיוחדים.

עיבוד החומר והכנת הפרסום הסופי שנמשכו שנים ארוכות היו כרוכים בהוצאות מרובות, ושלוש תרומות חשובות איפשרו את העבודה. קרן סמואל קרס, שמימנה את החלק הארי של החפירה במשך שנים ארוכות, קרן הפרסומים של ליאון לוי ושלבי וייט, ואוניברסיטת תל אביב, אשר קיבלה מיעקב אלקוב תרומה כספית נכבדה כמסופר בפרק 16, למטה, התגייסו לנושא. ככל שעבר הזמן התחיל הדין וחשבון לקרום עור וגידים. ג'ארד מילר קיבל על עצמו את העריכה האנגלית, ועשה עבודה מצוינת. מירנה פולק קיבלה על עצמה את הבאת הדין וחשבון לדפוס, וזה ראה אור בצורה הטובה ביותר.

הרבה פרטים מעניינים – לכמה מהם אופי של קוריוזים – התגלו בעת העבודה המתמשכת של עיבוד הממצאים לפרסום. אזכיר אחדים מהם.

הפרופסור מקס ביכלר, המומחה האוסטרי להרי געש, זיהה גוש של פומיס אשר נמצא בבית מגורים כנעני. פומיס הוא סלע וולקני נקבובי וקל משקל ששימש כאבן לשיוף, בעיקר לצרכים קוסמטיים. גוש הפומיס שנתגלה בלכיש הגיע לשם מהאי ניסירוס שבים האגאי, ומקורו בהתפרצות וולקנית שאירעה שם לפני עשרים וארבעה אלף שנים. לילי ואני ביקרנו בניסירוס, עמדנו בלועו של הר הגעש המוקף כולו בסלעי פומיס, ותהינו כיצד ומתי עשה גוש הפומיס את דרכו הארוכה מהאי ניסירוס אל בעלת הבית הכנענית בלכיש!

הפרופסור עמרי לרנאו, המומחה הנודע לעצמות דגים, זיהה עצמות של לפחות 43 דגים ממין "נסיכת הנילוס" שנתגלו בשכבות הכנעניות. זהו דג של מים מתוקים שהובא ללכיש מאזור הדלתא של נהר הנילוס. בשרו הטעים לחך נודע לשבח כבר בעת העתיקה. מפאת המרחק הגדול, ברור שהדג עבר במצרים תהליך של שימור – ייבוש, המלחה ועישון – טרם שנשלח לכנען. אורכו של דג "נסיכת הנילוס" יכול הגיע כדי 2 מ', וזה היה הדג הגדול ביותר והפופולרי ביותר בלכיש הכנענית.

הדוקטור פול קרופט, שחקר את עצמות בעלי החיים, זיהה בשכבות הכנעניות עצמות של לפחות ארבעה דובים חומים, עצמות של שניים או שלושה אריות, עצם אחת של ברדלס ועצם אחת של נמר. כמו כן זיהה פול עצם של אדם שנראים עליה בבירור סימני נשיכה על ידי כלב. דומה הדבר שהכלב נגס באדם האומלל בעודו בחייו!

במקומות שונים בתל נמצאו שרידים מימי מלחמת השחרור. בעת מיון הממצא מאזור השער זיהינו כפתור שנשר ממעיל חורף של חייל בצבא המצרי. הכפתור עשוי נחושת ובצידו האחורי טבעת שנועדה לאפשר את תפירתו למעיל. בחזית הכפתור נראה הסמל המלכותי של פארוק, מלך מצרים אשר שלח את צבאו להלחם בארץ-ישראל במלחמת השחרור. בצידו השני של הכפתור רשום שמו של יצרן הכפתורים בכרמינגהם, אנגליה, שכנראה סיפק כפתורים למעילי החורף של הצבא המצרי. קשה לקבוע מי היה בעל המעיל – חייל ביחידה מצרית ששהתה כאן או אולי חייל ישראלי שהתגלגל לידי מעיל צבאי מצרי.

פרשת הכנת הדין וחשבון הסופי של חפירות לכיש הגיעה לסופה בסתיו 2004, בסמוך למועד צאתי לגמלאות. הדין וחשבון כולל חמישה כרכים, ובהם 2754 עמודים. משקלו הכולל יותר מעשרה ק"ג. בכתיבת הפרקים השונים השתתפו ששים ושלושה אנשים.

בשנת 2013 כתבתי ספר מסכם, פופולרי, על לכיש, תולדותיה והחפירות שנערכו בה. הספר ראה אור בהוצאת החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ויד יצחק בן-צבי, ותורגם לאחר מכן לאנגלית. ספר זה השלים את שלושת סוגי הדינים וחשבונות שפרסמתי בקשר לחפירות באתר מרכזי זה: ראשית, פורסמו שלושה דינים וחשבונות מוקדמים בכתב העת "תל אביב"; שנית, פורסם הדין וחשבון הסופי של החפירה כמתואר לעיל; ושלישית, פורסם ספר מסכם פופולרי, בעברית ובאנגלית.

בסך הכול נחפר עד כה רק חלק קטן מאתר לכיש, ואין תימה שבשנים האחרונות החל עניין מחודש באתר. יוסי גרפינקל ומייקל הייזל חפרו מספר עונות בצידו הצפוני של התל, והוזכר לעיל שמשלחת אוסטרית חידשה לאחרונה את החפירות בחתך הגדול. שמחתי מאוד לבקר בחפירות אלו ולראות שיש המשך פורה לעבודתנו, שהרי הידע הארכיאולוגי נבנה לאיטו בדרך ארוכה, בה כל פעם מוסיפים נדבך חדש על גבי אלו שקדמו לו.

113. תל לכיש, מבט מצפון; 2003

114. תל לכיש עולה באש לקראת התחלת עונת החפירות

115. תל לכיש, צוות החפירה והפועלים בסמוך לקיר הארמון בעונת החפירות הראשונה, 1973; משפחת אוסישקין – דוד, אן, עדו ויואב – ניצבת בצד ימין

116. תל לכיש, ארוחת בוקר של הצוות בסמוך לקיר הארמון בעונת החפירות הראשונה, 1973

117. תל לכיש, סיור צוות בסמוך לסוללת המצור האשורית; מימין: אלי ינאי, יהודה דגן, אדולף אורוידר, אורנה צמחוני, אני וגבי ברקאי

118. תל לכיש, 1973; עדו ויואב רוחצים חרסים

119. תל לכיש, 1973; אן מרפאת כלי חרס בעונת החפירות הראשונה

120. תל לכיש, מסיבה במחנה משלחת החפירות; משפחת אוסישקין – דוד, אן, עדו ויואב – יושבת בצד שמאל

121. תל לכיש, 1973; דודתי אירמה (מימין), הורי (במרכז), וידידיהם קורה ורודי טרוסטלר מבקרים בחפירה. ברקע – החתך הגדול בתחילת חפירתו וארמון-המצודה

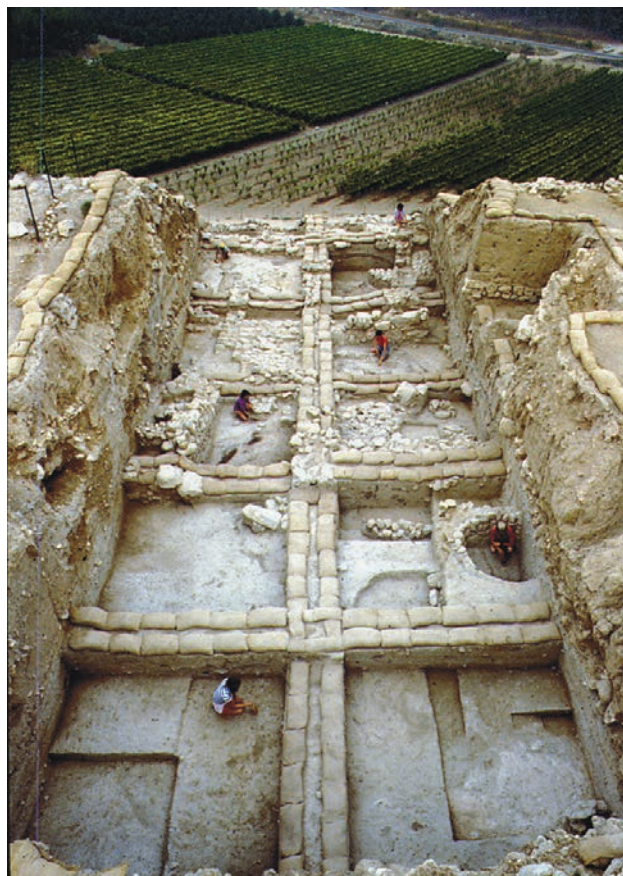
122. תל לכיש, 1978; ביקור קתלין קניון בחפירה; ניצבים מימין: יצחק אשל, גבי ברקאי, אדם לא מזוהה, כריסטל בנט, קתלין קניון ואני

123. תל לכיש, 1983; אולגה טאפנל נושאת את דבריה לפני חברי המשלחת ואורחים רבים

124. ריבוע חפירה בתל לכיש, מעליו סככת צל, ומסביבו שקי חול

125. תל לכיש, החתך המרכזי (שטח S); מבט מכיוון מזרח לעבר שולי התל

126. תל לכיש, החתך המרכזי; הדופן הצפונית של החתך עם סיום החפירות בשנת 1987; הבחור למעלה כורע ברך במפלס מהתקופה הפרסית, בעוד הבחורה ניצבת למטה במפלס מתקופת הברונזה המאוחרת

127. תל לכיש; קנקן בן תקופת הברונזה המאוחרת שנתגלה בשולי החתך; חלקו העליון של הקנקן נמצא מחוץ לתחום החתך

128. תל לכיש; מקדש האקרופוליס מתקופת הברונזה המאוחרת ומעליו ארמון המצודה מתקופת מלכי יהודה

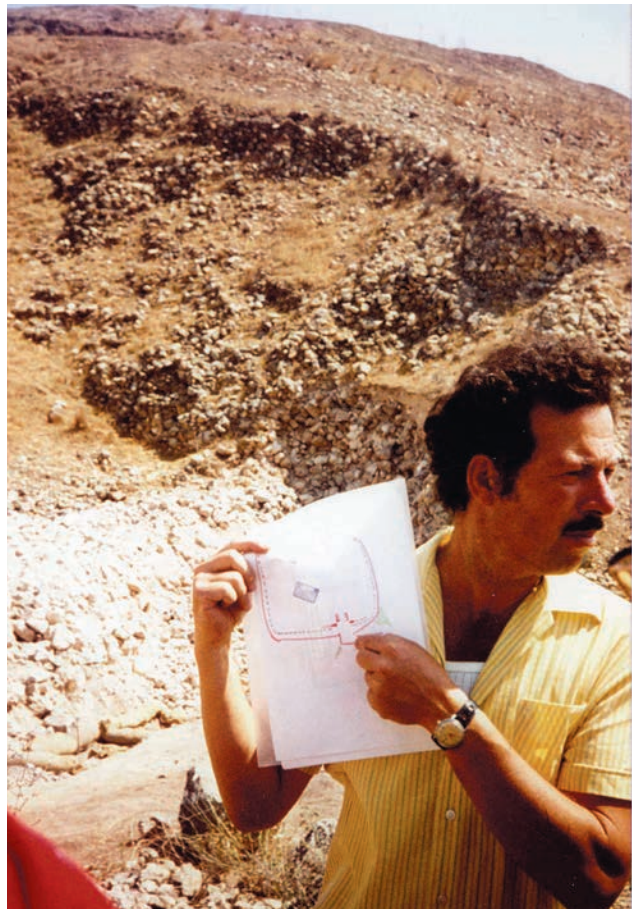
129. תל לכיש; "ליידי גודייבה" – לוחית הזהב בה חקוקה אלה כנענית ערומה הניצבת על סוס

131. תבליטי לכיש; סנחריב יושב על כס מלכותו המעוטור בשנהבים אל מול לכיש

130. תבליטי לכיש; איל מצור אשורי תוקף את שער העיר

132. תל לכיש, 1984; אני מציג למשתתפי הקונגרס לארכיאולוגיה מקראית את סוללת המצור האשורית

133. תל לכיש; קנקני "למלך" בני המאה הח' לפנה"ס

135. תל לכיש; טביעה דו כנפית "למלך חברן" על ידית קנקן; המאה הח' לפנה"ס

134. תל לכיש; טביעה ארבע כנפית "למלך חברן" על ידית קנקן; המאה הח' לפנה"ס

136. ברוקלין, ניו יורק; עם לילי ב"מוזיאון התורה החיה" מיסודו של הרב דויטש, כשאנו אוחזים בקנקן מטיפוס "למלך"

137. לונדון, המוזיאון הבריטי; לילי בודקת שבר קנקן מלכיש עם הכתובת "בת למלך"

138. תל לכיש; עמוד מהארמון בן התקופה הפרסית ששוחזר בקמפוס אוניברסיטת תל אביב

139. לכיש, בחפירות יוסי גרפינקל; משתתפי החפירה מחכים בתור להחתים אותי על "ספר לכיש"

חפירות ביתר

מיזם החפירות בביתר, תחילתו וסופו

מאז החפירות במערת האגרות, עליהן סיפרתי באריכות בפרק 4, לעיל, גליתי עניין רב בנושא המרד השני נגד הרומאים, ובאישיותו של מנהיג המרד בר־כוכבא. ללא ספק התעורר בי בנושא זה עניין שאיננו ארכיאולוגי־מקצועי בלבד. החפירות במערת האגרות, המגע הישיר עם חפציהם של פליטי המרד שהגיעו מעין גדי, והעדויות שחשפנו על גורלם המר, יצרו אצלי מעין "קשר אישי" עימם ועם סופם הטרגי, קשר שחרג בהחלט משגרת עבודתי כארכיאולוג חוקר. אי לכך, על אף שהתקופה הרומית לא הייתה תקופת התמחותי, שיחקתי, וחזרתי ושיחקתי ברעיון, להמשיך ולהעמיק בחקר התקופה וארועי המרד. בין השאר השתעשעתי מדי פעם ברעיון לחפור בביתר, שהרי זה היה מעוזו האחרון והמפורסם של בר־כוכבא, ואפשרי שחפירה כאן עשויה לשפוך אור נוסף על המרד ועל מנהיגו עליהם אנו יודעים כה מעט.

מקומה של ביתר זוהה בוודאות כבר לפני שנים רבות בהר גבוה בשם ח'רבת אל־יהוד – "חורבת היהודים". האתר נמצא מדרום־מערב לירושלים, בסמוך לנחל שורק, ובעברו הירדני של הקו הירוק. כפר ערבי גדול, בתיר, נבנה בסמוך לאתר. האתר כולו – הפסגה והטרסות שכיסו את המדרונות – נמצאו בתחום השדות המעובדים של הכפר הערבי. כל חפירה רצינית בביתר חייבת הייתה להתמודד עם בעיות קשות בשלושה מישורים, בסדר הבא: ראשית, מציאת מקורות כספיים הולמים לביצוע חפירות בהיקף נרחב; שנית, הצורך לנהל חפירה בשדותיו של כפר ערבי עוין הנמצא מעבר לקו הירוק; ושלישית, הבעיות הלוגיסטיות והארכיאולוגיות הכרוכות בחפירה של כל אתר הררי.

לאחר שתמה בלכיש עונת החפירות של שנת 1983 עמדו לפני כמעט שנתיים עד לעונת החפירות הבאה בקיץ 1985, והחלטתי לאזור עוז בנפשי ולנסות להגשים בפרק זמן זה את חלום החפירות בביתר. האתגר הראשון שעמד לפני היה כאמור מציאת פתרון לסוגיית המימון הכספי.

אינני זוכר כיום כיצד הכרתי את הארט הסטן (Hart Hasten). הארט הוא איש עסקים מצליח מאינדיאנפוליס במדינת אינדיאנה שבארצות הברית. נעוריו עברו באירופה בתקופת השואה. כניצול שואה צעיר היגר הארט לארצות הברית ועשה שם חייל רב בעסקיו. בנעוריו התחנך הארט בפולין בתנועת בית"ר. הארט הסטן הוא יהודי מאמין עם לב חם, נעים הליכות, נאמן לתורת ז'בוטינסקי ולתנועתו, ובמשך השנים תרם ביד רחבה להרכבה מוסדות בישראל ובארצות הברית. כאשר הכרתי אותו כבר היה להארט קשר הדוק עם ישראל ועם ישראלים, ביקר תכופות בישראל, וכאן התגוררו כמה מבני משפחתו. באותה עת עמד הסטן בראש מפלגת

"תנועת החרות" בארצות הברית. הארט היה ידיד קרוב של מנחם בגין כמשך עשרות שנים, והיה מבקר אותו תדיר גם לאחר שבערוב ימיו הסתגר הלה בביתו שבשכונת בית וגן בירושלים.

הקשר בין הארט הסטן לביני נוצר בראשית שנת 1984. הארט התלהב מאד מנושא החפירות המתוכננות בביתר, האתר ששמו אומץ על ידי התנועה בה התחנך בנעוריו, והביע את נכונותו לסייע באיסוף הכספים ולתרום בעצמו לחפירה המיועדת. הסטן הכיר היטב את יגאל ידין, וזה האחרון אף התארח תקופת מה בביתו של הסטן באינדיאנפוליס לאחר שעזב את שדה הפוליטיקה. הסטן סיפר לידין על התכנית שלי לחפור בביתר, וידין הביע מייד את רצונו לחפור שם בעצמו. רעיון זה היה מבוסס, כמובן מאליו, על כך שתרומתו של הסטן ותרומות שישגי ממקורות אחרים יופנו כולם לידי ידין. מטבע הדברים התנגרתי לכך נחרצות. לא היה ברור לי כיצד ידין, שבריאותו הפיזית כבר הייתה מעורערת, מתכוון לפתוח בחפירה חדשה בביתר – שהרי באותם ימים תיכנן להמשיך ולחפור בחצור בהיקף גדול, בעוד החובה לפירסום מלא של חפירות הענק במצדה, של חפירתו במגידו, ושל תעודות מערת האגרות עמדה לפניו. הסטן מצא עצמו במצב עדין בין ידין לביני, ולא ידע איך לצאת מהמבוך אליו נקלע. באחת משיחותינו אמרתי להסטן שהקשר ביני לבין ידין הוא קשר עמוק למרות המחלוקת של חפירות ביתר, והוספתי בבדיחות הדעת – בין אם הדבר היה נכון או לא – ש"ידין היה המורה הטוב ביותר שלי, ואני הייתי תלמידו הטוב ביותר!" הסטן מיהר לספר את הדבר לידין בפגישתם הבאה.

ידין הרהר דקה בעניין והשיב לו: "מחצית מהדברים היא בוודאי נכונה – השאלה איזו מחצית!" בעוד הדיונים עם הסטן נמשכים הגעתי למסקנה שמן הראוי למהר ולקבל רישיון חפירה בתל ביתר. לפי הנוהל התקף באוניברסיטת תל אביב היה הרקטור חייב לאשר כל הגשת בקשה לרישיון חפירה. פניתי אל הרקטור, פרופסור יורם דינשטיין, ולתמהוני כי רב סירב הלה נחרצות לפניי. לא ברור לי מה עמד בשורש התנגדותו של דינשטיין. הוא היה גיסו של ידין, אבל כמדומני שבנושא זה עמדתו נקבעה עקב החשש לסבך את האוניברסיטה בחפירת אתר הנמצא מעבר לקו הירוק, אתר שלחפירתו עלולות להיווצר השלכות פוליטיות אלו ואחרות. באשר לתרומה המובטחת של הסטן – דרש ממני הרקטור שהסטן יחתום על הסכם עם האוניברסיטה קודם שתינתן התרומה, וקודם שתוגש הבקשה לקבלת רישיון חפירה. מיהרתי לטלפן להארט הסטן בביתו באינדיאנפוליס ולספר לו על דרישתו של הרקטור דינשטיין. הארט הסטן ענה לי באלה המילים: "תגידי לרקטור שלך שלא אחתום על שום הסכם. אם ארצה לתרום – אתרום גם בלי הסכם, ואם אחתום על הסכם ואחר כך אשנה את דעתי ולא ארצה לתרום – לא אתרום!"

אחרי שנוכחתי להוותי שבנושא רישיון החפירה הישועה לא תגיע מאוניברסיטת תל אביב טלפנתי לדוקטור יצחק מגן, שהיה קצין המטה לארכיאולוגיה ביהודה ושומרון, וביקשתי את עזרתו. מגן הנפיק מייד הרשאה לחפירה בתל ביתר מטעם משרד הקמ"ט, ובכך הסתיים נושא הרישיון. בבוא היום אכן התנהלה החפירה מטעם הקמ"ט, כשהמכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה הוא המבצע בפועל את העבודה "עבור הקמ"ט". ימים אחדים לאחר מכן הגיע הארט הסטן לישראל, ביקר אצל מנחם בגין, והתייעץ עימו במי עליו לתמוך בנושא חפירות ביתר – האם בידין או באוסישקין. בגין, שגישתו לעניין הייתה משפטית, ענה להסטן שעליו לתמוך בחוקר המחזיק בידין את רישיון החפירה. בכך, הלכה למעשה, הגיעה המחלוקת לסיימה. זמן קצר לאחר מכן, בחודש יוני, קיבל ידין התקפת לב בעומדו בגינת בית הקיץ שלו במכמורת, ונפל שם בין שיחי הוורדים אל מותו.

כאן המקום לספר על עניין נוסף הכרוך בידין. ביום קיץ חם, שנה או שנתיים לאחר פטירתו של ידין, עשו אנשי המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב סיור בירושלים, ובאו לבקר במכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בקמפוס בהר הצופים. הפרופסור יגאל שילה, שהיה באותם ימים ראש המכון, קיבל את פנינו בחדרו המרווח. יגאל ישב ליד מכתבתו וכולנו ישבנו מסביב. לא היה בחדר מזגן, ומפאת החום הכבד היה החלון פתוח לרווחה. על מדף צר בצד החדר עמד צילום פורטרט גדול, ממוסגר, של ידין המראה אותו

כשהוא ניכט הישר ניכחו במבט נוקב אל עבר המתכונן בתמונה. היה זה הצילום שהוכן לצורך הצבתו בטקס האזכרה שנערכה לידין זמן מה אחרי פטירתו. לאחר האזכרה הובאה התמונה הממוסגרת לחדרו של ראש המכון, ומחוסר מקום אחר הועמדה על המדף שלידי הקיר. יגאל שילה תיאר לפנינו את הנעשה במכון. לבסוף הגיע לנושא הפרסומים וסיפר שאהוד נצר וגדעון פרסטר עובדים יומם ולילה על הכנת הפרסום הסופי של חפירות מצדה. באותו הרגע – טרח!! בום!! – תמונתו של ידין נפלה על הרצפה. יגאל שילה התבונן בחלון הפתוח ואמר בשלווה: "הרוח הפילה את התמונה!" אבל האוויר של יום השרב עמד, לא נשמעה ולא הורגשה בחדר ולו גם איוושה קלה של אוויר ושל רוח, אפילו שהיה החלון פתוח לרווחה.

זמן קצר לאחר מכן התקיים במכון לארכיאולוגיה בירושלים יום עיון על חפירות מצדה, שנועד בעיקר להציג את התקדמות העבודה על פרסום הדין וחשבון של החפירה. כחבר צוות משלחת מצדה נסעתי לירושלים להשתתף ביום העיון. ישבתי בחלקו האחורי של האולם לצידה של דבורה נצר, אשתו של אהוד, שהיה אחד הדוברים. לפנינו ישבה אחת מבנותיו של ידין. בחזית האולם היה צמוד לקיר לוח שחור גדול, ובתחתיתו מדף צר שנועד להנחת גירים וספוג לניקוי הלוח. והנה, על המדף הוצבה תמונתו הממוסגרת של ידין שתוארה לעיל. ראש המכון יגאל שילה אמר דברי פתיחה, ואז עלה לדוכן יעקב משורר כדי להציג את עבודתו על פרסום המטבעות שנתגלו במצדה. אך התחיל הפרופסור משורר בדבריו והנה – טרח!! בום!! – התמונה נפלה! יגאל שילה מיהר להרים את התמונה והחזיר אותה למקומה. אבל אך התחיל משורר את הרצאתו מחדש והנה שוב – טרח!! בום!! – התמונה נפלה פעם נוספת על הרצפה.

דבורה שישבה לידי הסכימה עמי שהעניין תמוה. האם נפילתה החוזרת של התמונה היא עניין מקרי? או שמא צריך לפרש את הדבר בתפיסה ספיריטואליסטית? שהרי ידוע היה הדבר שידין שאף ותיכנן לפרסם את חפירות מצדה בעצמו, ובימי חייו התנגד בתוקף לכל ניסיון של חוקרים אחרים לפרסם ממצאים ונתונים ממצדה. האם באה התמונה הנופלת למחות על כך שרצונו לא מתגשם?

אבל הבה נחזור לנושא החפירה בביתר. הארט הסטן פנה לידידו ביבי נתניהו, שהיה באותם ימים שגריר ישראל באו"ם, כדי שייטיע באיסוף כספים למיזם. ביבי התלהב והסכים לערוך ערב התרמה בדירתו בניו יורק. עמלנו במכון לארכיאולוגיה בתל אביב להכין "חוברת לתורמים", מודפסת כיאות על נייר איכותי עם איורים רבים, והיא כרוכה בכריכה שחורה נאה. הייתי בניו יורק במועד בו התקיים ערב ההתרמה, וכך יכולתי להשתתף באירוע. המפגש נערך בדירת השרד של שגריר ישראל בסמוך לשרדה החמישית. ביבי ואשתו השנייה פלר היו המארחים. האווירה הייתה נעימה, והאירוח מצויץ. הגיעו כל "המי ומי" מן היהודים העשירים בניו יורק שהיו מקורבים בדרך זו או אחרת ל"תנועת החרות", לתנועת בית"ר, או אישית לביבי. לאחר שהתכבדו במזנון המעולה התיישבו כולם במקומותיהם, חילקנו ביניהם את "החוברת לתורמים", והצגתי בקצרה את האתר ואת החפירה המתוכננת. לאחר מכן הסביר הארט הסטן את הצורך בקידום הפרויקט ובמימונו, ואז דיבר ביבי בכישרון רב ובהתלהבות כשהוא שם את הדגש על משמעותה ההיסטורית של ביתר. כל הנוכחים הקשיבו בעניין רב לדברים, והורגש מתח חיובי באוויר. היה ברור לי שכאשר יסיים ביבי את דבריו נפנה מייד לאיסוף הכספים, ועוד באותו ערב נוכל להקים ללא קושי קרן ובה כמה מיליונים של דולארים למימון חפירה גדולה. אבל כאשר סיים ביבי את דבריו, השתתק לדגע ואז אמר: "רבתי! לא נאספנו כאן לאסוף כסף אלא כדי לברר אם יש עניין בקידום החפירות!" המתח נשבר מייד, ואווירת סיום השתלטה על כל הנוכחים. משתתפים שונים אמרו דברים בנוסח: "אולי כדאי להקים ועדה שתקדם את נושא החפירות" או "היה ערב מעניין מאד, כדאי שנשמור בעתיד על קשר" או "אני מאחל לכם הצלחה במפעל חשוב זה", וכו', וכו'. ואז קמו הכול, הורו מקרב לב לבעל הבית ולאשתו פלר על האירוח המצויץ, איחלו להארט הסטן ולי כל טוב, ונפנו והלכו לדרכם. מובן מאליו שלא אספנו בערב זה ולו פרוטה שחוקה אחת.

בימים שלאחר מכן תמהתי לא פעם על דרך התנהלותו של ביבי. מדוע ראה לנכון לומר מה שאמר, ובכך להרוס במשפט אחד את מטרת הערב, שהרי האיש איננו שוטה. לדעתי החליט ביבי ברגע האחרון שכדאי "לשמור" את התורמים לעניינים שהם חשובים יותר מבחינתו, שהרי ידוע הדבר בין התורמים והמתרמים שניתן להתרים תרומה גדולה מאדם פעם אחת, ואילו להתרמו לאחר מכן פעם נוספת יהיה הדבר קשה הרבה יותר. נראה לי שביבי התכווין לאחוז בחבל בשני קצותיו: מחד, הוא נענה לבקשתו של ידידו הארט הסטן וגילה עניין בביתר ההיסטורית, ומאידך, "שמר" את התורמים לעניינים אחרים.

כפי שיוספר להלן נערכה בסתיו 1984 עונת חפירות קצרה בתרומתו של הארט הסטן, אבל המאמצים לממש מיזם חפירות בהיקף גדול יותר נמשכו לאחר מכן. הסטן הקים בארצות הברית עמותה לעניין קידום החפירות בביתר. בהמלצתו של משה ארנס, שסייר בהדרכתו בביתר, קיבל על עצמו מרדכי ציפורי, מהעסקנים הבכירים של תנועת הליכוד, את הטיפול בנושא בישראל. בשנה שלאחר מכן נסענו ציפורי ואני לארצות הברית. הסטן ארגן גם עתה ערב התרמה בביתו של ביבי, אבל הפעם הדבר לא צלח. לאחר מכן הסטן, ציפורי ואני נסענו למיאמי ביץ' שם ניסה הסטן לארגן ערב התרמה נוסף. לבקשתו של הסטן הגיע גם ביבי לפלורידה להשתתף בערב ההתרמה. הערב נכשל בעיקר משום מיעוט המשתתפים כתוצאה מארגון לקוי. האורחים העיקריים היו המיליאדרר טד אריסון ורעייתו, ועימם הגיע הצייר יעקב אגם. אריסון עשה את הונו באוניות נופש שהפליגו בים הקריבי, ובאותה עת הועסק אגם על ידו בעיטור אחת מהאוניות. מחלון האולם בו נערך המפגש שלנו נשקפו אורות החוף והים, וטד אריסון היה מסיט מדי פעם את מבטו אל עבר הים – כנראה ציפה לראות אחת מאוניותיו עוברת שם. גיסו של אריסון היה עמיתי הגאוגרף משה ברוור מאוניברסיטת תל אביב, וגם שמו הועלה בשיחתי עם אריסון. כך או אחרת, לא יצא דבר ממסע התרמה זה.

לאט לאט חדרה אלי ההכרה שהגיע הזמן לסיים את מיזם החפירות בביתר. היו לכך כמה סיבות טובות. זכור, ענייני המרכזי במחקר הארכיאולוגי היה בתקופת המקרא ובחפירות לכיש. ככל שעבר הזמן התברר לי שכדי לקדם את נושא חפירות ביתר יהיה עלי להשקיע בכך את כל מאודי, זמני ומרצי. האתר היה קשה לחפירה, וחפירת הניסיון בשנת 1984 הראתה שצריך יהיה לנהל כאן חפירות בהיקף גדול, ובתנאים קשים, כדי לנסות ולהגיע להישגים משמעותיים נוספים, וכדי לקדם את ידיעותינו על תקופת המרד השני. הדבר חייב להגיע לפתרון של שימור האתר ושרידיו, הכול תוך הסכמה עם ערביי הכפר בתיר. סוגיית המקורות הכספיים להמשך המיזם גם היא לא נפתרה. כל אלו שסייעו בידי בנושא זה היו מקורבים לתנועת החרות, וחששתו מאד שככל שהזמן עובר יהפוך נושא החפירות ומימון לנושא מפלגתי. בסופו של דבר, דאגתי לפרסום נאות של תוצאות החפירה, ושל שרידי המצור הרומי והמרד, וחזרתי להתעמק בחפירות לכיש ובארכיאולוגיה של תקופת המקרא.

האפילו מעניין ומצער כאחת. כאשר היה אהוד אולמרט ראש הממשלה נתבקש לקבוע היכן בדיוק תעבור באיזור ביתר גדר ההפרדה. כפי שנמסר לי אולמרט אף סייר במקום לפני שהגיע לידי החלטה. על אף החשיבות ההיסטורית של המקום שהוסברה לו היטב קבע אולמרט שיש להשאיר את האתר ומורדותיו בתחום הכפר הערבי בתיר, שכן היו אלו שדותיו של הכפר לפני מלחמת ששת הימים. וכך נשאר תל ביתר בצד הפלשתיני של גדר ההפרדה. שנים לאחר מכן פנתה הרשות הפלשתינית לאונסק"ו בבקשה להכריז על תל ביתר כאתר מורשת עולמית, וכך היה. תל ביתר הפך לאתר מורשת עולמית של הרשות הפלשתינית לא בזכות ההקשר ההיסטורי החשוב והייחודי שלו, אלא בזכות הטרסות החקלאיות המתמשכות לאורך מורדותיו...

החפירות בתל ביתר

תל ביתר נמצא סמוך לנחל שורק, וכאן עברה בתקופה הרומית הדרך המרכזית מירושלים לעזה. משלושה צדדים היה התל מוקף במורדות תלולים, ורק בצד דרום חיבר אוכף טופוגרפי את התל עם הגבעה שמדרומו, עליה משתרע כיום הכפר הערבי. אין ספק שהכניסה לאתר בתקופות השונות הייתה מצד דרום. מעיין מים שופע נמצא במרחק מה ממזרח לתל. פסגת התל מחולקת כיום לחלקות חקלאיות שגדרות אבן מפרידות ביניהן, ונטועים בהן עצי פרי ובעיקר עצי זית. שרידי תעלות קשר ועמדות מתקופת השלטון הירדני נראים עדיין לאורך שולי הפסגה.

ביתר נסקרה ונחקרה כבר בעבר, ומערכת המצור הרומית נחקרה ביסודיות בידי אדולף שולטן. דייק בנוי אבנים מקיף את האתר מכל צדדיו, ובקטעים של הדייק ניתן להבחין בשרידי מבנים, בוודאי לצורך היחידות ששמרו עליו. הדייק עובר ברכסים שמצפון לעמק רפאים המתמשכים בצידו הישראלי של הקו הירוק. הקרן הקיימת נטעה כאן יערות, ותוך כדי כך גרמה לפגיעות קשות בדייק הרומי ובמבנים הקשורים בו. אדולף רייפנברג זיהה בצילומי אוויר שני מחנות רומיים באזור שמדרום לאתר.

האוכף הטופוגרפי בדרום האתר נמוך יחסית, ולפי השערה אחת הועמק האוכף כאשר נחפר כאן חפיר מלאכותי. נושא זה לא נבדק על ידינו. מקובלת הדעה שניתן לזהות סוללת מצור בנוייה מאבנים למרגלות המדרון הדרומי של האתר. בשנים האחרונות נפגעה "הסוללה" כאשר נבנה כאן בית מגורים של הכפר הערבי, והדבר מאפשר ללמוד על אופייה. לדעתי לפנינו ערימה גדולה של אבני סיקול מן העת החדשה, שנערמו כאן בגבול שביין שתי חלקות חקלאיות.

בחודשים אוגוסט וספטמבר 1984 ערכנו בביתר חפירת ניסיון בת כמה שבועות. סייעו בידי אורנה צמחוני, יהודה דגן, והאדריכל לארי בלקין. משלחתנו התאכנסה בבית ספר שדה הר גילה בניהולו של יורם בן-מאיר (פיצ'י). לפני תחילת החפירה באנו לביתו של מוכתר הכפר הערבי בתיר, הסברנו לו מה בכוונתנו לעשות, ובקשנו את תמיכתו. אפילו שבתיר לא היה כפר ירודותי, ושחפירתנו אמורה הייתה להיערך בתחום השרות של הכפר ובסמוך למספר בתים, לא נתקלנו בעוינות כל שהיא במהלך עבודתנו. הפועלים היו בעיקר צעירים מבני הכפר. אחדים מהם בקשו לשמוע מוסיקה ממכשירי רדיו שהביאו איתם לחפירה. אני התנגדתי לכך, כשם שבאופן עקרוני התנגדתי לפתיחת מכשירי רדיו גם בחפירות אחרות שניהלתי. אבל הפועלים מבתיר מצאו פתרון "יצירתי": על גג אחד הבתים לא הרחק מהאתר הם הציבו רמקול שכוון אל עבר חפירתנו וכל היום היה משמיע בקולי קולות מוסיקה רעשנית.

החפירות נערכו בשני שטחים בשוליו הדרומיים והמערביים של האתר. בשני השטחים התרכזנו בבדיקת החומות מן התקופה הרומית ששרידיהן נראו על פני השטח. בצד דרום היו פני השטח מוגבהים במיוחד כתוצאה ממילוי מלאכותי שהכיל שכבות של אדמה חומה ואבני גיר קטנות. במקום זה ניקינו בחן חצי עגול וקטע של חומת תמך שהיו מוכרים כבר קודם לכן. מכאן פרץ בוודאי הצבא הרומי אל ביתר. בשטח המערבי חפרנו קטע מן החומה, שני בחנים חצי עגולים ומגדל מלבני, וכן קטע קיר הבנוי אבני גזית אשר השתייך בוודאי לבניין ציבורי כל שהוא. אין ספק שהחומה שחקרנו הייתה החומה שהגנה על ביתר בתקופת מרד בר-כוכבא. על גגו של המגדל המלבני מצאנו 22 אבני קלע, ועל גבי הבחן החצי עגול מצאנו שני ראשי חיצים מברזל. שני ראשי החיצים הם בעלי שלש צלעות, מהטיפוס המוכר ממערות מדבר יהודה בהן נמצאו שרידים מימי מרד בר-כוכבא.

נתוני חפירתנו תואמים את ההנחה שיש לזהות את ח'ירבת אל-יהוד עם ביתר. הקרמיקה המעטה שנאספה מלמדת שהיה כאן יישוב בחלקה הראשון של התקופה הרומית, אבל לא בתקופה שלאחר המרד. החומה שמקיפה את האתר בנוייה באופן רשלני וצורתה אינה אחידה בקטעים השונים. דומה, שהחומה נבנתה במהירות,

ולצורכי השעה, בידי לוחמי בר־כוכבא. כתובת רומית שנחקקה על פני הסלע בסמוך למעיין מלמדת שלאחר סיום המרד שהתה כאן יחידה צבאית רומית כחיל מצב.

לסיכום, שטח הפסגה שהוקף בחומה היה 40 דונם בערך. יישוב התקיים כאן כבר בתקופות שקדמו לתקופה הרומית, כפי שהסתבר בסקרים השונים, ובחפירות שנערכו כאן לאחר חפירתנו ביוזמתו של הקמ"ט לארכיאולוגיה. בתקופה הרומית היה זה יישוב קטן שבוודאי התגוררו בו בין אלף לאלפיים נפש, ואף היו בו בנייני ציבור הבנויים אבני גזית. דומה שהיישוב לא היה מבוצר בחומה היקפית. סביר להניח שבר־כוכבא החליט למקם את מפקדתו בכיתר בגלל ארבע סיבות: קרבתה של ביתר לירושלים; קרבתה של ביתר לדרך המרכזית מירושלים לעזה; הימצאות מקור מים שופע בקרבת האתר; מיקומו הטופוגרפי המצוין של האתר המוקף ברובו בגאיות עמוקים.

משבא הצבא הרומי לכבוש את ביתר, היתה מטרתו העיקרית לתפוס או להרוג את בר־כוכבא ואנשיו, ולא לכבוש את המקום. שני מחנות מרכזיים הוקמו אל מול דרך הגישה לביתר ובקרבת מעיין המים, ונבנה דייק המקיף את האתר מסביב. יש להניח שקו הדייק עבר בין ביתר לבין המעיין, ובצורה זו נמנעה מאנשי בר־כוכבא הגישה אל מקור המים המרכזי.

כאשר התברר, שהצבא הרומי עומד לתקוף את ביתר, מיהר בר־כוכבא לבנות חומה מסביב ליישוב. החומה התבססה בחלקה על מבנים או על ביצורים קיימים. דבר לא ידוע על הקרב שהתנהל כאן. הצבא הרומי פרץ אל ביתר מבלי שנזקק לסוללת מצור. המגינים עשו שימוש מרובה באבני קלע שסותתו במהירות במקום, והקרב הסתיים טרם שנורו כל אבני הקלע שהוכנו לירייה על גבי החומה. עם כיבוש היישוב – והטבח ההמוני שעשו החיילים הרומאים בתושבי ביתר ובמגיניה – נהרסה ביתר והיישוב במקום לא חודש. בשמו הערבי של האתר – ח'רבת אל־יהוד – נותר הד עמום למה שאירע כאן בשנת 135 לספירה.

141. תל ביתר, 1984; ניקוי קיר של בניין ציבורי מהתקופה הרומית

142. תל ביתר, 1984; מגדל מתקופת בר-כוכבא

143. תל ביתר, 1984; ראשי חיצים ואבני קלע שנמצאו על החומה

144. תל ביתר; הדייק הרומי בין עצים ששתלה הקרן הקיימת בסמוך ל"יד קנדי"

סיפור החפירות ביזרעאל

כך נולדה חפירת יזרעאל

תל יזרעאל, שם נבנה מעוזם המפורסם של מלכי ישראל אחאב, איזבל ויהוא, נמצא בשוליו הדרומיים של עמק יזרעאל, בראש פסגה הצופה אל מרחבי העמק המשתרע מתחתיו. נוף נהדר נשקף לעיני העומד על התל. בצד צפון, נראה עמק יזרעאל בכל הדרו ויופיו, ומאחוריו הר תבור העגלגל. בכיוון מזרח נראה עמק בית שאן, ובשולי העמק מתרומם במלוא הדרו הר הגלבוע. מאחורי העמק נראים באופק הררי עבר הירדן. האתר עצמו מכוסה כיום בהריסות הכפר הערבי זרעין שנהרס במלחמת השחרור, ובבית הקברות של הכפר. בצידו הצפון-מערבי של האתר ניצבים במלוא הדרם מצודה עות'מנית וכנסייה צלבנית, ומעבר לשוליו המערביים מבצבצים בתיו של קיבוץ יזרעאל. בצד השני של התל, בסמוך לשוליו הדרום-מזרחיים, נטועה חורשת עצים, ובמרכזה ניצבת מצבת זיכרון לחללי הפלמ"ח שנפלו כאן בקרבות מלחמת השחרור.

בשנת 1983 יזם ארי גרדי, מוותיקי ההתיישבות באזור, את הקמתו של מוזיאון להנצחת ההתיישבות הציונית בעמק יזרעאל. המוזיאון המתוכנן נקרא "קיבוץ חלוצים", ועמותה בשם זה נרשמה במשרדי רשם העמותות. כוונת המייסדים הייתה להקים מוזיאון חינוכי בדומה לאתר שהוקם בעיר יורק שבאנגליה, בו ייסעו המבקרים בקרוניות ממוצג למוצג ויחזו בחלוצי העמק, בעמלם ובהישגיהם. כפי שהסביר לי ארי גרדי, הכוונה היא שאדם הנוסע עם משפחתו לבלות בחוף הכנרת יעצור קודם לכן במוזיאון, יעבור לאורכו של המסלול, יפנים לעצמו ולילדיו את הישגי החלוצים, ואז ימשיך בדרכו. אגף העתיקות והמוזיאונים הסכים משום מה שהמוזיאון המתוכנן ייבנה על הרכס שממזרח לתל יזרעאל, בעוד מגרש החנייה של המוזיאון יישתרע בשטח שבין בניין המוזיאון לבין התל.

עמותת המוזיאון החלה באיסוף תרומות למפעל, ואקדים ואספר שהממון הנדרש לא הושג ושהמוזיאון לא נבנה עד היום. בין השאר פנתה העמותה לקרן הקיימת. במקום תרומה כספית הסכימה הקרן הקיימת לתרום שעות עבודה של דחפור מטיפוס D-9 שהיה ברשותה. הוחלט, לפיכך, לנצל ללא דיחוי את תרומת הקרן הקיימת על מנת להכשיר את מגרש החנייה בצד בניין המוזיאון העתיד לקום, אפילו שלא היה עדיין מימון להקמת הבניין. וביום גורלי אחד, בשנת 1988, החל הדחפור הענק ליישר את השטח המיועד למגרש החנייה. פנחס פורת, המפקח האזורי של אגף העתיקות, פיקח על מהלך העבודה.

פנחס פורת כבר מוכר לקורא מסיפור התגליות במערת האגרות שסופר בפרק 4, לעיל, כאשר זחל במחילה צרה וגילה את כוך הקבורה של פליטי מרד בר-כוכבא. את אשר אירע ביזרעאל באותו יום סיפר לי פנחס שנתיים לאחר מכן. לפי גרסתו של פנחס הוא וארי גרדי תקעו בקרקע שורה של יתדות לאורך גבולו המיועד

של מגרש החנייה בצד הפונה אל התל, כדי לסמן במדויק את השטח שנועד לעבודת הדחפור, והדחפור אכן הגיע כמתוכנן למקום. פנחס התגורר בקיבוץ סמוך, וכאשר עמד באותו בוקר לנסוע לתל יזרעאל זיהה תקר באחד מגלגלי מכוניתו. כאשר החל הדחפור בעבודתו הפקיד פנחס את הפיקוח בידי גרדי, ונסע מיזרעאל למוסך בעפולה הסמוכה כדי לתקן את התקר. משנוכח גרדי שהמפקח מטעם אגף העתיקות נסע מהמקום החליט להרחיב מעט את מגרש החנייה המיועד בכיוון לתל, והזיז את שורת היתדות שסימנו את גבול השטח שנועד ליישור. כאשר חזר פנחס מעפולה ראה – גוואלד!! – שמגדל פינה אחד של המתחם הישראלי נחשף ונפגע קשות בשיני הדחפור. פנחס החזיר לידי אגף הפיקוח על עבודת הדחפור, הדחפור המשיך בעבודתו, חשף את החפיר בצד המזרחי של המתחם, ופגע קשות במגדל הפינה השני. ארי גרדי הכחיש באוזני נמרצות את הגרסה דלעיל ותלה את כל האשמה בפנחס פורת. כך או אחרת, שני מגדלי הפינה של המתחם המבוצר נפגעו קשות באותו יום בעבודת הדחפור, העבודה במקום הופסקה, והחלו חילופי האשמות מי אחראי לפגיעה החמורה במתחם העתיק. כפי ששמעתי בדיעבד הגיע העניין לסיומו כאשר מפעיל הדחפור, ערבי מעזה, פוטר מעבודתו בקרן הקיימת.

בעקבות הפגיעה הקשה בעתיקות יזרעאל ניהלו פנחס פורת ואורה יוגב חפירות הצלה באתר עצמו ובשטח שמזרחו. החפירות הראו מעל לכל ספק שלפנינו מתחם ממלכתי מתקופת מלכי ישראל, ומסביבו שטחים חקלאיים.

בשלב זה נכנסתי לתמונה. חפירות לכיש הגיעו לסיומן בקיץ 1987, למעט עבודת שחזור שער העיר שנמשכה כסדרה מדי שנה. העבודה באוניברסיטה על פרסום חפירת לכיש התקדמה לאיטה, והתעורר בי העניין לחזור לעבודת שדה. הסיפורים המקראיים הקשורים ביזרעאל משכו את ליבי, והתגלית המסעירה של שני המגדלים מן התקופה הישראלית עוררה את התלהבותי. חיפשתי את הדרך "לעבור לצפון" ולחשוף את צפונות יזרעאל.

באותם ימים חלה התפתחות מעניינת אחרת. בית הספר הבריטי לארכיאולוגיה בירושלים היה ממוקם בירושלים המזרחית. באותה עת גילה בית הספר עניין בחפירת תל מתקופת המקרא בתחום מדינת ישראל. יוזמה זו באה במידה רבה הודות להיו ויליאמסון, חוקר המקרא הנודע שהיה פרופסור באוניברסיטת אוקספורד וחבר בהנהלת בית הספר ובאקדמיה הבריטית. בהמשך ליוזמה זו התמנה ג'והן וודהד להיות סגן מנהל המוסד. ג'והן הוא ממוצא בריטי, ליתר דיוק סקוטי-דני, שנולד בטבריה וגדל שם, שכן אביו היה מהנדס במוסדות המיסיון הסקוטי בגליל. ג'והן שולט היטב הן באנגלית והן בעברית, ובאותה עת היה תלמיד מחקר באוניברסיטת תל אביב. במשך מספר עונות עבד עימנו בלכיש.

בסופו של דבר קם בתל יזרעאל מפעל חפירות המשותף לאוניברסיטת תל אביב ולבית הספר הבריטי, בהנהלתם של ג'והן וודהד ושלי. החפירות התקיימו בתקופת הקיץ במשך שבע עונות, בשנים 1990-1997. בשתי העונות שהתקיימו בשנים 1994 ו-1996 נוהלה החפירה בידי ג'והן, שכן אני הייתי עסוק בחפירות בתל מגידו. צוות החפירות היה בחלקו ישראלי ובחלקו בריטי. בעונות הראשונות הגיעו לכאן בעקבותי גבי ברקאי ויהודה דגן שכזכור השתתפו בחפירות לכיש. אורנה צמחוני ריכזה את מחקר הקרמיקה מתקופת הברזל, והכינה את פרסום הממצא. רוב משתתפי החפירה הגיעו בקבוצות מבריטניה, משוודיה ומדנמרק. לאור הקשר ההדוק שהיה בין חפירות לכיש לבין האוניברסיטה של דרום אפריקה בפרטוריה הגיעו לכאן גם קבוצות מדרום אפריקה. גרנו בצריפים ובאוהלים בקיבוץ יזרעאל הסמוך שחבריו עשו מעל ומעבר כדי לארח כיאות את משלחת החפירות. תקופה מסוימת התגוררתי באוהל אחד עם בני דניאל שהשתתף בהתלהבות בחפירה. עם שחר היו משתתפי החפירה קמים משנתם, לוגמים כוס קפה, והולכים יחדיו בטור ארוך מהקיבוץ אל התל כאשר ג'והן צועד בראש הטור. ארוחת בוקר אכלנו בסככה גדולה על התל, ארוחת צהריים וארוחת ערב אכלנו יחד עם חברי הקיבוץ.

בכמה עונות חפירה הגיעו אלינו קבוצות של מתנדבים נוצרים מדרום־קוריאה. יום אחד הגיעה לחפירה קבוצה של סטודנטים מסמינר דתי כל שהוא בראשות שניים ממוריהם. חברי הקבוצה, שרובם דיברו קוריאנית בלבד, התייחסו ביראת כבוד לשני הפרופסורים, והסטודנטיות הקפידו לשרת אותם בכל דבר. הפרופסורים התבקשו לעבוד בחפירה בקבוצה שנוהלה על ידי ג'ודית האדליי, חוקרת המקרא האמריקאית שעבדה איתנו כבר בחפירות לכיש. הדבר עורר אי נוחות רבה בקבוצה הקוריאנית. לא יעלה על הדעת, כפי שהסבירו לנו, שפרופסורים מכובדים יקבלו הוראות מאישה! בסופו של דבר נקבע איש ביניים, והוא היה זה שקיבל את ההנחיות לחפירה מג'ודית, ואז העביר אותן לשני הפרופסורים!

בין משתתפי החפירה זכור לי במיוחד הפרופסור ויליאמס ממדינת אינדיאנה בארצות הברית, שכונה בפניו "האיש המוסרי". הפרופסור ויליאמס הגיע לחפירתנו אחרי שעזב את חפירת תל אפק בהנהלתם של משה כוכבי ופרחיה בק. לטענתו, משלחת אפק ומנהליה לא היו "מוסריים" מספיק עבורו, ולכן עבר אל משלחת החפירות בהנהלתי, שכן למיטב ידיעתו היא הייתה מוסרית יותר. עמיתי משה כוכבי ופרחיה בק היו ידועים שניהם ביושרם האישי ובאורח חייהם הצנוע והמוסרי, ותמהתי מאד על מה ולמה נחשבתי בעיני הפרופסור ויליאמס כדמות "מוסרית" יותר משני עמיתי אלה!

ועניין נוסף הקשור ב"איש המוסרי". יום אחד שמתי לב לכך שהאיש מתהלך בחפירה כשהוא נועל סנדל על רגלו האחת ונעל על רגלו השנייה. לשאלתי הסביר לי פרופסור ויליאמס את פשר העניין התמוה. השמועה אמרה שבקיבוץ יזרעאל התייחסו יפה לכלבים, וכי כל אדם ברחבי עמק יזרעאל שרצה להיפטר מכלב הגיע לכאן, ופשוט זנח את הכלב בחצר הקיבוץ. כך או אחרת שוטטו באותם ימים הרבה כלבים בחצר הקיבוץ. והנה, אחד הכלבים פרץ לאוהל של "האיש המוסרי", חטף אחת מנעליו ונעלם כאשר הנעל עימו. הזהרתי חזר והזהר את משתתפי החפירה שיקפידו להתהלך ולעבוד בתל כשהם נועלים נעליים ולא סנדלים, בעיקר עקב הסכנה שנחש ארסי המסתתר בין האבנים יכיש אותם. "האיש המוסרי" רצה למלא את ההוראות שקיבל ממני ככל שהדבר ניתן: מאחר שנותרה לו נעל אחת בלבד, נעל אותה, ונאלץ לנעול סנדל על רגלו השנייה. מתי שהוא נמצאה בקיבוץ הנעל שהכלב חטף, והוחזרה לבעליה, והכול בא על מקומו בשלום!

בעיה קשה היו הקברים של תושבי הכפר הערבי זרעין, שהשתרעו בחלק המזרחי של האתר. לפי כללי ההלכה המוסלמית ניתן היה לפנות את הקברים לצורך החפירות, וזאת אכן עשינו. לפי יהודה דגן נמצא להב של סכין ברזל תקוע בין צלעותיו של אחד הנקברים. כל העצמות נאספו בצורה מסודרת ומכובדת, והועברו על ידינו לרשות העתיקות לקבורה מחדש. בעת החפירות ביקר אותנו מספר פעמים הרב דוד שמידל, שעמד בראש "אתרא קדישא", הגוף הציבורי שהוקם כדי למנוע פגיעה בקברי יהודים בעת חפירות ארכיאולוגיות או פעולות פיתוח. הרב שמידל הכיר בכך שבחפירתנו נתגלו רק קברים של מוסלמים, ולדבריו הגיע אלינו כדי "ללמוד" איך נראים קברים של מוסלמים. ואכן הוא היה יושב שעות ארוכות בשולי הריבועים, ועוקב בקפדנות אחרי תהליך החפירה.

חפירת המתחם הישראלי

עבודת הדחפור של הקרן הקיימת, וחפירות ההצלה שערך בעקבותיהן פנחס פורת, לימדו אותנו שנבנה כאן מתחם מלבני מוקף בחומת סוגרים, דהיינו חומה כפולה וחדרים ביניהם, בעוד בפניות המתחם נבנו מגדלים הבולטים מקו החומה. שלושה צדדים של מתאר המתחם היו ברורים כבר לפני התחלת חפירתנו, ורק בצד מערב של האתר, ששם נבנו בתי הכפר זרעין, לא היו גבולות המתחם ידועים. בצד מזרח חשפה עבודת הדחפור חפיר שהתמשך לאורך החומה בין שני המגדלים, והנחנו שהוא הקיף את המתחם כולו. עם תחילת עבודתנו בתל יזרעאל מדדנו וקבענו רשת הנדסית לפי כיוון הקירות של המתחם המלבני, וארגנו את עבודת החפירה

בחמישה שטחים, מהם ארבעה שנועדו לחקור את המתחם המלבני. שני שטחים נקבעו בשני מגדלי הפינה החשופים למחצה. שני חתכים נקבעו בצד הדרומי ובצד הצפוני של המתחם; שני החתכים תוכננו זה מול זה, בקו אחד, מתוך הכוונה שניתן יהיה לחבר אותם עם הזמן לחתך אחד אשר יחצה את כל המתחם מצפון לדרום. החתך בצפון נחפר בפיקוחה של אורנה צמחוני. הסתבר שבצד זה, הגובל בראש המדרון, נהרסו כל השרידים העתיקים, ולמעט שכבות עפר, בעיקר כאלו שהתרכדו האחת על גבי השנייה בתקופת הכפר הערבי, לא נתגלה כאן דבר. שטח זה כונה לפיכך בחיבה ובתיסכול "גן הירק", ואף נמצא מישהו שתלה שלט הנושא שם זה בפאתי שטח החפירה. החתך בצד דרום נחפר בפיקוחו של פול קרופט, אשר כזכור לקורא חקר ופרסם את עצמות החיות שנתגלו בחפירות לכיש. כאן נחשפה חומת הסוגרים, והחפיר החצוב בסלע שבחזיתה. עם הזמן הורחבה כאן החפירה בפיקוחו של עוזרנו השוודי, דאג אורדסון, ונתגלה כאן שער המתחם. שטח החפירה החמישי כלל את הכנסייה הצלבנית. הרוח החיה בחפירת הכנסייה היה אנטוני גריי מלונדון, שאף פרסם מאמר מסכם על הקרמיקה מהתקופה הביזנטית ביזרעאל. במשלחתנו נודע טוני גריי כמומחה לענייני טעימת בירה, שכן ידע להגדיר במדויק לפי הטעם סוגי בירה שונים מרחבי העולם!

ככל שהתפתחו החפירות התבררה לאיטה התמונה של המתחם הישראלי. חלקו המערבי של המתחם, עליו נבנו בתי הכפר הערבי, נמצא הרוס לחלוטין. איתרנו את הפינה הדרום-מערבית של המתחם ואת צידו המערבי בעזרת מספר חתכים צרים בכלי מיכני. החתכים נעשו בתוך הצטברות השפכים העצומה של הכפר הערבי וירדו עד לפני הסלע, ובפני הסלע ניתן היה להבחין בקו החפיר החצוב, ובפינת החפיר הדרום-מערבית. ככלל, יש להימנע ככל שניתן מהשימוש בכלי מיכני בחפירה ארכיאולוגית, אבל במקרה הזה הוא הוכיח את יעילותו והצדיק את השימוש בו, ושום נזק לא נגרם מכך לעתיקות האתר. המתחם היה גדול בממדיו, 332 מ' אורכו ו-184 מ' רוחבו, ושטחו הכולל 61 דונם בקירוב. המתחם הוקף בחומת הסוגרים מכל צדדיו, ארבעה מגדלים נבנו בפינותיו, ובית שער מסיבי נבנה בצידו הדרומי. החומה נתמכה בסוללת עפר, ובחזיתה נחצב בסלע חפיר עמוק שרוחבו בין 8 ל-12 מ'. החפיר נחצב בשלושה צדדים של המתחם; בצידו הצפוני גבלה חומת המתחם במדרון ההר, וכאן לא היה צורך בחציבת חפיר להגנה.

שער המתחם נחפר במלואו, אבל נמצא הרוס לחלוטין בחלקו הגדול. בית השער היה מטיפוס השערים המוכרים בתקופת הברזל, בו נבנו חדרים לאורכו של מעבר השער, משני צידי המעבר. חלקו הפנימי של בית השער נמצא הרוס, והנתונים שהעלתה החפירה אינם מספיקים לקבוע בוודאות אם נבנו כאן ארבעה או שישה חדרים לאורך המעבר. בסמוך לשער, למגדלים, ולחומה נתגלו מספר חדרים ובהם כלי חרס. המגדל הדרום-מזרחי של המתחם נהרס בשריפה, ודומה שהדבר מלמד שהמתחם כולו מצא את סופו בהרס מכוון.

סיכום

ג'והן ואני ייחסנו את המתחם לימי שושלת בית עמרי ששלטה על ממלכת ישראל הצפונית בין השנים 882-842 לפנה"ס. לדעתנו שימש המתחם כבסיס הצבאי המרכזי של מלכי בית עמרי, ובראש וראשונה אחאב, ושם הוחזקו יחידות הסוסים והמרכבות של הממלכה. ייחוס המתחם למלכי בית עמרי ותארוכו לזמן מלכותם מבוסס בראש וראשונה על המקורות המקראיים המספרים על אחאב, איזבל ומרד יהוא. עוד בטרם שהחלו חפירותינו סיכם היו ויליאמסון במאמר מצוין את המקורות הכתובים והראה שהינם תואמים לשרידים שבשטח. תאריך המתחם ביזרעאל הוא מקרה בולט בו נקבע תאריך ארכיאולוגי בתקופת הברזל לאור הטקסט המקראי, ובמקרה זה לדעתי הקביעה בהחלט מוצדקת.

אורנה צמחוני חקרה את כלי החרס מהמתחם, ועברה על פרסומם עד סמוך לפטירתה. בעבודתה הבחינה שמכלולי כלי החרס אשר נתגלו במתחם, וכן כלי החרס שנתגלו במילויי העפר ביסודות המתחם, דומים מאד

למכלול כלי החרס של שכבה IVB-VA במגידו, הרחוקה מיזרעאל כדי 15 ק"מ בקו אוויר. עולה מכך ששני המכלולים הינם בני אותה התקופה. שכבה IVB-VA במגידו יוחסה לימי שלמה, ועולה ממשוואה זו שיש לאחר את ימיה של שכבה זו במגידו על ארמונותיה. מסקנה זו של אורנה, אליה הגיעה ערב מותה, הייתה לאחד מעמודי התווך ששימשו את ישראל פינקלשטיין בקביעת "הכרונולוגיה הנמוכה" של חלקה הראשון של תקופת הברזל.

אהבתי את חפירותינו ביזרעאל משום הקשר העמוק של המקום לסיפורי המקרא. נהניתי לקשר בעיני רוחי את הנראה בשטח עם המסופר במקרא, אפילו שיש כאן הרבה מן הסממן הרומנטי. העומד כיום ליד המגדל הצפון-מזרחי ומסתכל מזרחה לעבר עמק בית שאן יכול לתאר בדמיונו את הצופה הניצב כאן על משמרתו בראש המגדל ומבחין ביהוא המתקרב במהירות בראש צבאו – "כי בשגעון ינהג" – לכיוון יזרעאל. העומד בחזית שער המתחם, ברחבה שבין החפיר לבין בית השער, יכול לדמיין בנפשו כיצד הניח כאן יהוא בשתי ערימות – "שני ציבורים פתח השער" – את ראשיהם הכרותים של בני אחאב שהובאו "בדודים" משומרון למען יראו וייראו. בניגוד ליחס השלילי של הסיפור המקראי לאיזבל יש בליבי הערכה רבה לאישה זו. כאשר נוכחה איזבל שיהוא וצבאו מצליחים בהפיכה שיזמו, וכי גורלה נחרץ, לא מיהרה לנסות ולהימלט, או להסתתר מתחת למיטה. במקום זה בחרה למות בכבוד כראוי למלכה שהיא בת למלך ואם למלך. איזבל איפרה את פניה כדי להיראות במיטבה – "ותשם בפוך עיניה, ותיטב את ראשה, ותשקף בעד החלון". כאן קידמה את פני יהוא כדיבורים נחרצים: "השלום זמרי הורג אדוניו" וכך מצאה את מותה בכבוד. סיפור נבות היזרעאלי גם הוא מלמד על אישיותה החזקה והמרשימה של איזבל, שהרי הייתה מוכנה להביא למותו של אדם ובלבד שבעלה יהיה מרוצה ומצב רוחו ישתפר.

ג'והן וודהד ואני פרסמנו שלושה דינים וחשבונות על החפירה. שניים מהם פורסמו בכתב העת "תל-אביב" ואחד ב"לבנט", כתב העת של בית הספר הבריטי לארכיאולוגיה. לפי דרישתו של ג'והן כונו הדינים וחשבונות "דינים וחשבונות מוקדמים", שכן ג'והן התכווין לפרסם באנגליה דין וחשבון סופי של החפירות. אני סברתי שהדבר מיותר, שכן שלושת הדוחות שפרסמנו הכילו תיאור מלא של הממצא למעט החפירות בשטח הכנסייה הצלבנית, והיו בעצם בגדר דוחות מסכמים. לבקשתי, בדקה רשות העתיקות את הנושא ואישרה שהדוחות שפרסמנו מספקים את הדרישות לפרסום חפירה הקבועות בחוק העתיקות, למעט החפירות בכנסייה הצלבנית שהן באחריותו המלאה של בית הספר הבריטי.

הדינים בנושא הדין וחשבון הסופי נמשכים עד עצם היום הזה. בדיעבד הסתבר שצדקתי, וכי הייתה זו טעות לכנות את הסיכומים שכתבנו "דו"ח מוקדם", שכן עולה מכך המסקנה שבעתיד יפורסם גם "דו"ח סופי". כל הנושא מעלה את השאלה העקרונית מה מן הראוי לפרסם מבין כל הנתונים שהועלו בחפירה. הרבה מריבועי חפירתנו לא העלו כמעט דבר למעט שכבות התרבות והרס מימי הכפר הערבי. לדעתי לא תהיה שום תועלת וטעם לפרסם את כל הנתונים מריבועים שכאלה, שאינם מלמדים דבר, ואינם מציגים תמונה שיכולה לסייע בהבנת תולדות האתר ובהמשך המחקר.

לאחר סיום חפירתנו החליטה האקדמיה הבריטית לסגור את בית הספר לארכיאולוגיה בירושלים. המוסד בירושלים הפך לסניף של בית הספר הבריטי בעמאן שבירדן, והוא כונה על שמה של קתלין קניון. מצער הדבר ש"מכון קניון" ניתק הלכה למעשה את קשריו עם העולם הארכיאולוגי בישראל, ועיקר עיסוקו כיום הוא בנושאים פלשתינאים בני ימינו.

לבסוף אציין שבשנים האחרונות חודשו החפירות ביזרעאל בידי נורמה פרנקלין וג'יין אבלנג. החפירות החדשות התרכזו כולן בתל הקטן הנמצא בסמוך לעין יזרעאל, ובמתקנים החקלאיים הנמצאים במדרון שממזרח למתחם הישראלי. עד כה לא חידשו החפירות החדשות דבר בכל הנוגע למתחם המבוצר. גם עתה מתגוררת משלחת החפירות בקיבוץ יזרעאל הממשיך במסורת היפה של אירוח החופרים בתחומו.

145. תל יזרעאל

146. מבט מתל יזרעאל לכיוון מזרח; הר הגלבוע נראה בצד ימין

147. אני חופר בתל יזרעאל

148. יזרעאל, 1993; החתך בחפיר המתחם הישראלי

חפירות מגידו

כך נוצר הקשר שלי עם מגידו

הקשר שלי עם מגידו החל ב-1 לינואר 1960, כאשר עבדתי כעוזר הוראה במחלקה לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית, והמשכתי את לימודי לקראת התואר השני. יגאל ידין הזמין אותי להשתתף בחפירת הבדיקה הקצרה שערך במגידו, חפירה שנמשכה בסך הכול שלושה ימים. צוות החופרים היה קטן וכלל שבעה אנשים – ידין, האדריכל עמנואל דוניבסקי, אביבה רוזן שהייתה מזכירת המחלקה לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, ועימם ארבעה סטודנטים ואני ביניהם. אחד הסטודנטים היה אבי איתן, לימים מנהל אגף העתיקות, וסטודנט שני היה אריאל ברמן, שכזכור היה חברי לחדר בחפירת חצור שנתיים קודם לכן. הצוות התגורר בבית מלון קטן בעפולה אשר באותם ימים הייתה עיירה קטנה ושכוחת אל. עבודת החפירה נעזרה במספר פועלים מעובדי רשות הטבע והגנים.

החפירה נועדה לברוק תיאוריה של ידין לפיה מתחת לחומה הגדולה מתקופת מלכי ישראל, הידועה בכינוייה כ"חומת הקדמות והנסגות", או "חומה 325", הייתה חומה נוספת שהחופרים האמריקאים של תל מגידו לא הבחינו בה. לדעת ידין הייתה חומה משוערת זו חומת סוגרים, דהינו שתי חומות המקבילות זו לזו, וכיניהן חדרים. חפירת הבדיקה נעשתה בשוליים הצפון-מזרחיים של התל, וכבר בשלושת ימי החפירה הקצרה נתגלה מתחת לחומת הקדמות והנסגות קצהו של בניין מסיבי הבנוי אבני גזית – ארמון מפואר מימי מלכי ישראל שלא היה מוכר קודם לכן! לדעת ידין התחבר ארמון זה אל חומת הסוגרים שאת קיומה שיער בבטחה. לאור הצלחת חפירת הבדיקה, וגילוי הארמון הישראלי המכונה "הארמון הצפוני" או "ארמון 6000", ערך ידין מספר עונות חפירה בהיקף מעט גדול יותר. בעונת החפירות של שנת 1966 נטלתי חלק כחבר הצוות, ואן התלוותה אלי לחפירה. הייתה זו חפירה לימודית של התלמידים לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, ובין התלמידים אני זוכר את רוני רייך ואת גבי ברקאי. הצוות כלל את אהרן קמפינסקי, רבקה גונן שהייתה הרשמת, ויגאל שילה. יגאל ארגן את עבודת החפירה הלימודית, ומיטב הסטודנטים הופנו משום מה לשטח החפירה שהיה בפיקוחו. המשלחת התגוררה בבנייני המשלחת האמריקאית בשולי האתר, בניינים שבאותה עת היו עדיין ריקים בחלקם. מדי ערב, לאחר הארוחה, כאשר הכול נינוחים ושלווים, התרכזו חברי הצוות והסטודנטים על ספסל האבן הגדול שנבנה מסביב לעץ הענף בכניסה לאתר – מקום שהפך למרכז החברתי של משתפתי החפירה. ידין נהג להתיישב במקום קבוע בשולי ספסל האבן העגול, ויגאל שילה הקפיד תמיד לשבת לצידו. בדומה לידין, נהג שילה להחזיק בפיו מקטרת כאשר היא נוטה מעט באלכסון. בפגישות הערב

האלה דיווחו אנשי הצוות על התקדמות העבודה באותו יום בשטחים השונים, והדברים הוקלטו – נוהג, שכזכור החל בחפירות מצדה שנתיים קודם לכן.

בעקבות החפירות הללו התחלתי להתעניין במגידו, ללמוד ולחקור את צפונותיה, והתעניינותי בעתיקותיו של אתר מופלא זה נמשכת עד היום. כמשך השנים שעברו בין חפירת 1960 לבין חפירות אוניברסיטת תל אביב שהתחילו שלושים ושתיים שנים לאחר מכן, כתבתי מספר מאמרים בנושאי מפתח של מגידו. אזכיר ארבעה נושאים מרכזיים בהם עסקתי, ואת הצעותי.

תוכנית "הארמון הדרומי". הנושא האחד הוא תוכניתו של "הארמון הדרומי" או "ארמון 1723" מתקופת מלכי ישראל. ארמון מפואר זה נחשף על ידי המשלחת האמריקאית, ולאחר מכן הוסר כולו על ידי החופרים כדי לאפשר את המשך החפירות במקום. ברוב קירות הארמון השתמר רק הנדבך התחתון של היסודות שהיה בנוי כולו באבני גזית. תוכנית הארמון ידועה, לפיכך, אבל מאחר שהקירות השתמרו מתחת למפלס הרצפות לא ידוע דבר על מיקום הפתחים והחלונות, ועל אופיו של מבנה העל. החופרים הציעו לשחזר את הכניסה הראשית בקיר הצדדי של הארמון. לפי הצעתי, שפורסמה בשנת 1966, היה לחלק הטקסי של הארמון תכנית של בית חילאני – ארמון טקסי מטיפוס שהיה מקובל בערי צפון-סוריה באותם ימים. כמתואר בפרק 11, לעיל, הצעתי שהתיאור המקראי של בית המלך על הר הבית בירושלים מתייחס למבנה ארמון מטיפוס בית החילאני. אחזור ואציין שלבית החילאני אופיינית כניסה מפוארת בחזית הבניין ובה סטיו עם עמודים. הכניסה נפתחה אל אולם כניסה, וממנו עברו לאולם המרכזי. הצעתי גם ששתי כותרות אבן גדולות, מהטיפוס הידוע ככותרות פרוטו יוניות, אשר נתגלו זרוקות בסביבת הבניין, ניצבו במקורן על עמודים או על אומנות בכניסה המשווערת. הצעת השחזור שלי קיבלה כמדומה חיזוק כאשר נתבררה בחפירות ידין תוכניתו של הארמון הצפוני, שהייתה גם היא מבוססת על תוכנית של בית חילאני.

"מקדש המצבות". הנושא השני עוסק ב"ארמון המזרחי", או "בניין 338" בצידו המזרחי של התל. בחשיפתו של בניין מונומנטלי זה החל הדוקטור גוטליב שומאכר את חפירותיו במגידו בשנת 1903. חדר אחד זוהה על ידי שומאכר כמקדש, אותו כינה "מקדש המצבות". שני מונוליתים או עמודי אבן ניצבו במרכז החדר ושימשו כמצבות. משני צידיהן ניצבו מצבות קטנות יותר, ובחזיתן ניצב שולחן מנחות מאבן. מספר חפצי פולחן נמצאו בבניין ובקברתו. מקדש המצבות נחפר בשיטות חפירה שהיו נהוגות באותם ימים, ושומאכר פרסם את ממצאיו בדין וחשבון מפורט שפורסם בשפה הגרמנית. עם סיום החפירות השאיר שומאכר את מקדש המצבות כמות שהוא כשהוא חשוף, ולא כיסה אותו בעפר. בשנים שלאחר מכן לקחו ערביי הכפר הערבי הסמוך לג'ון את המצבות ואת אבני הגזית ששולבו בקירות, והשתמשו בהן לצורך בניית בתים בכפר. הארמון המזרחי נחפר מחדש על ידי חופרי המשלחת האמריקאית קלארנס פיישר, ולאחריו פיליפ גיא, שהגיעו לכאן כאשר מקדש המצבות כבר היה הרוס. פיישר וגיא לא התייחסו כמעט בעבודתם אל מקדש המצבות ולא הכירו בחשיבותו, וככל שעבר הזמן נשתכח מבנה זה בתודעת החוקרים. לדעתי, שפורסמה בשנת 1989, היה מקדש המצבות מקדש ישראלי מיוחד במינו, שנבנה באחד האגפים של הארמון המזרחי, מקדש ששומאכר הבין את חשיבותו ותיאר אותו בדיוקנות. כיום נותרו ממנו אך קירות היסוד הבנויים אבן.

מצבת פרעה שישק. הנושא השלישי עוסק במצבת פרעה שישק שהתגלתה במגידו. במאה ה' לפנה"ס ערך פרעה שישק, הוא פרעה שושנק הראשון בן השושלת המצרית ה"ב", מסע צבאי לארץ-ישראל. על המסע ידוע משני מקורות. ראשית, הכתובת והתבליט של שישק מגולפים בקיר של מקדש ארון בכרנך שבמצרים, ומגידו מוזכרת ברשימת הערים שבכתובת. שנית, התיאור המקראי מספר שישק הגיע במסעו לירושלים, וגבה מס כבד מרחבעם מלך יהודה. במשך השנים הציעו החוקרים הצעות שונות בקשר למהלך מסע שישק ולמשמעותו. והנה, כאשר החל קלארנס פיישר את חפירתו במגידו בשנת 1926 גילה שבר של אסטילה גדולת מימדים שהציב שישק במקום. בשנת 1990 פרסמתי מאמר בסוגיית האסטילה הזו. כפי שגרס בזמנו גרהם

דייויס, ובניגוד לדעת הרבה חוקרים, דומה שהצבת האסטילה במגידו מצביעה על כך שהעיר לא נהרסה בעת כיבוש שישק אלא שהוסיפה להתקיים תחת שלטונו. דומה שהאסטילה הוצבה בעיר כסמל של כיבוש ושליטה. מכאן עולה שפרעה שישק השתלט על מגידו, בוודאי עקב היותה מקום מפתח לאורכה של "דרך הים" ממצרים לאסיה, ושהתכווין להחזיק בה בעתיד. השליטה המצרית על מגידו ועל דרך הים הגיעה בוודאי לסופה כאשר שישק נפטר זמן קצר לאחר מכן.

זה מספר עשרות שנים אני עוקב אחרי ההתייחסות להצעות בשלושת הנושאים האלה (ולהצעות בנושאים אחרים) בספרות הארכיאולוגית והמקראית. בכל נושא ונושא ישנם חוקרים רבים שקיבלו את הדברים שהצעתי, ולעומתם ישנם חוקרים רבים ששוללים אותן. בהעדר כתובות ונתונים נוספים סביר להניח שחילוקי הדעות יימשכו גם בעתיד. מכל מקום, אני ממשיך להחזיק בעמדותי בכל שלושת הנושאים דלעיל ונראה לי שבשלושתם אני ניצב על קרקע מוצקה.

"שער שלמה". הנושא הרביעי עליו ארחיב מעט את הדברים עוסק בשער העיר המכונה "שער שלמה". מכלול שער העיר בתקופה הישראלית כלל דרך בנוייה העולה במדרון התל עד לשער, בית שער חיצוני, בית שער פנימי, ורחבה ביניהם. ישנם כמה שלבי בנייה בתולדות השער. באחד מהם הכיל בית השער הפנימי ארבע כניסות, וביניהן שישה תאים, שלושה תאים בכל צד של מעבר השער. בית השער הפנימי התחבר לחומת הקדמות והנסגות בת תקופה הישראלית שכבר הוזכרה לעיל. ידין גרס שבית השער הפנימי ובו שישה תאים נבנה על ידי המלך שלמה, יחד עם שני שערים דומים בחצור ובגזר, וזאת לאור המובאה המקראית במלכים א ט טו. מכאן קיבל בית השער את כינויו "שער שלמה". לאור תיאוריה זו גרס ידין שבית השער לא התחבר במקורו אל חומת הקדמות והנסגות אשר הייתה כמדומה מאוחרת לימי שלמה, אלא אל חומת הסוגרים שאת קיומה שיער – כמסופר לעיל – מתחת לחומת הקדמות והנסגות. בשנת 1979 פרסמתי מאמר מפורט שטען – בעקבות החופרים האמריקאים, ובעקבות מחקריהם הסטרטיגרפיים של יוחנן אהרוני וזאב הרצוג – ששער שלמה התחבר במקורו לחומת הקדמות והנסגות, וכי ללא צל של ספק תאריכו מאוחר לימי המלך שלמה.

נושא "שער שלמה" נתון בוויכוח מתמיד בין החוקרים. אביא כאן את הסיפור הבא. בשנת 1990 השתתפתי בכנס האזורי של "החברה לחקר המקרא" בעיר מדיסון שבמדינת ויסקונסין. מארגני הכנס קבעו מושב הדן בתאריכו של "שער שלמה", בהשתתפותם של הארכיאולוג האמריקאי הנודע ויליאם דיוור ושלי. במושב זה נוכח קהל רב, וכל הנוכחים הקשיבו ברוב קשב לדיון הער שנערך בסיוע שקופיות. ראשית דבר הצגתי אני את טיעוני, פרט לפרט, מדוע בית השער מאוחר יותר מימי שלמה. הדברים נאמרו בצורה עובדתית, משפטית, יבשה, בסגנון הבא: "בתמונה שלפניכם אתם רואים את קיר א', והוא עובר מתחת לקיר ב', וקיר זה משולב ברצפה ג' שהיא מתקופה כזו וכזו, וברור מכך לגבי תאריכו של קיר ב', וכו', וכו'". אחרי דיבור דיוור. בראשית דבריו אמר בערך כך: "ביקרתי בחפירתו של אוסישקין בלכיש, בדקתי הכל, והוא עושה עבודה מצוינת, וכו', וכו'". דברים אלה עוררו בקהל את הרושם שדיוור הוא הפטרון של הארכיאולוגיה הישראלית, וכמובן פטרון שלי. לאחר מכן הראה דיוור כמה תמונות כלליות מחפירות גזר, וכן כמה תמונות הווי של משלחת חפירות גזר, כגון תמונת הטבח העומד ומבשל במטבח השדה של החפירה. דיוור סיים בערך באלה המילים: "בקיץ הקרוב אחזור לגזר, ואמשיך לברוק דברים הנוגעים לשער מתקופת שלמה, שהוא כל כך חשוב להבנתנו, וכולכם כמובן מוזמנים לבקר בחפירה, וכו', וכו'". בכך הסתיים הדיון הנוקב. כל הנוכחים הנידו בראשם בהבנה, והכול שוכנעו כמובן ש"שער שלמה" במגידו אכן נבנה בימי מלכות שלמה.

לאחרונה פרסמו ישראל פינקלשטיין ומספר מעמיתיו בחפירת מגידו את דעתם שב"שער שלמה" ניתן להבחין בשני שלבי בנייה. השלב הראשון קדם בזמן לחומת הקדמות והנסגות. חומה זו נבנתה וחוכרה לבית השער בשלבו השני, בתקופה מאוחרת יותר. בכך אמצו פינקלשטיין ועמיתיו את דעתו של ידין על המצב

הסטרטיגרפי של בית השער, אבל בניגוד ליריין הם מתארכים את בנייתו למאה ה'ט'. פינקלשטיין ועמיתיו לא הציגו שום נתונים חדשים לחיזוק דעתם, ומובן שהצעתם אינה מקובלת עלי.

מיזם החפירות המחודשות

יום אחד בשנת 1991, שתיתי כוס קפה בקפטריה של בניין גילמן בקמפוס אוניברסיטת תל אביב עם עמיתי ישראל פינקלשטיין, שזה מקרוב הצטרף לסגל החוג לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב. אני זוכר היטב כיצד ישבנו שנינו ליד שולחן בפינת האולם וישראל סיפר לי שהוא מעוניין להקים מפעל חפירות בתל מקראי מרכזי, ובעניין הייתה לתל מגידו עדיפות על פני כל תל אחר. ישראל ירדע על העניין המיוחד שהיה לי בתל מגידו, שהרי הרביתי לכתוב על מגידו, וגם הדגשתי בשיחות עם עמיתים את הצורך לחזור ולחפור בשיטתיות באתר נהדר זה. ישראל שאל אותי מה כוונותי לגבי מגידו, שכן אם יש לי עניין לפתוח בעתיד בחפירה במגידו, יפנה הוא לאתר אחר. דנו בנושא זה מספר פעמים, ובסופו של דבר הצעתי לישראל שניזום יחדיו מפעל חפירות משותף בתל מגידו, והוא הסכים מייד. כך נולדה חפירתנו.

מחשבתנו הראשונה הייתה, שישראל יתמקד בשטחים "חדשים", שלא נחקרו בחפירות הקודמות באתר, ואילו אנכי אתמקד בחפירה מחודשת בשטחים "הישנים" שכבר חפרו בהם קודמינו. בעצם התכוונו להתחיל בתל מגידו שני מפעלי חפירות נפרדים, אך מקבילים זה לזה ומשותפים בענייני המנהלה, בעיבוד החומר ובפרסום. בעונת החפירות הגדולה הראשונה בשנת 1994 הסתבר שקשה להפריד באתר בין שטחים "חדשים" לבין שטחים "ישנים", וישראל הסכים מייד להצעתי שמן הראוי לאחד את שתי החפירות למפעל חפירה אחד. מייד לאחר שאושרה תכנית החפירות המחודשות במגידו על ידי ועדת המכון לארכיאולוגיה ועל ידי רקטור האוניברסיטה, פנינו במכתבים אל שלושת המוסדות שערכו בעבר חפירות בתל מגידו והזמנו אותם ליטול עימנו חלק במיזם החפירות החדש. שלושת המוסדות ברכו על יוזמתנו ואיחלו לנו הצלחה, אבל אף אחד מהם לא גילה עניין בהשתתפות פעילה במפעלנו. החברה הגרמנית לחקירת ארץ-ישראל ניהלה באותם ימים סקר וחפירות בצפון עבר הירדן, וכך, כפי שניתן לשער, חששה, למרות הסכם השלום בין ישראל לירדן שנחתם זמן קצר קודם לכן, להיות מעורבת במפעל חפירות ישראלי. המכון המזרחני של אוניברסיטת שיקגו היה מעורב במפעלי חפירות בארצות ערב, וכך, בדומה לחברה הגרמנית, לא היה מעוניין להיות מעורב במפעל חפירות ישראלי. באשר למכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית – סרובו נבע לדעתי מן המחלוקת העמוקה שבין יגאל ירין לבין יוחנן אהרוני, אשר הסטרטיגרפיה של מגידו נטלה בה חלק לא מבוטל. אך שנים מועטות חלפו מאז פטירתם של השניים, והדי המחלוקת עוד נשמעו ברמה בעולמה של הארכיאולוגיה הישראלית.

צעדנו הבא היה קבלת רישיון חפירה מרשות העתיקות כנדרש בחוק העתיקות. מנהל הרשות באותה עת היה אמיר דרורי, וישראל ואני מיהרנו לנסוע לירושלים לפגישה עימו. שלושה מבכירי הרשות השתתפו בפגישה, שהתקיימה בלשכת מנהל הרשות במוזיאון רוקפלר. רוני רייך גרס, שלאור חשיבותו המיוחדת של תל מגידו מן הראוי לאפשר לכל חוקר וחוקר לחפור באתר זה כדי לבחון סוגיות ספציפיות שבהן הוא עוסק. לעומתו סבר וסיליוס צפיריס, שדין תל מגידו כדינו של כל תל אחר, והרישיון לחפור בתל כולו צריך להינתן למשלחת חפירות אחת בלבד. סגן המנהל רודולף כהן דיבר אחריהם. רודולף ציפה למוצא פיו של המנהל, ולכן הסתפק באמירה סתמית הניתנת לפירוש לכאן או לכאן: "אני חושב כמו חברי!" דרורי אימץ את עמדתו של צפיריס והעניק לנו את רישיון החפירה המבוקש לחפירה שיטתית, רב-שנתית, בשטח התל כולו.

כאשר ניתן לנו הרישיון החלטנו לממש את זכויות החפירה שלנו באתר, ובחודש אוגוסט 1992 יצאנו למגידו לחפירת ניסיון מצומצמת בהיקפה שנמשכה שישה ימים. חפירת הניסיון נערכה מייד לאחר סיום עונת החפירות ביזרעאל. התגוררנו בקיבוץ יזרעאל, וכל המערכת הלוגיסטית של חפירת הניסיון נסמכה על

חפירות יזרעאל. ביצענו חפירות בדיקה מצומצמות בשני מקומות באתר. ישראל חפר באזור הארמון האשורי במערב התל, ואני חפרתי בחתך הגדול של המשלחת האמריקאית במדרון המזרחי, בשטח המקדש בן שכבה XIX, שהוא הקדום בין מקדשי מגידו.

חפירת הניסיון החלה ביום 12 באוגוסט 1992. עשרים שנה בדיוק לאחר תחילתה של חפירת הניסיון, ביום 12 באוגוסט 2012, פרשתי מניהול החפירה המשותפת. סברתי שבחפירותינו הושגו היעדים העיקריים שהצבנו לפנינו בתחילה, ושהגיע הזמן לעצור. ישראל סבר אחרת, ומפעל החפירות נמשך כיום בניהולו בשיתוף עם מת'יו אדמס ומריו מרטינ.

על מהלך החפירות

עונת החפירות הגדולה הראשונה נערכה בקיץ 1994, ומאז מתקיימות החפירות אחת לשנתיים בעת חופשת הקיץ. בעונות הראשונות התגוררו אנשי המשלחת בבית ההארכה בקיבוץ מגידו הסמוך לתל. נהגנו לקום משנת הלילה קודם לעלות השחר, לשנות קפה של שחרית, ולצעוד אחר כך בטור ארוך אל התל. בין הצועדים היו כאלה שקורי השינה לא נמחו עדיין מעיניהם, ויש כאלה שפסעו וכוסות קפה מהביל בידיהם. הדרך הייתה יפה במיוחד בלילות ירח מלא. בהגיענו אל תחתית התל היינו עולים במדרון התלול במדרגות העץ שהתקין יובל גדות, בעת ההיא המנהלן של המשלחת. עם הגיענו אל הפסגה, בקרבת הארמון הדרומי, היינו פונים איש איש אל שטחי החפירה השונים, כאשר אנו צועדים בין עצי הדקל הנאים הגדלים ברחבי פסגת התל, בעוד עליהם מרשרשים ברוח הבוקר הקלה. עבודת המשלחת התחילה עם אור ראשון, כאשר השחר מפציע באופק מעל לקצהו של עמק יזרעאל.

בעונות חפירה מאוחרות יותר עברה המשלחת להתגורר בבית ההארכה בקיבוץ מזרע, ולאחר מכן בבית ההארכה של קיבוץ רמת השופט.

עבודת החפירה נעשתה על ידי סטודנטים ומתנדבים, הן מישראל והן מחוץ לארץ. בכל עונה השתתפו בחפירה סטודנטים מאוניברסיטת תל אביב, בראש וראשונה סטודנטים שהגיעו לכאן במסגרת החפירה הלימודית. המתנדבים והסטודנטים מחוץ לארץ הגיעו בתיאום עם השותף האמריקאי של החפירה, והודות למוסדות אקדמיים שונים ברחבי תבל שהיה להם קשר עם מיזם החפירות. בשנים הראשונות היה ההיסטוריון הנודע ברוך הלפרין שותפנו בארצות הברית. ברוך השתתף בחפירות, ואשתו באותם ימים לין קופסר ריכזה את הטיפול במתנדבים. בשנים האחרונות היה הפרופסור אריק קליין מווישינגטון, בירת ארצות הברית, שותפנו בחוץ לארץ.

הנוהג להקים סככות צל מעל ריבועי החפירה, וכן הנוהג להניח שקי חול בשולי הריבועים, הוכנסו לראשונה בחפירות תל לכיש כמסופר בפרק 12, לעיל, ואומצו בחפירות תל מגידו. הנחת שקי חול לאורך שולי הריבועים סייעה בשימור המחיצות ובהגנת השוליים לבל יתמוטטו. כאשר החלו חפירותינו בתל מגידו העברתי לשם ציוד רב מתל לכיש, לאחר שהחפירות בראשותי באתר זה הגיעו לסיומן. בין השאר הועברו סככות הצל, שתוכננו בשעתן לחפירות לכיש על ידי יהודה דגן. ככל שעבר הזמן, הוחלפו סככות אלה בסככות מסוג אחר, אבל במשך שנים רבות רחב לבי כאשר הייתי מהלך ברחבי תל מגידו ורואה פה ושם סככה צבעונית מרובעת – מזכרת חיה מחפירות תל לכיש.

הפסקה לארוחת הבוקר נהגנו לקיים למרגלות התל, בחורשה היפה שנטעה המשלחת האמריקאית בסמוך למגרש הטניס. לאחר הפסקת האוכל שבנו לעבודת החפירה, וזו נמשכה עד לצהרי היום. ארוחות צהריים וערב סעדנו בקיבוץ. שעות אחר הצהריים והערב הוקדשו למנוחה, לרחיצת חרסים, לעבודת רישום במשרד המשלחת, ולהרצאות לסטודנטים החופרים.

מן הראוי להזכיר כאן עוד קוריוז מעניין. מדי שנה, לאחר גשמי החורף, כוסו פני התל בצמחיית בר צפופה. מטעמי חיסכון לא עשתה רשות הטבע והגנים ריסוס לביעור הצמחיה – דבר שהיה יכול לפתור בקלות את הבעיה. אומנם, פועלים אחדים הועסקו בניכוש צמחי הבר ברחבי התל, אבל לא היה די בכך. מנהל הגן הלאומי אחמד אע'כאריה בא בדברים עם בעליו של עדר פרות מאום אל-פחם, ומדי שנה היה הלה מגיע עם עדרו למגידו ונוטה את אוהלו בסמוך לתל. הפרות היו מהלכות בשטח, גועות מדי פעם ולוחכות להנאתן את הצמחיה, ואט אט ובשיטתיות היו פני השטח מתנקים... אכן, לא בכל אתר עתיקות זוכים הארכיאולוגים להשראה בעבודתם ולעזרה מעדר של פרות ירודותיות!

בין משתתפי החפירה בעונות השונות היו גם בני הנוער, דור העתיד. אדר ושרי, בנותיו של ישראל, וכן ג'סה ואורלי, בנותיו של ברוך, השתתפו עימנו בעונות חפירה רבות. שלושת בני שהיו פעילים בחפירות לכיש ויזרעאל כבר בגרו והלכו איש לדרכו. במקום בני הגיעו שלושה מתוך ששת נכדי. יובל חפר במשך כמה עונות בשטח המקדשים מתקופת הברונזה הקדומה. נגה הגיעה למגידו בכמה עונות חפירה, ובעונה האחרונה בה השתתפה עבדה ברישום הסלים והממצאים בשטח חפירה מתקופת הברזל. תומר הגיע למספר עונות, ועבד בשני החתכים שבשולי התל. לצערי כי רב, נטע, ובנות דודה גפן והדר, היו צעירות מדי מכדי להשתתף בחפירה עד למועד בו עזבתי את המיזם. כל בני ונכדי מצליחים איש בדרכו וממלאים את ליבי גאווה והנאה, אבל אף אחד מהם לא פנה לכיוון הארכיאולוגיה!

מדי פעם נערכו בערבים מסיבות למשתתפי החפירות. לצערי לא היו אלה מסיבות סולידיות בסגנון המסיבות שהיה מקובל בחפירות לכיש ויזרעאל. יש שהמסיבות נערכו ליד בריכת השחייה של הקיבוץ, וכאן התפתח הנוהג הנפסד להשליך אנשים אל תוך הבריכה בעת המסיבה. כאשר מחיתי על כך הסבירו לי ישראל וברוך שזהו נוהג אמריקני – "תרבות אמריקנית" בלשונם – ויפה שהדבר מתרחש בחפירות שלנו, שרוב המשתתפים בהן מגיעים מארצות הברית. זכור לי היום שבו הגיע אל אחת המסיבות אורח נשוא פנים, בעלה של אחת מחברות הצוות הנכבדות, והוא לבוש חליפה שחורה מהודרת, כראוי לאיש עסקים מן המעלה הראשונה. אך הגיע האיש למקום, החזיק בו בריון כלשהו ממארגני המסיבה והשליך אותו ללא היסוס לבריכה. האורח האומלל החזיק בכיסו צרור מפתחות למכוניתו ובו שלט רחוק, אשר חדל, כמוכן לפעול כאשר נזרק האיש למים. למרבה המזל, עם הזמן חדל הנוהג להטיל אנשים לבריכת השחייה, אפילו שהיה לכאורה מעוגן ב"תרבות אמריקה".

ביום 1 באפריל 2003, במלאת מאה שנים בדיוק לתחילתן של החפירות במגידו בידי הדוקטור גוטליב שומאכר ביום 1 באפריל 1903, ערכנו במגידו חגיגה רבת משתתפים לציון האירוע. החגיגה אורגנה על-ידי ג'ואל כהן-פינקלשטיין, אשתו של ישראל, והשתתפו בה כמאתיים אורחים נכבדים, ובראשם נשיא המדינה, משה קצב, שגריר גרמניה, ונשיא אוניברסיטת תל אביב איתמר רבינוביץ'. לאחר ארוחת מזנון מזינה ומגוונת, ולאחר שנישאו נאומי ברכה פנו הקרואים לסיור מקיף בתל. מרשים במיוחד היה הביקור בקרבת מקדש המצבות בארמון המזרחי, שם התחיל שומאכר את חפירתו מאה שנה קודם לכן. החגיגה עברה בהצלחה רבה, וכל המשתתפים בה שבו אל בתיהם ועימם רשמיה החגיגיים.

התומכים והידידים

במשך עשרים השנים בהם הייתי מעורב במיזם החפירות במגידו יצרנו קשר עמוק עם אנשים רבים, הן בישראל והן מחוצה לה, ורבים מהם תרמו לחפירה וסייעו בידה. מדי כמה שנים היינו, ישראל ואני, נוסעים יחדיו לארצות הברית, הן על מנת לארגן מושב על מגידו בכינוס השנתי של החברה לחקר המקרא ושל בית הספר האמריקאי לארכיאולוגיה, והן כדי להפגש עם תורמים. תרומות רציניות ניתנו למיזם החפירות על ידי מספר

אישים. אזכיר במיוחד את נורמן בלמונט, בת דודי בטסי ברודי, יוג'ין גרנט, ליאון ווינדלינג, ולאחר פטירתו אלמנתו סוניה ווינדלינג, ליאון לוי ורעייתו שלבי וייט, ואספן העתיקות שלמה מוסאייף. על היכרותנו עם שני אישים, לורד אלנבי ודייוויד רוקפלר, אני מבקש לספר במיוחד.

בשנת 1993, כאשר שהיתי באתר כדי לפקח על חשיפת השער הכנעני, פגשתי שם את הלורד מייקל אלנבי שבא לסייר בתל מגידו. העניין המיוחד שגילה במגידו היה קשור, כמובן, בקרבות שהתחוללו באזור מגידו במלחמת העולם הראשונה, כאשר דודו, הפילדמרשל אלנבי, פיקד על הצבא הבריטי. במשך השנים נוצר קשר עמוק בין הלורד אלנבי ורעייתו הליידי שרה לבין משלחת חפירות מגידו. הלורד אלנבי הסכים ברצון לשמש פטרונו של מפעל החפירות, והוא ורעייתו ביקרו באתר פעמים רבות. בהיותו קצין פרשים בצבא הבריטי גילה לורד אלנבי עניין רב באורוות מגידו ותרם מנסיונו האישי הרב להבהרת הנושא. פעמיים ביקרתי את הלורד אלנבי בבית הלורדים בלונדון – פעם בחברת אן ונורמה פרנקלין, ושנים אחדות לאחר מכן בחברת לילי. הלורד אלנבי היה סגן יושב ראש בית הלורדים, ובביקורי השני הוא אירח את לילי ואותי בישיבת הבית. נכנסנו לאולם הישיבות מאחורי הלורד צ'נסלור (Lord Chancellor), ראש מערכת המשפט. כמקובל באותם ימים, חבש הלה לראשו פאה נכרית מרשימה, ומכתפיו השתפלה גלימה ארוכה. לפני הלורד צ'נסלור צעד כרוז האוחז בשרביט, כשהוא מכריז בקול גדול על בואו של הלורד צ'נסלור, ודורש לפנות לו דרך. לצידה של לילי נכנס לאולם אדם רזה וחבילת פתקים בידיו, והסתבר בדיעבד שהיה זה הלורד סנדוויץ', אשר בזכות אחד מאבותיו נקרא כיום כריך לחם בשם "סנדוויץ'". לורד סנדוויץ' עמד לנאום בישיבה על מצב הביטחון הרעוע באפגניסטן, ובידו החזיק את ראשי הפרקים של הנאום. כל הלורדים, למעט לילי, עברכם הנאמן, ושתי קצרניות שנכנסו לאולם במהלך הישיבה, החוו עם כניסתם לאולם קידה עמוקה אל עבר שק הצמר הגדול (The Woolsack) שניצב לפני כס המלכות, ואשר לפי המסורת רבת השנים מייצג את המלך או המלכה. ישבנו באולם ביציע האורחים ושמענו בעניין את נאומו חוצב הלהבות של הלורד סנדוויץ', ומספר נאומים נוספים בנושאים שונים.

הלורד אלנבי היה ידיד נאמן של ישראל והביע את תמיכתו בישראל בבהירות וללא היסוס. כבר בפגישותינו הראשונות הבהיר לנו שאין ביכולתו לתמוך בכסף במיזם החפירות, אבל התיר לנו להשתמש בשמו כדי לקדם את נושא חפירת מגידו ומימונה. מייקל, כפי שקראו לו הכול, היה איש נעים הליכות ונעים שיחה. בשנותיו האחרונות הכבירה עליו מחלת פרקינסון, והוא נפטר בבריטניה בשנת 2014 בגיל שמונים ואחת.

המוזרה מכל פגישותינו בישראל ובחוץ לארץ לצורך גיוס כספים הייתה פגישתנו עם איל ההון דייוויד רוקפלר. כידוע, ג'והן ד' רוקפלר הבן, שהיה האיש העשיר ביותר בארצות הברית בחלקה הראשון של המאה הכ', מימן את החפירות רבות ההיקף שנהלה בתל מגידו משלחת המכון המזרחני של אוניברסיטת שיקגו. רוקפלר ביקר במגידו בשנת 1929, ונלווה אליו בנו דייוויד, שהיה אז נער בן ארבע-עשרה. כאשר באנו לפגוש את דייוויד רוקפלר היה איל ההון בשנות השמונים לחייו. משרדו שכן בקומה החמישים-ושש בבניין הראשי במרכז רוקפלר בניו יורק. ישראל ואני הגענו אל הבניין חנוטים בחליפותינו. לפני הכניסה פרש ישראל את ידיו לצדדים ואמר לי בקול חנוק מהתרגשות: "דוד! אתה עומד להיכנס למרכז הקפיטליזם העולמי!"

בפגישה עצמה נוכח גם אחד מידידינו שהואיל לארגן אותה עבורנו, ומזכיר צעיר, שעל פי התרשמותנו שימש גם שומר ראשו של המארח. התחלנו לספר לדייוויד רוקפלר על מגידו וחשיבותה, ולתדהמתנו הוא קטע את דברינו ושאל באיזה מדינה נמצאת מגידו. ישראל קם על רגליו והגיש לרוקפלר כבוד תצלום גדול, ממסוגר, של תל מגידו במבט מן האוויר, שצולם בעת הביקור בשנת 1929, והסביר לבן שיחנו כשהוא מדגיש כל מלה: "מר רוקפלר! הנה מזכרת עבורך, תצלום מעת ביקורו של סבך הדגול במגידו!" נזדעק דייוויד רוקפלר בהתרגשות רבה: "מה פתאום סבי? מה לסבי ולמגידו? זה היה אבא!" ישראל הנדהם מלמל משהו במבוכה והתיישב במקומו. לאחר מספר דקות סבר רוקפלר שהגיע הזמן לסיים את הפגישה, הציע שנחליף

בינינו כרטיסי ביקור ושלף ראשון כרטיסי ביקור מהודרים מכיס מקטורנו. כל הנוכחים הגישו איש איש את כרטיס הביקור שלו – מלבדי, שכן שכחתי להביא עמי לפגישה כרטיסי ביקור, ועתה הגיע תורי למלמל... קמנו ללכת ואמרנו מילות פרידה, ובהגיענו אל דלת החדר מיהר רוקפלר אל ישראל ובידו התצלום הממוסגר של תל מגידו: "פרופסור! שכחת לקחת את התמונה שלך!" ישראל הסביר למארחנו שזו מתנה שהוכנה במיוחד עבורו, ועתה הגיע גם תורו של דייויד רוקפלר לגמגם...

לאחר ימים אחדים שיגרנו מכתב מפורט למזכירי-שומר ראשו של רוקפלר, וקיבלנו מכתב תשובה מפורט, שמר דייויד רוקפלר שמע בעניין רב מאד את כל אשר סיפרנו לו על מגידו, וכו', וכו', אבל אין הוא מעוניין לתרום בשעה זו לחפירות, וכו', והוא מאחל לנו ולחפירתנו החשובה כל טוב, וכו'. בכך הסתיימה פרשת ביקורנו ב"מרכז הקפיטליזם העולמי".

דייויד רוקפלר הלך לעולמו בשנת 2017 בגיל 102. כאשר נפטר הוערך הונו בסך 3.3 מיליארד דולאר. רוקפלר היה תורם נדיב למוסדות תרבות ואמנות רבים. אני מניח שהחלטתו של רוקפלר שלא לתרום לחפירות במגידו בהמשך לתרומה הגדולה של אביו, ולזכרו, נבעה בראש וראשונה לאור קשריו הפיננסיים הענפים בארצות ערב ובאיראן.

על כמה נושאים נבחרים

מגידו הוא אתר מסוכך, ולא כאן המקום לתאר את החפירות שנעשו בו בעבר, את החפירות שעשינו אנחנו, ואת הבעיות הארכיאולוגיות וההיסטוריות הסבוכות של אתר מפתח זה בהן עסקנו. כל זה עשיתי בספרי המסכם "מגידו בתקופת המקרא; עיר ואם בכנען ובישראל". כאן אתיחס בקיצור רב לארבעה נושאים: שני החתכים בשולי התל העליון, המתחם המקודש מתקופת הברונזה, שער העיר הכנענית, והארמון הצפוני של מלכי ישראל.

שטחי החתכים. שני חתכים נחפרו בשולי העיר העליונה, האחד בצד הדרום-מערבי (שטח K), והאחד בצד הצפוני (שטח H). שני החתכים, שנועדו לברר את הסטריגרפיה של התל לעומקה, דומים מאוד, הן באופיים והן בשיטה בה נערכת בהם החפירה, לחתך המרכזי שנחפר בלכיש (שטח S), אשר תואר בפרק 12, לעיל. שני החתכים, שחפירתם נמשכת גם לאחר שעזבתי את מיזם החפירות, נחפרים לפי רשת הנדסית "מקומית", ולא לפי הרשת ההנדסית של התל המכוונת לצפון, וזאת כדי שכיוון החתכים יהיה מאונך לכיוון שולי התל. בשני החתכים נקודת המוצא לקביעת הסטריגרפיה הייתה חומת הקדמות והנסגות בת תקופת הברזל שהוזכרה לעיל. בשני החתכים שיטת החפירה זהה: תחילה חופרים את הריבועים עד לרצפתה של השכבה הנתונה, ואז לומדים ומתעדים את החתכים שנוצרו בשוליים הלא חפורים של הריבועים. לאחר מכן משלימים את החפירה בשטח החתך כולו. באופן שכזה ניתן לקבל בכל שכבה הן "מבט אופקי" – תוכניות מפורטות של השכבה ואיסוף מלא של כל כלי החרס – והן מבט "אנכי" – חתכים המציגים את ריבוד השכבות זו על גבי זו. השוואה בין שני החתכים חידדה בפנינו תופעה מעניינת. הצטברות השכבות בשטח H הייתה גדולה מזו שבשטח K, והסיבה לכך ברורה: תנאי האקלים בחלקו הצפון-מערבי של התל, שם נשבו תדיר רוחות מצפון וממערב, היו נוחים יותר למגורים מאשר התנאים באזור הדרום-מערבי. האינטנסיביות של היישוב, שבאה לידי ביטוי בעובי הצטברות של השכבות הקדומות, גדולה לפיכך יותר בשטח H, וקטנה יותר בשטח K.

ישראל נהג להביא אורחים אל שטח K בצידו הדרום-מזרחי של התל, להושיב אותם על כיסאות פלסטיק בסמוך לשולי החתך, מקום שהיה מוצל על ידי הסככה המתוחה מעל לשטח החפירה, ולהראות להם במבט מלמעלה את שטח החפירה ואת החופרים העובדים במרץ ובחריצות. בוקר אחד הגיעו לכאן הסופר המפורסם א.ב. יהושע ורעייתו המנוחה. שמחתי מאד לפגוש את א.ב., שכן שנינו למדנו, בהפרש של שנה, בגימנסיה

העברית בירושלים. ישראל הסביר לאורחים בהתלהבות על מהלך החפירות. א.ב. התרשם מאוד, ושאל בעניין את ישראל אם יש כאן משהו הקשור בזהות יהודית. ישראל נופף בידיו בהתלהבות וקרא בקול: "הנה, כל מה שאתה רואה לפניך זה זהות יהודית, הכול מימי ממלכת ישראל הצפונית!" לא התאפקתי והערתי: "איפה כאן זהות יהודית?! הכול אבנים, עפר, הרבה אבק, וסטודנטים המזיעים בחום!" מסתבר, שכמה דקות לאחר מכן, כאשר א.ב. ורעייתו סיימו את הביקור וישראל ליווה אותם בצאתם, פנה א.ב. לישראל, והעיר בתמיהה: "אוישיקין הזה, חייב לקלקל כל דבר!"

המתחם המקודש. כאשר החלה ההתיישבות בתל מגידו בתקופה הניאוליתית הייתה צורת התל שונה מצורתו כיום. ככל שעברו השנים שינה התל את צורתו המקורית, בעיקר כאשר בוצרה מגידו בסוללות עפר בהיקף נרחב בתקופת הברונזה התיכונה, באלף השני לפנה"ס. ג'ניפר פירסמן ונורמה פרנקלין חקרו את נושא התפתחות התל, והגיעו למסקנה שהנקודה הגבוהה שבפסגת התל המקורי הייתה באותו המקום שבו הוקם "המזבח העגול" בתקופת הברונזה הקדומה III, וכי משם התמשכה הפסגה כמה עשרות מטרים לכל כיוון עד לתחילת המדרון התלול של הגבעה. סביר שפסגת התל הפכה למרכז פולחני כבר בתקופות קדומות.

בתקופת הברונזה הקדומה I ב, שזמנה המחצית השנייה של האלף הרביעי לפנה"ס, נבנו בשולי הגבעה בזה אחר זה שלושה מקדשים. עד היום לא נתגלה על גבי התל יישוב מתקופה זו; דומה, לפיכך, ששלושת המקדשים שימשו עולי רגל, שהגיעו לכאן מהיישוב שממזרח לתל, ומיישובים רחוקים יותר. בראש המדרון המזרחי נבנה המקדש הראשון בן שכבה XIX, שנחפר בידי המשלחת האמריקאית וכוונה בפיה "מקדש 4050". בחפירת הניסיון בשנת 1992, ולאחר מכן בעונת 1994, חפרנו את המקדש מחדש, והסתבר שהוא כולל בתוכו שרידים של מקדש קדום יותר, אשר נהרס כמעט כליל כאשר נבנה מעליו מקדש 4050.

מאז שנחפר מקדש 4050 בשנת 1938 חלה במבנה התפתחות מזורזת: קירות המקדש, שחלקם התחתון נשתמר, נבנו מלבנים שהונחו על גבי יסוד אבן, ופני הקירות טויחו בטיח לבן. משום מה קירות המבנה כיום בנויים ברובם אבן, כפי שיכול המבקר באתר לראות מ"התצפית הצפונית" שבראש התל. כפי שהסתבר לנו, במשך שנים רבות הקפידה הנהלת הגן הלאומי לאסוף משטח האתר את האבנים שהידרדרו בעקבות גשמי החורף, ולערום אותן על קירות האבן העתיקים. כך נערמו אבנים על קירות מקדש 4050, ובמרוצת השנים, ככל שהתפוררו לאיטן לבני הבוץ המקוריות שמהן נבנו קירות המבנה, הלכו קירות הלבנים והפכו לאיטם לקירות אבן. כפי שהסביר לי אחד מראשי רשות הטבע והגנים, הרי שבמקרה הזה הפכה הקללה לברכה, שכן באופן כזה נשמרו הקירות במקום שיתפוררו לאיטם, ויש מה להראות למבקרים בתל.

מסיבה בלתי ידועה החליטו שלטונות מגידו להחליף את המקדש הקדום יותר במקדש 4050. לאחר זמן החליטו – שוב מסיבה לא ידועה – להחליף את מקדש 4050 ב"מקדש הגדול" שנבנה בראש המדרון, בצידו הצפוני של התל.

חשיפתו של המקדש הגדול הייתה אחד משיאייה של חפירתנו. הקירות הראשונים של המקדש הגדול נחשפו כבר בידי החופרים של אוניברסיטת שיקגו. בחפירותינו נחקר הבניין בשיטתיות בכל עונה ועונה עד לסופה של עונת 2010. ממדיו הגדולים של הבניין הקשו על חפירתו מכמה סיבות. לא יכולנו להרחיב את החפירה אל מעבר לשטח שחפרו קודמינו, שכן חשיפת שטחי הבניין מעבר לשטח זה משמעותה הייתה לחפור תחילה את ההצטברות של כל השכבות המאוחרות יותר. כמו כן, היה עלינו לשמור מכל משמר את "מקדשי המגארון" המאוחרים יותר, שנבנו מעל למקדש הגדול, וכן היה עלינו למלא מחדש בעפר הרבה מריבועי החפירה כדי למנוע סחף ונזקי גשמים בעיתות החורף. לסיכום, המקדש הגדול נחפר אך חלקית, ולכן רבות ממסקנותינו הינן פרי שחזורים והשערות.

הבניין כלל את אולם המקדש ושני מסדרונות בצידו האחורי. קירות הבניין היו עבים ביותר – כ-3.5 מ'. אולם המקדש היה מלבני, אורכו 40 מ' ורוחבו 9 מ'. האולם הכיל כמדומה שני אגפים סימטריים, כשהכניסה

במרכז האולם, והמזבח נמצא מול הכניסה בסמוך לקיר האחורי. טור של לוחות אבן ששימשו בסיסי עמודים התמשך לאורך האולם, ושנים-עשר שולחנות מנחה גדולים עשויים בזלת, מקצתם מלבניים ומקצתם עגולים, הונחו בשתי שורות לאורך מרכז האולם.

מת'יו אדמס הראה שתוכנית הבניין מבוססת על יחידות של 6 אמות שאורכן 52.5 ס"מ. זה אורכה של האמה המצרית הארוכה, הידועה מתקופות מאוחרות יותר במצרים ובארץ-ישראל. כמסופר בפרק 11, לעיל, שימשה האמה המצרית הארוכה כיחידת המידה בחציכת הקברים המונומנטליים בכפר השילוח בירושלים בתקופת מלכי יהודה. הייתה זו עבורי הפתעה נעימה להיווכח שהאמה הארוכה הייתה בשימוש במגידו כבר כמה אלפי שנים קודם לכן.

ימיו האחרונים של המקדש הגדול ונטישתו הסופית הם נושא הנתון במחלוקת. כמעט שלא נמצאו ממצאים ברחבי המקדש, למעט עצמות ומעט כלי חרס. אין עדויות להרס בשריפה של המבנה. ישראל ואני סוברים שהמקדש נפגע קשות ברעידת אדמה, אבל מת'יו אדמס, שפיקח במשך כמה עונות על חפירת המקדש, דוחה הצעה זו נמרצות. מסתבר שלאחר רעידת האדמה המשיך המקדש לשמש כמקום פולחן, ושרידים שונים ברחבי הבניין מעידים על כך.

בחפירת אחד המסדרונות נמצאו מרוכזים במקום אחד שבריהם של 16 כלי חרס גדולים בסגנון מצרי מובהק. הכלים יוצרו בארץ-ישראל אבל בטכניקה מצרית שבה נהגו לערבב בחומר הרבה קש בעת עיצוב כלי החרס. הדעות חלוקות באשר למשמעותו ולתאריכו של מכלול כלי חרס זה. לדעתי יש לייחס את הכלים לסוף ימיו של המקדש הגדול, וייתכן שהם הושמו כאן בתוך שוחה אשר נחפרה ברצפה כאשר נעזב המקדש סופית. ממצא מיוחד במינו – ארבע או חמש צנפות של ינשופים – נתגלה באולם המקדש ובמסדרונות שמאחוריו. ינשופים ניזונים מבעלי חיים קטנים, וכתום עיכולו של בשר טורפים הם פולטים מלועם במרוכז את העצמות ואת העור, שלא עוכלו. העור מתכלה, אך נותר צרור העצמות שנפלטו, המכונה "צנפה". בצנפות שנבדקו זוהו עצמות של אוגרים, עכברים ועכברושים, צפרדעים ולטאות. הצנפות שנתגלו מעידות על שהותם של ינשופים בבניין. מאחר שינשופים נוטים לשהות בבתים עזובים, אפשר לשער שעופות אלה שהו במקדש לאחר שזה ננטש. כאשר התחלנו לחפור בשטח המקדשים בתל לפני למעלה מעשרים שנה היינו מגיעים למקום עם עלות השחר, ואת פנינו היה מקדם ינשוף גדול, שנהג להתייצב ליד שיח גדול ולנעוץ בנו את עיניו הגדולות, העגולות במבט חודר. הינשוף החביב נעלם מאז לכלי שוב, וחבל. אני נוטה להאמין שהיה זה אחד ממצאצי הינשופים ששהו במקדש העזוב לפני כמה אלפי שנים ופלטו בו את צנפותיהם.

לאחר שנעזב המקדש הגדול בשלהי האלף הרביעי לפנה"ס המשיכה פסגת תל מגידו לשמש כמקום פולחן מרכזי. בנקודה הגבוהה ביותר בפסגת התל נבנה "המזבח העגול", ולאחר מכן נבנו בקרבתו שלושת מקדשי המגרון. לאחר מכן נבנו כאן כמה ומתחם מצבות, ומעליהן הוקם "מקדש המגדל". למקדש המגדל היו בתולדותיו שלושה שלבים, אשר המאוחר שבהם נהרס כאשר נהרסה העיר הכנענית בסוף שכבה VI, בסוף האלף השני או בראשית האלף הראשון לפנה"ס.

לסיכום, המקדש הראשון נבנה במתחם זה ברבע האחרון של האלף הדר' לפנה"ס, וסביר לשער שפסגתו של תל מגידו שמשה מקום פולחן פתוח כבר קודם לכן, בתקופה הניאוליתית. פסגת התל שימשה איפוא מקום פולחן חשוב במשך אלפי שנים, כאשר מוקד הפולחן היה בנקודה הגבוהה ביותר בתל. הפרש הגבהים שבין מפלס הסלע בנקודה הגבוהה ביותר בפסגת התל לבין מפלס הרצפה של המקדש המאוחר ביותר, שם הסתיימה הפעילות הפולחנית במתחם זה, הוא כ-6 מ' בקירוב. המתחם המקודש הוא לפיכך תופעה יחידה במינה, מן השרידים המרכזיים המייחדים את תל מגידו בתולדותיה של ארץ-ישראל.

שער העיר הכנענית. העיר הכנענית בת תקופת הברונזה המאוחרת הייתה אחת הערים החשובות בארץ כנען, והייתה נתונה לשליטתו העליונה של פרעה מצרים. חשיבותה של מגידו באותה עת נבעה בראש וראשונה

ממקומה האסטרטגי על "דרך הים" – הדרך המרכזית שקישרה בין מצרים לבין אסיה. שער העיר – או לפחות השער של העיר העליונה – נבנה בסמוך לארמון השליט בשוליו הצפוניים של התל. השער המפואר נחפר בזמנו על ידי המשלחת האמריקאית, ולאחר מכן כוסה מחדש בעפר כדי שניתן יהיה להניח מעליו מסילה לקרוניות שהעבירו עפר מהחפירה אל השפך הגדול שנמצא ממזרח לתל. בשנת 1993 יזם שמעיה בן-דוד, מנהל הגן הלאומי באותם ימים, פינוי של העפר מבית השער כדי שהכניסה למבקרים באתר תעבור דרכו. משהחלה עבודת הפינוי התברר שבית השער לא נחפר במלואו על ידי המשלחת האמריקאית, והחפירה במקום הושלמה בפיקוחי. בתום החפירה שוחזרו חלקים של בית השער, והמבנה המרשים הוכשר לשמש כשער הכניסה לאתר בפיקוחו של האדריכל זאב מרגלית.

בית השער שולב כמדומה בדרך בת תקופת הברונזה התיכונה שעלתה אל העיר העליונה, ונמשכה לאורך צידו המזרחי של ארמון השליט. בית השער נשמר לגובה ניכר. אבני גזית וקורות עץ זית שולבו בקירותיו, והיה זה אחד המבנים המונומנטליים הקדומים בארץ כנען בו שולבו בקירות אבני גזית. לא נמצאה חומה שהתחברה אל בית השער, ודומה שבית השער התחבר בשני צדדיו אל סוללת עפר. נראה שבית השער נהרס בשריפה כאשר נהרס ארמון השליט הסמוך, וסביר להניח שהדבר קרה כאשר כבשו גויי הים את מגידו במאה ה"ב לפנה"ס, ואולי אף מעט לאחר מכן. בימיו האחרונים של בית השער נבנה קיר חוסס לרוחב הפתח, והמקום שימש למגורים. בתוך בית השער נבנו שני תנורי אפייה (טאבונים), ואפר רב והרבה שברים של כלי חרס נמצאו מפוזרים מסביב – עדות חיה לאופי השימוש בבית השער קודם שנהרס.

הארמון הצפוני. כמסופר לעיל נתגלה הארמון הצפוני ביום 1 בינואר 1960. בשנת 1966 השתתפתי בחפירתו של ידן שחשפה חלקים מהבניין. בעקבות החפירה יכלו ידן ודונאייבסקי להציג תכנית משוחזרת של הארמון, ולהציע שהיה זה ארמון טקסי בסגנון בית חילאני. לפי בקשתה של רשות הטבע והגנים השלמנו את חפירת הבניין, כך שניתן היה לשחזרו חלקית, ולהציג לפני המבקרים באתר בניין שלם.

חפירתנו השלימה מספר פרטים בתוכנית הבניין שדמה במידה רבה לארמון הדרומי, אלא שכאן כלל הארמון אגף טקסי בלבד. הארמון ניצב כמדומה בתוך חצר מרובעת, וקירו האחורי נגע בשולי התל. הכניסה הייתה מן החזית, וסביר להניח שהייתה זו כניסה מונומנטלית – סטיו בו ניצב עמוד או שניים. במרכז הבניין היה האולם הגדול, כמקובל בבתי חילאני. לא ברור כיצד השתמשו באולם זה. קיר דק, הבנוי משורה אחת של אבני גזית קטנות שהונחו בקפדנות זו לצד זו, חצה את האולם לאורכו. אפשר שהיה זה מעין מעקה שנועד לחלק את האולם לשני חלקים שווים, ולא קיר דק שנישא עד לתקרת המבנה. בצידו המזרחי של האולם, בין הקיר הדק לביין קיר האולם, נבנה מעין תא או קיטון, וברצפתו הותקנו שני תנורי אפייה (טאבונים). טאבון נוסף הותקן בקרבת מקום. האם ניתן לשער שכאן היה "המטבח" בו הוכן "הכיבוד" למבקרי בית החילאני? לאחר השלמת החפירות שוחזר חלקו התחתון של הארמון בפיקוח האדריכל דניאל אבוהצירא. רשות הטבע והגנים התקשתה למצוא אבני גזית מתאימות, ולצורך השחזור עשתה שימוש באבנים שזה עתה נחצבו וסותתו במחצבה כל שהיא. אנשי הרשות איתנים בדעתם שעשו את הדבר הנכון כאשר שילבו אבנים אלו בבניין, ושבחלוף הזמן יידמה הגוון של האבנים הללו לזה של אבני הגזית הקדומות.

הארמון הצפוני המשוחזר ממחיש את הבעייתיות של שחזורים מסוג זה. שוחזר רק החלק התחתון של הקירות, ובעצם אין אנו יודעים כיצד נראה מבנה העל. בעיני המבקר במקום בניין הארמון משתלב היטב במבנה "האורות הצפוניות" המשתרע מסביב והמבקר מתקשה להפריד בתודעתו בין שני המבנים. ובעיקר, התייר הממוצע המגיע לביקור במקום מצפה לראות "ארמון" של מלכי ישראל שעל גדולתם ומעלליהם קרא בספר התנ"ך; וכאשר הוא שומע את המונח "ארמון" הוא מדמה לעצמו בניין הדומה ל"ארמון באקינגהם" בלונדון, או ל"ארמון החורף" של הצארים בסנט פטרסבורג, והנה לפניו מבנה שרק חלקו התחתון מוצג, ושטחו הכולל הוא אך 440 מ"ר בערך.

149. תל מגידו, 1917; צילום אוויר ראשון של התל מכיוון צפון-מזרח

150. מגידו, 1960; צוות החפירה של האוניברסיטה העברית; מימין: אריאל ברמן, עמנואל דוניבסקי, אביבה רוזן, אבי איתן, אני ויגאל ידין

151. מגידו, 1998; עם ישראל פינקלשטיין

152. מגידו; עם לורד אלנבי ממגידו ועם ישראל פינקלשטיין

153. מגידו; עם ויליאם דיוור וישראל פינקלשטיין

154. מגידו, 1 באפריל 2003, בטקס מלאת מאה שנה לתחילת החפירות. אני מסביר למשתתפי הטקס ליד הארמון המזרחי, שם החל שומאכר את חפירתו ב-1 באפריל 1903.

155. מגידו, 2010; זקן החופרים וצעיר החופרים – סבא דוד ונכדו תומר – בדרכם לאחד משטחי החפירה

156. מגידו; יובל חופר ב"מקדש הגדול" מתקופת הברונזה הקדומה

157. מגידו; סבא דוד ונגה מתייעצים בנושא החפירה

158. מגידו; סבא דוד ותומר מתייעצים בנושא החפירה

159. מגידו, 1994; מקדש שכבה XIX מתקופת הברונזה הקדומה I ב

160. מגידו, 2010; "המקדש הגדול" בן שכבה XVIII, ומעליו "מקדש המגארון 4040"

161. מגידו, 1996; מכלול כלים בסגנון מצרי שנתגלה ב"מקדש הגדול"

162. מגידו, 1993; בית השער מתקופת הברונזה המאוחרת

163. מגידו; בית השער המכונה "שער שלמה"

164. מגידו; החתך בצד הצפוני של התל (שטח H)

תל לכיש – הגן הלאומי ושחזור שער העיר

שחזור השער מתקופת מלכי יהודה – פרק א

בשנת 1985 יזמה אוולין סטול, מבכירי אגודת הידידים של המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב, את מיזם שחזור שער העיר מתקופת מלכי יהודה. הרעיון המרכזי בהצעה זו היה הרצון להקל על המבקר שאיננו ארכיאולוג מקצועי להבין את שרידי השער העתיק ולהתרשם ממנו. השער המשוחזר נועד להציג בפני המבקרים – הן אנשי מקצוע והן כאלו שאינם אנשי מקצוע – את עוצמת המבנה העתיק בעיר המבצר. קיבלתי את ההצעה בהתלהבות, גם משום שראיתי במלאכת השימור והשחזור השלמה חשובה לחפירה הארכיאולוגית. העבודה בשחזור השער ובחפירות נוספות בשטח שער העיר שהיו קשורות במלאכת השחזור נמשכו שנים מספר. בתחילה מומנה העבודה בתרומות שגייסה אגודת ידידי המכון, ולאחר מכן קיבל על עצמו יעקב אלקוב את מימון המיזם באמצעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. אדריכל השחזור היה לורנס בלקין, ולאחר שהסתיימו החפירות בתל קיבל על עצמו יהודה דגן את ניהול המיזם. בניצוחם התקדמה העבודה על הצד הטוב ביותר. עבודת השחזור נפסקה בעודה באיכה בשנת 1992, שכן כספי התרומה של יעקב אלקוב אזלו. עד שנפסקה העבודה הספקנו לקדם את נושא השחזור באזור הדרך העולה אל השער ובאזור השער החיצוני, אבל לא הגענו לטפל בנושא שחזור השער הפנימי והצגתו לקהל.

במסגרת עבודות השחזור התעורר מדי פעם הצורך למלא בעפר בורות שנחפרו בעבר. הקפדנו על כך שבתחיתו של כל בור שכזה תפוזר שכבת חול או חצץ. מעליה הוכנס בקבוק זכוכית חתום בשעווה אשר הכיל בתוכו הסבר כתוב המפרט את נסיבות סתימת הבור. בעונת חפירות אחת בה השתתף בני יואב הוא קיבל על עצמו את מלאכת הכנת הבקבוקים, הכין כתובות הסבר מפורטות עבור הדורות הבאים כיד התיאור הטובה עליו, וסתם בקפידה יתירה את פיות הבקבוקים בשעווה – הכול בהתלהבות רבה.

חשוב לציין שהקפדנו לסמן בקו מלט כל מקום ששוחזר בו קיר, כדי שהמבקר יוכל להבחין בין חלקו המקורי של הקיר לבין הקטע המשוחזר. הקפדנו לסמן בצורה ברורה גם עבודות שחזור שנעשו בקירות יסוד, אפילו שהללו כוסו לאחר מכן בעפר. כזכור, יגאל ידין הנהיג נוהל זה לראשונה במצדה, והוא מבוצע כיום באתרים רבים, אבל לא בכולם. כך, למשל, המבקר כיום בבוע'זכוי שבמרכז אנטוליה, היא בירת ממלכת החיתים, עומד נפעם אל מול החומות האדירות והמבנים המונומנטליים שבנו החיתים, אבל אין באפשרותו להבחין בין המקורי לבין המשוחזר. דבר זה הוא לדעתי הכרח בל יעבור בכל עבודת שחזור באתר עתיק.

פרשת צוואת יעקב אלקוב

יעקב אלקוב נולד בליטא, וגדל בלוס אנג'לס שבמדינת קליפורניה. בימי חייו פנה לעסוק בתחומים שונים, ועשה חיל רב בעסקיו. בתו חדווה גרה כיום בלוס אנג'לס עם בעלה השופט בדימוס מיכאל ברג, ולהם שני בנים. מיכאל, בנו של אלקוב, מתגורר כיום בתל אביב, הינו אדריכל, ולו שישה ילדים. לאחר תקופת חיים רבת מעש, עלו יעקב אלקוב ואשתו וירג'יניה לישראל, והתיישבו בהרצליה פיתוח.

היכרותי עם יעקב אלקוב החלה כאשר היה כבר בשנת התשעים לחייו. האיש שפגשתי הדהים אותי ברוח הנעורים שפיעמה בו, ובהשקפותיו האופטימיות. הרקע היהודי והחלום הציוני מלאו את כל ישותו. אלקוב היה חבר פעיל באגודת ידידי המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב, וכך נוצר הקשר בינו לבין מיזם שחזור השער בלכיש. הוא שקע בנושא בהתלהבות רבה, ובסופו של דבר מימן את מפעל השחזור ככל שאיפשר לו הונו באותם ימים.

שחזור העיר לכיש וגדולתה הפכו לאלקוב לחזון ולמשאת נפש. בכמה מפגישותינו סיפר לי יעקב שהוא הקציב בצוואתו סכום כסף נכבד לקידום נושאי השחזור בלכיש. חלומו של יעקב היה לבנות מחדש את לכיש החרבה כסמל לתקומת ישראל. כפי שהסביר לי, הוא מינה את חתנו, השופט בדימוס מיכאל ברג, כמוציא לפועל של הצוואה.

יעקב אלקוב נפטר בשיבה טובה בשנת 1996. בצוואתו, שנכתבה כבר מספר שנים קודם לכן, השאיר אלקוב את מיטב כספו לאשתו וירג'יניה, ואת שארית הונו ייעד לקידום נושא לכיש ובניינה. ההבנה בין אלקוב לבין אשתו הייתה שאם תמות היא לפניו, יירש הוא אותה, אבל בהיותו מבוגר ממנה היה בטוח שהוא יילך לעולמו לפניו. רצה הגורל שוירג'יניה אלקוב חלתה ונפטרה לפני בעלה. בהיותה אישה אמידה בזכות עצמה, ירש אלקוב סכום כסף נוסף. חלק ניכר ברכושו היוו כמדומה מספר בתים בארצות הברית אותם התקשה למכור בימי חייו. אולם לאחר פטירתו נמכרו הבתים בהצלחה רבה, והדבר הגדיל בהרבה את סכום העיזבון. בסופו של דבר, הסתבר שהסכום שייעד אלקוב ללכיש הגיע כדי אחד-עשר מיליון דולאר – פי כמה וכמה ממה ששיער כאשר כתב את צוואתו.

בצוואתו הוריש אלקוב את תרומתו לאוניברסיטת תל אביב, והמליץ שהכסף ישמש לשחזור לכיש ולבניין פקולטה על ראש התל. הצוואה לא התנתה עניין זה, והנושא הושאר פתוח לשיקולי הנהלת האוניברסיטה. יש לשער שאלקוב – אידיאליסט בנפשו, תמים באופיו, וישר דרך בכל הוויתו – הניח בעת שכתב את הצוואה שהמלצתו תתקבל ותבוצע ללא עוררין, מה עוד שחתנו השופט ברג היה המוציא לפועל של העיזבון.

בעת שהלך יעקב אלקוב לעולמו היה הפרופסור איתמר רבינוביץ' נשיא אוניברסיטת תל אביב. הייתה זו תקופה של משבר כספי רציני באוניברסיטה, והגרעון בתקציבו השוטף של המוסד הלך וגדל מדי יום. מטבע הדברים הפרופסור רבינוביץ' והנהלת האוניברסיטה שמחו מאד על התרומה הגדולה שהתקבלה, מהגדולות שניתנו אי פעם למוסד. התרומה וייעודה אכן נרשמו בספרים כדת וכדין, אבל דומה שסכומי הכסף שהגיעו מהעיזבון זלגו בפועל לכיסוי הגרעונות המידיים. התחיל משא ומתן לגבי ייעודה של התרומה, משא ומתן מייגע שנמשך שנים אחדות בין הנהלת המכון לארכיאולוגיה, הנהלת האוניברסיטה, השופט ברג, ואנוכי. היה ברור שהאוניברסיטה תקצה חלק מהסכום למכון לארכיאולוגיה ולמיזם לכיש, אבל בוודאי שלא הייתה בכוונת הנהלת האוניברסיטה להשקיע את כל הסכום בפיתוח לכיש ובנייתה ברוח המלצתו של יעקב אלקוב. בשלב מסוים סוכם עם הנשיא רבינוביץ' שהתרומה תשמש בעיקרה לממן הקמת בניין למכון לארכיאולוגיה שייקרא על שם אלקוב. לבניין המיועד הוקצה מקום במגרש החנייה הסמוך למועדון הסגל הידוע כ"בית הירוק", ונערך שם טקס חגיגי להנחת אבן הפינה. חדווה ברג, בתו של אלקוב, הגיעה לטקס מלוס אנג'לס. הפרופסור רבינוביץ' ניצח בהתלהבות על החגיגה. המכובדים נאמו, ושפכו לאחר מכן כפות של מלט לציון אבן

הפינה. במקום נקבע שלט גדול שהוחזק על גבי שני מוטות ברזל התקועים בקרקע, אשר סיפר באותיות קידוש לבנה כי במקום זה יקום בניין אלקוב לארכיאולוגיה. הכול היו מרוצים. אוסיף ואספר שבשנים שלאחר מכן כלום לא קרה. בסופו של דבר בוטלה התוכנית, ורק השלט נשאר תלוי על גבי שני מוטות הברזל המחלידים לאיטם. בשנת 2008, כאשר היה צבי גליל נשיא האוניברסיטה, סיפרתי לו על כך, ואז הוסרו במהירות השלט ושני המוטות המחלידים עליהם היה תלוי.

בסופו של דבר, יותר מתריסר שנים לאחר פטירתו של אלקוב, כאשר עייפו הכול מלעסוק בנושא, הוסכם סופית בין נשיא האוניברסיטה יוסף קלפטר, שנכנס לתפקידו בשנת 2009, לבין המכון לארכיאולוגיה לבין משפחת אלקוב על ייעוד כספי התרומה. אגף שלם בבניין גילמן בו נמצאים המכון לארכיאולוגיה והחוג לארכיאולוגיה נקרא על שם אלקוב, הוקמה קרן שפירותיה הוקדשו לשימוש המכון, והוקמו שתי קתדראות על שם אלקוב. באשר ללכיש – אדגיש שעוד קודם לכן הקצתה הנהלת האוניברסיטה סכום כסף נכבד שסייע להוצאה לאור של הדין וחשבון של החפירה, ושל הספר הפופולרי שכתבתי על לכיש.

ובנושא שחזור לכיש – עוד בתקופת כהונתו של הנשיא גליל הסכימה האוניברסיטה להקצות מיליון דולר לצורכי שחזור השער. לתומי חשבתי שהסכום הזה יועבר למכון לארכיאולוגיה, וכך נוכל לקדם את מיזם השחזור שהעבודה בו נפסקה בשנת 1993. אבל ראש המכון לארכיאולוגיה באותה תקופה, הפרופסור זאב הרצוג, סבר שאין זה מתפקיד המכון לעסוק בשחזור אתרים, וכי יש להעביר את הסכום הגדול הזה לרשות הטבע והגנים. רשות הטבע והגנים הבטיחה לאדריכל מיכאל אלקוב, בנו של יעקב אלקוב, שהוא יעסק על ידם כאדריכל השחזור, וטבעי הדבר שגם הוא, כאשר ייצג בדיונים בנושא זה את משפחת אלקוב, הביע את דעתו שיש להעביר את הכסף לרשות. במאמר מוסגר אוסיף שמיכאל אלקוב לא התאים לעבודה זו, ובסופו של דבר החליפה אותו רשות הטבע והגנים באדריכל אחר. ערערתני בפני הנשיא גליל על ההחלטה להעביר מיליון דולר לרשות הטבע והגנים, והוא השיב לי: "ייתכן ואתה צודק, אבל אם האיש הממונה באוניברסיטה על תחום הארכיאולוגיה, וכן נציג משפחת התורם, חושבים שיש להעביר את הכסף לרשות הטבע והגנים אין אני יכול לעשות דבר בעניין זה!" במצב עניינים זה חדלנו, אוניברסיטת תל אביב ואנכי, לשמש גורם משפיע בפיתוח אתר לכיש.

שחזור השער מתקופת מלכי יהודה – פרק ב

הקצאת מיליון דולר על ידי אוניברסיטת תל אביב לרשות הטבע והגנים נתנה תנופה מחודשת לפעולת שחזור השער. הרוח החיה בקידום המיזם ובהשלמתו היה זאב מרגלית, האדריכל הראשי של רשות הטבע והגנים. זאב קידם במרץ את המיזם, ופילס את דרכו בהתמדה ובעקשנות הראויים לציון במערכת הביורוקרטית המכבידה של מדינת ישראל ורשויותיה למיניהן. בסופו של דבר, אחרי שהוחלף אדריכל המיזם, ואחרי שרשות העתיקות נכנסה לתמונה, הגיע מיזם שחזור השער לסיומו, למעט נושא בית השער הפנימי. שני נושאים – הדרך העולה אל השער, ובית השער הפנימי, דורשים דיון מפורט.

ונתחיל בדרך העולה אל השער. הייתה בעיה מרכזית אחת שלא הגענו לידי פתרון בעת שנפסקה עבודת שחזור השער בשנת 1993. לפנינו שני שערים שנבנו באותו מקום, זה על גבי זה בשתי תקופות שונות. ליתר דיוק אלו שני מכלולים רבי ממדים של שערים, שכל אחד מהם כולל דרך העולה אל השער, שער חיצוני, חצר פנימית פתוחה ושער פנימי. השער התחתון, הקרום יותר, הוא השער של שכבות III-IV שנבנה במאה ה'ט' ונהרס בשריפה אדירה בעת הכיבוש האשורי בשנת 701. מעל לחורבותיו של שער זה נמצא השער של שכבה II, שאף הוא נהרס בשריפה, בעת הכיבוש הבבלי בשנת 587/6 לפנה"ס. השער התחתון גדול יותר ומסיבי יותר, וחשיבותו עצומה, שכן זהו השער שעליו הסתער צבא אשור כמתואר בתבליטים. השער העליון, הבנוי

מעליו, קטן ממנו בממדיו ובנייתו מסיבית פחות, אלא שגם חשיבותו רבה מאד, שכן זהו השער היחיד המוכר כיום אשר נבנה בימיה המאוחרים של ממלכת יהודה, ובאחד מחדריו נמצאו מכתבי לכיש. שני השערים חשובים אפוא ביותר, אך כיצד אפשר לשחזר ולהציג למבקרים שני שערים הנמצאים זה על גבי זה? וכיצד ניתן להסביר למבקר שמדובר כאן בשני שערים שונים שנבנו והתקיימו בשתי תקופות שונות? אין פתרון אופטימלי לסוגיה זו. הדרך העולה אל השער החיצוני נחפרה עד למפלס השער התחתון של שכבות III-IV שחזיתו נשקפת לעיני כל העולה בדרך למן תחתית התל. מעליו משתרע מכלול השער המאוחר של שכבה II דרכו נכנס המבקר אל תוך האתר. הבעיה הבסיסית היא כיצד צריך לגשר בין קצה הדרך הנמוכה יותר, המגיעה אל הכניסה לשער התחתון, לבין השער החיצוני המאוחר יותר שמפלס פתחו גבוה בכמה מטרים ממפלס הדרך. לדעתי היה מן הראוי להציב כאן גרם מדרגות ממתכת או מעץ, וכך להדגיש שאין זה חלק מהמבנה העתיק, ולהסביר בעזרת שילוט הולם את העובדה שגרם המדרגות נועד לגשר בין שני בתי שער שזמנם שונה.

רשות הטבע והגנים, ביוזמתו של האדריכל זאב מרגלית ובתמיכתו של הפרופסור זאב הרצוג, שכראש המכון לארכיאולוגיה היה חבר בוועדת ההיגוי של המיזם, בחרה לדעתי בפיתרון הגרוע ביותר: שפיכת סוללת עפר מלאכותית לאורך הדרך העולה לעבר השער, ובניית גשר מלאכותי מקצה הסוללה ועד לשער הגבוה יותר של שכבה II. הסוללה והגשר אמורים לשחזר את הדרך העתיקה הגבוהה יותר שהובילה אל השער המאוחר. לא הועילו כל מחאותי בעניין זה. לפי הצעתה של אילת מזר הוזמנתי אל הוועדה המדעית של מועצת רשות הטבע והגנים שם נימקתי את התנגדותי הנחרצת, וכמובן דבר לא נשתנה.

בסופו של יום, נשפכה לאורך הדרך סוללת העפר, ובהמשכה נבנה הגשר המלאכותי, והם מובילים את המבקר בתל אל תוך השער הגבוה יותר. ביצוע הדבר עלה מאות אלפי שקלים מכספי מיזם שחזור השער. כמות אדירה של עפר שהובאה מאין שהוא נשפכה על גבי אתר עתיק – דרך התנהלות פסולה שרשות העתיקות הייתה חייבת לאסור מכול וכול במקום לאמץ אותה. חזיתו של השער האדיר הנמוך יותר שנהרס בשנת 701 בידי צבא אשור מוסתרת כיום כמעט כליל מעיני המבקר. החן המיוחד שהיה לדרך העתיקה העולה אל השער נעלם כולו, והגישה לתל נראית בעיני המבקר כדרך בת ימינו. והגרוע מכול: המבקר מגיע כיום למקום לא יכול להבין את נושא שני השערים הבנויים זה מעל זה יותר מאשר יכול היה להבין זאת טרם שנשפכה כאן הסוללה.

כאשר הבעתי את התנגדותי הנחרצת לשפיכת סוללת העפר בפני אנשי רשות הטבע והגנים, נעניתי ש"תמיד ניתן לסלק את הסוללה כאשר רוצים זאת". אני ממליץ על כך בכל לב.

כאשר חפרנו בתל לכיש, כמתואר בפרק 12, לעיל, עמד כנר לרגלינו העיקרון שאין לחפור תל בשלמותו, או אף מכלול שלם בתוך התל, אלא יש להשאיר חלק מהתל או מהמכלול כשהוא לא חפור עבור הדורות הבאים. חשוב שבעתיד, תוכל משלחת חפירות חדשה להמשיך ולחפור מזווית ראייתה היא, להשתמש בשיטות חפירה חדשות, ולברוק את מסקנות החופרים שקדמו לה. לאור עיקרון זה חפרנו אך את מחציתו השמאלית, הצפונית של בית השער הפנימי של שכבות III-IV, בעוד האגף הימני, הדרומי נשאר לא חפור. כאשר חפרנו לאחר מכן את הדרך העולה מתחתית התל אל השער, ואת מבנה השער החיצוני של שכבה II, לא ניתן היה לחפור רק את מחצית השער, הן משום שהמשלחת הבריטית כבר חפרה כאן בהיקף גדול, הן משום ההכנות לשחזור השער ולהצגתו לקהל. החפירה שביצענו במחציתו הצפונית של בית השער הפנימי העלתה ממצאים מרשימים. אזכיר את מבנה השער, היסודות המסיביים והעמוקים של המבנה, קנקן שעל ידיותיו יש טביעות "למלך" דו כנפיות וטביעות "פרטיות", מכלול כלי חרס האופייניים לשכבה III, עשרות קערות "מעוותות", ושברי ברונזה של ציר הדלת של השער. כל ממצאינו על פרטיהם פורסמו בדין וחשבון של החפירה.

השלמת עבודת השחזור בחלקו החיצוני של מכלול השער, וההכנות לפתיחת הגן הלאומי בידי רשות הטבע והגנים, העלו כמובן מאליו על סדר היום את נושא האגף הימני, הדרומי של בית השער הפנימי אותו השארנו לא חפור. שהרי אם לא ייחפר אגף זה של בית השער, יצטרך המבקר באתר להיכנס אל העיר דרך שער שחלקו מכוסה עדיין בעפר. אינני יודע מתי, כיצד ועל ידי מי נידון הנושא וכיצד הוחלטו הדברים, אבל בסופו של דבר, בשנים 2015-2016 נחפר האגף הדרומי, הימני של בית השער על ידי סער גנור, המפקח האזורי של רשות העתיקות. גנור לא טרח לנקות עם תחילת עבודתו את המחצית החפורה של בית השער אשר נחפרה למעלה מארבעים שנה קודם לכן, כך שיוכל "לחבר" בין שני אגפי המבנה ולהתייחס אליהם כאל מבנה אחד. בזמנו חפרנו בחדר האמצעי של האגף הצפוני את יסודות המבנה המסיביים, שעומקם הגיע כדי 3.5 מ'. בור זה, שבתחתיתו נמצאה לוחית הברונזה הנושאת קרטוש של פרעה רעמסס השלישי, הושאר על ידינו פתוח, במגמה שהמבקרים במקום בעתיד יוכלו להתרשם מהיסודות המסיביים של בית השער. במקום להקיף את הבור בגדר ולהשאירו פתוח, מילא גנור את הבור בעפר מחפירתו – פתרון קל וגרוע לסוגיית פינוי העפר החפור. חמור מכך, גנור חפר רק את הצד הפנימי של האגף הדרומי של השער, בעוד הקירות החיצוניים נשארו מכוסים מבחוץ בעפר. כלל בדוק הוא שכאשר חופרים מבנה יש לחשוף אותו הן מבחוץ והן מבפנים ככל שניתן. לאחר שנחשפו החדרים באגף הדרומי של השער הסתבר לגנור ולאנשי רשות הטבע והגנים שקירות הלבנים המטויחים של המבנה השתמרו כאן לגובה ניכר – דבר שבעצם היה ידוע עוד מימי החפירות הבריטיות. הרשויות מיהרו לכסות הכול במבנה עץ עד שתימצא הדרך הראוייה לשמר את הלבנים ואת הטיח. זהו המצב הקיים בשטח בעת כתיבת שורות אלה.

בחדר הפנימי של האגף הימני, הדרומי של בית השער חשף גנור שרידים שונים אותם פירש כ"מקדש שער" בו הוצב "מזבח קרניים כפול". לדעתו בוטל המקדש בעת הרפורמה הדתית שביצע המלך חזקיהו שנים מועטות לפני שהשער נהרס בעת מסע סנחריב. לדעתי יש לפרש את השרידים שנמצאו בחדר זה בדרך אחרת – נראה שלפינו מתקן הדומה בכול למתקן שנתגלה על ידינו בחדר שממול, החדר הפנימי באגף השמאלי, הצפוני של בית השער, ולא נמצא כאן דבר המצביע על החדר כעל מקום פולחן. ובעיקר – "מזבח הקרניים הכפול" הוא בסך הכול אבני בנייה מסותתות ששולבו במחיצה אשר הוקמה בחדר השער!

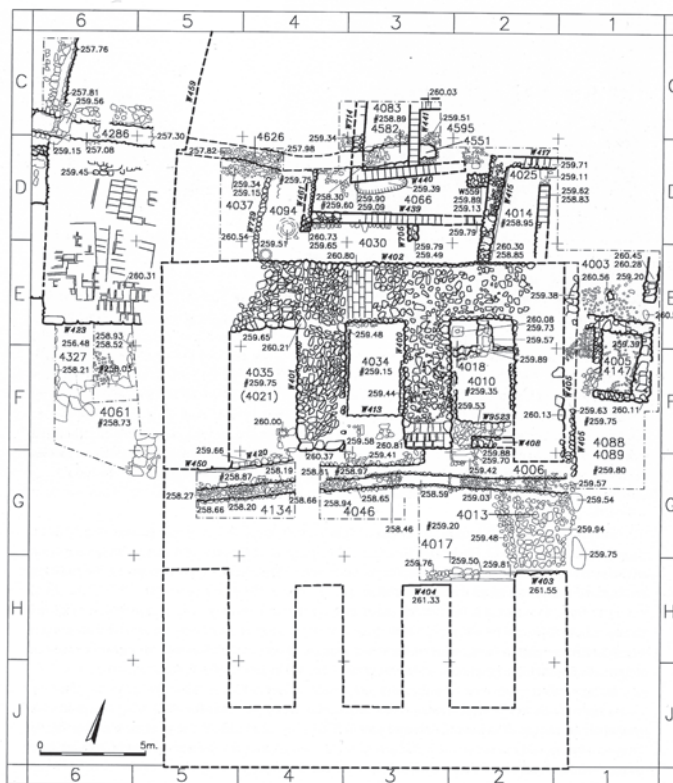
הגן הלאומי לכיש

התוכניות להקמת הגן הלאומי בתל לכיש החלו לקרום עור וגידים בתקופה בה החל מיזם שחזור השער. באותה עת התקיים שיתוף פעולה פורה בנושא זה בין רשות הטבע והגנים לבין הקרן הקיימת. האדריכל לורנס בלקין, שפיקח על עבודות שחזור השער קיבל על עצמו את מלאכת התכנון. בשנת 1993 החלו רשות הטבע והגנים והקרן הקיימת בעבודות ההקמה של הגן הלאומי לפי התכנון של בלקין ובפיקוח הארכיטולוגי של יהודה דגן, אבל בעוד העבודות באיבן הקפיאה רשות הטבע והגנים את קידום הפרויקט מחוסר אמצעים כספיים. בשנים האחרונות חודשה העבודה, וסביר להניח שהגן הלאומי יפתח בעתיד הקרוב את שערו.

התכנית המצוינת שתכנן בלקין לגן הלאומי התבססה על ארבעה עקרונות. ראשית, הגישה אל התל תהיה מכיוון דרום-מערב, שם נטועה חורשה של הקרן הקיימת בשטח שבין פינת התל לבין מושב לכיש. ואכן, כאשר החלו העבודות בתל בשנת 1993 הסיטה הקרן הקיימת את דרך הגישה אל התל לפי תוכנית זו. העקרון השני הוא שהכניסה לאתר והעלייה לתל יהיו דרך השער העתיק של העיר, שהרי השער מתקופת מלכי יהודה השתמר ואף שוחזר בחלקו, והדרך העתיקה העולה מפינת התל אל פתח השער נחשפה בחפירות. לאחר שיעבור המבקר בשער, יפנה המבקר ויילך במערכת שבילים סיבוכית על פני כל התל. העקרון השלישי הוא שבגן

הלאומי יש לשים את הדגש למבקרים בהצגת העיר שנכבשה על ידי סנחריב, ובשרידי ההתקפה על העיר. כבר כאשר יגיע המבקר מכיוון דרום אל מול האתר יראה לפניו את סוללת המצור האשורית ואת שער העיר. העקרון הרביעי, שהוא מעין סיכום של שלושת המרכיבים דלעיל, קובע שיש להקים את בניין הכניסה מול הפינה הדרום-מערבית של התל, כך שהנכנס אל האתר יעבור דרך הבניין בדרכו אל תחתית הדרך העולה אל השער. בניין הכניסה אמור לכלול שטח תצוגה גדול. לפי התוכנית, העתקי גבס של תבליטי לכיש יהוו את המוצג המרכזי בתערוכה. העתקים אלה, זהים בגודלם לתבליטים המקוריים המוצגים במוזיאון הבריטי, יוצגו לאורך הקיר הפונה לעבר התל, ומעליהם, או בסמוך להם, יהיה חלון גדול שממנו נשקף התל. כך יוכל המבקר לראות באולם התצוגה את סדרת תבליטי לכיש לכל אורכה, ובמקביל, כאשר הוא עומד באותו המקום, יראה דרך החלון את סוללת המצור האשורית ואת שער העיר המתוארים בתבליטים. מאולם התצוגה יוכל המבקר להמשיך בדרכו אל שער העיר וממנו אל פסגת התל.

לאחרונה משלימה רשות הטבע והגנים את הקמת בניין הכניסה לאתר. לתדהמתו נמסר לי ש"מטעמי תיכנון" שונה כיוון הבניין ממה שתכנן לארי בלקין. לפי התכנון החדש לא ניתן יהיה לראות מחלון הבניין את הדרך העולה אל התל, את השער שבראש הדרך, ואת סוללת המצור האשורית, יחד עם העתקי התבליט האשורי המראים תמונתית אלמנטים אלה בזווית הראייה האשורית. (בכל מקרה, כמוסבר לעיל, לא ניתן יהיה לראות כראוי מכיוון זה את שער העיר שנהרס על ידי צבא סנחריב, שכן סוללת העפר והגשר שהקימה רשות הטבע והגנים על הדרך העתיקה מסתירים אותו ברובו.) המראה המשתקף מחלון הבניין כפי שתוכנן על ידי בלקין, וחיבורו לתצוגה של התבליט האשורי, היו יכולים להוות שילוב של תצוגה מיוחדת שאין כדוגמתה בשום מקום אחר. אין ספק שבשינוי כיוון הבניין על ידי רשות הטבע והגנים נעשה כאן פספוס אמיתי, החמצה שלא תסולח.

165. תל לכיש; תכנית בית השער הפנימי של שכבות IV-III המדגימה את מדיניות חפירתנו; חפרנו אך את המחצית השמאלית, הצפונית של השער, בעוד המחצית הימנית, הדרומית הושארה לא חפורה עבור הדורות הבאים

166. תל לכיש, 1973; ערו ניצב ב"חדר המכתבים" טרם שהחלו עבודות החפירה והשחזור

167. תל לכיש, 1990; השער מתקופת מלכי יהודה בעת שחזור

פרק 17

גמלאי בחולון

כמסופר בפרק 7, לעיל, סיימתי ביום 30 בספטמבר 2004 שלושים ושמונה שנות עבודה באוניברסיטת תל אביב, והחל מיום 1 באוקטובר הפכתי לגמלאי שתוארו האקדמי "פרופסור אמריטוס". בשישה-עשר הפרקים הקודמים מתואר הכול בלשון עבר. אבל מטבע הדברים, הרבה מן המסופר בפרק הנוכחי – פרק מספר 17 – מנוסח בלשון הווה, שכן הדברים ממשיכים להתרחש במועד כתיבתם. אקדים ואציין שפרק הזמן בחיי בו הפכתי לגמלאי קשור קשר הדוק בחייה של לילי, שאף היא גמלאית של המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב.

נישואי עם לילי

לילי פורת, כיום לילי זינגר-אביץ, נולדה בפתח תקווה, ובגיל צעיר עברה משפחתה לחולון, ושם גדלה. הוריה של לילי נולדו בליטא, וקיבלו שניהם חינוך יהודי וציוני מקיף. סבא רבא של לילי מצד אביה היה רב, וסבה מצד אמה היה חזן ושוחט. הוריה של לילי שרדו את תקופת השואה, ולפני קום המדינה עלו לישראל. תחילה הקימו את משפחתם בפתח תקווה, ולאחר זמן עברו כאמור לעיל להתגורר בחולון. אביה של לילי עבד תחילה במפעלי תע"ש, ולאחר מכן הקים עם שותפים מפעל תעשייתי שהתמחה בטיפולים טרמיים למתכות. לילי אח צעיר, ספי פורת, שהתמחה אף הוא במטלורגיה. לילי בת, יעל, ובן, דני.

את לילי אני מכיר למעלה מארבעים שנה, מאז הצטרפה לחוג ולמכון לארכיאולוגיה כתלמידה וכעובדת מחקר בראשית שנות השבעים של המאה שעברה. ידידותנו בשלה בשנים האחרונות, וכיום 20 בינואר 2012 התחתנו בבית הרבנות של חולון. טקס החתונה הצנוע נערך כדת וכדין השכם בבוקר, שכן בשעה מוקדמת נמצאו במקום מספר מתפללים שהיו מגיעים מדי יום לתפילה של בוקר, וכך יכלו להוות מניין לטקס הנישואין שלנו. בערב הקודם קנתה לילי עוגיות בקונדיטוריה כשרה, כדי שניתן יהיה לכבד בהן את המתפללים. לא הזמנו אורחים לטקס, אבל להפתעתנו הגיעו לשם הוריה של לילי על אף השעה המוקדמת. לאחר הטקס הלכנו לדירת הוריה, ושם התכבדנו בארוחת בוקר.

כאשר עזבתי את רמת השרון ועברתי לגור בחולון, שכרתי דירה מרווחת, בקומה התשיעית, בבית רב קומות שזה עתה הסתיימה בנייתו, ברחוב החרצית 22. בעל הדירה הוא איש העסקים יעקב קרני מרעננה. כפי שהתברר לי במפתיע לאחר ששכרתי את הדירה, הייתה אשתו טניה בת כיתתה של לילי בבית הספר התיכון. טניה טיפלה שנים ארוכות במסירות רבה בכל ענייני הבית, עד שנפטרה לפני מספר חודשים. אנחנו נהנים מהמגורים בדירה זו השנה השתים-עשרה. בדירה יש מרפסת נאה הצופה אל נוף נרחב. לילי ואני

נוהגים לשבת במרפסת מדי פעם בשעות הערב, להנות ממשב הרוח הקלה, ללגום לאיטנו כוס של יין אדום, ולהתבונן בנוף החלוני הנפרש לפנינו.

בדרך כלל ישנה הסכמה מלאה בין לילי ובניי בכל דבר ועניין, למעט מחלוקת מתמשכת אחת. הצעתי, וחזרתי והצעתי, ואני ממשיך להציע לילי שנשים מדי בוקר אוכל ומים לציפורים על אדן אחד החלונות בדירתנו. כך נוהגים תרזה ושמעון נדלר, ידידיה הטובים של לילי, בדירתם בגבעתיים. מה יכול להיות יותר חביב ומשובב נפש מאשר להתבונן ביונה, אנקור או עורב חביבים וידידותיים המגיעים מדי בוקר לביקור קצרצר, אוכלים ושותים, מצייצים בקולות שונים ומשונים, ועפים להם בשמחה לדרכם כדי להמשיך בשגרת יומם. אבל לילי מתנגדת לרעיון מצויין זה בכל תוקף.

ולבסוף אציין שלילי מספר שמות. היא נולדה כלאה פרלגבר. לאחר זמן החלו הוריה לקרוא לה לילי, ושם המשפחה פרלגבר שונה לפורת. חברות ילדותה קוראות לה ליקי. לאחר שנישאה הפכה להיות לילי זינגר-אביץ. בפי, לילי מכונה פפוליה, ובקיצור פפוליש. פפוליה הוא שם גיאורגי מכובד, וזה היה שמו של אחיו הבכור של סרגו קונסטנטינוביץ' אורדוניקיז'ה, אחד מעמיתיו הבכירים של יוסף סטאלין לאחר המהפכה הבולשביקית. על אף העובדה שפפוליה הוא בגאורגיה שם של גבר, השם מתאים מאד לילי, והכול, וכמובן לילי-פפוליה בעצמה, מרוצים מאד. אציין גם שהסבא-רבא של לילי, שהיה רב בליטא, פרסם ספרים אחדים בהלכות יהדות. והנה, בהקדמה לאחד מספריו הוא מזכיר את אשתו, הסבתא רבתא של לילי, ומכנה אותה "צלעתי הצנועה!" יש שאני מכנה את נינתם של הרב והרבנית פרלגבר בתואר הולם זה!

עיסוקים ארכיאולוגיים

יציאתי לגמלאות בשנת 2004 שחררה אותי מכל מחויבות שהיא בתחומי ההוראה והמנהלה של האוניברסיטה, ואיפשרה לי לעשות כחפצי שלוש מאות שישים וחמישה יום בשנה. גם מחויבותי בנושא חפירות לכיש הגיעו לסיומן. מיזם הפרסום וההדפסה של הדין וחשבון הסופי של חפירות לכיש הסתיים ממש עם צאתי לגמלאות. חמשת הכרכים של הדו"ח ראו אור, ומאמץ לא קל של עשרות שנים הגיע סוף סוף לסיומו. כל הממצאים הועברו כבר קודם לכן למחסני רשות העתיקות בניצוחה של נגה בלוקמן, רשמת מיזם החפירות. עם צאתי לגמלאות פיניתי מכל חפץ את חדר חפירות לכיש, ניירת החפירות נארזה כראוי והועברה לאיחסון במרתפי המכון, והחדר נמסר כחדר עבודה למשלחת חפירות בית שמש.

כשאני נקי מכל התחייבות, ומשוחרר מדאגות בריאות ומדאגות פרנסה, קידמתי בניחותא הרבה נושאים שונים של עבודתי הארכיאולוגית. עד לחודש אוגוסט בשנת 2012 הייתי מעורב, כמסופר בפרק 15, לעיל, במיזם החפירות בתל מגידו. למזלי ולהערכתי, שותפי ישראל, אדם נמרץ ביותר, הרים על כתפיו את כל סוגיות הניהול המשותף של מפעל החפירות. עיסוקי העיקריים היו בכתיבה, ובראש וראשונה פרסום של שני ספרים מסכמים, האחד על כל החפירות שנערכו בלכיש והשני על כל החפירות שנערכו במגידו. שני הספרים ראו אור בעברית על ידי החברה לחקירת א"י ועתיקותיה ויד בן-צבי, ולאחר מכן באנגלית, על-ידי החברה בשיתוף החברה לארכיאולוגיה מקראית בווינגטון, בארצות הברית. כל ארבעת הספרים הובאו לדפוס בידי האמונות של אברהם פלדות, שהפיק אותם ברמה הגבוהה ביותר. שני הספרים זכו להצלחה גדולה, שכן הם כתובים בשפה ברורה לכל נפש, ומסכמים את מגוון הנושאים והחפירות שנערכו באתרים אלה. מובן מאליי שבשני הספרים שמתו דגש על הפרשנות שלי לממצא, אבל הקפדתי ככל שהדבר ניתן להזכיר גם את הדעות המנוגדות לדעתי.

הספר המסכם על לכיש נולד כבר לפני הרבה שנים, בהסכמה עם יעקב אלקוב. אלקוב קיבל על עצמו לממן את הוצאת הספר לאור, וחתם על הסכם עם יוסף אבירם בנושא זה. המיזם נדחה משנה לשנה, הן משום

שהחפירות בלכיש נמשכו, הן משום שהקדשתי את זמני להכנת הדין וחשבון של החפירה. הספר הוקדש לזכרו של יעקב אלקוב, ובהסכמת משפחת אלקוב, מומן בעיקרו על ידי אוניברסיטת תל אביב מכספי התרומה שהשאיר אלקוב בצוואתו לאוניברסיטה.

אחרי שיצא ספר לכיש לאור, הפציר בי יוסף אבירם לכתוב ספר דומה על מגידו. כאן הייתה המשימה קשה הרבה יותר. מיגוון הנושאים הקשורים במגידו רב יותר, חפירות בהיקף רחב הרבה יותר נערכו במגידו, והפרשנות של הרבה מהמצא קשה הרבה יותר. בסופו של דבר הרמתי את הכפפה, וכתבתי את הספר. התכוונתי להקדיש את הספר ליוסף אבירם ליום הולדתו המאה, אבל כתיבת הספר והוצאתו לאור לקחו הרבה זמן, וכך הוקדש הספר ליום הולדתו המאה-ואחת. עד שהספר ראה אור באנגלית עברה שנה נוספת, ואבירם הציע לי לשנות את ההקדשה ליום הולדתו המאה-ושתיים... אבל ההקדשה נשארה כמות שהיא. הספר, כאמור, נכתב בעברית, ותורגם על ידי לאנגלית. מלאכת התרגום הייתה אתגר לא פשוט, ולמדתי מכך הרבה. הספר המתורגם נערך לאחר מכן על ידי אלן פריס, וראה אור בצורה הטובה ביותר.

בנוסף לכך כתבתי שורה של מאמרים, בראש וראשונה על ירושלים, ועל נושאים אחרים. בכמה מנסיעותינו הרצינית על חפירותי בכינוסים ובמוסדות אקדמיים שונים. כך בהונג-קונג בשנת 2007, בטוקיו שביפן בשנת 2010, בבואנוס-אירס שבארגנטינה בשנת 2012, בסיאול שבקוריאה הדרומית בשנת 2016, ובנסיעות שונות לאירופה ולארצות הברית. בנסיעות לארצות הברית נפגשתי כמובן עם בני דניאל, המתגורר שם, עם בת דודתי אליזבת ברודי, הגרה בניו יורק, ועם בנותיה אוולין ודיאנה. אף פגשתי בעדו ובמשפחתו, כאשר שהו בארצות הברית לתקופה ארוכה. זכיתי גם במספר כיבודים. בשנת 2010 יזם ישראל פינקלשטיין עריכת מושב לכבודי בכנס החברה המקראית באטלנטה שבג'ורג'יה, ובשנת 2011 יצא לאור ספר מאמרים לכבודי, בעריכתם של ישראל פינקלשטיין ונדב נאמן. בשנת 2014 הוענק לי פרס שימל לארכיאולוגיה מטעם מוזיאון ישראל. אוסיף ואספר שמאז יצאה לגמלאות מאוניברסיטת תל אביב ממשיכה לילי במרץ בעבודתה המדעית. עבודותיה העיקריות עוסקות בקרמיקה של תקופת הברזל, ובסוגיות שונות הקשורות בכרונולוגיה ובתרבות החומרית של התקופה. גולת הכותרת של עבודתה הייתה (בשיתוף עם זאב הרצוג) פרסום הדין וחשבון המפורט של חפירות תל באר שבע, אשר כזכור נוהלו לפני שנים רבות בידי יוחנן אהרוני. הדו"ח כולל שלושה כרכים, ואחד מהם, שנכתב כולו על ידי לילי, מוקדש לכלי החרס. לאחרונה סיימה לילי הכנת דו"ח על חפירותיו של זאב משל במצודת יטבתה, וספר זה נמצא עתה בהכנה לפרסום. עתה שקועה לילי (בשיתוף עם זאב הרצוג ועידו קוך) בהכנת הדו"ח של חפירות מצודת ערד, חפירות שגם הן נוהלו בידי אהרוני, ובהכנה לפרסום של כלי חרס מחפירות הצלה בראשון לציון ובאתר הסמוך לתל בית שמש.

ככל שעברו השנים התחזקו השקפותי בנושאי הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל ושל תקופת המקרא. לטעמי יש לארכיאולוג תפקיד מוגדר, טכני באופיו ובמהותו: לחקור עד תום את הצד העובדתי של הנושא ולהסיק את המסקנות העובדתיות המתבקשות ממנו. את המסקנות האחרות, שאופיין היסטורי או מקראי, יש להשאיר לחוקרים האמונים על נושאים אלה. הדוגמה הבולטת היא כמובן זו של ירושלים בת תקופת המקרא, נושא שנידון כבר בפרק 11, לעיל. כדאי להדגיש שהדיסציפלינה הארכיאולוגית שונה מהדיסציפלינה ההיסטורית והדיסציפלינה של חקר המקרא. המפריד ביניהן איננו רק הידע ושיטות המחקר, אלא גם דרך החשיבה של החוקרים וגישתם לכל נושא נחקר שהיא שונה לחלוטין. אני נוהג תמיד להשוות את הדברים להפרדה הנעשית במקצועות הרפואה. אדם הזקוק לטיפול בשיניו הולך אל רופא שיניים ולא לרופא עיניים, בעוד אדם הזקוק לטיפול בעיניו הולך לרופא עיניים ולא לרופא שיניים.

כמסופר בפרק 11, לעיל, אני מדמה את תפקיד הארכיאולוג לתפקיד הבלש שעיסוקו בתחומים הפליליים, ותמיד אני מביא כמודל את הרקול פוארו, הבלש האקסצנטרי המפורסם שלבש עור וגידים בסיפוריה של

אגתה כריסטי. יפה מגדיר הרקול את הדברים בציטטה המובאת כאן במלואה בראש הספר: " לי יש תודעה ללא השראה; אני רואה לפני את העובדות בלבד, ללא קישוטים דרמטיים וללא אורות של במת משחק!" לצערי הרב הרוח במכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב שונה כיום מהנאמר לעיל. עמיתי ישראל פינקלשטיין ונרב נאמן מנווטים את המחקר ואת ההוראה, וכמובן את תלמידיהם, ברוח שונה, לפיה בכל נושא ונושא יש ליצור סינתזה, בה יש לשלב את הדיון בנושאים ארכיאולוגיים עם אלו ההיסטוריים והמקראיים. כאשר אני קורא כיום את המחקרים הרואים אור פרי אסכולה זו, מתחזקת בי ההכרה עד כמה אני צודק בהשקפותיי.

היזמה להיות סופר בישראל

תחילתו של סיפור זה בימים שהייתי עוזר הוראה בחוג לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית. יום אחד נסענו במכונית הסטיישן של המחלקה לביקור בחפירות ערד. דן בר"ג אחז בהגה כשהוא מרוכז כולו בנהיגה, ולידו ישב הפרופסור בנימין מזר שזה לא מזמן סיים את תפקידו כנשיא וכרקטור האוניברסיטה. פרופסור מיכאל אבי-יונה ואני ישבנו במושב שמאחורי הנהג. האדריכל עמנואל דונייבסקי נדחק מנומנם במושב נוסף בצד האחורי של המכונית. מרבית הנסיעה עברה בשקט, ואיש לא דיבר, שכן האהבה בין מזר לבין אבי-יונה לא הייתה – בלשון המעטה – גדולה. השמועה במסדרונות אמרה שמזר מנע את בחירתו של אבי-יונה כראש החוג לארכיאולוגיה. מתי שהוא בעת הנסיעה התחלנו, הפרופסור אבי-יונה ואני, לשוחח על ספרות בלשית. אבי-יונה היה מכור לקריאת ספרות בלשית, והיה בטוח שיוכל לכתוב סיפורים שכאלה בעצמו. הוא הדגיש בשיחתנו שהסיפורים חייבים לעסוק בסביבתו הקרובה של המחבר – במקרה שלנו בעולם הארכיאולוגי והאוניברסיטאי. מזר האזין בקפידה רבה לשיחה, ובשלב זה הסתובב על מושבו, ושאל בחיוך רפה: "נו, מה למשל?" אבי-יונה ענה מניה וביה: "מתנהלת ישיבה של סינאט האוניברסיטה, נשיא האוניברסיטה מרצה לפני הסינאט, ופתאום הוא נופל מת!" מזר קפא על מקומו, ולא ידע כיצד להגיב, ולבסוף שאל בקצרה: "למה? נו, מה קרה?" על כך ענה אבי-יונה ללא היסוס: "יש כמה אפשרויות! לבסוף התברר שהגברת המחלקת את התה שמה רעל בכוס של הנשיא כי הוא הכניס אותה להריון!" לשמע התשובה התעוותו פני מזר, הוא הסתובב חזרה למקומו, ולא הוציא יותר הגה מפיו עד שהגענו לתל ערד. אבי-יונה עוד הוסיף בקול רם: "יש אפשרות נוספת: הפרופסור לארכיאולוגיה רומית-ביזנטית השתגע והרעיל את הנשיא; כן, אני חושב שזה באמת מה שקרה!" מדי פעם נזכרתי בפרשה זו, כך, למשל, כאשר נתקלתי בסופרת סיפורי הבלשים אגתה כריסטי, כמסופר בפרק 6, דלעיל. וכל פעם שאלתי את עצמי – למה שלא תכתוב סיפורי בלשים בעצמך? ועתה, כגמלאי שזמנו בידו, החלטתי לשנס מתניים ולנסות לקדם שאיפה רבת שנים זו. לילי, התומכת בהתלהבות ובנאמנות במרבית רעיונותי, סייעה, כמובן מאליו, גם בעניין זה. הלכנו יחדיו למספר מפגשים עם סופרים עבריים – עמוס עוז, מאיה ערד, חיים באר, רם אורן ואחרים, ופניתי ללמוד את הכרוך בנושאי כתיבת ספרים וסיפורים. היה ברור לי שספרי המתוכנן ייכתב בעברית, שכן זו שפתי על כל גוניה. למדתי על סוגיות העריכה, ההוצאה לאור וההפצה של ספרים עבריים בישראל של ימינו, ונגשתי בדחילו ורחימו לכתיבת החיבור.

אימצתי את דברי הפרופסור אבי-יונה בנסיעתנו לערד, שצריך הסופר לגבש את נושא העלילה מעניינים הקשורים בסביבתו הקרובה. העלילה שגיבשתי מתנהלת סביב חפירה ארכיאולוגית גדולה הנערכת בתל מקראי – "תל קרנים". כמודל לכתיבה אימצתי את תל מגידו ואת מיזם החפירות שלנו. הסיפור מפרט כיצד מנהלי החפירה מארגנים בבוקר אחד סימפוזיון של חוקרים שנועד להחליט בסוגיה סטריאגרפית כל שהיא שעשויה לפתור בעיה עקרונית חשובה בהבנת הטקסט המקראי. הסימפוזיון נערך על פסגת התל בשטח החפירה הנוגע בדבר, ומגיעים להשתתף בו מספר מדענים אורחים ידועי שם. הויכוח בסימפוזיון מתלהט. מדען אחד המאמין בכל ליבו באמינות הטקסט המקראי מחליט לרצוח את עמיתו הכופר בערכו ההיסטורי של המקרא,

ומבצע את זממו באותו היום אחר הצהריים. רצח אחד מוליך כמוכּן מאליו לשתי רציחות נוספות, ובסופו של דבר נחשף הרוצח האכזרי. בתוך מהלך האירועים שילבתי תאורים של תל עתיק, של חפירה ארכיאולוגית, של המשתתפים בחפירה ושל שגרת העבודה היומית במחנה המשלחת.

נתתי את כתב היד לקריאה לאחדים ממקורכי, ולא התעודדתי מתגובותיהם. נחמה וחנן בידרמן גרסו שאין מספיק סקס בעלילה, שכן סקס הוא נושא חשוב ומרכזי שיעורר מייד את התלהבות הקוראים, כשם שפלפל חריף מוסיף טעם לתבשיל. אורה שטרנאו טענה שהסיפור כתוב בעברית ארכאית. כדבריה: "מי שמע כיום על המילה 'תרגימא'? מי בכלל יודע מה זה? תכתוב דברים שאנשים מבינים!" כלתי יפעת טענה שכבר בתחילתו של הסיפור, כאשר מוצגים משתתפי הסימפוזיון, מופיעות יותר מדי דמויות, ולא יכול הקורא לעכל ולזכור את כולם. והא ראייה, שהיא עצמה התבלבלה בין כולם.

שלחתי את כתב היד לשתי הוצאות ספרים, ולא העליתי דבר. יש שקיבלתי מילת עידוד. כך כתב לי רם אורן שיש בספר פוטנציאל אבל אין הוא מתאים להוצאת הספרים שלו. לאור כל ההערות תיקנתי כמיטב יכולתי את כתב היד, ושלחתי את הנוסח המתוקן לאמנון ז'קונט, העורך וכותב סיפורי הבלשים הנודע. ז'קונט גרס שיש לתקן ולשנות דרסטית את כתב היד כדי להכשירו לפרסום, ובאדיבותו הסכים להדריך אותי בכך. בשלב זה שקלתי עם לילי את כל הנושא מחדש. היה ברור לי שיעבוד כתב היד בהדרכתו של ז'קונט יביא כמשוער את הסיפור למצב בו יתאים לשוק הספרים של היום. פעולה זו תגזול ממני הרבה זמן ומאמץ. בסופו של יום ספק רב אם הספר יבטא את דרך הכתיבה שלי, את העלילה המקורית שבנית, ואת הדרך בה התכוונתי להציג את הדברים כאשר ניגשתי למלאכת הכתיבה. אפשרי הדבר שיימצא מוציא לאור שיסכים להדפיס את הסיפור, אבל בסופו של יום הספר יעלה אבק במחסני החנויות יחד עם מאות ספרים אחרים שכוחי אל הרואים אור מדי שנה. לסיכום, החלטתי לגנוז את כתב היד. הודיתי לאמנון ז'קונט על רצונו הטוב, וחזרתי להתרכז בעבודתי המדעית.

בעקבות תולדות המשפחה

הרבה עסקתי בתולדות משפחתי, נושא בו מצאתי עניין רב במשך הרבה שנים. סיפרתי בפרק 9, לעיל, על הנסיעות של אן ושלי לאוקראינה ולרומניה. חזרתי וביקרתי עם לילי ברומניה בשנת 2007 ולמדתי הרבה דברים נוספים בנושא משפחות סג"ל ושינברג. בבוקרשט איתרנו ברשומות החברה קדישא השמורות בבית הכנסת הגדול את מקום קבריהם של דבורה ואברהם שינברג, הסבא רבא והסבתא רבתא שלי, ומצאנו בבית הקברות את שני הקברים שלהם הסמוכים זה לזה. חפשנו בבוקרשט את הבית בו התגורר אברהם שינברג, אבל הסתבר שנהרס כאשר הרוּדן ניקולאה צ'אושסקו הרס את מרבית העיר הישנה. ביקרנו בעיר בריילה שם התגורר סבי יעקב טרם נישואיו, וביקרנו – בהמשך לביקורי הקודם – בגאלאץ וביאסי. משם נסענו לעיר דורוהוי בצפון רומניה שם נולדה וגדלה הסבתא רבא שלי, פערל סג"ל לבית מנדלר. הגענו במסענו לסוצ'בה, שם כנראה נולד סבי יעקב, ולדורנה-וטר, מרכז יערות וסחר עצים בהרי הקרפטים. כאן התגורר אהרן כ"ץ, אחיו של יצחק סג"ל הסבא רבא שלי, שעסק כמוהו בסחר גזעי עצים.

במשך שנים רבות הצטבר אצלי חומר ארכיוני רב על תולדות המשפחה, הן מירושות שקיבלתי, הן מחיפוש בספרים ובארכיונים, הן מדברים ששמעתי מבני המשפחה, הן מנסיעותי במזרח אירופה. ככל שעבר הזמן גברה בי ההכרה שמן הראוי לרכז ולסכם את הדברים בכתב. עמד לנגד עיני המקרה של חותני לשעבר אדגר הרצפלד, שהכיר לפני ולפנים את תולדות משפחתו לדורותיה. אלא שהוא לא העלה את הדברים על הכתב, ואין ספק שעם פטירתו אבד ידע רב.

החלטתי, לפיכך, לרכז בספר את תולדות משפחתי, והוא ראה אור בשנת 2012 בהוצאה פרטית. הספר הוקדש לששת נכדי, בתקווה שבעתיד יגלו עניין בתוכנו. ריכוז החומר וכתובתו בצורה מסודרת לא היו פשוטים. כל דור בו "חוזרים אחורה" מתפצל לשניים, ולמקומות שונים. הנתונים שבידי היו חלקיים בלבד. בעיה קשה הייתה נושא השפות, שכן המסמכים שעמדו לפני נכתבו בשפות שונות: עברית, יידיש, רוסית, רומנית, צרפתית, גרמנית ואנגלית. ויתרה מכך, חלק ממסמכים אלה נכתבו בכתב יד, ובסגנון ארכאי שקשה להבין אותו בימינו. הספר זכה להתעניינות רבה, ונדמה לי שהיה חשוב לפרסמו. מאז פורסם הספר נוסף בידי הרבה חומר נוסף, ותיקונים למיניהם, שמן הראוי יהיה להציגם פעם בעתיד. בכל ענפי המשפחה העליתי במחקרי ידע עד לחלקה הראשון של המאה ה"ט; ייתכן, וחיפוש מקיף בארכיונים ברוסיה יוכל לאתר נתונים נוספים, אבל לא נראה לי שיהיה בהם דבר שיוכל לשנות את התמונה הכוללת שנתקבלה על תולדות משפחתנו.

מסעות בעולם

במשך השנים ליילי ואני הרבינו לנסוע למקומות שונים בעולם. בארגון של כמה מנסיעותינו נעזרנו בעצותיו של מדריך הטיולים המנוסה עוזי מייבוים. בסך הכול ביקרנו יחדיו בשלושים ותשע מדינות, ועוד ידינו נטויות. כמה מנסיעותינו הוזכרו כבר לעיל. אוסיף ואזכיר חמש חוויות נוספות מנסיעותינו.

בחודש אוקטובר בשנת 2008 נסענו להודו, לחבל רג'יסטאן. בין השאר בילינו מספר ימים בווראנאסי, ונדחקנו ברחובות הדחוסים בפרות ובהמון אדם. חזינו בטקסים דתיים על שפת נהר הגנגס, וביקרנו באתר שריפת המתים. מזעזע במיוחד היה שם המראה של מסדרונות ארוכים, ובהם שוכבים להם ללא ניע אנשים רבים המצפים בשלווה למותם ולשריפת גופותיהם. ביום הולדתי הופתענו לקבל מהנהלת בית המלון שלנו זר פרחים ועוגת יום הולדת: הסתבר שעוזי מייבוים הודיע לבית המלון את התאריך!

מווראנאסי נסענו ללאקנאו. רצינו לבקר במוזיאון הארכיאולוגי שם שמורים ממצאים מלכיש. מסתבר שעם סיום הכנת דו"ח החפירה של המשלחת הבריטית, חילקה אולגה טאפנל ממצאים למוזיאונים שונים. האוצר של המוזיאון בלאקנאו שהה כמדומה באותה עת בלונדון, פגש את טאפנל, וכך זכה אף הוא לקבל ממצאים למוזיאון שלו. עוזי מייבוים לא יכול היה להמליץ לפנינו על בתי מלון בלאקנאו שכן עיר זו נמצאת מחוץ למפת התיירות הישראלית. בעצה אחת עם ליילי ביקש עוזי מאיש הקשר שלו בהודו להזמין עבורנו חדר במלון הטוב ביותר שמצוי שם (בלשונה של ליילי: "the best available!"). היה זה בית מלון בסגנון הודי קולוניאלי, ללא ספק בית המלון המפואר ביותר בו שהיתי בימי חי. אציין רק שבשעת ארוחת הבוקר רצתה ליילי לקום ממקומה, ומייד הגיעו אליה שלושה (!) אנשי שירות הודיים הלובשים בגדים מסורתיים כדי להזיז עבורה את הכיסא עליו ישבה! וביקרנו כמובן במוזיאון, שם קיבלו בסבר פנים יפות את פנינו. הממצאים מלכיש – מעט כלי חרס וכמה עותקים מגבס של חפצים אחרים – שמורים היטב במרתף המוזיאון.

בשנת 2009 נסענו לפרו, נסיעה מלאת חוויות. כמה ימים שהינו באכסנייה (lodge) על שפת אגם סנדובל, בתוך הג'ונגלים שבשולי נהר האמזון. יצאנו שם לסיורים מקיפים, ברגל ובסירות, בכדי להכיר את החי והצומח. הרשימו אותי עיניהם הבהקות של הקרוקודילים שהיו שוחים בלילה במימי האגם. כאשר נתקלנו ערב אחד בעכביש שחור ענק – "אלמנה שחורה" – הכריזה ליילי בקול גדול: "אני ממש מפוחדת!" חשמל לא היה בחדרנו, ובלילה ישנו מתחת רשת להגנה מיתושים. מדי ערב, לפני שאחזה בה תרדמה, שכבה ליילי במיטתה מוגנת ברשת היתושים, פנס צמוד למצחה, וקראה בשקיקה את ספרו של אמנון דנקנר "ימיו ולילותיו של הדודה אווה" שראה אור זמן קצר קודם לכן.

ביקרנו במאצ'ו-פיצ'ו ובאתרים עתיקים אחרים כמקדש השמש ומקדש הירח מצפון ללימה. היינו מספר ימים בקוסקו, העיר שתכניתה ההיפודאמית של רחובות שתי וערב נקבעה כבר בתקופת האינקה, ומשם נסענו

לצ'ינצ'רו הנמצאת בגובה הקרוב לארבעת אלפים מטרים מעל לפני הים. האתרים שראינו הדהימו אותנו. אותי הרשימה במיוחד העובדה שהתפתחו בעולם החדש תרבויות עצמאיות המנותקות לחלוטין מאלו של העולם הישן, והנה, הדמיון ביניהן מדהים. אתה עומד ומתבונן בקירות האבן המונומנטליים של מאצ'ו-פיצ'ו, ונדמה לך שאתה נמצא בכוע'זכוי או במיקנה! דוגמאות אחרות – הרעיון של קבורת שליטים בקברים מונומנטליים המלאים במתנות קבורה, ההמצאה של כלים עשויים מחרס, ושל כלים מעובדים מאבן צור, וכך הלאה.

בשנת 2012 ביקרנו בארגנטינה. חוויותינו המרשימות כללו אכילת סטייקים במסעדת אלברטו בבירלווצ'ה, שתיית תה מאטה, וביקור בקברה של אויטה פרוץ. ירדנו לדרום מדינת הענק עד לאושואיה וארץ האש, שם הרגשנו עצמנו קרובים לקוטב הדרומי. נסענו כמובן לסיור באי הפינגווינים ממערב לאושואיה. אבל החוויה המרשימה ביותר הייתה הביקור בקרחוני העד באל-קאלאפטה. עמדנו אל מול מצוקי הקרח הנישאים, וראינו כיצד מדי פעם נופל לו גוש קרח אל המים ומתנפץ בקול גדול.

בשנת 2015 ביקרנו במדינת סוואזילנד, המהווה מובלעת בתוך מדינת דרום אפריקה. השלטון בסוואזילנד הוא של מלוכה אבסולוטית, והשליט הוא המלך מסוואתי השלישי. מדי שנה בשנה נערך כאן במשך מספר ימים טכס האומהלנגה. אלפי נשים עוברות בצהלה בתהלוכות לפני המלך כשהן חשופות חזה, וכל אחת מהן מחזיקה בענף גדול של עץ דקל. המלך מסוואתי השלישי עוטה על גופו בגד של עור נמר, והוא בוחר לו מבין הנשים העוברות לפניו אישה אחת, אותה הוא מביא לארמונו כאישה נוספת לכל נשותיו. חששתי מאד שמא תרצה לילי להשתתף בתהלוכת הנשים, ותנסה לשאת חן בעיני המלך. אבל חששותי נתברו, ובסופו של דבר ישבנו שנינו יחדיו שעות ארוכות ביציע האורחים וחזינו במלך מסוואתי השלישי המגיע לחגיגה, ובתהלוכות הססגוניות העוברות לפניו.

מוסקבה, סנט פטרסבורג וגרגורי רספוטין

בשנת 2004 נסענו לרוסיה, למוסקבה ולסנט פטרסבורג. ביקרתי כבר עשר שנים קודם לכן עם אן בשתי ערים אלו אבל שמחתי מאד לראותן מחדש. בשני ביקורי הלכנו כמובן מאליו לראות את ולדימיר לנין החנוט כשהוא שוכב אפרקדן בתוך המוזוליאום. כאשר ביקרתי במוזוליאום עם לילי הלכנו משם אל מאחורי הבניין כדי לראות את קברו של יוסף סטאלין. משם המשכנו אל חומת הקרמלין, ושם זיהיתי את קברו של איליה אוסיסקין שהיה אולי קרוב רחוק שלי. אוסיסקין, בן לאחת המשפחות הנושאות את השם אוסיסקין או אוסישקין, היה פיזיקאי שנמנה על צוות הכדור הפורח, שלראשונה בתולדות האנושות עלה לסטרטוספירה ביום 30 בינואר 1934. שלושת חברי הצוות נהרגו בעת הירידה לקרקע, ונקברו כגיבורי ברית המועצות בחומת הקרמלין מאחורי המוזוליאום. עוד אנו עומדים ומתבוננים בקברו של איליה אוסיסקין הופיע חייל זועם ששמר על המקום, שכן הגישה לחומת הקרמלין הייתה אסורה לקהל. הסברתי לחייל ברוסית רצוצה שכאן קבור "מוי קוזין" – בן דודי – והוא התרכך מייד ושלח אותנו בידדות לדרכנו.

במשך שנים ארוכות עורר בי עניין רב גרגורי אפיומוביץ' רספוטין, אישיותו רבת הפנים, דרך חייו, ונסיבות מותו. רספוטין היה בן למשפחת איכרים בכפר סיבירי, התחנך כאיש דת, הוכיח שיש לו כשרונות ריפוי היפנוטיים, ובמשך שנים ארוכות היה איש אמונם של הצאר ניקולאי השני והצארינה אלכסנדרה. על מידת השפעתו על מהלך הדברים בממלכה ובבית המלוכה בשנים שלפני המהפכה, ובעיקר בתקופת מלחמת העולם הראשונה, חלוקות הדעות בין החוקרים. ביום 16 בדצמבר 1917 נרצח רספוטין בידי הנסיך פליקס יוסופוב ושותפיו. סיפור חייו של רספוטין הוא מיוחד במינו. מדהים הדבר כיצד איכר שגדל בכפר נידח בסיביר הגיע לעמדת השפעה כה חזקה במערכת השלטון של האימפריה הרוסית. הפליאו אותי באיש דברים נוספים. הוא

ביטא בדרך חייו ניגודיות מופלאה – ביום היה איש דת נוצרי אדוק במעשיו, בעוד לילותיו הוקדשו להוללות ולמשתאות יין. הפליאה אותי גם יכולתו של אדם שכזה להשתלב בחברה הגבוהה והמעודנת של סנט פטרסבורג. במשך שש שנות חייו האחרונות התגורר האב גרגורי בדירה מרווחת ששכר ברח' גורוכאווייה (Gorokhavaya) מס. 63-64 בסנט פטרסבורג. הדירה הייתה בקומה השלישית, באגף שפנה לחצר הפנימית של הבניין. מהמטבח ניתן היה לעבור לגרם מדרגות אחורי, וכך לעקוף את השוער שפיקח על גרם המדרגות הקדמי של הבניין. בסלון הדירה נהג רספוטין לארח את מבקריו, ומתחנת הרכבת הקרובה היה נוסע מדי פעם בפעם אל ארמון הצאר שהיה מחוץ לעיר. מדירה זו ליווה הנסיך יוסופוב את רספוטין אל ארמון משפחת יוסופוב, שם רצחו אותו הנסיך ועמיתיו.

לילי ואני מצאנו ללא קושי את הבניין ואת הדירה. באנו לשם כמה פעמים, אבל דפיקותינו בדלת לא נענו ואיש לא היה בדירה. לבסוף הצלחנו, וערב אחד פתחה לנו את הדלת עלמה צעירה ואיפשרה לנו להיכנס ולסקור את הדירה. מאז שהתגורר בה רספוטין שונתה הדירה, החדרים חולקו מחדש, ובכל חדר התגורר דייר אחר. אבל המטבח נשאר כמות שהוא, וכן גם הפתח בקיר המטבח שהוליך אל חדר המדרגות האחורי. ביקרנו גם בבית המרחץ בבניין סמוך, בו היה רספוטין מרבה לבקר ולהתרחץ.

בארמון משפחת יוסופוב הפונה אל תעלת המויקה ביקרתי כבר בנסיעתי עם אן, ועתה ביקרתי בו פעם נוספת. בתוך הארמון שחזרו את החדר בו נרצח רספוטין, והחדר שמעליו בו התכנסו הקושרים. סיפור הרצח תואר במפורט על ידי יוסופוב וחבריו. הניסיון להרעיל את רספוטין בציאניד לא עלה יפה, ולרעל לא הייתה כל השפעה על האיש. בשלב שני ירה בו הנסיך יוסופוב, אבל רספוטין התאושש וניסה להימלט מן הבניין אל החצר דרך פתח צדדי. בחצר נורה למוות. בביקורי הראשון במקום ניתן היה לראות את הפתח הצדדי, אבל בביקורי השני היה איזור זה של הארמון נתון בתהליך שיפוץ ומכוסה בפיגומים. בביקור זה התאפשר לנו לבקר ברחבי הארמון. משפחת יוסופוב הייתה המשפחה העשירה ביותר ברוסיה הצארית, והארמון שבנתה נראה מפואר בהתאם. חדרי הארמון נשמרו כמות שהם עד היום – עדות חיה להבדלי המעמדות ברוסיה שהביאו בסופו של יום למהפכה הבולשביקית.

גם במוסקבה נתקלנו בתולדותיו הסוערות של גרגורי רספוטין. ערב אחד לילי ואני נסענו ל"מלון סובייטסקאיה". שם הייתה בתקופת הצארים המסעדה המפוארת ביותר במוסקבה – מסעדת "יאר" (Yar). אולם המסעדה לא שונה מאז, וקישוטי הזהב של התקרה, וריהוט המסעדה, מעידים על פאר המקום בימים עברו. בערב אחד בשנת 1915 אכלו כאן רספוטין וחבריו, ונהנו מהופעת ריקודים ושירה של להקת צועניות. כטוב לבו ביין התרברב האיש על קשריו המיוחדים עם הצארנינה, ולבסוף אף פתח את כפתורי מכנסיו וחשף את חלציו. בעת ביקורנו כבר לא הופיעה כאן להקת צועניות, והסתפקנו באוכל טוב ובלהקת ריקוד וזמר רוסית.

שמונים שנה והלאה

ביום 21 באוקטובר 2015 מלאו לי שמונים שנה – נקודה ראויה לציון במהלך חייו. הביטוח הלאומי הגדיל בנדיבות לכו כי רבה את קצבתי החודשית בעוד 162 שקלים חדשים, ונדמה היה לי שאנשים התחילו להתייחס אלי ביתר רצינות והערכה מאשר קודם לכן. ערכנו בדירתנו בחולון שתי מסיבות צנועות – האחת לחברי הוותיקים, והאחת לבני משפחתי.

למסיבה שערכנו לחברי הגיעו נחמה וחנון בירמון, תמי הורביץ, דבורה נצר, רותי ודובי סיטון, מיכל ויאיר קסוטו, ואורה שטרנאו, שאותם או את בני זוגם הכרתי מאז ימי בית הספר העממי והתיכון. עם תמי, כזכור, גם ישבתי שנתיים על ספסל אחד בכיתות ב' ו'ג' של בית הספר העממי. הגיעו גם עדי וסיריל גלסמן, ידידי הטובים מאז ימי לונדון, וסוזן וסטיבן מלץ, ידידי הטובים מתקופת רמת השרון.

לחגיגה המשפחתית הגיעו ערו ויואב ומשפחותיהם, וכן הגיע בני דניאל המתגורר מעבר לים. הגיעו חמישה מבין ששת נכדי – יובל נערך עקב שירותו בצבא. שמחתי במיוחד שאשתי לשעבר אן הגיעה ונטלה חלק בשמחתי.

הזמן רץ לו, ומאז "אירועי השמונים" עברו כבר למעלה מארבע שנים. חיינו בקומה התשיעית ברחוב החרצית נמשכים כסדרם. כל ששת נכדי גדלים ומתפתחים לתפארת. יובל סיים את שירותו הצבאי בחיל השריון ולומד בחוג למחשבים באוניברסיטה העברית. אחותו נגה סיימה את שרותה הצבאי ומתכוננת להתחיל בלימודים אוניברסיטאיים. אחותם הצעירה נטע לומדת בבית הספר התיכון, והינה שחיינית מצטיינת. בן דודם תומר לומד היסטוריה וחינוך באוניברסיטת חיפה, ואחיותיו גפן והדר מצליחות בלימודיהן בבית הספר התיכון. אזכיר גם שלדני אביץ, בנה של לילי, ולאשתו דבורה נולדו בינתיים שני בנים, שילה וישי. בעת כתיבת הדברים הינם בני ארבע ושנה. שני השובבים החמודים מבקרים לעתים מזומנות את סבתא לילי, ומביאים שמחת נעורים לביתנו.

לסיום, אני מבקש לחזור על עצמי ולהזכיר פעם נוספת שתיים מתוך שלוש האמרות המצוטטות בראש הספר. שתיהן נמצאות בראש מעייני, ומנחות ככל שניתן את דרכי בעתיד. האמרה ממסכת אבות אומרת: "איזהו עשיר? השמח בחלקו". האמרה השנייה נאמרה על ידי מוריס קאהן בן השמונים-ותשע בראיון עיתונאי שעסק בחללית "בראשית": "אני לא רוצה להוסיף שנים לחיים שלי. אני רוצה להוסיף חיים לשנים שלי!"

– תם ונשלם, השבחה לאל בורא עולם –

168. עם לילי, לאחר נישואינו

169. ניו־יורק, 2017: צילום משפחתי; מימין: בת דודי בטסי ברודי, לילי ואני, דיאנה קפלן ובעלה, בנה ובתה

170. טוקיו, יפאן, 2010; בהרצאה באוניברסיטת ריקיו

171. אטלנטה, ארצות הברית, 2010; בכנס ב־SBL, במושב שנערך לכבודי

172. תאילנד, 2008; בסיור בארמון באיוטהאיה, ליד בנגקוק

173. לאקנאו, הודו, 2008; אני בודק ממצאים מלכיש השמורים במוזיאון; סגן מנהל המוזיאון ד"ר אופדיאה עומד בצד ימין

174. ליזיאנג, סין, 2007; גמלאי מחולון משוחח עם גמלאים מקומיים בכיכר העיר

175. מקסיקו; ארוחה משביעה בעיר מקסיקו

176. אוזבקיסטן, 2007; ברכבל הרים בהרי צ'אטקל

177. ארגנטינה, 2012; בסיור בקרחוני העד ליד אל־קלאפאטה

178. פרו, 2009; בסיור בג'ונגל הסמוך ליובלי נהר האמזון.

179. וייטנאם, 2015; באחד היובלים של נהר מקונג

180. סוואזילנד, 2015; מסוואתי השלישי, מלך סוואזילנד, מגיע לטקס האומהלנגה

181. דרום אפריקה, 2015; עם ידיד על פסגת הר השולחן

182. במסעדה בבורגתה, עם ששת נכדי

183. צור יגאל; עם ששת נכדי ביום ההולדת של גפן

184. חולון 2015; בחגיגת יום הולדתו השמונים; עם שלושת בני

185. חולון 2015; בחגיגת יום הולדתו השמונים; עם חמישה מנכרי, למעט יובל שנעדר עקב שירותו בצבא

